

ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՎԿԱՆՑ

ՃԱՆԱԴԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ
ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ
ԵՎ ՎԱՍԴՈՒՐԱԿԱՆ
(1872-1873 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЕРЕМИА ТЕВКАНЦ

ПУТЕШЕСТВИЕ В
БАРЦР АЙК И ВАСПУРАКАН
1872—1873 гг.

Рукопись комментирована и подготовлена

А. М. Погосяном

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1991

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

99

ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՎԿԱՆՅ

ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ
ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ ԵՎ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
1872—1873 թթ.

Ձեռագիրը պատրաստել և ծանոթագրել է

Հ. Մ. Պողոսյանը

A II 82555

Տպագրվում է ՀԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Ա. Ս. Համբարյանց

Դիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ս. Խառատյանը
և պատմ. գիտ. թեկնածու է. Ա. Կոստանդյանը

Տեկանց Ե.

S 354 Հանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական
1872—1873 թթ.: Ձեռագիրը պատրաստել է և ծանոթագր.
Հ. Մ. Պողոսյանը: [Պատ. խմբ.՝ Ա. Ս. Համբարյան]; Հա-
յաստանի ԳԱ Պատմ. ին-տ.—Եր.: Հայաստանի ԳԱ հրատ.,
1991—343 էջ.

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մ. Խրիմյանի հանձնարարությամբ
1872—1873 թթ. Ե. Տեկանցը հանապարհորդել է Էրզրում, Կարս, Վաս-
պուրական և գրել իր տպավորությունները, որոնց մեջ մանրամասն նկա-
րագրել է այն սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը, որի մեջ
գտնվում էին այդ տարածքի վրա ապրող հայերը: Ձեռագրում հետաքրքրա-
կան տվյալներ կան այդ վիլայեթների քաղաքների, շրջանների, գյուղերի
վանքերում ու եկեղեցիներում պահվող ձեռագրերի ու հուշարձանների վի-
ժագիր արձանագրությունների մասին:

Դիրքը հասցեագրվում է պատմաբաններին և ընթերցող լայն շրջան-
ներին:

0503020913
b 703(02)—91 18—91

ԳՄԴ 63. 3 (2 Հ) 43

ISBN 5—8080—0226—5

ՀԳԱ հրատարակչություն, 1991

ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՐ ՍԱՐԳՍՅԱՆՑ (ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ-ՏԵՎԿԱՆՑ)

1829—1885 թթ.¹

Վան քաղաքի Տեկանց կամ Տեր Սարգսյանց-Սարգսենց հնազույն դերդաստանը ավել է այնպիսի մատվորականներ, ինչպիսիք են՝ Երեմիան, Սեդրակը, Արիստակեսը, Վրթանեսը, ապա Միսակ Տեր Սարգսյանը, Միհրան Տեր Սարգսյանը, Հայկ Տեր Սարգսյանը, Հարություն Տեր Սարգսյանը և ուրիշներ։ Երեմիան հոգևոր պաշտոններ է վարել Վարագում, ապա եղել է Վանի, Բաղեշի, Մուշի, Չմշկածաղի, Արաբկիրի և Խարբերդի հոգևոր առաջնորդը։

Երեմիա Տեկանցը հրատարակեց երկու գիրք՝ «Հայրենյաց երգեր» (Վարագ, 1865) և «Հայրենասիրությունը հայոց» (Կոստանդնուպոլիս, 1872)։ Վերջինիս հրապարակ գալուց հետո «Մասիս» լրագիրը գրեց, որ այն «Հայաստանի թշվառությանց վրա մորմոքող և նորա բարօրություն և առաջադիմություն ցանկացող սրտի մը բղխած գեղեցիկ խորհրդածություններ, տեղեկություններ, նկարագիրներ և հորդորանք սարունակող»² գործ է։

«Հայրենասիրությունը հայոց»-ը 548 էջից բաղկացած մի ստվար հատոր է։ Երեմիան գտնում է, որ հայրենասիրությունը իջել է երկրներից և բնակվել է մարդկանց սրտերում. «...աշխարհ յուր բոլոր զորությամբ և բռնությամբ զայն հայրենասերի սրտեն չեն կարող ջնջել երբեք»³։ Գրքում հեղինակը բաղմամբով էջեր է նվիրել հայոց պատմության հարցերին, մանրամասն վերլուծության է ենթարկել իր ժողովրդի անցյալը, ապա անդրադարձել նրա ներկային։ Խորհելով իր հայրենիքի և աղգի մասին, նա գրում է. «Արդյոք ո՞վ կարող է առանց հայրեն-

¹ Ե. Տեր Մկրտչյանը «Գանձեր Վասպուրականի» իր գրքում Տեկանցի ծննդյան թիվը համարում է 1831 թ.-ը, սակայն Երեմիան իր «Տոհմային հիշատակարան»-ում նշում է, որ ծնվել է 1829 թ.։

² «Մասիս», 1872, թիվ 1197, 3 փետրվար։

³ Ե. Տեկանց, Հայրենասիրությունը հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1872, էջ 2։

նասիրության ղմարդկություն սիրել, արդյո՞ք նա, որ յուր հայր, մայր, զեղբայր և զաղգականս շփրեհ, կարող է համարձակ ասել թե՞ ես օտար-նիւր սիրեմ...»⁴։ Յուրաքանչյուր անձ հայրենասեր կարող է կոչվիլ միայն այն դեպքում, երբ օգուտ է բերում ոչ միայն իր ազգին, այլև ամբողջ մարդկությանը և խրոխտ հայտարարում է. «Հայոց հայրենիք Հայաստան է, հայոց մեծություն, հարստություն և պարծանք Հայաստան է, հայու կյանք, ցնծություն և ուրախություն Հայաստան է. հայու ամենայն ինչ Հայաստան է...»⁵։ Իսկական հայրենասերը, ըստ նրա, պետք է լավ իմանա իր ազգի պատմությունը, որը «մեր հոգին նորոգե, մեր սիրտ արիացնե, մեր զգացումն ազնվացնե»⁶։ Այնուհետև հեղինակը գտնում է, որ այն հայը, որը չգիտե իր ազգի պատմությունը «Ո՛չ կատարյալ հայ է, ո՛չ կատարյալ մարդ և ո՛չ կատարյալ առաքինի...»⁷։ Գրքում հեղինակը նշում է, որ Օսմանյան Թուրքիայում իր ժողովուրդը ապրում է շատ ծանր վիճակում և անլուր տառապանքներ է կրում. «Օ՛հ, հորիդոնդ լույս է, բայց երկիրդ խավար. աստղդ պայծառ է՝ աշխարհդ միդամած, ուր դիմեցի՝ ավերակներ տեսա. ուր վազեցի՝ լաց, կոծ և աղաղակ տեսա»⁸։ Հայաստանում ապրում է նաև հայ վերնախավը, որի մեջ կան այնպիսիները, որոնք «...ազգի պատիվ, հայրենյաց ջահ, եկեղեցվու օգուտ արծաթո մատենեն»⁹։ Հեղինակը հանդես է գալիս պանդխտության դեմ։ Հայաստանի չվող թռչունները վերադառնում են, սակայն հայր թողնելով հայրենիքը, այլևս չի վերադառնում։ Հայրենասեր Ե. Տեկանցը դիմելով թռչուններին, ասում է. «Երանի ձեզ, հալար հրանի, թռչունք Հայաստանի, որ աշուն երթայք և գարուն դառնաք, վա՛յ մեզ, հաղար վայ, որ մեկ անգամ հեռանալով՝ այլևս չեմք ուզեր վերադառնալ»¹⁰։ Հայրենիքից հեռացածներին դիմելով, նա ասում է. «Հայրենյաց փուշ Բան զօտաւի վարդն լավ է» և հայրենիքից դուրս ձղածների համար «Բազդ չկա, հեշտին և խաղաղ կյանք չկա, իշխանություն, փառք և պատիվ չկա. օտար աշխարհի մեջ հայու համար ուրախություն, հարստություն չկա. հայու համար հայրենասիրություն և ազգություն չկա»¹¹։ Նա բերում է հայ գեղջկուհու օրորներին մեկը.

⁴ «Հայրենասիրությունը հայոց», էջ 5։

⁵ Նույն տեղում, էջ 8։

⁶ Նույն տեղում, էջ 19։

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Նույն տեղում, էջ 29։

⁹ Նույն տեղում, էջ 30։

¹⁰ «Հայրենասիրությունը հայոց», էջ 44։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 46։

«Օրոր մանուկ հայկազուն,
 Օրոր մանուկ զվարթուն,
 Մոր կաթի պես քո սիրուն,
 Սիրյա զորդիս հայկազուն:
 Օրոր ճրագ ծնողացդ,
 Օրոր արև հայրենյացդ»¹²:

Գրքում Ե. Տեկանցը գրում է նաև անմահ Խ. Աբովյանի վեպի և նրա հերոս Աղասու մասին, նշելով, որ նա «...առանց զինվորա՝ կրթության եղև վերջին դյուցազն Հայաստանի»¹³: Ե. Տեկանցը խաբարդանում է վաշխառուներին, որոնք անգթաբար կողոպտում են ժողովրդին և չեն վախենում ոչ մեկից «...դի անշափ վաշխս ի վերա վաշխի բարդեն, մինչ զի որդիք ծերանան կամ մեռանին և ոչ կարեն զպարտքս հարց յուրյանց վճարել»¹⁴: Հայաստանում կա կաշառակերություն, և կաշառակեր մարդիկ դավում են իրենց հայրենիքը- «Հայրենատյաց է իշխան հորժամ սիրե ղկաշառ»¹⁵:

Գրքում շատ ու շատ են այն էջերը, որտեղ հիանալի նկարագրություններ կան Վասպուրականի, Վանա լճի, Նեմրուժ ու Սիփան լեռների ղեղեցկությունների մասին:

Մինչև այժմ մեզ հայտնի են Երևանի Մատենադարանում և այլ արխիվներում գտնվող Ե. Տեկանցի ներքոհիշյալ ձեռագրերը.

Մատենադարան.

1 Ձեռագիր № 5447: Փոքրիկ քարոզների հավաքածու տեսրակ է, որը հեղինակը գրել է 22 տարեկան հասակում:

2 Ձեռագիր № 4172, բաղկացած է 47 էջից, վերաբերում է Լիմ անապատին, գրել է այն ժամանակ, երբ ինքը այնտեղ աբեղա էր: Ձեռագրի սկզբում դրված է «Երգ երգոցից» մի բնագրան. «Արի՛ եկ, մերձավոր իմ, զեղեցիկ իմ, աղավնի իմ» (1): Աշխատության մեջ գովերգում է Լիմ անապատը՝ անվանելով «Լիմ աստվածաբնակ կղզի ցանկալի» (14): Գովասանական խոսքեր ասելով Լիմ անապատի մասին, հեղինակը բոլորովին չի անդրադառնում այն անիմաստ կյանքին, որով պարում էին այնտեղ ճգնող խստակյաց, խոտաճարակ աբեղաները:

3 Ձեռագիր № 4184, բաղկացած է 218 թերթից (=436 էջ), որով

¹² Նույն տեղում, էջ 53:

¹³ Նույն տեղում, էջ 254:

¹⁴ «Հայրենասիրությունը հայոց», էջ 267:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 268:

էլ սկսւում է նրա «Տոհմային հիշատակարան»-ը: Դիրքը կազմված է ձերկու մասից: Առաջինը կոչվում է «Դիրք առաջին: Տոհմային հիշատակարան», որի մեջ բազմամթիւ էջեր է նվիրում Տեկանց տոհմի ծագման պատմությանը:

Ձեռագրի երկրորդ մասը կոչվում է «Դիրք երկրորդ: Պատմությունն անձին և կենաց իմոց», որի մի գլուխը կոչվում է «Վեցամենի իրան իմ 'ի վարժարան. և վիճակ վարժարանաց ժամանակին», որի մեջ շատ հետաքրքրական էջեր կան Վանի այն ժամանակվա տերթոգիկյան տիպի դպրոցների մասին: Ծնողները ուսուցիչ Բաղդոյի Օհանեսին իրենց երեխաներին հանձնելուց հետո խնդրում էին «շատ սաստիկ չժեծի» (67), սակայն եթե երեխաներից մեկը հանկարծ խոսեր, վարժապետը «ձող վերցնել և աղայի գլխուն իջեցնել մեկ կըններ, օր մեկ-երկու աշակերտի դուռն կոտորելով արյուն երեսն ի վար գուկար» (67):

Ձեռագրի մեջ շատ տեղեկություններ կան Վանի այն ժամանակվա աշուղների մասին: Հեղինակը նշում է, որ «մեր թաղի մարգկանց մեծ մասն բանաստեղծ և աշուղ էին» (87), իսկ Պողոս անունով մեկը «անուանի բանաստեղծ լինելով հանպատրաստից խաղեր հնարելով վարպետ աշուղներ շփոթեր» (88):

Բաղմամթիւ էջեր են նվիրված եկեղեցական տոների նկարագրություններին, ապա այն խաղերին, որ խաղում էին տղաները՝ սկսած մանուկ հասակից մինչև չափահաս դառնալը: Ձեռագրի այս մասում նա քննադատում է 1870—80-ական թվականների այն երիտասարդներին, որոնք «խաղան թուղթ ու գումար», «ծխախոտ դորձածեն» և «որոնք վատ բարքեր ունենին, Այդ կարգի երիտասարդներին նկատի ունենալով, հեղինակը գրում է. «Վա՛յ ծնողաց նոցա. մանավանդ վա՛յ աղգին, որ այսպիսի ցոպ և մոլի տղայոց վրա դրած է իր հաւյս» (143):

Մանրամասն նկարագրություններ կան Վանի թաղերի, փողոցների, մարգկանց զբաղմունքի և այլ հարցերի մասին: Շատ հետաքրքրական է հարսանիքներից մեկի նկարագրությունը, որտեղ ներկայացվում են պարեր ու երգեր:

4. Ձեռագիր № 4180, բաղկացած է 247 էջից (=494 էջ): Հիշատակարանի երբորդ և շորորդ գրքերն են: Երրորդ դիրքը կոչվում է «Պատմութիւն տպաւորութիւն. աւագ սարկավագութեան, վարդապետութեան և քարոզչութեան իմոյ», որի մեջ մանրամասն շարադրում է իր՝ կրօնավոր դառնալու պատմությունը և հոգեւորականների բարքերը: Ձեռագիրը հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում Վարապա վանքի մասին, որին շատ հին ժամանակներից կոչել են «մայրա-

քաղաք ամենայն մենաստանաց Վասպուրականի» (թ. 28), ապա շարադրում է 1840-ական թվականների վերջերին Վանում Հակոբ Թոփուզյանի և այլոց ջանքերով բացված 4 դպրոցների մասին: Մանրամասն շարադրված է Հ. Թոփուզյանի կենսագրությունը, այն, որ նա եղել էր կրճատապատում, էջմիածնում, Կիլիկիայում, Թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում, Երուսաղեմում, որտեղ սովորել էր «բազում շարականս և երգս դարմանալիս» (47):

Զեռագիրը հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում 1853—56 թթ. Արևելյան պատերազմի ժամանակ Վասպուրականի ժողովրդի կրած տառապանքների մասին: Վան բերված թուրքական զորքերը ասրելու տեղ շտնիկն, կառավարությունը դատարկում էր ժողովրդի աղքատ խավի բնակարանները և տրամադրում զորքին: Այս վիճակից դուրս գալու նպատակով որոշվեց ժողովրդի հաշվին մի ղուրանոց շինել, որի կապակցությամբ էլ սկսվեց ժողովրդի հուղումը ընդդեմ թուրքական իշխանությունների և հայ վերնախավի: Վանի առաջնորդարանի և կառավարական պաշտոնյաների վճռով աքսորվեցին հուղումը կազմակերպող 4 կազմակերպիչները: Կոստանդնուպոլսի պատերազմը վիճակը «կարողավորելու» նպատակով այնտեղ է գործուղում Մ. Նրիմյանին, որին Վանի վերնախավի ներկայացուցիչները անվանում են «խռովարար ազգի և ժողովրդյան» (93) և նրան չի հաջողվում «ղհրաման պատրիարքին 'ի ղուլս հանել» (94): Զեռագրի այս մասի 102—134 թերթերը նվիրված են Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքի վիճակին, քանի որ այդ ժամանակ Ե. Տեկանցը (1858 թ.) գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում: Ապա նկարագրված է նրա ճանապարհորդությունը դեպի Բաղեշ, որով էլ վերջանում է երրորդ գիրքը:

Զեռագրի 241 էջից մինչև վերջը կոչվում է «Չորրորդ գիրք պատմութեան վասն անդրանիկ առաջնորդութեան իմոյ. և ամենայն անցից անցիկոց որ 'ի Բաղեշ»: Ե. Տեկանցը Բաղեշի հոգևոր առաջնորդն էր և հնարավորություն է ունեցել հավաքել ու շարադրել հավաստի տեղեկություններ Բաղեշի և նրա վարչական միավորի մեջ գտնվող գյուղերի վանքերի, եկեղեցիների և ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի վերաբերյալ: Սրաառձմելի նկարագրություններ կան ժողովրդի հարստահարությունների մասին:

5 Զեռագիր № 4177, բաղկացած է 331 թերթից (=662 էջ), որը հեղինակը վերնագրել է. «Գիրք հինգերորդ պատմութեան վասն պատրիարքական փոխանորդութեան, վասն քարոզչութեան սուրբ Երրորդութեան եկեղեցւոյ Բերայի և վասն վերադառնալոյ 'ի Բաղեշ 'ի պաշտոն

առաջնորդութեան»։ 5-րդ դրքի Բ, Գ, Դ, Ե պուխները վերաբերում են Զեյթունի 1862 թ. ապստամբութեանը և նրանից հետո Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած իրադարձություններին¹⁶։ Զեռագրի այս մասը շատ կարևոր է այնքանով, որ հեղինակը 1862 թ. պաշտոնավարել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանում, հանդիպումներ է ունեցել զեյթունցի տեր Հակոբի, Մ. Սեմերճյանի (Զեյթունցի), վարդապետ Գրիգոր Աբարդյանի, իշխաններ Աստվածատուրի, Ղազարի, Մովսես քահանայի, Կոստանդնուպոլսի ֆրանսիական դեսպանութեան աշխատակից Ժյուլ Ռոբերի և այլոց հետ։ Նրա տվյալները հավաստի են։ Նա քաղել է դրանք կամ ապստամբության մասնակիցներից, կամ նրանցից, ովքեր քաջածանոթ էին 1862 թ. հերոսամարտի պատմությանը։

1862 թ. Մ. Նիրմյանը նշանակվեց Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր և Տարոն աշխարհի հոգևոր առաջնորդ։ Գրքի այս մասում Ե. Տեկանցը անդրադարձել է Մ. Նիրմյանի՝ Մուշ ժամանելու և տեղի հոգևորականների ու թուրք պաշտոնյաների՝ նրա դեմ ուղղած բանասարկությունների պատմությանը։ 1863 թ. Ե. Տեկանցը, որպես Բաղեշի հոգևոր առաջնորդ, էրզրումի վրայով նորից գալիս է Գլակա վանքը և ապա անցնում Բաղեշ, շտաբանարկով մանրամասն նկարագրություններ թողնել այդ ճանապարհորդության, Գլակա վանքի և նրա հոգևորականների բարքերի մասին։

Զեռագրի մի մասը կոչվում է «Գիրք վեցերորդ պատմության մերոյ վասն միացեալ առաջնորդութիւն Մշոյ և Բաղեշոյ. սկսեալ 'ի 1864 յամէն մինչև ցամն 1866» (85)։ Այս գրքում կան մի շարք վավերագրերի պատճեններ, տվյալներ Տարոնում և Բաղեշում աղգային սահմանադրության գործադրության մասին։ Շատ հետաքրքրական են հատկապես այն էջերը, որոնք նվիրված են Տարոն աշխարհին։ Այնուհետև նկարագրված է իր՝ 1865 թ. աշնանը կատարած ճանապարհորդությունը Կարինի վրայով դեպի Կոստանդնուպոլիս։

6 Զեռագիր № 3721, բաղկացած է 181 թերթից (= 362 էջ) և վերնագրված է «Գիրք հոթներորդ պատմութեան մերոյ սկսեալ ի յամէն միրկչութեան մերոյ 'ի 1866, և 'ի փետրվար ամսոյ 14 է մինչև 'ի 1866 ամն 'ի հոկտեմբեր ամսոյ 20»։ Զեռագրի մեջ կան տվյալներ Ե. Տեկանցի՝ 1866 թ. դեպի Չմյուռնիա, Ալեքսանդրիա, Երուսաղեմ, Բեյրութ և

¹⁶ Զեռագրի այդ մասը հրատարակել ենք «Բանքեր Հայաստանի արխիվներին», 1964, № 3-ում։

Կոստանդնուպոլիս կատարած ճանապարհորդութեան մասին: Այս հատորում տեղեկութիւններ կան նաև ղանաղան մարդկանց հետ իր հանդիպումների, Երուսաղեմի հնութիւնների և ս. Հակոբի վանքի վերաբերյալ: Գլուխներից մեկը կոչվում է «Այցելել 'ի վանս ասորոց, զպտաց ի հապեշաց» (41):

Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց հետո, նշանակվելով հարբերդի հոգևոր առաջնորդ, Ե. Տեկանցը մեկնում է հարբերդ: Ձեռագրի այս մասում կան մանրամասն տվյալներ հարբերդի, նրա գյուղերի, հուշարձանների և ժողովրդի սոցիալական ու քաղաքական վիճակի մասին: Ձեռագրի վերջին հատվածը նվիրված է նրա ճանապարհորդութեանը դեպի Վան:

7 Ձեռագիր № 4179, բաղկացած է 378 թերթից (= 756 էջ): Ձեռագրի սկզբում Ե. Տեկանցը գրել է «Գիրք ութերորդ պատմութեան մերոյ սկսեալ ի յամի փրկչութեան մերոյ յամ տեառն ի 1872 'ի յունիս ամսոյ սկզբին»:

1866 թ., հարբերդի առաջնորդ եղած Ժամանակ, Ե. Տեկանցը էջմիածին է մեկնում՝ եպիսկոպոսական աստիճան ստանալու: Այս հանգամանքը հնարավորութիւն է տալիս նրան ավելի մոտիկից ծանոթանալու Արարատյան դաշտի, Երևան և Արեքսանդրապոլ քաղաքների, ինչպես նաև Աշտարակի և Ապարանի շրջանների ժողովրդի հետ: Աստիճանը ստանալուց հետո նա անցնում է Անի, Կարս, Հասան-Ղալե և ապա Կարին, Մուշ, Բալու, հարբերդ, Սեբաստիա, Ամասիա և Սամսոնի վրայով Կոստանդնուպոլիս: Ձեռագրում շատ արժեքավոր և հավաստի տեղեկութիւններ կան նշված վայրերի վանքերի, եկեղեցիների, ավերակ բերդերի, գյուղերի, այնտեղ ապրող ժողովրդի նիստ ու կացի, դպրոցների և վերջապես թուրքական ու քրդական վերնախավի կողմից ժողովրդին հարստահարելու մասին: Ձեռագրում տրվում է գավառներում տեղի ունեցող հարստահարութիւնների քննութեան հանձնաժողովների տեղեկագրի լրիվ տեքստը, որը հրատարակվեց, սակայն համառոտ:

8 Ձեռագիր № 4182: Հեղինակի ամենասովոր ձեռագիրն է, բաղկացած 713 թերթից (= 1424 էջ) և կոչվում է «Մետասաներորդ հատոր պատմագրութեան մերոյ սկսեալ 'ի 1876 յուլիս ամսոյ քսանն մինչև 'ի 1880 'ի յուլիս ամսոյ սկիզբն»: Մի Ժամանակաշրջան, երբ նա պաշտոնավարել է Վանի առաջնորդարանում, որպես առաջնորդական փոխանորդ:

Ձեռագրի սկզբում հեղինակը գրում է, որ ինքը ամեն ջանք պետք է դնի՝ հորինելու «ղայս պատմութիւն վասն ապագա սերնդոց Վասպուրականի՝ և համորեն ազգին» (2): Իր աշխատության աղբյուրները հեղինակը համարել է «ա. Բուն և վավերական աղբյուր պատմագրությանս իմ հս ինքս իբրև տկոնատես ամենայն անցից և դիպաց: Բ. Ժամանակակից արձանագրություն առաջնորդարանին՝ Վանա: Գ. Նամականիք մեր առ կենտրոնական ազգային վարչության և անտի առ մեզ: Դ. Գաղափարներն մի ղկնի մերո հասած մասնավոր բողոքներ: Ե. Մեր հրամանով շրջագո գաղափարներն հավաքյալ ընդարձակ հարստահարությանց տեղեկագիրներ վավերագրյալք բնակչաց ստորագրությամբ: Զ. Վկայությունք տկանջատես և տկանջալուր արանց աշխարհիս, որք տակավին մեծամասնությամբ կենդանի են» (2):

Ստվար այս հատորում կան 1853—56 թթ. Արևելյան պատերազմի ժամանակ սկսված սովի և հարստահարությունների մասին վավերագրեր և տեղեկագրեր, որոնց մեջ նկարագրված է ժողովրդի ծանր վիճակը, նրա ունեցվածքի թալանը: Փաստերի մի զգալի մասը վերաբերում է դեպի ռազմաճակատ տեղափոխվող թուրքական զինված ուժերի՝ գյուղացիներին հասցրած վնասներին, որի կապակցությամբ հեղինակը գրում է. «...տեղվույս կանոնավոր զորք Կարին երթալու ճանապարհին թի՛ ի՜նչ շարաշար հարված և նեղություն տվին գյուղացի ազգայնվուց անթվելի է» (24): Ձեռագրում կան մանրամասն տեղեկություններ 1876 թ. Վանի շուկայի հրդեհի և թալանի մասին: Ժամանակակից Ե. Տեկանյը առանց երկմտելու գտնում է, որ հրդեհը առաջացրին, թուրքական իշխանությունների թեղադրանքով, տեղական զորքը, ոստիկանությունը և մոլեռանդ ամբոխը: Ձեռագրի մեծաթիվ վավերագրերը վերաբերում են ժողովրդի հարստահարություններին, քրդական աղաների սանձարձակություններին, որոնք, օգտվելով երկրի խառնաշփոթ վիճակից, թուրքական պաշտոնյաների թողալվությունից այդ ժամանակ շատ եկեղեցիներ, վանքեր հրդեհեցին, թալանեցին: Այդ փաստերը վերլուծելուց հետո հեղինակը գալիս է այն հզորացություն, որ քրդական ուժերը «Օսմանյան երկիր կողոպտեցին իբրև թշնամվո երկիր՝ տակավին պատերազմ և քաջություն չարած» (48):

1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ժողովրդի ծանր վիճակի մասին 1879 թ. հուլիսի 26-ին գրությամբ տեղեկացվեց Վանի ռուսական առաջին փոխհյուպատոս Կոստանդին Կամսարականին: Գրության մեկ օրինակը պահվում է ձեռագրում (492): Հետաքրքրական

է նաեւ այն գլուխը, որը կոչվում է «Բարենորոգումն Վասպուրականի»* (595—615): Այդպէս կան մի շարք վավերագրեր՝ պատրաստված Վանի երեսփոխանական ժողովի, հարստահարությունների և բարենորոգումների հանձնաժողովի կողմից, որը տրվեց «առ արքունի լիազոր հանձնաժողով և պահանջել ղեարենորոգումն» (595): Այս վավերագրից երկվում է, որ Վասպուրականում «Հայոց ազգությունն մեծամասնություն կկազմեն» (597): Քննադատվում է սուլթանական բռնապետական կարգը՝ «Վասնդի մինչև ցայսօր ժամանակի դավառաց կուսակալք յուրյանց կամք, շրթունք և լեզուն օրինաց և կանոնաց դործադրություններն միշտ նախապատիւ և զերազանց տարած են և յետ այսօրիկ այսպես պիտի տանեն քանի որ կառավարւոյթուն բռնապետական և միապետական է» (597) (ընդգծումը մերն է—Հ. Պ.):

9 Աեռագիր № 4442, Ղևոնդ Փիրղալեմյանինն է, որի մեջ կան Ե. Տեկանցի ձեռքով գրված մի աշխատության Ա, Բ, Գ գլուխները՝ բաղկացած 22 թերթից (= 44 էջ, տե՛ս ձեռագրի 741—762 թերթերը): Աշխատությունը Տեկանցը կոչել է «ի 1882 յունիս 21 երկուշաբթի աւուր բւխտավորութիւն իմ 'ի Մշո ս. Կարապետի վանս: Պատճառ ուխտավորութեան իմոյ այս է ղոր ահա պատմագրեմ ձեռք իմովը» (741):

Ձեռագրում հեղինակը անդրադարձել է 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ անլի թունեցած իրադարձություններին: Պատերազմի նախօրյակին Վանում սկսեցին հավաքվել քրդական անկանոն զինված ուժերը, որոնք հայկական գյուղերից անցնելով «...կողոպտելին և տանելին շարժական և անշարժ կահկարասիք հայոց. կուտելին նոցա կերակուրք և որպես մարախ կսպառելին դամենայն ինչ» (741):

Ե. Տեկանցը գովեստի խոսքեր է ասում վիլայեթի կառավարիչ Հասան փաշայի մասին: Քրդական հրոսակները, շեյխ Զալախեդդինի գլխավորությամբ դեպի Վան զնալիս, կողոպտեցին Կարճկանի և Կապուտկոլ լեռան մոտ գտնվող Ռշտունյաց գավառի գյուղերը: Հասան փաշան պնաց նրան դիմավորելու «...ձինն վար իջավ, դնաց շեխու ձեռք համբուրեց ակամա, բայց շեխ ոչ նորա երես նայեցավ, ոչ ողջուն տվավ նմա, զի թուրք հառաջագուն շեխի ականջին խոսած էին, թէ՛ կուսակալն հայասեր է և կյավուր» (742): Կուսակալը, ըստ Ե. Տե-

* Մանրամասն տեղեկություններ կան թուրքական պաշտոնյաների կատարած զեղծարարությունների և կաշառակերության մասին: Տրվում են առաջարկություններ ժողովրդի այդ ծանր վիճակը կարգավորելու վերաբերյալ, որոնք բոլորն էլ մնացին թղթի վրա:

կանցի, ցանկանում էր որքան հնարավոր է քրդական ուժերին շուտ ուղարկել ճակատ, սակայն նրանք աներկյուղ հայտարարում էին թե «հայեր պիտի ջարդեմք, հետո հեռանամք» (742):

Ձեռագրի մնացած մասը վերաբերում է 1882 թ. հունիսին վանից Մշո ս. Կարապետ վանք Ե. Տեկանցի կատարած ճանապարհորդությանը: Այստեղ նկարագրված են ճանապարհամերձ դյուղերը և վանքերը: Մանրամասն տեղեկություններ կան Աղթամարի և նրա՝ ապօրինաբար կաթողիկոս դարձած խաչատուրի վերաբերյալ: Կաթողիկոսի մասին հեղինակը, ելնելով վանականների պատմածներից, գրում է. «Դյուղերեն ցորեն կփողովն վանաց համար՝ պատճառաբանելով, թե վանուց միաբանք սովյալ են, բայց ծախելով ոսկի կշինն, ինքն տարին մի անգամ եկեղեցի չի մտնար, զմեզ կատիպն հաճախ եկեղեցի մտնալ և հսկումն առնել, շարունակ թրքաց և քրդաց հետ ժամանակ անցուցանել կը հոժարի, քան թե վարդապետ կարգավորաց կամ քրիստոնյա ժողովրդոց» (747):

Այս ձեռագրի մեջ հետաքրքրական տեղեկություններ կան Բաղեշի, Մշո դաշտի գյուղերի, Մուշ քաղաքի և ս. Կարապետ վանքի, նրա տրնտեսության, հոգևորականների մասին: Ձեռագրի շարունակությունը գտնվում է Մատենադարանի արխիվում (տե՛ս զանազան հեղ. արխիվ, թղթ. 54, վավ. 13—14): Այս նույն հավաքածու ձեռագրի մեջ են Ե. Տեկանցի մի աշխատության 16 էջերը (թ. 763—770)՝ նրա բարոյագիտական, հայրենասիրական բնույթի աշխատություններից մեկի մի մասը:

10 Երևանի Մատենադարանի արխիվի՝ զանազան հեղինակների ֆոնդերում պահպանված են Ե. Տեկանցի շորս տետրակներից բաղկացած ձեռագրերը (թղթ. № 54, վավ. 13 1, 2, 3, 4):

ա) Այս տետրակը կոչվում է «Իններորդ պատմութիւն պաշտօնի այցելութեան մերոյ սկսեալ 1872 յուլիս 21-է մինչև 1873 յուլիս ամսոյ 27 (վավ. № 13, № 1): Ձեռագիրը 73 թերթ է (= 146 էջ):

Պատրիարքական աթոռին նստելուց հետո Մ. Խրիմյանը իր շուրջը հավաքված հայ մտավորականների մի մասի հետ որոշեց ուսումնասիրել գավառներում եղած հարստահարությունների հարցը, տեղեկագիր ներկայացնել սուլթանական կառավարությանը՝ այդ վիճակը կարգավորելու խնդրանքով: Այդ նպատակով «Իբրև այցելութեան քննիչ» գավառներ զործուղվեցին մի շարք մարդիկ, որոնցից մեկը Ե. Տեկանցն էր: 1872 թ. հուլիսի 21-ին Ե. Տեկանցը Կոստանդնուպոլսից մեկնում է Բարձր Հայք, Մուշ և Վասպուրական: Գործուղվածներին հանձնարար-

վում էր գաղառներում ազգային սահմանադրութիւնը գործադրել, հետեւի հին դպրոցների առաջընթացին և նոր դպրոցներ բացել:

Հեղինակը Բաբերդ այցելելով՝ գրում է, որ այնտեղ այդ ժամանակ ապրում էին 230 տուն հայ բնակիչներ, որոնք միաբերան Ե. Տեկանցին հայտնում են, որ տեղի «կրօնամոլ բարբարոսական խուժան խուռն բաղմությամբ պրոհ տված էր, զհայեր առհասարակ դատափետել գանակոծել, զտունս և կրտակս նոցա ավար հարկանել...», որի մասին նրանք գրավոր բողոքել էին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանին, սակայն ոչ մի արդյունքի չէին հասել:

Ձեռագրում կան արժեքավոր տեղեկութիւններ Կարին քաղաքի, նրա բնակիչների զբաղմունքի և այնտեղ գործող դպրոցների մասին: Սկսած 1862 թ. այնտեղ կար աղջիկների դպրոց, որտեղ 1872 թ. սովորում էին 400 օրիորդ, որոնք ուսանում էին քերականութիւն, թվարանութիւն, երաժշտութիւն և ասեղնագործութիւն: Քաղաքում գործում էին սղանքների մի քանի դպրոցներ, որոնցից մեկը 1872-ին ուներ 600 աշակերտ: Թաղերից մեկի դպրոցում սովորում էին 150 աշակերտ և 80 աշակերտուհի:

Ե. Տեկանցը ուրախությամբ գրում է, որ Կարինի բնակիչները չեն պանդխտում, հարգում են իրենց ժողովրդի հին ավանդութիւնները, հասարակ մարդիկ աշխատասեր են, սակայն ունեւոր դասի մեջ մուտք է դործել «շռալուծյան ախտը» և եթե այդ երևույթի առաջը չառնվի, ապա այն լայն տարածում ստանալով կդառնա «բաղմաց թշվառության պատճառ»: Կարին քաղաքի տղամարդիկ «...բավական արիասիրտ և աներկյուղ են, որք ստիպյալ հարկին կգորին յուրյանց անձն պաշտպանել. ժողովրդոց քառորդ մասն զինքի գործածութիւն ունի վարժութիւն»: Կարինի կանայք պարկեշտ են և չեն սիրում պճնամոլութիւն:

Կարինը արհեստավորական և վաճառականական քաղաք էր: Գովելով վաճառականների մի մասի՝ դեպի դպրոցներն ունեցած լավ վերաբերմունքը, նա միաժամանակ նշում է, որ նրանցից ոմանք պարսպում են հողի վարձակալությամբ և երկրագործ հայերին «անգթաբար կը նեղեն», մանավանդ ոմանց կողմից հողի վարձակալության շահավիղը հասել է մինչև Տարոնի դաշտը: Ձեռագրում կան շատ հավաստի տեղեկութիւններ Կարինի վանքերի, եկեղեցիների և նրանց ունեցած կալվածքների մասին: Կարինում եղած ժամանակ հրդեհվում են հայտնի հարուստ Փաստրմաջյանի շենքերից մեկը և նրան կից խանութները: Տեկանցը նշում է, որ հրդեհը կազմակերպված էր տեղացի թուրք վերնախավի կողմից, որոնք դաստիարակված էին այն համոզումով, թե

աշխարհի բարիքը աստված տվել է մոռումսաններին, և այդ պատճառով էլ հայերի ձեռքը ելն կա «...մեծաշն տուն, զվարճալի այգի, պողաբեր ագարակ, նծույզ ձի, լավ ղենք և ամենայն գեղեցիկ բան տեսնելուն պես կցանկանան հափշտակել, կուլեն և, և՛ չհաջողին առնուլ, կաշխատին դողանալ...» Ելն գեղեցիկ կին կամ պատանի տեսնան հափշտակել և առեանգել կմտաբերեն և ասեն գեղեցիկն կյալութիւն չի վայելել, այլ իսլամին»:

Ծ. Տեկանցը Կարսում, Բասեններում, Բայազետում, Ալաշկերտում եղած ժամանակ սրտի ցավով է նկատում, որ հայերի մեջ քրդական ցեղերից թափանցել է բաշլուի սովորութիւնը, ըստ որի տղան պետք է մեծ դումարով աղջկա ծնողներից ղենք իր հարսնացուին: Այս մտադավաճառութիւնը Ե. Տեկանցը համարում է ներքին հարստահարութիւն, «չար սովորութիւն», «որգեղաճառութիւն», որը «...ավելի վնասակար է քրտաց հարստահարութենին»: Կարսի գյուղերում բաշլը հասնում էր 10—50 և նույնիսկ 100 ոսկու: Հալաքելով տեղերում հողերաւաններին և աշխարհիկ վերնախաւի ներկայացուցիչներին, այցելութենիչը պահանջում է բաշլը առնողների նշանը շօրհնել և պսակի հրաման չառլ և մի քանի ամսում նշանվածների պսակները շտապութիւն կատարել գոյութիւն ունեցող եկեղեցական օրենքներով: Այդ մասին նա դրում է նաեւ պատրիարքարանին, դանկով, որ այդ սովորութիւնն պատճառով դժվարանում է ամուսնութիւնն պոծք, և ազգի աճը պակասում է:

Ապա Ե. Տեկանցը այցելում է Բայազետ, Մուշ, Վասպուրական և լինում բազմաթիւ գյուղերում: Նա բարեխղճորեն սրտազրկ է իր այցելած վայրերի վանքերի վիմագիր արձանագրութիւնները, ձեռագրերի հիշատակարանները: Այս ձեռագրում կան մանրամասն տեղեկութիւններ բնակիչների թիւի, նրանց զբաղմունքի, նիստ ու կացի, դպրոցների, սովորութիւնների և այլ հարցերի մասին:

Ըստ ձեռագրի, այցելած վայրերում, բացի քաղաքներից, զբաղողներ համարյա չեն եղել: Քահանաներից ոմանք միայն առանձին գյուղերում սակավաթիւ երեխաներ հալաքելով սովորեցնում էին «հասարակ կարգալ», «հասարակ ընթերցմունք»:

Քրդական և թուրքական վերնախաւի մեծ մասը, ինչպիս նաեւ Ռուսաստանից գաղթած շերքեղները գրավել էին հայկական վանքերի և եկեղեցիների հողերը: Չնայած թուրքական կառավարութիւնը շերքեղների գաղթը կաղմակերպելու ժամանակ ռուսական կառավարութիւնը խոստացել էր նրանց սեղանութիւն սահմանից 150 ժամ հեռավորութիւն վրա, սակայն բնակեցրել էր Սողանլուղի անտառներում և նրան կից

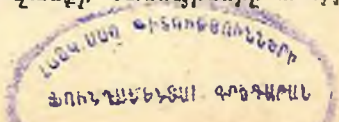
դաշտերում, որը սահմանից 10 ժամվա հեռավորության վրա էր դտն-
վում: Գաղթածների վերնախավը բնակվում էր հայկական վանքերում
և սեփականացրել էր վանքաստիպան հողերը:

Զեռագրից երևում է, որ շնայած արդեն ավելի քան 10 ուարի էր,
որ ընդունվել էր արևմտահայերի աղագյին սահմանադրությունը, սա-
կայն նրա այցելած վայրերում այն չէր գործադրվել, և սահմանադրու-
թյամբ նախատեսված մարմիններն ընտրված չէին: Բասենի դյուղերից
մեկում այն գործադրելու ժամանակ ժողովում գյուղացիները աղաղա-
կելով ասել են. «...սահմանադրությունը զմեզ քրտաց ձեռքն կաղատե՞,
թե՞ ոչ»: Հայրենասեր Երեմիան դտնում է, որ այդ աղաղակը միշտ
պետք է լսվի գյուղացիներից, քանի որ նրանք բոլորն էլ «քրտաց ձեռք
դերի են և աղատություն կխնդրեն»: Ազգային սահմանադրությունը
գործադրելուն դիմադրում էին հողևոր առաջնորդներից շատերը, քանի
որ նրանց գործունեությունը այս կամ այն չափով դրվում էր հսկողու-
թյան տակ:

Ե. Տեկանցը այն համոզումն ունի, որ հայերը պետք է ղենք լենե-
նան, որպեսզի փուկեն հարստահարողների ախորժակը: Բասենի մի
դյուղի զինված 4 երիտասարդների մասին գրելով, նա գտնում է, որ
նրանք քաջ էին և կարող էին դիմադրել իրենցից ավելի շատ քրդերի և
չերքեսների և եթե «ամենայն դյուղացի ժողովուրդ սոցա նման զինա-
վարժ լինեին, հարստահարությունը իսպառ հեռանային 'ի Հայաստա-
նե»: Սակայն ցավով է նշում, որ մնացած վայրերում հայերը զուրկ էին
ղենքից, նրանց չէր թույլատրվում ղենք կրել:

Բ) Այս տեղակից կոչվում է «Ընդօրինակութեան տետրակ 'ի մեջ
առ վարչութեան ուղղեալ նամակաց և տեղեկագրութեանց 'ի յամի
տեառն 1872 օգոստոս 10 'ի Բարձր Հայք 'ի Կարին» (զան. հեղ. ար-
խիվ, թղթ. 54, վավ. 13-2): Տետրակը բաղկացած է 99 թերթից (=198
էջ). այն ամփոփում է իր այցելած վայրերից պատրիարք Մ. Խրիմյա-
նին և ազգային վարչությանն ուղարկված ղեկուցագրերը: Զեկուցա-
գրերը արևմտահայերի կրած տառապանքների դառն նկարագրություն-
ներն են:

Շիրակավանի, Նախիջևանի (Կարսի շրջանի մեջ մտնող) գյուղե-
րում եղած ժամանակ Ե. Տեկանցը տեսնում է, որ ժողովուրդը շատ
աշխատասեր է, չի պանդխտում, նրանց ղգեստները շատ պարզ են ու
հասարակ, սակայն հարսանիքները տևում են 4—5 օր, և կատարվում են
շատ շռաջ ծախսեր, ամուսնությունները հոգևորականները կատա-
րում են կաշառքով: Վանահայերը վանքի հասույթները տնօրինում են

այնպես, ինչպես իրենք են ցանկանում: Վանքերը հաշվետուամարներ չունեն, որից երևալին ծախսերը և եկամուտները: Նա պահանջում է կազմել վանքերին կից վանական խորհուրդներ, որոնք հնարավորությու-
նովն ունենան հաշիվ պահանջելու վանահայրերից: Հարկերը բաշխ-
վում են անարդար, այսպես, արքունի տուրքերի մեծ մասը «հայք կվճա-
րեն, իսկ ամենափոքր մասը թուրք և քուրաք»:

Պետութունը պահանջել է Բասենի հայ բնակիչներից 1000 սալ տախտակ ու գերան տալ և բնակիչներին թղթեր է տվել հետապաշտմ
գումարը վճարելու համար, սակայն չի վճարել: Թուրք և քուրդ վեր-
նախավի ներկայացուցիչները հայկական գյուղերին պատկանող հողերը
գրել են իրենց վրա (թափու), որի պատճառով աղքատ հայ գյուղացի-
ները ստիպված են «...տեքության տուրքին չափ հողատիրոջ տալ և
սպա ցանել նրա հողը»: Գյուղացիները դրագետ չեն, չգիտեն օսման-
յան պետական օրենքները և չեն կարողանում պաշտպանել իրենց դա-
տը: Ե. Տեկանցը խնդրում է պատրիարքարանից գավառները գործու-
ղել օրենքներին դիտակ մարդիկ, որոնք ծանոթացնեն ժողովրդին իր
իրավունքներին: Կան հայ հարուստներ, որոնցից մեկը Վաղարշակե-
րտի (Ալաշկիրտ) Պետրոս աղան է, որը «կաշառակեր մատնիչ գողակից
գողոց անձ» է և «աղքատ գյուղացվոց արյուն կծծև» և շրջակա 10
գյուղերի սլսակի հրամանները ինքն է տալիս, իսկ վիճակի հոգևոր
առաջնորդը և քահանաները երկնչելով նրանից, վիճակի «թե հոգևոր
և թե մարմնավոր իշխանություն նմա հանձնեք» են: Եկեղեցականները
ժողովրդին թողել են անկարեկից, միայն նրանցից ճիշտ ժամանակին
հոգևոր տուրքեր են հավաքում, այդ պատճառով էլ կաթոլիկները և բո-
լոքականները աշխույժ աշխատանք են ծավալում խեղճ ժողովրդի
մեջ, գրքեր են տարածում, որոնց հետ նաև իրենց ուսմունքը: Հատկա-
պես երկրի այս մասում սկսել են աշխույժ գործել ամերիկյան կրոնա-
կան գործիչները:

Տնտրակի ամենամեծ հատվածը (49—99) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք Մ. Խրիմյանին և ազգային վարչությանն ուղղված ստվարածա-
վալ տեղեկագրերն են, որոնց մեջ հատկապես շատ են Աղթամարի կա-
թոլիկոսության, նրա հոգևոր ոլորտի մեջ գտնվող բոլոր գյուղերի,
նրանց բնակիչների թվի, դրադմունքի, եկեղեցիների և վանքերի մասին
հղած տվյալները. «...ուշի-ուշով նկատեցի և տեղեկացա,—գրում է
նա,—թե Աղթամարա վիճակի բոլոր վանորներից մեջ ոչ շարժական և ոչ
անշարժ, ոչ եկամտից և ոչ ծախսուց տումար կա»: Պետութունը վան-
քերն ազատել է առասանորդ տուրքից, սակայն տեղական թուրք կառա-

վարիչները շարունակում են հավաքել, լցնել իրենց դրպանը: Այնուհետև, շատ փաստեր են բերվում այն մասին, թե ինչպես են հափշտակում թուրք և քուրդ վերնախավի ներկայացուցիչները հայկական վանքերին պատկանող հողերը: Այսպես, Խիղանի ս. Կարապետ վանքի հողերը քրդերը «թափու են արած յուրյանց վրա», Ապարանի ս. Խաչ վանքի հողերի վրա ընակութուն է հաստատել Դերիշ բեյը և վանքի «հողեր» և կալվածներ» նրա ձեռքն են:

Հատկապես դժվար է եղել Ե. Տեկանցի համար աղգային սահմանադրությունը գործադրելու հարցը: Աղթամարի կաթողիկոսի տեղապահ Հակոբ Խիղանցին ժողովրդի մեջ լուրեր է տարածում այն մասին, որ եթե սահմանադրությունը ընդունվի, ապա յուրաքանչյուր ընտանիք պետք է տարեկան 75 ղուրուշ հարկ վճարի Կոստանդնուպոլսի աղգային հիվանդանոցին: Նրան հարկ է լինում մեծ ջանքեր գործադրել տեղապահի այդ սուտը հերքելու համար: Ե. Տեկանցը Վասպուրականի վանքերի մասին վիճակագրական տվյալներ հավաքելու ժամանակ նկատում է, որ վանքերի մի մասի վանահայրության սլաշտոնը գրավել են աշխարհական մարդիկ, հատկապես տանուտերերը, որոնք այնտեղից ստացած եկամուտը կիսում են Աղթամարի տեղապահի և Վանի հոգևոր առաջնորդի հետ: Այդ աշխարհական և հոգևոր կողմում ունեցող վանահայրերը և նրանց հարազատները իրենց վրա էին գրում վանքի հողերը և եկամուտը սեփականացնում:

դ) Այս տեսակը վերնագիր չունի (թղթ. 54, վավ. 13—3) և բաղկացած է 67 թերթից (= 134 էջ): Ձեռագիրը շատ էջեր է պարունակում Բագրևանդի դաշտերի գեղեցկության և այնտեղ գտնվող հայկական դյուղերի մասին: Նկարագրված են Վան քաղաքը և նրա շրջակա գյուղերը, Աղթամար, Կոուց, Լիմ անապատների, Վերին և Ներքին Վարագի գեղեցիկ դիրքը և հուշարձանները: Տեղեկություններ կան Կապուտկոռի ս. Հակոբի, Նոր Դյուղի վանքի և այլնի մասին:

դ) Տեսարակի ձեռագրի սկիզբը պակասում է, այն բաղկացած է 50 թերթից (= 100 էջ, տե՛ս թղթ. 54, վավ. 13—4): Ձեռագրի 3-րդ թերթի վրա գրված է «Գլուխ Դ. ՚ի տանն ս. Կարապետին», նրա 3 դուխները, ինչպես ասվեց, գտնվում են Ղ. Փիրղալեմյանի ձեռագրերից մեկում (ձեռ. № 4442): Համեմատելուց հետո պարզվեց, որ այդ ձեռագրում գտնվող 22 թերթերը (= 44 էջ) վերը նշված ձեռագրի սկիզբն են: Ձեռագրի սկզբում Տեկանցը նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը Վանից Բիթլիսի վրայով գեպի Մուշ և ապա Մշո ս. Կարապետ

վանք: Նրան ընկերակցում էին Կոստանդնուպոլսից եկած երկու երիտասարդներ: Մաղրելով քաղաքում ապրողներին, որոնք մեծ դժվարությամբ կարողացան անցնել լեռնային գետակի վրայով, Ե. Տեկանցը դովևատի խոսքեր է ասում Սասունից, Խաթից և Բոնաշենից եկած կանանց և տղամարդկանց մասին, որոնք տառնց երկնշխու անցան գետը: Այդ մասին նրա մոտ կարդում ենք. «Տեսա Խաթա, Սասնո և Բոնաշեն լեռնական հայ ժողովուրդից խումբ, որ հուն հասած միջոցին անմիջապես արիությունը գետ անցաներն. տեսա սոցա կանայք և օրիորդք տառնց գրաստու հետև գետն անցած հայսկոյս ուստի դոշեցի ետևուս երիտասարդաց մայրաքաղաքին. ահա տեսաք, լեռնական կանայք և օրիորդք բոլոր անդամ ձեզմե քաջասիրտ են, դուք ծովուց եղեքք ծնած կսարսափիք այս ծանծաղ հոռնեն, իսկ սոքա լեռանց մեջ ծնանելով ոչ ծով տեսած և ոչ գուցե այսպես մեծ գետ, բայց ահա ձերով իսկ աչք տեսաք, որ անվահեր արիությունը անցան հուն, դնացեք սոցա ոտի փոշին լեզեցեք, որ հայու սիրտ ունենաք»:

Ս. Կարապետ վանքից հետո Ե. Տեկանցը և նրա ուղեկիցները գնում են Մեղրի գյուղը, ապա Աշտիշատի ավերակները և Կոփ ու Տալարիս գյուղերը: Տալարիսում նրան պատմում են, որ քուրդ շեյխերից մեկը 20 տարվա ընթացքում «15 հոգի հայերեն սպանած է, 6 հագի բռնի հավատքն հանած է», ապա հափշտակել է 80 տուն հայերի հողերը: Գյուղացիները իրենց ծանր վիճակից հլնելով, ստիպված դիմեցին թուրքական դատարանին, որը շեյխի նկատմամբ ոչ մի միջոցի չդիմեց: Այսբանից հետո վայրագ շեյխը սպանեց հրանց գլխավորին և մնաց անպատիժ:

Ձեռագրի վերջին գլուխները Վասպուրականի հաճանդի Արճեշի (Քաջբերունիք) գավառի գյուղերի և նրա վանքերի ու ժողովրդի կյանքի նկարագրությունն է: Հատկապես թախծոտ էջեր կան Մեծոփա վանքի և նրա մոտ գտնվող հայ բնակչությունն ունեցող գյուղերից մեկի շինականների անմխիթար վիճակի մասին:

11. 22 Ե. Չարենցի անվան դրակախություն և արվեստի թանգարանի արխիվում է գտնվում (Թ. Աղատյանի ֆոնդ, վավ. 57-3) Ե. Տեկանցի կազմած Վասպուրականի վիճակագրությունը, բաղկացած 83 թերթից (= 166 էջ), որն ուղարկված է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարան: Հեղինակը նշում է, որ գործադրել է ամեն ջանք՝ իրեն տված հանձնարարությունը ամենայն ճշտությամբ կատարելու համար: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «...ամեն գավառը՝ քաջահմուտ դրագիրներ ուղարկելով, յուրաքանչյուր ժողովուրդից թվահամարն ի գեր առ-

նեին» (թ. 1): Ե. Տեկանցի կազմած վիճակագրության համաձայն 1878 թ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Վասպուրականում կար 785 գյուղ, 57 վանք և 399 եկեղեցի: Հայերի թիվը հասնում էր 170 հազարի, ասորիներինը՝ 36.768, քրդերինը՝ 42.279, թուրքերինը՝ 19.835, հրեաներինը՝ 363: Վիլայեթի վարչական կենտրոնն Վան քաղաքը ունեւ 22.960 հայ և 8450 թուրք բնակիչ (թ. 5): Այսպիսով, ըստ այդ վիճակագրության, հայերը Վասպուրականում մեծամասնություն էին կազմում:

Մենք համառոտակի նշեցինք Ե. Տեկանցի թողած ձեռագիր հարուստ ժառանգության մասին: Սակայն գիտենք նաև, որ ոչակասում է նրա «Տոհմային հիշատակարանի» 10-րդ հատորը: Վերջապես հնարավոր է, որ Ե. Տեկանցը ուրիշ աշխատություններ ևս ունենա, որոնք մինչ այժմ մեզ անհայտ են:

Զեռնարկելով Ե. Տեկանցի՝ 1872—73 թթ. Բարձր Հայք և Վասպուրական կատարած ճանապարհորդական նոթերի և նրա՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարան՝ Մ. Խրիմյանին և աղգային վարչությանն ուղարկած զեկուցագրերի հրատարակությունը, հարկ ենք համարում նշել, որ կատարեջ ենք շատ քիչ քանակի կրճատումներ հատկապես այն մասերից, որտեղ կային կրկնություններ:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՇՏՕՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԵԱՆ ՄԵՐՈ ՍԿՍՅԱԼ
1872 ՀՈՒԼԻՍ ԱՄՍՈ 21- Է ՄԻՆՉԵՎ 1872 (ՕԳՈՍՏՈՍ) ԱՄՍՈ՞՛,

1872 հուլիս 21, Օրն ուրբաթ:

Սրբազան պատրիարքի, այն է՝ Հալքիկի և վարչության կողմանի
իրբև աչցելու և քննիչ Բարձր Հայոց գաղափին Բլար անուն շոգինավով
Պոլիսեն զեպ ի Պոնտոս՝ նավեցինք: Ինձ ընկերակից էին Կարինեն
երկու աղնիվ երիտասարդք՝ Պալարյան Համազասպ² էֆենդին, Կինե-
վիզյան Հարություն³:

Նավի մեջ կառնակացիք հանձնեցին մեզ Հարություն անունով եվ-
տոկիացի տարևոր պատանի մի, որ Պոլսո մեջ անդործ ֆնալոյն աղ-
քատ, հայազգության դառնալո մտաբերած էր. տղայն զգուշացանք
մինչև ի Սամսոն⁴. 45 զուրուշ դրամ հանձնեցինք տղային. իրեն աւա-
հովության և դորձ գտնելո մասին հանձնարարական նամակ գրեցինք
եվդոկիո առաջնորդ Հակոբ վարդապետին⁵, Փորթուզական Մկրտիչ
վարժապետին⁶ և սեբաստացի Մյուսի միասգալին⁷ ի Ամասիա⁸ և շա-
րաթ օր Սամսոնի նավահանգստեն երկու հավատարիմ արանց հանձ-
նեցինք տանել մինչև Ամասիա և մինչև եվդոկիա⁹:

Ուրբաթ երեկո ժամ մեկին նավ սկսավ նեղուցեն նավել ի ծովն
Սեւավ. երեկո, մինչև ժամ երեքին, զվարթ և ուրախ էինք. զիշիր քնո
մեջ նավ ծովու ալյաց վրա տատանելով սոմեն ճանապարհորդեն նավի
առխտակամածին վրա հորսասյալ էր: Շաբաթ առավոտ, երբ անկող-
նեն ելա, մաղձս սկսավ հուզել, ուղեցի ինքզինքս ամուր սլահել, բայց
չկարողացա, որով խիստ անհանգիստ եղա, մինչև կիրակի առավոտ
անսուաղ մնացի, և ինձ հետ գրեթե նավելոց մեծ մասն տառապեցան:

Կիրակի առավոտ օր էր վարդավառի կիրակին ծովու հանդարտու-
թենն զլուխս և սիրտս հանդարտած էր, թեյ խմեցինք, նախաճաշ ա-
րինք, մինչ նավ տասնեմեկին Սամսոնի առաջ ճամբորդենր ցամաք հա-
նելոց ատեն ուրախ զվարթ ժամանակ անցուցինք: Երբ Սամսոնի սին-

* Այս վերնագրից ներքև գրված է և ջնջված մեկ ուրիշ վերնագիր. «Տնտրակ ճա-
նապարհորդության ի Պոլիսեն մինչև ի Կարին» (Հ. Պ.):

լքոր նավավարք նավորդաց կահկարասիք նավեր կիջեցնեին, մեր Ավետիսի երկու արկղ գրքեր ավազակաբար նավակն իջուցին, զոր Երեմիայի սուր աչք ի հեռուստ դիտելով հասավ բողոքեց և նավակեն դուրս հանել տվավ և պատվիրեց Ավետիսին, որ ծովեզերյա մարդկանց ավազակութենեն դգուշտնայ:

Մեկ ժամ ու կես հազիվ կեցավ նավ Սամսոնի նավահանգիստ, ուստի չկարողացանք ելնել ի Սամսոն և մեր բարեկամ Պեյլարյան խոսքով պեյի շենքեր և կալվածքներ տեսնալ: Սիրտս բավական տազնապեցավ սույն նավահանգիստին մեջ, վասնզի երկու եղբայրներս՝ Վրդանես¹⁰ և Արիստակես¹¹ վարդապետք, վեց ժամ հեռու Զարշամպայի¹² մեջ էին, և ես կը ցանկայի, որ Ամբակումա հրեշտակ¹³ զիս ևղբորցս բնակատեղին տաներ և բերեր, սույն սրտաբեկ վշտակրության մեջ տատանելով, նամակ մի գրեցի եղբայրներս և իմ՝ դեպ Բարձր Հայք ճանապարհորդությունս իմացուցի իրենց, տարակույս չկա, թե նոքա ևս ըստ բավականին տի վշտանան զիս շտեմեկոյն համար:

Կիրակի երեկո և գիշեր շատ հաջող և զվարթ անցուցինք, Երևուշաբթի առավոտ ուրախությամբ անկողինեն ելանք, նավ հաջողությամբ կնավեր դեպ ի Քիշառոնի¹⁴ նավահանգիստ, և ես նստյալ ի մեջ նավին քրեցի զայսսիկ:

Ժամ տասն նավն հասանելով ի նավահանգիստն Պոնտոսի խաբիս[իս] ձգեց, թե մեր և թե մեզ հետ գտնված պանդուխտ Հայաստանի եղբայրք անբավ ուրախությամբ զվարթացած ողջունեցինք Պոնտոս քաղաք, իբրև նախագուշտ մտանելու ի Հայրենի աշխարհն մեր:

Զաքարյան պարոն Մարտիրոս և Դավիթ մշեցի, պարոն Գրիգոր նավակավ եկան ի շոգենավ դիմավորեցին զմեզ, ուրախությամբ ողջունեցինք զիրենք և նավակ մտնալով ելանք և իջեանեցանք ոչ ի բուն առաջնորդարան, զոր պոնտացիք վարձու տված էին, այլ ի վարձյալ առաջնորդարան: Պոնտոսի տաքություն խիստ սաստիկ էր: Երկուշաբթի գիշեր սաստիկ նեղություն կրեցինք, ուստի երեքշաբթի օր ի Պոնտոսե հեռանալ որոշեցինք:

Պատրիարքական փոխանորդ Մատթեոս վարդապետ չէր ի Պոնտոս, այլ գնացած էր 'ի Կյումուշխանա¹⁵ եկեղեցւոյ հիմունք օրհնելու: Պոնտոսի երկու քահանայք քանի պատվավոր անձինք ի տեսության եկին առ մեզ: 'ի Պոնտոսե առ սրբազան Հայրիկն հարկ եղած տեղեկագիր պատրաստեցինք և պատրաստեցանք 'ի չու:

Երեքշաբթի ժամ ութուկեսին մեկնեցանք ի Պոնտոսե, սակայն ի Պոնտոս մեր ուղեկից երիտասարդաց մեջ կառքով կամ ձիով երթալու

կարծիք տեղի ունեցաւ: Մինասյան Հովհաննէս, որ ճամբայի կառանց դորձակատարն էր, առաջարկեց մեզ և ուղեկից երիտասարդաց կառքով ուղևորիլ: Սույն առաջարկ բարի թվեցաւ մեզ, սակայն 15 օսմանյան ոսկի կուզէր վեց մարդու: Եթէ կառքով ուղևորվէինք և կահկարասիք ջորեականաց հետ խրկէինք, ծախք 450 զրշի կհասներ և դուցե այսչափ ծախք վարչութիւնն ընդունելի չլինէր, ուստի որոշեցինք ձիով ճանապարհորդել:

Համադասող էֆենտին հավետ հոժարութեամբ կայնդէր կառքով ուղեվորվել, իսկ Կինկվիլյան Հարություն աղայն հին սովորութեան հարգի համարելով և մանավանդ տնտեսութեան խնայողութեան զհետ զնալով կայնդէր ջորեականաց միջոցով երթալ, և նորա տնտեսագիտութեան դրեթի հարգվեցաւ:

Չմոռանանք մեր հավատարիմ դորձակատար Զաքարյան Մարտիրոս հղբոր ջանք, որ գրեթէ երեք ամիս առաջ կայատրաստեւ այնպես ճանապարհ հանել, որ հավիտեան յուր բարեկամութեան չմոռանայինք: Մենակ մեզ համար երեք տնգամ նավակ խրկած էր ի նաւ, բայց ըստ սրում զմեզ նով չգտնալով պարտաւ ետ դարձած էին, նավակներու ծախք, որոց մեջ երեքը նստած չէի, մեզմէ կտահանէր:

Մինչդեռ ուրիշ ճամբորդներ 100—130 զուրուշի ձի բռնած էին, իսկ մեր Մարտիրոս հղբայր յուր բոլոր առքաբացութեամբ... զուրուշի* ձի պատրաստեց մեզ համար, երբ կառքի վրա խոսք կլինէր, պարոն Մարտիրոս միշտ զմեզ կհամոզէր ձիով ճամբորդել, երբ մեր խելոք հղբոր խելքով ձիով հուլի անկանք, նորէն իմացանք, թէ որչափ խաշած հմք, վասնզի երբ Կաշքիսի ամենադժվարին լերանոտ ուղին կձիավորվէինք, միշտ կառք կառք ասեւով, կառքով չուղևորվելույն համար կսորջանայինք:

Իբրեւ միջանկյալ, սակայն կարեւորագույն միսրիկ պատմութեան արժանի անցք մի գեալք ունեցաւ ճանապարհին, զոր ընթերցողաց միտք կրնա ըստ կարի լուսաբանել, թէ տաճիկ ժողովուրդք այս դարուս մեջ ինչ ճարպիկ քաղաքականութեամբ կվերաբերվին քրիստոնյա աղգաց հետ, մանավանդ հայոց, որք մեծամասամբ օսմանյան սկստութեան հպատակ ժողովուրդք կհամարվին այժմ:

Մշեցի Սելիմ սնունով տաճիկ մի, որ դատ վաստակելու համար Պոլիս գալով սրբազան Հայրիկի միջոցով դատ վաստակելով կվերադառնար ի Տարոն, սա ի Պոլսո սկսյալ թե 'ի նավին, թե 'ի ճանապարհին, թե Պոնտոս և թե 'ի ճանապարհին մինչև 'ի Կարին մեզ ուղեկից

* Նշված չէ, թէ քանի զուրուշով վարձվեց ձին (Հ. Պ.):

գտաւ: Սա 'ի Պոլիս, երբ հայոց ազգի հետ կկենակցեր և կխոսեր, միշտ հարգական առնունով կպատմէր զհայեր, խրիստոյան միշտ ի էրմանի միշտ¹⁶ ասելով: Իսկ նաւի մեջ և 'ի Պոնտոս սկսավ զհայեր ընայա¹⁷ անվանել, երբ Պոնտոսի լեռներն անցնելով Բաբերդու մոտեցանք, մանավանդ երբ Բաբերդ մտանք¹⁸, սկսավ զհայեր կչավուր անվանել և երբ 'ի Կարին հասանք ևս առավել սկսավ նախատել զհայն, «օղում ի սուրն և կեամբուր լար»¹⁹ ասել:

Պոնտացի Մինասյան Հովհաննես աղայն 'ի պատիւ մեզ և մեզ ուղեկից երկու ազնիւ երիտասարդաց յուր կառքով և ընկերներով կես ժամու ճանապարհ ուղեկցելով զմեզ մեծարեց և շնորհակալություն և օրհնություն առնելով ուրախությամբ քարծաւ 'ի Պոնտոս, իսկ մեք դեպ 'ի առաջին իջևան:

Երեկո իջևանեցանք ի հոսողլան խան, աւաղակներ երկու օր առաջ նուրն տեղաց մերձակա խաներու մեկ հարուստ խանութ կողողաած էին, նուրն սահմանի մյուտիւր լազաց գլխավորներ ժողովելով գողան դտնելո հարցաքննություն կառնեք, մեր խանձին իալամ լինելով հույժ տրտմած էր, չգիտեմ յուր աղգականներ քննության ենթարկվելո մասին էր, թե խանութ կողողատելուն համար էր, ուստի բնավ չէր ախորժիր մեզ հետ խոսակցիլ, ջուր չէր ուղեր տալ մեզ և դրամով կերակուր տալ մեծ ձանձրություն էր յուրյան: Մեր հնարագետ ճարպիկ Համազասպ էֆենտին զխանձին մարդավայել դեմից մեջ հավաքելո հնարք դտաւ, սկսավ իբրև ալլաղգաբար աղոթել, ալլաղգաբար իշխել և հրամայել և ահա ջուր կերակուր և ամենայն ըստ հրամանի էֆենտինին բերվել սկսավ ձեռամբ խանձին: Բնական և ընդհանուր օրենք է այս, երբ մեկ ճանապարհի մեջ կամ օտարության յուր աղգակից և կրոնակից տեսնա, թե կուրախանա և թե ուրախությամբ նորա պիտույք կհոգա:

Զորեքշաբթի առավոտ ջորեպաններ ռաշցան ամենքս 'ի միասին զանազան-զանազան արտունջներ բառնալ, թե ձորակի խոնավ և զեշ օդին դեմ և ճորապանաց դեմ. արդեն հարբուլս իմ և մեր եղբայր Ավետիսի գլխին մոտեցած էր. ժամ վեցուկեսին սկսանք Զայիրներու գահավիժ զառիվներն 'ի վեր ելանել, նախ մշուշ պատեց պաշարեց զմեզ, ասպա հորդ անձրև տեղաց ի վերա մեր, ա[մ]պրոպք և որոտմունք օդն մեջն զմեզ կահացուցանէին, ութ քառորդ անցած հասանք ի Զայիրներու խան, հարբուլսի սաստկութենն մեր և Ավետիսի գուդեն երկու փոքրիկ աղբյուր բացվելով քիթն 'ի վայր ի հոսեին հրեմն սաստկանալով և երբեմն նվազելով ծանրացավ մեզ վրա, մինչև ազատելով լեռնային ճանապարհն հասանք մինչև 'ի Բաբերդ և անդ գտանելով զօդ,

զըտուր և զհող և զհաց Հայաստանի, ուրախացանք հոգով և ազատեցաք ի թանչև:

Հինգշաբթի առավոտ ժամ իննին, ելնելով Չայիրեներու խանեն, այն սարսափնահար գահավիժ լերանց բարձունքներեն անցանք անխռով, սաստկաշունչ հով խորանդունդ ձորերեն և ամպամած լեռներեն հրքիմն 'ի դիմաց և հրքիմն 'ի թիկանց կհարկաներ զմեզ, մեք ամառ կտրծելով ավելի զգեստ հագլալ չէինք, ուստի սաստիկ ցուրտ զգալով դրեթե կը դողայինք, մեր ուղեկիցք բեռնավորչալ ձի հեծանո համար հտ մնացած էին, մեր ավելի զգեստ նոցա հետ էր, չէինք ուղեր մեր ձիանք կեցնել և ավելի զգեստ առնել, վասնզի լեռնային ամենազվարճալի տեսարան և օդո թեթև մաքրություն միշտ զմեզ հառաջ վարել կուտար, մանավանդ թե մեր ձիանք մեզմե առավել կախորժեին այդ զովաշունչ ուղին արագ-արագ ընթանալ. հս, Համազասպ էֆենտին և Հարություն աղայն բանաստեղծական զվարճախոսությամբ կզվարճանայինք, լերանց գաղաթսն մերձենալով մեր կողմանե Համազասպ էֆենտի պատգամավոր ընտրեցինք, որ Հայաստանի հարստահարության բողոք ձեռք աստծո մատուցանե, վասնզի ասոված մերձեցած կհամարենք զմեզ:

Ժամ մեկու կեսին հասանք 'ի Կյումուշլի խան, որ բարձրաբերձ լերանց մեջ է հաստատված, հուլիս 27-ն էր, սակայն դիտես թե նոր 'ի նորո մայիս մտած էինք, վասնզի դեռ դարին մածնած չէր: Վերահիշալ Սելիմ աղայն, որ շատ անգամ մեր երթեն հտ կմնայր, սակայն երբ կնկատեր, թե խաներ կերակուր ուտելո կպատրաստվինք, ձին մորակելով անպատճառ մեզ առաջ խան կհասաներ. Սելիմ աղայն խանի սենյակ բաղմեցալ, հս ինքս կրակի վրա Հայաստանի ոճով թերխաշ ձվածեղ եփեցի և հոր սեղանի վրա դրի, Սելիմ աղայն 'ի սաստիկ սովածութենե ստիպչալ սկսալ արտաքո կարգի արագությամբ հաց փըշրել և բրդել կերակուրի մեջ, մեծ դկսզ մի առավ լափ լիզեց, մեք ուղեցինք ընկերանալ Սելիմ աղային, սակայն շիտակն ասելով «կեցո տեր» ասելով կեցանք, մանավանդ Համազասպ էֆենտին գրեթե զղվելով ամենեն առաջ հա քաշվեցալ, իսկ Սելիմ այնչափ ագահությամբ կերալ, որ մինչև անգամ հրկու օր չլրնալով մարսել, թե ձվածեղ շատ ուտելով և վրա հս լեռան սաստիկ պաղ ջուր խմելով պահիլդիր²⁰ հղած էր, եթե Սելիմ աղան լիներ այս բնության տեր խիստ զվարճալի էր մեզ համար, սակայն այս բնավորություն ի Հայաստան բնակչալ տաճկաց շատերու վրա կտեսնվի, այն է, թե այսպիսիք միշտ յուրյանց տան մեջ խիստ սակավապետ են և սակավակեր, իսկ եթե հայոց գյուղեր տուններ

մտնան չափեն ավելի կերակուր կխնդրեն, իբրև 'ի սովո ընբանեալ չափադանց կուտեն և այնչափ ուտել կփափագին, մինչ զի եթե յուրյանց տուն դառնան, երեք օր շանոթնան:

Յորեկ ժամ չորսին Կաղըխլի խանի քով բռններ վար առնելով և մեր ձիերեն իջանալով դադար առինք զառիկող լերին բլրակի մը վրա և ժամ ու կես միջոց ցուրտեն տաքեն և ցանցառ անձրևներեն տրտնջալով, բլուրին անուն տրտնջանաց բլուր անվանեցինք:

Հինգշաբթի երեկո իջևանեցանք 'ի Մաղարա խան, ուր ոչ հաց կար, ոչ կերակուր, սակայն մեր ընկերակիցք ճանապարհի երկարութենեն շատ քաղցած լինելով իջևանապետեն եփած ապուխտ զտանելով ուրախացան և սկսան փիլավ եփել, արդեն խոստացած էինք մեր ուղեկից Սելիմ աղայն փիլավի հրավիրել, փիլավ սեղանի վրա դնելով եկավ բազմեցավ մեր տաճիկ բարեկամ և սկսավ ամենայն ախորժանոր ուտել և յուր սովորական առասպելաբանությամբ ուղեց զվարճացնել յուր ուղեկից ընկերներ և այնպիսի անհիշելի տգեղ և միանգամայն զզվելի բան պատմեց փիլավի վրա, որով ամենուն զզվանք դալով հեռացան փիլավին և հացեն: Զայս ասելով ինքն միայն մնաց, յուր խոսքով համեմած փիլավ կերավ և շնորհակալ եղավ: Այս խանի սենեկի մեջ լուշատ կար, ուստի մեր ընկերակիցք սկսան նախ տրտնջալ և բամբասանոր ժամանակ անցկացնել, ուստի խանի անուն մնաց Բամբասանաց խան:

Ուրբաթ առաւիտայն ժամ ութին հիշյալ Բամբասանաց պանդոկեն ելնելով բարձրացանք դեպի զառնի վեր լերին և լերինքն էին լերինք Բաբերուռ, անդ պոռտացվոց աշխարհի լերանց տխուր երևոյթներ մեր աչքերեն անհետացան, իսկ Բաբերուռ ծիծաղաժպիտ լերինք բլուրք և հովիտք և նոցա քաղցր և միանգամայն զմայլելի տեսարաններ մեր աչաց առաջ նկարագրեցան: Մեր բնիկ հայրենյաց, այն է՝ ցանկալի Հայաստանի քարն ու հողն, մարգագետին, խոտն, ծաղիկ և ծառն ու անտառն և թռչուն, արտն ու արոտն, մշակն և հոտաղն, արորն և կալն և ի մեջ այսոցիկ ամենեցուն ողջունեցինք հովվական և նահապետական կենաց պարզություն, մոռացանք իսպառ Բյուզանդիոնի ստապատիր փափկություն: Այս ավուր ուղևորության միջոցին մեր բովանդակ ուշադրություն դարձած էր Հայաստանի նյութական և բարոյական կենաց վրա, Համազասպ էֆենտինն Կարնո քաղաքի և գլուղորեից հարձանյաց արարողության և ավանդության վրա տեղեկություն խնդրեցի, իմ ամեն մանրազնին հարցմանցս խիստ հաճելի և նկարագրության արժանի տե-

ղեկությունք հաղորդեց ինձ մեր ղվարձախոս բարեկամ, զորս հատուկ
'ի հանդես հարսանեաց Հայաստանի արձանագրելու հմք:

Երբ ձորամիջեն հլնելով Բաբերդու բարեբեր դաշտ հասանք, որս
մասին մեր ընկերակից Կինեվիզյան Հարություն կկասկածեր թե 'ի
ջերմութենեն արեգական տի թարշամեր իբրև զծաղիկ, սակայն 'ի գե-
ղեցկահովտեն ալնայիսի մղիշ և ղովացնող հողմ սկսավ մեր հոռեն
միղել, որով ոչ միայն ղովացանք և ղվարթացանք, այլև ջորեպանաց
ծուշլ ձիանքն 'ի մղմանն հողմոյն սկսան արագընթաց արշավել և մեր
ճանապարհի հայտնոյս և հայնկոյս ատորբեր արտորելից վերա հա-
յեցյալ երթայաք. ուրբաթ երեկո ժամ մեկին մտաք 'ի քաղաքն Բա-
բերդ: Սկիւմ աղայն և Կինեվիզյան ըստ սովորութեան զնացին 'ի պան-
դոկ պանդխտաց, իսկ մեր առաջնորդութեամբ Համադասպ էֆենտիին
հասանք 'ի դրունս առաջնորդարանին Բաբերդի, Համադասպ բարձր
ձայնիւ սկսավ կոշիլ ղվարդապետ Գրիգորի, փութա՛ էջ ահա այցե-
լուն Հայաստանի Երեմիա և ես 'ի տուն քում իջանկտ հմք այսօր: Սույն
վարդապետ, որ Զաքեոսի²¹ նման հյուրասեր է, սակայն հասակավ մեկ
ու կես անկե երկար, անմիջապես փութաց իջավ համբուրեց ղսրեկին
Համադասպն և եպա խոնարհելով մեր աջուն, ընկալավ սիրալիր համ-
բուր 'ի մեռն:

Տակաւին նոր մտեր էինք հառաջնորդարան և մինչդեռ նոր նստա-
նել ճանապարհի խոնջութենեն հանդիստ առնել կփափագեինք, վար-
ժապետ մականվանյալ ընդ նմին քան մի նշանավոր աղգայինք եկան
զալուստ շնորհալորեցին և սկսան յուրյանց Բաբերտ քաղաքի հայ աղ-
դիս ղլուխ պատահյալ աղետից պատմութեան նկարագրել և վարման
խնդրել, որչափ աղաչեցինք, որ յուրյանց մանրամասն տեղեկութեանք
պահեն առաւոտան, սակայն նոցա սիրտ աչրած լինելով, զմեզ յուր-
յանց աղետից իբրև դարման նկատելով, ոչ կարեին լռել, ոչ կարեին
հանգարտիլ, այլ հեծեծանոր և արտասովք կպատմեին թե ինչպես
այլ կրոնամու բարբարոսական խուժան խուռն բաղմութեամբ դրո՞
տված էր զհայեր առհասարակ դատաւիտել, դանակոծել ղտունս և
ղկրապիս նոցա ավար հարկանել, թե ինչպես հիշյալ վարժապետն իբրև
ղոշխար 'ի սպանդ վարեր ինքն սպանելս և արջան խմելո, սակայն
աստված զնա պահպանելով աղատած[էր] անոնց ձեռքն. կկրկնեին և
թե այս ամենայն շարիք եկն 'ի վերա մեր և մեք մեր աղետից նկարա-
գիր քանիցս աղգային վարչութեան հաղորդեցինք, սակայն թե սրբա-
զան պատրիարք և թե աղգային վարչութեան մինչև ցայսօր ո՛չ մեր ցա-
վոց դարման մատուցին և ոչ մի մխիթարական նամակ առ մեզ ուղղե-

ցին, ուստի որչափ յուրյանց տխուր դիպվածոց վրա կցավին, այնչափ ևս պատրիարքարանն անպատասխանի մնալուէն համար ցավ և տըրտունջ կհայտնեին և կը հավելուին, թե մինչև մեր բարեկամ տաճիկք մեզ մխիթարական նամականիք գրեցին, սակայն ազգային վարչութիւն մխիթարական նամակն անգամ զլացալ մենե: Այդ ազգային վարչութեան նկատելու է, թե դավառացի հայք որչափ ծարաւի են ազգային վարչութեանն քաջալերական և մխիթարական գրութեանն ընդունելու, զի թեպետ մեք ղօգնութեամբ վարչալ իբրև 'ի կողմանն պատրիարքին և վարչութեան մխիթարիչ առաքյալ հրատարակեցինք զմեզ և ջանահար եղանք զնոսա համողակիր բանլուր մխիթարել, սակայն նոքա գրիթե առ երեսս մեզմե շնորհակալ լինելով պատրիարքեն նամակ կպահանջեն, հազիւ ժամ հինգին մեկնեցան մենե, իսկ մեք անկողին մտնալով, շաբաթ առաւոտ մինչդեռ նոր անկողինն ելած էինք, 12—14 նշանաւոր ազգայինք մեր տեսութեանն գալով, որոց հետ էին նաև երեկոյին գալովներ: Անդ նորեն ամենք 'ի մի բերան սկսան յուրյանց զլուս եկած շարաց նկարագիր առ մեզ ներկայացնել. այս անգամ որովհետեւ խոնջութենէն հանգիստ առած էի, սկսա առավել ազդեցեամբ մխիթարել և քաջալերել զիրենք և յուրյանց հուսադրութեանն ուղղել առ ազգային վարչութիւն, հորմե իսպառ ձեռնաթափ լինել մտած էին:

Կիրակի առաւոտ եկեղեցի իջնալով՝ քարոզութեամբ քաջալերեցինք յժողովուրդն և մխիթարեցինք՝ հիշեցնելով և բացատրելով, որ ավետարանի երեք պատվիրանաց սքանչելի ղօրութիւն և ուժգնութիւն քրիստոնեից սրտի մտած և կյանքի վրա. այն է՝ ա. սիրել զընկեր. բ. միանալ ընկերին և շնորհել 'ի մարդկան. եթե հայք սույն երեք պատվիրանաց միշտ աւանդիր լինեն և վարքով կատարեն, երկրիս վրա երջանիկ կապեն, երկնից մեջ հավիտենական փրկութիւն կը ժառանգեն, ազգաց մեջ փառաւոր ապրելով միշտ թշնամաց դեմ ղօրաւոր ելնելով հարստահարութիւններն ազատ կլինին և շատ անգամ կհաղթեն, իսկ եթե սույն փրկարար պատվիրաններ չպահեն, երկրիս վրա թշվառ, երկնից փրկութենէն հեռի, ազգաց մեջ անպատիւ և թշնամութեամբ միշտ տկար երևնալով կհարստահարվին:

Սույն ազգու խրատներն լքյալ ժողովուրդ սիրտ առաւ և զվարթացաւ, հուսաբեկյալք հույս առնելով ղօրացան: Եւ աւարտման պատարագին առաջնորդարան ելանք, ոմանք ի ժողովրդաց եկան յուրյանց շնորհակալութիւն հայտնելու, իսկ վարժապետ մականվանյալ սրտի ուրախութենէն և հավետ մխիթարութենէն մերձեցաւ առ իս և համբուր-

յայց զշրթունս իմ՝ ասելով օրհնյալ է շրթունք քո, որ ավետարանյաց այսօր զմխիթարություն ժողովրդյան և այլն:

Արդեն երեկոյան ընթրիք տված էր մեզ հյուրասեր Աղապապյան խաչատուր աղայն. մեր ընկերակից ուղեկցաց հետ փառավոր և զարդարյալ վերնատան մի մեջ փառավոր սեղանի վերա բազմելով կերանք զխորովյալ գառն և վայելիցինք զհամեղ կերակուրս և օրհնեցինք զսուն և տանուտերն:

Իսկ առավոտյան ժամ երեքին հրավիրյալ 'ի վերոհիշյալ վարժապետեն ուրախությամբ ճաշեցինք 'ի տան նորա և մխիթարեցինք զինքն, վասնզի այլազգյաց խոժան զսա իբրև պահող հավատարիմ ազգսն, կալյալ շարշարեր, սաստիկ գանակոծելով վիրավորեին և քանիցս ուզեր էին իբրև զոչխար զենուլ, սակայն տեր զայն յուր նեղաց և սպանողաց ձեռքն ազատած էր:

Կիրակի ժամ չորսին առաջնորդարանի դռենն 'ի ձի նստյալ մեկնեցաք 'ի Բաբերտ քաղաքն. առաջնորդ Գրիգորիս վարդապետ, ավագ քահանա տէր Մխիթարյան, վարժապետ, խաչատուր աղայն և այլ երեք նշանավոր անձինք ուղեկից եղան մեզ մինչև մի ժամու ճանապարհ: Առվակի մը վրա իջանք, բաժակ սիրտ և ուրախության խմեցինք և համբուրելով մեկնեցանք 'ի միմյանց, մեք դեպ 'ի Կարին, իսկ նոքա 'ի Բաբերտ 'ի տուն յուրյանց:

Մեր մյուս ընկերակիցք արդեն առավոտյան կանուխ հողի անկած գնացեր էին, ուստի իս, Համապասպ էֆենտին և Կինեվիլյան, երեքյանս 'ի միասին ուրախությամբ ընդ ափով դեսուլն ընթանայինք և խոսեինք ընդ միմյանս վասն շինության ազգին և հայրենյաց: Երեկոյան ժամ ու կես էր հասանք 'ի գազաթ լիռան Կորա և իջեանեցաք 'ի սյանդոկ լերան Կորա: Սառնորակ աղբյուր մի կըղխի պանդոկի արևմտյան պատին կից կամարիմ ներքենն, ջուր Բուրակյան լերանց²² ջրոց նման սառն, թեթիկ, պարզ, զովացուցիչ և միանգամայն մարսեցուցիչ է: Այս ջուր աչ միայն շրջակա վայրաց մեջ հռչակված է, այլև բոլոր անցողաբժ կարավաններուն պատք զովացուցանելով կենաց ջուր անվանյալ է:

Խանի մեջ ճանապարհորդք խոնված լինելով, խանի երկու անկանոն և նսեմ սենյակներ լեցված էին մարդկամբ, խանապետ 'ի պատիվ մեծարանց յուր սենյակ մեզ հատկացուց, սենյակ նեղ էր և մութ, ճամբորդաց համար ծախվելիք թի կերակուր, թե մրգեղեն զտնադան հին ամաններով դրված էին սենեկին մեջ, խանապետ առետուր կընիր ճամբորդաց հետ և Վի հայհոյությամբ ջորսպահաց հետ կկռվեր: Մեք սեղանի վրա նստած խորոված միս կուտեինք և այդ դրախտաբուխ

շրերեն կխմեինք, իսկ մեր զվարճության հատկացած հրաժիշտներ էին խանապետի անլսելի հայհոյանքը, անասնոց ձայներ և զանկակներ, մեղ խամար անշափ անձուկ էր, որ մինչև անդամ չկրցինք մեր ուղեկից Սելիմ օղաջն հացի հրավիրել, հացեն հոք անմիջապես քուն մտնալու պատրաստվեցանք: Խանապետի մահճակալ, որ մարդաշափ մի բարձր էր գետնեն, ինձ հատկացյալ լինելով, հավու պես ելանք և թառեցանք: Համազասպ և Կիւնեվիզյան դիմացի մահճի ներքին գետնախշտի պառկեցան, և նոցա գլխի վրա բարձր մահճի վրա պահակ մի քնացավ:

Երկուշաբթի առավոտ արշալույսին ելնելով տերն հաց չկերած երեք անգամ այն կենսատու ջուրեն խմեցինք և զվարթացած, ինչպես դալարի բույսեր և լերանց բարձանց վերա ձիավորելով, ժամ երկուքին իջանք ձորակի մեջ շինված պանդոկ, ուր կերանք մածուն և խաշած հավկիթ և քիչ մի հանգիստ տալով անասնոց, ժամ երեքին ելանք և հնդին հասանք ի գյուղն Կոր²³, որ 50 տունն բաղկացյալ է, որո 27 տուն հայոց է, իսկ 23՝ տաճկաց: Գյուղի քահանայն հյուրասիրեց զմեզ յուր տուն և ժամն մը զկնի նահապետական սեղան մի պատրաստեց մեղ, երեք տարի կլիներ անցած միջոց, որ Հայաստանի ապուր կերած չէինք, երբ ապուր տեսանք, դկալ ձեռքն շթողնելով մեկ մեծ աման ապուր կերանք, Սելիմ օղաջն, որ գրեթե մեզմե ավելի արագ և ախորժանոր կուտեր, սկսավ իբրև կատակ մեր թեկն բռնել և ասել, ներեցեք շուտափույթ ուտելով ինձ ուտելու բաժին չթողացիք, հետո կորտով փիլավ կերանք, հետո մածուն: Շիտակ խոստովանելով՝ ամեն մեկս երկու մարդոց շափ կերակուր կերանք և հագլիվ թե կշտացանք: Գյուղին գեղեցիկ դիրք, օդին պարզություն և հացի և կերակուրի առատություն այս շատակերության հանցանաց մեջ ձգեցին զմեզ, հիշեցի թե քանի ամիս առաջ Պոլիս, թե ես, թե շատեր ստամոքս չորացնելու համար զանազան չորացուցիչ դեղն առնելով մարդու մի ուտելու սովորական կերակուրն անգամ չէինք կարող ուտել, բայց աստ առանց դեղի երկու մարդո կերակուր կերանք առանց ամաշելու: Բայց կարևոր համենայնի, երբ քահանայեն և տանուտեր գեղապետեն լսեցինք, թե այլազգիք յուրյանց դիմ միշտ ատելությամբ վարվելով կհայհոյեն, կհալածեն և շատ անգամ կվնասեն ղհայեր: Սույն գյուղի վրա մանրամասն տեղեկություն առնելով ընդհանուր գյուղորեից քննության տեսրակի մեջ արձանագրեցի, ուստի հարկ չէ տեղս կրկնել վերստին, սույն գյուղի հայ բնակիչը յուրյանց սեփական կալվածներ կսերմանեն և այս մասին առավելություն ունին մյուս գյուղացվոց վերա, օտար կալվածապետաց հողեր կմշակեն:

Երեկոյան ժամ ութ և կեսին մեկնեցանք 'ի Կորա և երկու ժամ ու եփես ճանապարհ առնելով ժամ տասն և մեկին հասաք 'ի Մազարա գյուղ: Այս գյուղի մեջ տասն տուն հայ բնակիչք կա, սակայն հեղեղեցի շունին, Կոր գյուղեն տիրացու մի քահանայացեանելով խեղճ ու կրակ երեսի վրա թողած են: Դյուղ մտնելով խեղճ քահանայի տուն որոնեցինք, սակայն առն չկար, որ գտնայինք և ուրիշ տուներու չհասնելով, գնացինք գյուղի արեւելյան ճանապարհի աջ կողմ պորտի վերի կողմ առվակի մը վերա իջանք, տեղերնիս պատրաստեցինք, թեյ խմեցինք:

Խեղճ քահանայն երեկոյան ժամ մեկին գալով երեք հիսած հավու ճուռ, մածուն և հաց բերավ, կերանք առանց ճրագի լույսի, բայց լուսին, յուր արծաթափայլ սկավառակ բացած, մեզ առատաբուխ լուսով կլուսավորիր, իբրեւ բայցիոթյո հովիվ քնացանք առվակին եղբք, արշալույսին արթննալով ուղեորեցանք դեպ 'ի Զերմուկ Կարնո, չորս ժամ, առանց ձիեն իջնալու և հանգստանալու, դձիան մտրակելով ժամ երկուքին հասանք 'ի Զերմուկ և իջեանեցանք 'ի տուն գյուղապետին, հոն հետզհետե Համազասպ էֆենտիի աղբականք և բարեկամք դիմավարելո կուգային և մեզ ուրախություն կալատճառեին: Երեքշաբթի մինչև երեկո ուրախություն և ղրոսանք կար, սակայն այնօր ղլխիս ցավ, գլուխ տակն ու վրա ընելով, զիս անհանգիստ կընէր:

Մեր հայրենակից մեծարդո Մահտեսի²⁴ Սարգիս աղայն եկած էր ղմեկ դիմավորելո, զոր տեսլալ ոչ սակավ ուրախացանք: Զորեքշաբթի առավոտ ժամ տասին Զերմուկ գյուղեն դեպ 'ի քաղաքն Կարին գիմեցինք: Համազասպ էֆենտին²⁵ աճյալ էր զսուրն ընդ մեջ յուր, նոր հմրությանց ներս մտանք: Տեր Գրիգոր և տեր Համազասպ քահանայք առաջի մեր երթային, Գրիգորիս վարդապետ ընդ ահեկե իմմի դնայր, Համազասպ էֆենտին ղկնի մեր փառաշուք երվայր ընթանայր և քսանի չափ աղբականք և բարեկամք նորա ղկնի նորա ձիավարին մինչ եկլալ հասանեաք 'ի դրունս տուն Պալարայնց, իջանք երվարաց: Մեծ էր ուրախություն համայն տան Աղաջան էֆենտիի, որ էր հորեղորայր Համազասպի, որո համար Մահտեսի Մանուկ աղայն կալլալ ի ձեռնանե որդւոյն տարավ 'ի ներքս տան, իսկ մեք հանգեմք ուղեկցոք բազմեցաք 'ի ջրվիժաղարդ սենյակ ամարոցնի, ուր մատուցին մեզ օշարակ քաղցր և ղովացուցիչ: Հետ սովորական ողջունի և ուրախակցության եկլալ անտի տաջնորդությամք և հրավիրանոք տեր Գրիգոր եկլալ 'ի առաջնորդարան Կարնո քաղաքին, բայց Հարություն սրբազան, որ է եպիսկոպոս, գնացլալ էր առ կուսակալն խնդրել 'ի նմոնե, որ բան-

տարկյալ քղեցիք արձակե 'ի բանտե: Ժամ հինգ էր, որ տեսակցեցաք ընդ հայր և ուրախացաք ո՛չ սակամ 'ի վերա միմյանց հարցանելով ղողջունե միմյանց:

Հինգշաբթի, ուրբաթ և շաբաթ օրեր Կարնո քաղաքի երեւիք և մեզ ծանոթներ այցելութեան գալով մեր գալուստ շնորհավորեցին զորս սիրով և հայրաբար ընդունելով հորդորեցինք զամենք 'ի միութեան և ազգասիրութեան: 'ի նոյն ուրբաթ այցելութեան առնելով Հռիփսիմյանց վարժարանին առաջադեմ օրիորդաց հայկաբանութեան դասեր քննեցինք և տեսնալով, թե աշակերաք հոն ամոց մեջ բավական հաջողակ առաջադիմութեան քայլ առած են, մեր խնդադին շնորհակալութեան մատուցինք դպրոցի տնօրեն պատվարժան տեր Գրիգոր քահանային, որ անձանձիր ջանասիրութեամբ Կարնո օրիորդաց բարվոք դաստիարակութեան նվիրած է յուր նվիրական և թանկադին ժամեր, եթի ամեն քաղաքի մեջ երկու և յուրաքանչյուր գյուղի մեջ գոնե մի աշակերտի եռանդուն հաշրեհասեր քահանա մի գտնվեր, Հայաստանյայց եկեղեցին պանծաղյալ և պայծառանայր և մանկունք հայկազլան ուսմամբ և կրթութեամբ կփառավորվին:

'ի շաբթի ավուր արու մանկանց դպրոցին այցելութեան և քննութեան երթալով, հին ավուր Զաքարյան Կարապետ պատվելին, որ հայկաբանութեան դասատուն է և միանգամայն իբրև տնօրեն դպրոցին, հրավիրեց զմեզ նախ 'ի սենյակ այցելուաց, անդ դպրոցի ընդհանուր կառավարութեան և վարժապետաց դաստիարակչան եղանակի վրա պատասխան խնդրեցինք և զոհացուցիչ պատասխան ընդունելով պետք հղած պատվերներ և հրահանգներ ավի, նույնպէս ուսմանց գրավոր ընդհանուր ծրագիր խնդրեցի, բայց չըտնալով ցավեցա, որ դեռ Կարնո դպրոց հին վարժապետի ձեռք հին սճերով կրթեանս և օր ըստ օրե հառաջադիմելի չի բաղձար: Յալս հայտնելով թե գերապատիվ սրբազանին, որ ընդ ներկա էր և թե վարժապետ տնօրենին ամենակարևոր բաներու ուշադրութեան շննելով դպրոց առավել ևս անբարեկարգութեան մեջ դնելու պատճառ կլինին և ալլն:

Յետ այսորիկ աշակերտաց ուսման սրահներ տշրե անցունելով և քանի մի տղայոց համառու հարցումն ընելով և յուրյանց առաջի գործեր կարդալ տալով եկա 'ի դասարան, ուր Կարապետ պատվելին ներկայացուց մեզ յուր հառաջադեմ աշակերտներին քանիս և սկսավ խնդրել 'ի մենջ, որ թույլ տանք իրեն, որ ինքն հարցանե աշակերտաց և

մեք միայն ունկնդիր լինինք, քանզի արդեն գիտեր աշակերտաց թերութիւնն և չէր վստահեր մեր հարցման վրա: Ինչեւիցե, քանի աշակերտաց տախտակի վրա գրել և վերլուծել տվաւ, կեսն ինքն կվերլուծեր և կեսն ևս վերլուծութիւն ինքն աշակերտին հօրեն կուսուցաներ: Մեկերկու աշակերտի ավետարանէն և Եղիշեան բաժնի գրել տվինք տախտակի վրա և երբ պահանջեցինք, որ թարգմանեն և վերլուծեն, ճշմարիտն ասելով տեսանք, որ վարժարդիտն ավելի ժիր, ավելի արագ և ավելի կանոնավոր կթարգմաներ և կվերլուծեր, ուստի աշակերտք չէին կրնար միջոց ունենար յուրյանց բուն դիտելիքն մեզ իմացուել, քաղաքավարութեամբ խնդրեցի պատուելիին, որ սակաւ ինչ լուծեամբ համբերեի, որպէսզի աշակերտք յուրյանց գիտցածով վերլուծեն, սակայն անպուշ աշխատութեամբ կջանար նոր դոս ավանդել աշակերտաց, քան թե թույլ տալ, որ մեր հարցման պատասխանէին: Ուստի թող տալով հարցումն, զեկուցինք աշակերտաց, թե խիտ կարե խստապահանջ քննութիւնն աի խնդրեմ իրենցմէ, սկսյալ այբուբենէն մինչև ամեն ուսանելոց վերջին կետ, և մեկնեցանք ՚ի դարբասն:

Ուրբաթ երեկո մեր պաշտօնական կոնդակ Հարութիւնն հայկական պոսին ՚ի տես մատուցինք, Գրիգորիս վարդապետ կարգաց և նա ուղարկութեամբ ունկնդիր եղաւ, իբրեւ ծով հուպնցով նորա սիրտ և երկամունք ՚ի ներքուստ աշխատեցան, սկսաւ պատ ՚ի պատ բանոյր դիտողութիւնն ընել և ասել աշխատեցաւ կոնդակի մասին՝ պէտք է քաղաքական ժողով հրավիրենք և տեսնամք, թե ինչ կդատաւասանեն, իսկ մեք ծանուցինք սրբադանին, թե Կարնո քաղաքական և կրօնական ժողովն ութն տարի տուաւ ընտրել լինելով այժմ յուծելով կհամարվի և երեսփոխանական ժողով ըստ որում յուր ամբողջութիւնն շունի, պետք է անմիջապէս ամբողջանա, որպէսզի նորով վարչութեան ընտրութիւն լինի: Որչափ աշխատեցարութիւնն ծանր երեկեղով հայկական պոսին, բայց հաջողեցանք զինքն համոզելու, թե սոյն նորոգ ընտրութիւնն իրեն նպատակովոր է: Ուստի շաբաթ առաւելու հին քաղաքական ժողովին երկու երեք անձինք, թողականներն երկը հոգի, քաղաքի ուսումնականներ[են] երեք հրավիրեց ատաղնորդաբան, մեր ներկայութեան ընտրողական ժողովը դամարեցաւ, կիրակի բնաբեզուց և բնորիցաց ցանկ պատրաստեցաւ, երկուշաբթի ցանկ կախովեցաւ եկեղեցւոյ դուռ: Կիրակի օր էր, աստվածածնի, բարեկենդան, սրբադան պատրիարքի կոնդակ հրաշափառով կարդալ տվինք եկեղեցին և զկնի մեր սկսանք ատենաբանել և էր բնութան քարոզին բանն ավետարանին թե որ կամիցի ՚ի ձեռք մեծ լինել

կղիցի ամենհեցուն կրտսեր և այլն և նյութ էր Հիսուս, որ որդի էր աստծո և Մովսես, որ մեծն էր 'ի մարգարես, ծառայելով ազգին և ժողովրդյան բարձրացան առաջի աստծո հրեշտակաց և մարդկան, նույնպես կաթողիկոսք, պատրիարք, եպիսկոպոսք, որք մեծ կանվանին, մեծություն յուրյանց մեծ սպասավորութենեն է և ամենայն ոք, թե եկեղեցական, թե աշխարհական, թե հայր, թե իշխան, ով որ մեծ ծառայություն կատարուցանե ազգին հայրենյաց և եկեղեցվույն, պետք է որ բարձրանա առաջի աստծո և մարդկան... Հայտնեցինք ժողովրդյան, թե սրբազան Հայրիկ փափաղելով որ ինքն անձամբ այցելություն առնե Հայաստանի, սակայն վասն անտանելի զբաղմանց չկարենալով, զմեզ 'ի դիմաց յուր իբրև փոխանորդ խրկած է քաջալիրել, մխիթարել զժողովուրդն, զպրոցնիր բարեկարգել և սահմանադրություն գործադրել և օրհնելով զժողովուրդն վերջացուցինք զրան պատվիրանին:

Բարերգ քաղաք ընդարձակ հովտի մը մեջ Ճորոխ գետի ափանց վերա ունի յուր գեղատեսիլ դիրք, հարավային կողմ քաղաքին կան ծառատունկներ և այգիք, հյուսիսային կողմանե բարձրացած է Բաբերդի ավերակ բերդ, մեջ եկեղեցիմ կա սուրբ Սարգսի անվամբ դեռ ողջ, այս բերդ հայոց Բագրատունի Սմբատ նախարարի ձեռամբ շինված է, որովհետև այս աշխարհ Բագրատունի նախարարությանց սեփականություն էր և Բաբերդ ըսելով կիմացվի Բագրատունյաց բերդ:

Բաբերդն ունի հազար տուն բնակիչ, 230 տուն հայոց, իսկ մնացյալն սաճիկք, որք թե տգիտ, թե կրոնամու և թե բարբարոսաբար կվարվին հայոց դեմ: Հայք ունին հինգ եկեղեցի: Երեք սուրբ Աստվածածնի անվամբ, մին սուրբ Հովհաննեսի և մյուսն սուրբ Հրեշտակապետի անվամբ: Դպրոց նորոգելու ձեռնարկած էին, բայց դեռ չէին ավարտած, աղջկանց դպրոց չկա Բաբերդի մեջ:

Հայք բնական պարկեշտ, բարոյական, գործունյա և սակավ ինչ կրկնուտ են, քաղաք ճանապարհի վրա լինելով յուրաքանչյուր ոք յուր սպորուստ կրնա հայթայթել, դիտեցի, թե մանր տղայք խիստ երկնատության մեջ կմեծցունեն, քաղաքացիք բարեպաշտ և կրոնասեր են, նույնպես գեղացիք, սակայն գյուղերու մեջ ո՛չ դպրոց կա, ո՛չ կրոնի ուսումն ու կրթություն: Հայեր ավանդությունաբ հայ են և տղայք երեք կրոնքի վրա համություն չունին, ուստի աղջիկներ երբեմն հրապուրվելով ալլա մզկիթյան կղառնան:

Ձկնի ավալատման պատարապին ժամ երեքին Պալլարյան Աղաջան էֆենտինն ճաշի հրավիրվեցանք, ուր հրավիրյալ էին Կարնո արքեպիս-

կոպոս, տեր Գրիգոր և տեր Համազասպ քահանայք, Փաստրմաճյան Խաչատուր էֆենտին, Մակարյան Կարապետ էֆենտին, արապկիրցի Փիլիպոս աղայն, վանեցի Մահտեսի Սարգիս և որդի Շաքար աղայք և քանի շափ պատվավոր անձինք, երեք ժամեն մինչև վեցին ջրվիժասենյակ խնդագին ղվարթությամբ ժամանակ անցուցինք և ժամ վեց անցած ելլալ ՚ի վերնատուն մի զարդարյալ բաղնիցանք ՚ի վերա սեղանացն, կերանք զգառն խորովյալ, կենաց բաժակներ խմեցինք վեհափառ կաթողիկոսին, սրբազան Հայրիկին, նաև մեր սրբազնության համար: Շնորհավորեցինք Համազասպի մահահաժխտուն և էֆենտիսթյուն և հայրապետական օրհնություն մատուցինք նահապետանման Աղաջան էֆենտիին և յուր օրհնյալ զեղաաստանին և զարձանք առաջնորդարան:

Երկուշաբթի րնդ արհոյն Հարսթյուն կուսակալին երթալով արքունի հրամանագիր մատուցինք, հրամայեց որ պալատութի²⁶ գրվի րնդ-հանուր զավառի մատնովոր կառավարչաց և մի ժամու շափ քաղաքի մաքրության և բարեկարգության վրա խոսելով մեկնեցանք կուսակալեն:

Կարնո Բաղն

Բաբձր Հայոց աշխարհին Կարնո բնդարձակ լեռնադաշտակին արիվելյան լեռանց ստորեակն փոքր-ինչ դառիկող և ըստ երևութին հարթահավասար գրից վրա տարածված է. տուներ բնդհանրապես անատշ և երբեմն տաշլալ քարերով շինել են: Հայք ունին բնդարձակ և խոշակապ եկեղեցի Աստվածածին անվամբ, որ չորս կարդ բաժանյալ 20 քարյա կոթածե միմյանց վրա բաբձրացած է: Տաճարի ներքին կաղմի երկարություն է 130 ոտք, լայնություն՝ 100, իսկ բարձրություն...*: եկեղեցվո հարավային պատին կից Աստվածածին անվամբ քարաշեն տաճար կա, որո Կարնեցի բարեպաշտք մեծավոր հարգություն կրնծային:

Եկեղեցվո հարավային կողմն է Կարնո արքեպիսկոպոսարան, որո վերնահարկն ունի յոթն փաստվոր սենյակ, իսկ ներքին կողմ գեղ եկեղեցվո բակ երեք սենյակ, որո մին հառկացյալ թաղական ժողովո խորհրդարան, իսկ երկուք գեոաբույս աղացոց ծաղկոցի որոշած են, սուկայն սենյակք գեոնահարկ լինելով ոգն փոփոխության տեղիք չունենալով կապականի, որով մանր աղացոց թե բարոյական և թե ֆիզի-

* Տեղը բաց է թողնված և բարձրության մասին թիվը դրված չէ (Հ. Գ.):

գական կարողութիւնն կիսանգարեւ, այս մասին խոսեցաւ թե արհոյն, թե նշանավոր արանց քաղաքին և թե ներկա դպրոցի տնօրեն Կարապետս պատվելոյն:

Առաջնորդի նստած սենեկա ներքե դռսի կողմ երեք սենյակ: ա) Եկեղեցւոյ արեւմտյան կողմ հիմնված է արու մանկանց դպրոցք, զոր 'ի հիմանն նորոգեց Մակարյան Հակոբ Հիֆնդին 'ի թիվ 1863: Դպրոցն ունի երեք մեծ սրահներ, երկու դասարան և մի հյուրանոց: Այժմ դպրոցի մեջ 600 ավելի աշակերտք կ'ընթերցեն: զ) խավոր ուսանելիք են՝ քերականութիւն, ճարտասանութիւն, աշխարհագրութիւն, թվագրիտութիւն և տաճկերեն լեզու: Սույն դպրոց հիմնելու միջոցին ես 'ի լեզուներն Կարին եկած էի դօրք տանելու, Բաքերդ աշի ըրիզատ քննիչն հրաման բերի առնալուս Խամալիլ փաշային և շորս պելուկ* զորք առնելով դնացի 'ի Բաղեշ, որք դեռ կկենան անդ:

Դպրոց այժմ լավ տեսողութեան ներքե չէ, ժողովրդոց հառաջագիմասեր մասն տրտունջ ունին անբարեկարգութեան և տղայոց թե հետադիմութենն, թե այն վաշկուշ կացութեան մասին, բայց բողոք և տրտունջ բառնալեն 'ի դատ բարեկարգելս չէին համարձակիր, քանզի դեռ հին երկուդալից ահերով պաշարված են:

բ) Եկեղեցւոյ հարավային կողմ մեկ քարերնկեց հեռի ի փողոցով բաժանված գեղեցկաշին օրիորդաց դպրոց մի ունին, զոր հիմնվեցաւ 1862 թվականին և ուսումնատեւն աղջայնոց ծախշութե և եկեղեցւոյ արդյամբք, խաւարեցաւ երկու տարի, դպրոց ամալի մնաց, իսկ 1871-ին աշակերտք ժողովեցան, տեսչութիւն տեք Գրիգորին հանձնվեցաւ, այժմ 400 օրիորդք կ'ընթերցեն դպրոցի մեջ: Երաժշտութեան դասատու է տեք Համալուսպ քահանայն: զ) խավոր ուսանելիք են՝ քերականութիւն, թվագրութիւն, ստեղծագործութիւն, ձև, կար և այլն:

Օրիորդք մեկ տարւոյ մեջ շատ հաջողակ հառաջագիմութիւն ունեցած են աշակերտք խնամք տեք Գրիգոր պատվելոյն, բարեկարգութիւն խիստ բարձր վիճակի մեջ կ'ը տեսնվի և պատիվ կրերն Կարնո քաղաքին, շորս վարժուհիք կկառավարեն դպրոց, կ'աշխատեն և դասախոսեն, պիտութեանց դասեր կ'աւանդեն տեք Գրիգոր, սակայն դաստիարակաց ամբողջ ամսականներ յոթն հարյուր հիսուն դուրուշ հատկացուցած է, որ խնայողութեան շափն անցուցած կեդեի:

Սույն դպրոցի տեղ նախ Մշո սուրբ Կարապետի հոգեսուն անու-

նով տուն մի կար, երբ 1868-ին սուրբ Էջմիածնեն Հայրիկի հետ հասանք ի Կարին և վեց ամիս իրրե հյուր մնացինք առաջնորդարան, նույն ժամանակի թաղական խորհուրդ և Կարնո նշանավոր անձինք խնդրեցին արքայան Հայրիկին, որ թիթև վարձով հոգևտուն տա իրենց, որ քակեն օրիորդաց դպրոց շինեն, հաճեցավ վանահայր տարին 1000 զուրուշ վարձու պայմանով հոգևտան տեղ հանձնել, որո վերա բարձրացավ Ելժմյան փառավոր շենք, որո երկու հարկի սենյակը և դասարանք ութի վը լաժանվի և շափավոր պարտեզ մի ունի կից:

դ) Զայգարայի դպրոց հիմնած է Ղուկաս աղայն յուր հանդուցյալ որ տեղ Աղարյան Սողոմոն աղայի կտակով, 1871-ին, որ 50.000 զուրուշ յուր ողջության կտակած էր երկսեռ դպրոցի շինման, 150 արու աշակերտք և 80 օրիորդք կան այժմ դպրոցի մեջ, տեղ Համալսարան քահանայի տեսչության ներքև: Դպրոց այս դարնան միջոցին բացված լինելով, ուստի աշակերտք միայն հասարակ ընթերցանություն կպարապին և արու աշակերտներին դասն նոր սկսված քերականության առաջին մասն:

Դպրոց միահարկ է, պարտեզի մեջտեղ է իր դիրք մեկ կողմ դաս դրուելով, մեկ մեծ սրահ և մեկ դասարան տղայոց և մեկ սրահ մի դասարան օրիորդաց հատկացյալ է: Տղայք ունին մեկ վարժիչք, ու դասատուի և կառավարչի պաշտոն կվարեն, օրիորդաց դպրոցի մեջ կու 60 տարեկան կին մի, որ դարձյալ քանի մի պաշտոն մեկեն կկատարեն: Այս դպրոց մեկ-մեկ կառավարիչք և մեկ ևս վարժուհի պետք ունի:

դ) Կարին Բաշագլուխ կոչված կողմ դպրոց մի ունի, զոր բոլորովին բարձիթողի վիճակի մեջ տեսա, դպրոց աղղային շենք մի չէ, այլ յ-հղճ բարեսեր երիտասարդ մի յուր տան մարագ կամ փարախտնման ձրեք աստիճան խոր, հարյուր մանր տղայք բովանդակելո շափ հին և ակացած տուն մի դպրոց ձևացուցեր և հարյուր տղայք Բաշագլուխ հավաքելով հասարակ ընթերցմունք կսովորեցնեն: Տան բարձրություն հինգ կանգուն հաղիվ կա, երկու պատուհան ունի, որ հարավային կողմ թակի մեջ կը բացվի, օդ հրեք փոխիտություն չի կրնար ընել դպրոցի մեջ, բաց հայամանի, հարկավորի հոտ գալով ի ներքո դպրոցին, վերջի աստիճան օդ կապականի, ո՛չ տղայոց հայրեր և ո՛չ թաղական խորհուրդ փուլթ ունի տղայոց առողջության մասին հոգ տանելու և ոչ նոր շինք մի շինելո ձեռնարկություն կա, այս մասին դպրոցի պատասխան քավական բան խոսեցա, սակայն խեղճի կարողություններ վեր է, քանզի տղբատ է. կարծյոք թաղականք միայն այս երիտասարդին 100 ասակուն կվճարեն և ուրիշ պետքեր հոգալո բնավին անփութ կլինին:

Քաղաքի բնակիչը բարեսեր, բարեսլացող և եկեղեցասեր են։ Եկեղեցին կը հաճախեն և եկեղեցական կը պատվեն, հին սովորությունը և ավանդությունը միջակաբար կը հարգեն, ազգային խնդրոց մեջ խաղաղություն կսիրեն և խռովութենի կխորշեն, ազգասիրության և հայրենասիրության դադարաւար խիստ սակավուց մեջ տեղի զուլալ է, ըստ բավականին ընտանեկան և որդեսեր են, օտար հրկիւր դաղթելու և պանդըխտության մեջ կյանք մաշեցնելու հրեքը հակամիտ չեն։ յուրյանց հայրենայց միջ մնալ և ընտանիքն շահուանալ միշտ հարգի է յուրյանց զգացմանց մեջ, հասարակ ժողովուրդ աշխատասեր և բավականասիր միշտ, հարուստաց մեջ նոր մուտ գործեր է շուսյության ախտ, որո եթե առաջ չառնվի՝ հետզհետե կճարակի ժողովրդոց մեջ և բազմաց թշվառության պատճառ լինի։

Այլ մարդիկ մյուս քաղաքաց հետ բաղդատելով բավական արիասիրտ և աներկյուղ են, որք ստիպյալ հարկին կգորեն յուրյանց անձն պաշտպանել, ժողովրդոց քառորդ մասն գոնե զենքի գործածության ունի վարժություն, երիտասարդ[ք] արիանոտ և նոսնդուն լինելով իրարու հետ կռվել կսիրեն և ոմանք երիտասարդաց ի մեղութենն և հարեցութենն չեն կարող յուրյանց անձն պաշտպանել։

Տղայք ուշիմ են և ուսման ընդունակ, մատուցեալն ուսմանց մեջ կրնան հառաջադիմել, բանաստեղծության ճաշակ և գորով չունին, ծնողաց հնազանդ են և խրատ լսելու պատրաստ ու հյուս աշխատություն և արհեստ եթերեն և աղայական խաղերու մեջ շատ խաղամուլ չեն։

Կանայք անդաստիարակ մնալով խեղճ երևույթ մի ունին, խիստ գորովազուրկ որդւոց վրա ջերմ սիրով կսիրեն զավակներ և ընտանիք և դանոնք խնամելու մեջ մեծ հաճույք կգդան, մեծամ մասամբ սարկեշտություն կհարգեն, և կատեն անսարկեշտություն, կրոնքի մեջ հաստատամիտ են, եկեղեցին կհաճախեն, բայց ազդեցիկ կերպ չգիտեն։ Զգեստի կողմանն չունին այնչափ սքանասիրություն և ոչ այնչափ զարգասիրություն. եվրոպական զգեստուց ձև նոր սկսված է ներմուծվիլ մեջնելին։ Զեղազորմ աշխատություն խիստ սակավ կտեսնվի։

Արհեստավորաց մեծ մասն հայոց ազգեն են, որք խիստ քրտնաջանությամբ կաշխատին. մեծ մասամբ հին դրությամբ մնալով արհեստից մեջ հառաջադիմած չեն, սակայն կան ոմանք, որք սակավ ինչ հառաջ տանելու կաշխատին, ասիական ամեն տեսակ արհեստավորք կան քաղաքի մեջ և ըստ բավականին կշահվին։ Գլխավոր վաճառականներ կան քաղաքի մեջ, որոց մեծագույն մասն հայեր են, ունին շախմատ

վոր հարստութուն, զի Կարնո քաղաք Հայաստանի այժմյան քաղաքացի մեջ ամենեն վաճառաշահ քաղաքն է:

Կարնո այժմյան երևելի գերդաստաններ սոքա են: ա) Պալլարյան գերդաստան, որք վաճառականությամբ և երկրագործությամբ պարտաւելիով բավական հարստութուն ձեռք բերած են, ունին դյուղերու մեջ ապարաններ և ընդարձակ հողեր: Սույն գերդաստանի գլուխ և նահապետն է Աղաջան էֆենտի յոթանասունամյա՝ փորձ ծերունին, որ դուրս ընտելացած հանճարեղ և կորովությամբ սկնածելի և պատկառելի է ամենայն, սույն գերդաստանն է Աղաջան էֆենտի եղբորորդին՝ Համադասպ էֆենտին, որդի մահտեսի Մանուկ աղայի, քսանէֆենդամյա բանիրուն և հայրենասեր երիտասարդ, որ Կարնո քաղաքի հանուր երիտասարդաց աղնվազուն և պատվավոր է, սույն գերդաստան ունի յուր մեջ կարգապահութուն և հլութուն յուրյանց ծեր նահապետին, որո հանճարով կկառավարի բոլոր գերդաստան, իբրև մի փոքրիկ քաղաք, ամենքն ՚ի միասին կրոնասեր բարեպաշտ, պարկեշտ են և կպատվեն զեկեղեցականս: Սույն ծաղկյալ գերդաստան կրնա տիպար և նախանձելի օրինակ լինել Կարնո հայոց բոլոր գերդաստանաց:

բ) Փաստրմաճյան գերդաստան, որո գլուխ է Խաչատուր էֆենտին, սոյր աշխարհաշեն շինարար և մեծագործ, որ յուր բնական կորովամբությամբ, անդու և անհերկուղ գործունեությամբ սակավ միջոցի մեջ մսագործության անձուկ արհեստին բարձրացած է ապուխտագործության արհեստին, որուն համար շինած է մեծ գործարան և շահած բազում գումարս գրամոց: Այժմ բաց ՚ի ապուխտագործության արժարանին սկսած է ոչխորի վաճառակտնութուն, տեւության գոյաց բոլոր ուտելիք և պիտույք կհոգա, վարձակալության մեջ մտած է և սկսած է սոյժմ խաներ, շուկաներ և բաղնիք շինել:

գ) Մակարյան գերդաստան, որո կնախագահն Մակարյան Հակոբ էֆենտին, սա զեռ ՚ի Պոլիս չփոխադրված մեծ հուշակ և ազդեցութուն ուներ Կարնո կուտակալության մեջ, զի վարձակալության պարագելով բազում հարստության տիրացած էր, սակայն աղքատաց և երկրագործաց վրա բնավ դուրս և խնամ չունենալով՝ տնգլխաբար կը նեղեր երկրագործներ, նամանավանդ Տարոնո աշխարհի գլուղացիք: Հակոբ էֆենտին ըստ երևութին է հեղաբարո, կխոսի առանց կրից, կգործէ առանց ձանձրանալու և, եթէ գրութուն և պարկեշտութուն սիրեր, տարակույս չկար, որ Հայաստանի մեջ առաջին նշանավոր անձն կհանդիսանար յուր լայն հանճարով, սակայն հիշյալ երկու գլխավոր

մուլթյունք և յուր սրգւլո ոչ բարի գնացք, մութ ստվեր մի ձգեցին նորա փառաց և սլաւովո վրա:

դ) Խարաճյան գերդաստան, որք Չմշկածագեն դաղթյալ են Կորին, վաճառականության սլարապելով մեծագումար հարստութեանց տիրացած են, ունին Խարբերդու զաշտի մեջ բավական հողեր, գլուխ գերդաստանին է Պողոս աղայն, այր երկշտ, զգաստ և աղբային գործոց մասամբ իմիք անտարբեր, իսկ յուր գործոց մեջ միշտ զգուշ և արթուն, բարեպաշտ են և երկյուղած, կատարեն զեկեղեցականս, մասնավանդ զՀարություն եպիսկոպոսն: Պողոս աղայի որդին է Դանիել էֆենտին Խարաճյան, այր բարեբարո և հանդարտ բնությամբ, սակավ ինչ ազգասիրության նշաններ կը տեսնվի սորա վերա, սակայն երկյուղի մեջ մեծնալով Համարձակիր աղգի իրավունք զորավոր բանյուր և գործով պաշտպանել, հայոց զրկյալներ սորա համար աներկյուղություն կ'աղթեն, աստված լսե նոցա մաղթանաց և կատարե նոցա խնդրված:

ե) Խաշատուր խան էֆինտի Տեր Ներսիսյան, որ ունի բարեկիրթ գերդաստան և զավակներ, սա երբեմն խան էր պարսից հպատակ, երբեմն ռուսաց թարգման ռուսաց հպատակ, այժմ Կարնո վիլայեթի ժողովին անդամ է տաճկաց հպատակ: Խան էֆենտին հաջողաբան գործունյա գործակատար է յուր բարեկամության հավատարիմ և նոցա օգտին անձնանվեր աշխատող երբեմն մաքսապետություն, երկրակալություն և այլ զանազան վաճառականության սլարապելով այժմ չափավոր հարստություն ունի, եթե այս անձն Մակարյանի հարստության չափ դրամ ունենար, աղգին մեծամեծ բարիք կ'հասուցվեր անկե, քան թե Մակարյանեն, զի գրեթե Կարնո աղգայնոց մեջ սա հավետ հայրենասեր կերեի, քան թե մյուսներ և եթե այլևայլ նկատմունք չունենար, զօրավոր բանյուր և գործով տի պաշտպաներ դադգ և զհայրենիս, սակայն ինչպես ուրիշներ, նույնպես սա անձնական շահու չկարե առնել, զոր կամի: Սա Վանա Պողոս վարդապետին և Աղթմարո Խաշատուրին բանիվ և գործով պաշտպան է, վասն սիրո Շարան պիլին և այլոց: Ալեքսան և Տիգրան ուսումնական երիտասարդք՝ խան էֆենտինի որդիք, աղգային գործոց մեջ աշխատող և հավատարիմ:

զ) Աղարյան հարուստ գերդաստան, որո նահապետ Սողոմոն աղայն անցյալում ամի փոխեցավ առ տեր և որդին Դուկաս աղայն նորին կտակով շինեց Զալգարայի դպրոց, հանգուցյալ Սողոմոն աղան էր այր վեհանձն հանճարեղ և հայրենասեր, ուսումնասեր լինելով Կարնո մեջ առաջին էր, որ յուր որդին Աղարիկ խրկեց Վենետիկ Մուրատ-

յան վարժարան ուսմունք սովորելու, այժմ Ղուկաս և Ազարիկ աղայք վաճառականության կայսրապին և դրեթն առաջին վաճառական կհամարվին Կարնո մեջ: Ղուկաս աղայն է հեղաքարո մարդասեր, յուր գործոց մեջ արթուն և գործունյա ազգային գործոց մեջ, միջակ միջամուս, գերգաստանով բարեպաշտ են և ազատասիր:

Կան նաև քանի մի նշանավոր գերգաստանք, որոց մին է Կինե-վիլյան գերգաստան, որո նահապետ մահտեսի Աղապապ քանի տարի առաջ առ աստված փոխեցավ, սորա որդին Հովհաննես աղայն է այժմ անդամ թաղական խորհրդով, որ է հույժ պարկեշտ բարեպաշտ և երկյուղած, կսիրե եկեղեցին և եկեղեցականներ, կծառայե եկեղեցվո և աղային հույժ միամտաբար: Սորա եղբայր Կինեվիլյան Հարություն աղայն աղնիվ ուսումնասիր երիտասարդ, որ Կարնո երիտասարդաց մեջ մեծ պատիվ և համարում ունի և հայրենասիրության ճաշակեն զուրկ չէ:

Նույնպես նշանավոր են էնֆիաճյան, Սառաֆյան, Մկրտիչյան, որո նահապետն է Նապարեթ աղայն, այր առաքինի և պատվավոր, ունի բարեկիրթ զավակներ, սորա եղբայր է Գեորգ աղա Մկրտիչյան, այր խոհական հանճարեղ և ուսումնասիր, որ ի Պոլիս երկու տարի քաղաքական ժողովո մեջ պաշտոն վարեց Հայրիկի պատրիարքության օրով և մեծ համարում ունեցավ ժողովողոց մեջ: Գեորգ աղայն գրեթե Կարնո մեջ առաջին ազգասեր և հայրենասիր կրնա համարվիլ և բարեբաշտ խոհականությամբ կրնա կարնեցվոց բարի օրինակ լինել:

Ի Կարնո նշանավոր է մեր հայրենակից վանեցի մահտեսի Սարգիս աղայն Զաքարյան, որ Գրիգորիս եպիսկոպոսի առաջնորդության օրով աթոռակալության պաշտոն վարելով՝ յուր բնածին հավատարմությամբ մեծ համարում ստացեր է Բարձր Հայոց մեջ, սա յուր յոթանասունամյա ալյաց մեջ արդարև ճշմարիտ նահապետի կերպարանք ունի, հյուրասիրության մեջ առաջին է, խոհական, հանճարեղ, գործունյա, հայրենասեր և ազգասեր է, ունի բարեկիրթ որդիք՝ Շաքար, Մարտիրոս, Հովհաննես և Դավիթ աղայք, որք առաքինությամբ հարազատ որդի են յուրյանց բարեսիրտ հոր և հնազանդ նորա հրամանց:

1872 օգս. 14, Աստվածածնի վերափոխման հրկուշաբթի օր, սուրբ Առաքելորի վանք երթալով՝ վանքի ներքին և արտաքին կացութիւն քննեցինք և ստորագրեցինք:

Սուրբ Առաքելորի վանոց նախկին հիմնարկության գրավոր պատմութիւն և թվական անհետացած է, իսկ ավանդական պատմութիւն կա և մնա, զի ավանդեն, թե երբ Երզնկայի²⁷ Երիզ ավանին մերձ սր. Առաքելորիչ հրկոտասան շորշարանոք շարշարեւեն հետո, Տրդատ

արքայն հրամայեց, որ զսուրբն տանին Արտաշատ Վիրապն արկանեն, զինվորք զսուրբ 'ի Կարին հասուցած միջոցին սբ. Լուսավորչի վանուց տեղ հրեկույս առնելով զսոմբն գետնախոր սենեկի մը մեջ քանտած են, ուստի սբ. Գրիգորի փառավորութեան ժամանակ հավատացյալ հայք հիշելով սուրբն, աստի բանտարկութեան աղօթատեղի մատուռ մի շինած են և ասպա ետ ժամանակի լուսավորութեան հայոց սբ. Լուսավորչի անվամբ վանք մի կառուցած են, որ կա մինչև ցայսօր ժամանակի:

Վանք քանի անգամ ավերակ դարձած և քանի անգամ նորոգված է, վանքի թե ձեռագիր պրքանք, թե կոնդակներ, թե եկեղեցական սպասներ և թե տավարեղէնք Կարնո Կարապետ եպիսկոպոս²⁸ ժողովի և ասկի 45 տարի առաջ յուր բաղմամբիվ ժողովրդոց հետ 'ի միասին դեպ 'ի Խուսառտան տարեր է, որով վանք ամայութեան մեջ մնալով ավերակ դարձեր է:

Սուրբ Լուսավորչի վանք ճիշտ մեկ ժամու շափ հեռի է Կարնո քաղաքին, որ արևելյան հյուսիսակողմ ընդարձակ դարավանդներու վրա կրարծրանա վանքին դիրք ու շենք, վանքի հարավային մերձ ձորակ մի կա, որս միջեն առլակ մի անցանելով դեպ 'ի դաշտ կերթա, վանքի արևելյան հանդեպ քառորդ մի լեռներ կան, իսկ հյուսիսի և արևմտյան կողմեն գեղեցիկ հայեցվածքով կհայի Կարնո ընդարձակ դաշտի վրա, վանքի արտաքին պարսպի շրջապատին շափ հասարակ քայլով 360 քայլ է, պարսպ սև քարերով և բավական բարձրութեամբ շինված է, պարսպի ներս և թի դուրս շորս աղբյուրներ կան, որոց ջուր քառորդ մի հեռավորութեամբ վանքի արևելյան լեռնեն քունքով կբերվի վանքին մեջ, 'ի ներքո պարսպին այժմ կան 16 սենյակ, 3 ավերակ, իսկ 13 շենք Հին առաջնորդարան Մակար ճգնավորի խրճիթին կնամանի և գետնախոր, և սեպցած, մյուս սենյակներ՝ կես նոր և կես հին, որո ուստավորաց համար հատկացած են: Վանք ունի մեկ ընդարձակ փարախի իշոց և ձիոնց և 1 մարագ:

Հանգուցյալ Գրիգորիս եպիսկոպոսի օրով ժառանգավորաց դրպորոց կա եղեր վանքին մեջ, սակայն այժմ ո՛չ դպիր, ո՛չ աշակերտ, ո՛չ ժառանգավոր և ո՛չ վարժապետ կա վանքի մեջ, այլ է սա այլ վանուց նման եզանց, ձիոնց, ոչխարաց և իշոց մակաղատեղի:

Եկեղեցին 'ի ներս պարսպին 1861 ամին 'ի թիվ փրկչին նորոգյալ է ի ժամանակս առաջնորդութեան Հարություն եպիսկոպոսին: Չափ ներքին կողման տաճարին, ընդ երկարություն է 49 ոտն, ընդ լայն 38

շափ ոտեն, բարձրություն է 13 կանգուն ձողեն, ղոր ճարտարապետք չափին զշինվածս կերտեն: Կա զանգակատուն մի 'ի վերա դրան տաճարին 'ի փայտից շինյալ 'ի ձև գմբեթի:

Սուլն սուրբ Լուսավորիչ Եկեղեցիեն բարձրեկեց մի հեռի 'ի կողմ հարավային պարսպին, կա սուրբ Սարգիս անվամբ տաճար մի, որ Հայաստանի հին տաճարաց նման շինված է 'ի թիվ (1161) որո հյուսիսային որմի վրա սուլն արձանադրություն կա՝ «Նորոգեցաւ տաճարս վերստին սուրբ Սարգիս գօրաւարին ձեռամբ Խաչատուր վարդապետէն Կոստանդնուպօլսեցեւլ և առաջնորդ այսմ ուխտին... որ տէր ողորմեսցի թվին ՌՃԿԹ (=1720) և նոբին փոխանորդ Մակար վարդապետ»:

Անշարժ և շարժական կալվածք սբ. Լուսավորչաց վանուց: Հողային կալվածք, 40 կտոր արտեր վանքին բոլորտիք, որք 20 սոմար սերմ կընգունեն, սակայն այժմ միայն չորս սոմարի²⁹ տեղ հաղիվ կցանվի: Գեղ գյուղի սահմանի մեջ, որ 3 ժամ հեռի է վանքեն, ունի 30 սոմարի արդավանդ հողեր, որ այժմ 2000 ղուրուշի վարձու տրված է Փաստրմա-ռի Խաչատուր էֆենտին, ունի Կարատոս գյուղի սահման արտ մի, որ 12 կոտ սերմ կառնե, մի ևս իլիճա ունի, որ 10 կոտ³⁰ սերմ կառնե: Առեղերք լճին Կարնո ունի 10 կտոր մարդագետին, տարին 60—70—80 և մինչև 100 բարդ խոտ և ճիւլ կբերե: Ունի Արշունի ագարակին մեջ կիսավեր տուն մի, իսկ քաղաքի մեջ մի սափրիչի խանութ, զոր կաղ մահատեսի Ավեաթա կտակել է վանքին պայմանով, այն է՝ քանի ինքն ողջ է վարձքն առնե և ետ մահվան վարձով հանդերձ խանութ վանքին մնա, այժմ սուլն խանութին վարձք 200 ղուրուշ: Խանութ մի ևս վաճառականի ունի, որ 300 ղուրուշ վարձք կբերե:

Վանքի թեմեր 14 գյուղ են, 14 սոմար պտղի կհավաքվի գյուղերեն, 10—12 լիտր ձեթ կընծայեն գեղացիք վանքին, մատաղ հավաքելու սովորություն ունին, տարին 30—40 գառն և ու կթողովեն գեղերեն:

Քաղաքացի և գյուղացի ուխտավորաց արդյունք 4000 ղուրուշի կհասնի:

Մախֆ

Ըստ վկայության հոգեբարձվաց տարին 3000 ղուրուշ մշակաց տնտեսաց և հովվաց վարձք: 2000 իբրև թի խոտ հարդ կգնվի տավար հղինաց: 1000 ղուրուշ ցորյան կգնվի վանքին այնչափ բերքին 'ի կոտ 500, մշակաց և ծառայից հանդերձ եղեն:

Օգոստոս 18-ին նշանակութեան արժանի դեպք մի տեղի ունեցավ Կարնո մեջ, բաղիշեցի աղքատ 14 տարեկան աղջիկ մի ՚ի Բաղեշ տարիք առած մարդու մ հետ կամուսնացնեն, աղջիկ իրկան քով առնական զորութիւն շտիսնալուն պատճառով կփախչի Մշո Խաս գլուղ և երէտասարդի մը հետ կամուսնանա, երիտասարդ ՚ի Պուլիս պանդխտելով կին երեսի վրա յոթ տարի անխնամ թող կուտա, կին ոչ միայն անխնամ մնալեն, այլ ինչպես կերելի յւր գեղեցկութեան պատճառով այլոց բռնաբարութեանց առարկա լինելով, կուղեւ ւրիշ այր մի գտնալ, սակայն զիտենալով, թի քրիստոնէութեան այլևս չէ հնար երկրորդ անգամ ամուսնանալ, կղիմե այլաղբութեան: Մշո առաջնորդ Գրիգորիս վարդապետ երեք ժամու շափ կհամոզե, որ կին հետս դառնա յուր ծախողակի մտածմունքեն, սակայն չհամոզելի կին, ուստի այս մասին Գրիգորիս վարդապետ իրաց եղբւրջան համամակ աղդ կառնե Կարնո գերապատիւ Հարութիւն արքեպիսկոպոսին, իսկ տեղւոյն բղեշխ նույնպես կաղդարարե Կարնո կուտակալին և կին կխրկվի ի Կարին: Կուտակալ կին կխրկե տաճկի մը տուն, նա երեք օրեն ղկնի կփախչի կապաստանի ռուսաց քոնսուլի տուն և կիմացեն քոնսուլին, որ ինքն քրիստոնյա է և խնդրե, որ ղինքն պաշտպանեն և աղատեն տաճկաց ձեռքէն: Քոնսուլ առանց հայոց առաջնորդսրան իմաց տալու ռուսացի մահտեսի Հովհաննէս կխրկե առ կուտակալն իմացնելով, թե փախուցյալ կին իրեն տուն է: Կուտակալ կհորդորե ղՀովհաննէս աղայն, որ կին իրեն հանձնեն, որ խրկե ՚ի Մուշ առ Գրիգորիս վարդապետն: Հովհաննէս աղայն կարճամիտ պաշտամութեամբ կհամոզե ղքոնսուլ, որ առ կուտակալն խրկե ղկին, ուստի նա ի՝ ձեռն յուրո պահակին գրեթե բռնի ղկին կհղե առ կուտակալն, բռնի ասացի, վասնզի կին խիստ կղժկարի երթալ, ուստի պահակն ստիպվելով կին կբերե ՚ի գավիթ եկեղեցւոյն, խնդհ կին լալով կիմացնե փոխանորդ տեր Կարապետին և առաջնորդի փոքրավորին, որ ղինքն պաշտպանեն, սակայն երկուք ևս յուրյանց անպիտանութիւն խոստովանելով կաղդարարեն, թե չնմք կարող ղքեղ պաշտպանել, վասնզի առաջնորդ ՚ի ղյուղորայսն է, վասն այնորիկ կին լալով հակամայից կերթա առ կուտակալն, որ հարցնելով կիմանա կնոջ կամք, որ քրիստոնյա է. «Ընդհր առաջն ասացիր՝ այլաղդի եմ»: Այո՛,—ասե կին,—առաջն ասացի, բայց այժմ կատարյալ զղջացյալ եմ, ուստի հինգշաբթի երկուցիս ժամ երկուքին կին մեկ պահակի հանձնելով կաքսորե դեպ ՚ի Պուլիս՝ առանց հայոց առաջնորդաքանին լուր տալու: ՚ի քահանայից և ՚ի ժողովրդոց ոմանք ղիմեցին առ

մեզ և մեղադրեցին զարարս քոնսուլին, ուստի երկու անգամ տեղի Մեղքիսիք քահանայն խրկելով խնդրեցինք զկին, քոնսուլ կնոջ կուսակալին տանելու պատճառն Հովհաննես աղայի վրա ձգեց, ուստի հարկեղավ Հովհաննես աղայն խնդրել զկինն, նա պատիպատ պատասխան հաղորդեց մեզ քահանայի ձեռք, հարկադրեցանք մեք անձամբ կրթալ և տեղեկանալ: Մահտեսի Հովհաննես մեզ ևս պատիպատ պատասխանելու եց, սակայն երբ տեսավ, թե բաց 'ի բաց կհերքենք յուր սնտոի պատճառաբանությունը, որովհետև կհավելայր, թե կուսակալն ստացինձ, եթե կին մեզ չհանձնեք՝ Բարեյրոու անցք³¹ գուցե տեղի ունենա Կարնո մեջ, և մահալանդ, թե կուսակալ խոսք տվավ, թե ևս դայն քրիստոնյա յուր տեղ կխրկեմ, ուստի ես ալ քոնսուլին ասացի, որ խրկե: Պատասխանեցինք, թե քոնսուլ յուր պաշտոնական պատվոյն յուր տերություն և քրիստոնեություն մեղանշած է, երբ չէ փութացեր նեղյալ քրիստոնյա մի ըստ արժանիւնն պաշտպանել, ուստի մահտեսի Հովհաննես յուր բոլոր խեղճություն պատասխանեց, թե պիտի որ այսպիսի գեղեր մեզմե հեռանան: Ներեցեք, աղա՛, ստացի, եթե դեղեր մեզմե հեռանան, մեզ բան մի չմնար:

Ուրբաթ առավոտ տակավին եպիսկոպոսն գեղերեն եկած շէր, ուստի տեղ Համաղասպ քահանայն խրկեցի առ քոնսուլ և պատվիրեցի, որ կորովի բանչուք խոսե անոր, թե Նրեմիա եպիսկոպոսն և աղգն անպատճառ կին քեզմե քրիստոնյա կխնդրե, մեր քահանայով մեզ պատասխան խրկեց, թե ևս անձամբ կուսակալին երթալով կին կառնեմ և իրենց կհանձնեմ:

Գնաց առ կուսակալն խնդրեց, սակայն նա պատասխանեց՝ երեկ երեկո ժամ երկուքին աքսորեցի 'ի Պոլիս, որովհետև լսեցի, թե նորա այրն հոն է եղեր: Քոնսուլ այս պատասխան առնելով և այլ ոչ ինչ պատասխան չտալով և միայն կուսակալի խոսքեն, գրված գրոյն պատճենին հավանություն տալով դարձավ և պատասխանեց մեզ, թե կուսակալ կին 'ի Պոլիս խրկած է, այս միջոցին ուրբաթ ժամ վեցն էր Հարություն եպիսկոպոս գյուղերեն յուր առաջնորդարան դարձավ, ուստի մեք կնոջ վերջին եղերական դիպաց պատմություն իրեն պատմելով խնդրեցինք, որ ինքն ևս քոնսուլին խնդրե զկին, սակայն նա սկսավ միայն տրտնջալ քոնսուլի թուլամորթությունն և կուսակալի նոր բռնած ընթացքի վրա, որովհետև դեռ այս առաջին անգամն էր, որ կուսակալաց միջեն միայն Սամի փաշան առանց առաջնորդին լուր տալու և առանց ներկայության հայոց կղերաց կնոջմե հարցում ընելու, դայն

կաքսորեր հեռավոր աշխարհ, ուստի նստավ եղելության համառոտություն զրեց սրբազան պատրիարքին և գործին վախճան տվավ: Շաբաթ օրվան հեռագիր քաշելու մասին Հարություն ետիսկոպոս կուսակալին զնաց և կնոջ մասին կուսակալին տեղեկություն խնդրեց և ծանուց, թե պետք էր, որ մեղ իմացնեիք և մեք ևս մարդ մի ուղեկից ընենիք կնոջ, վասնզի մանկամարդ էր կին, սակայն կուսակալ պատասխաներ էր, թե բնավ հարկ չկա: Ինչ ուղբալի և լալի վիճակ խղճալի կնոջ վիճակ, որ երբեք հայրենիքեն հեռու դնալու կամք չունենալով սամեստով ձի կհեծցունեն և մի ալյաղդի պահալով բռնի 'ի օտարություն կվարեն, իբրև եղեռնագործ, ուր մնաց կրոնից ազատության սկզբունք, զի հայսմհետի ով որ սխալի և ասե, թե ալյաղդի եմ և հետո զղջա, տանջանաց և տարազություն պիտի մատնվի, ուստի պարտին զգուշանալ ամենեքյան ամենայն զգուշությամբ:

'ի կայսերական դնդեն տկենցի հարյուրապետ մի անուն հաճի Սուլեյման աղա, հրամանավ Սամի փաշային 'ի կողմանս խնուսա խրկած էր Իսլահաթ Մամուրի³² անունով, այս անձն հավասարության սկզբունք հարգելով, մանավանդ աղքատաց վրա արտաքո կարգի գութ և խնամ ունենալու, բռնավոր հարստահարիչներ կահացուցաներ և ոճրագործ ավազակներ բռնելով կբերեր 'ի բաճդ Կարնու, սակայն Կարնու մեջ բռնված կաշառակուրծ գաղտնի բռնավորներ, որք գաղտնաբար հարստահարչաց գործոց շարունակության հաստատություն են և նոցա գործք և արարք մեղայեելու և կամ արդարացնելու գրեթե վարձյալ փաստաբաններ են, որոց մեծագույն մասն կառավարության ատյաններու մեջ անդամակցության սլաշտոն կը վարեն և խիստ ցավալի է աստանօր ասել, թե 'ի շարս սոցա գտանին երեքին արք 'ի դարմեն հայոց: Այսպիսիք տեսանելով, թե Սուլեյման աղան այնպիսի մարդիկ կբերե կբանտե, որ իրենց ծածուկ մտերիմներ են, ուստի իրենց մուկգին հարստահարությամբ շահս բազումս կհասուցանեն իրենց պաշտպան պետերուն գաղտնի դարաններ և այլ և այլ կողմանե և բերանե ամբաստանություն կուղեն հարուցանել Սուլեյման աղայի վրա, թե բարբարոսաբար զմարդիկ կհաճակոծե և անմեղներ կկալանավորե:

Ասկե քանի օր առաջ հիշյալ Սուլեյման աղան կիսարացի տեր Ծալի քահանայի հետ 'ի Կարին գալով մեկ մարդասպան քուրտ, որ հարյուր մարդոց մեջ հայ մի սպանելով կուրանս եղեր յուր գործած եղեռն, սակայն հրաշյուք գավազանին կխոստովանի և վկայութ կհաստատվի, նույնպես մեկ աքսորյալ քուրտ մի և այլ ավազակ մի ևս քուրտ և ընդ

սոսա նշանավոր ավազակ մի ևս 'ի հայոց կրքերն կրանտն:

Սուլեյման աղայի թշնամիք զհայն պատճառ բռնելով ուղեցին զՀարությունն հայկոպոսն ամբաստանող հարուցանել ընդդեմ հարյուրապետին, որք էին Թամրուզ Աղասին և Էնֆիաճյան Սարգիս էֆենտին, սակայն հայկոպոսն գիտալ լինելով զաղանչաց ամբաստանողաց, ոչ հաճեցավ 'ի կամս նոցա, որովհետև ստուգեց տեղի ծառայինն, թե հայն ո՞չ միտցն ավազակութեամբ հանցավոր է, այլ երկու տնգամ առանց պատկի երկինով կին առնելով կանոնի և բարոյականի դեմ հանցավոր է, ուստի 'ի շտաբ օրն կուսակալին ներկայանալով բարի խոսեցավ հարյուրապետի մասին:

Նվ ըստ որում խնուսցիք և պուլանըխցիք 'ի ձեռսն տեղի ծառային շնորհակալութեան համակ գրած էին առ մեզ՝ հայտնելով, թե ինչ բարեկարգություն և աղահովություն կվայելեն Սուլեյման աղայի քաղաքական գործեր և աշխուրջ հսկողութեան ներքե և թե ինչպես կլիտխանձեն մեզմե, որ նորա վերադարձին համար կուսակալին աղերսաւաստուց պետք է լինինք յուրյանց կողմանն:

Ուստի սույն հարյուրապետի մասին տեղվույս արժանահավատ աղագայիններին մանավանդ տեղի Գրիգոր և տեղի Համազասպ քահանայից ստույգ վկայութեան ընդունելով, երկուշաբթի օր տեղի ծառային հեռառնելով ներկայացանք կուսակալին և խնդրեցինք ի դիմաց տարոնացվոց աղքատաց, որ զհաճի Սուլեյման աղայն վերստին իբրև բարեկարգիչը խրկե 'ի խնուս, 'ի Պուլանըխ, 'ի Մալնալզկերտ և Ախլաթ: Կուսակալ մեր խնդիր ընդունելով անմիջապես հրամայեց զորաց հրամանատար փաշային, որ անմիջապես նոր վաշտ մի զորք տա Սուլեյման աղային ձեռք, որ նորեն յուր պաշտոնով երթա հսկե քրիստոնեից վրա և հարժատահարիչներ զսպե... ահա այսօր կմեկնի սույն հարյուրապետ 'ի Տարոն:

Կուսակալ քանի օր առաջ մեզ Պուրութու (Պուրութու—Հ. Պ.) մի խրկած էր ձեռամբ Համազասպ էֆենտիին և պատվիրած էր, որ 'ի Կարինեն ուրիշ գավառներ մեկնած միջոցին իրեն ներկայանամք, զի հարկավոր խոսելիք ունի եղեր մեզ, արդ, երբ հիշյալ հարյուրապետի խնդրոյն ներկայացանք, կուսակալ կարծելով, թե գավառներ գնալու մասին իրեն ներկայացած եմ, ուստի սկսավ յուր հարկավոր խոսելիքն՝ որք են. Ամեն գավառներ, ուր կերթաք, քարոզեցեք ժողովրդյան, որ տերութեան հնազանդին և չապստամբին, մի՞թե չլսեցիք, թե մեկ-երկու ճահիլ վարդապետք ինչպես գրգռեցին և ոտքի հանեցին գրգռեցիս⁸³, շեմ

հուսար թե դուք նոցա ճամբան բռնեք և այլն, և այլն», իսկ մեք պատասխանեցինք, թե վարդապետաց մասին այդպիսի լուր մի չլսեցինք և մեր եկեղեցականք՝ թե եպիսկոպոս, թե առաջնորդ, թե վարդապետ, թե քահանա, երբեք և երբեք ոչ այդպիսի խորհուրդ մի կխորհին և ոչ ժողովուրդ տպատամբության կզրպեն, հայոց կղեր և ժողովուրդ միշտ հավատարիմ հպատակ իդած է տերության և յուր հավատարմության մեջ միշտ հաստատ է։ Ուստի մեք վստահությամբ կտահանեմք, որ բնավ այդպիսի կասկած մի չունենաք մեր կղերաց վրա, վասնից այդպիսի կասկածանք մի հայտնի թշնամանք է մեր վաղեմի հավատարմության դեմ և այլն, և այլն։ Հոն ներկա էր զորաց տոմարակալ⁵⁴, որ կուսակալի ներքին խորհրդական և սիրելի էր, ուստի երկրորդ օր սույն տոմարակալին հրթալով նորեն կուսակալի առածին դեմ բողոքեցինք և ծանուցինք, թե առաջնորդը ստիպված են ժողովուրդոց ցավեր կառավարության ներկայացնել, որովհետև երկրագործ ժողովուրդ ոչ տերության օրենք պիտի և ոչ բերան ունի խոսելու, ոչ համարձակություն ունի կառավարչաց կամ դատավորաց ատյան մտնելու և բողոքելու իրեն հասած զրկանաց դեմ, ուստի կդիմե առաջնորդին կամ վարդապետին, որ թեև միշտ կստիպեն, որ իրենք անձամբ դիմեն կառավարության գլուխ ու խնդրագիր մատուցանեն, սակայն առանց առաջնորդի և միջնորդի չեն բնավ կարող դալ անձամբ բողոքել, ուստի երբ առաջնորդ կամ գրով, կամ անձամբ խնդիր կմատուցանե և կամ քանի հոգի հետև առնելով կառավարության գլուխ կդիմե, որպեսզի ժողովուրդ վստահ լինի, թե արդարև առաջնորդ յուրյանց բողոք ճիշտ կմատուցանե կառավարության, այսպիսի դեպքեր թերևս, երբեմն ոմանց թելադրությամբ, կասկած կհարուցանե կուսակալաց մտաց մեջ, իբրև թե առաջնորդը զժողովուրդն զրգած լինին. սակայն այդպիսի ենթադրություն բոլորովին անտեղի և բոլորովին զրպարտություն է և ոչ այլ ինչ, մի՞թե առաջնորդը ժողովրդոց ցավեր կառավարության ատենին ներկայացնեն գրգռիչ պիտի համարվին, ոչ ապաքեն առաջնորդը թե կամա, թե ակամա միշտ ստիպված են ժողովրդոց կողմանի բողոք բառնալ, վասնից յուրյանց պաշտոն այնպես կպահանջե։ Եվ ծանուցինք իրեն, թե երկրագործաց և աղքատաց ապահովություն որչափ երկրին բարեկեցություն և տերության գանձուն նպաստավոր է և թե առաջնորդաց խնդիր միշտ երկրին և աղքատաց ապահովությունն խնդրելու խնդիր է, իսկ այլ ինչ, որ և տերության իսկ հրաման է և փափագ, զայնոսիկ խոսելով խնդրեցինք, որ մեր կողմանի միջատմիդեք թարգմանե կուսակալին և նորա մտքի

մեջ տեղի ունեցած կասկած փարատելու խոստացավ պատմելու կուսուկալին և համոզել, որ այդպիսի կասկածի տեղիք չտա երբեք:

Օգոստոս 26 ուրբաթ երեկո ժամ տասնմեկկեսին Կիրճու դուռ Փաստրմաճի խաչատուր էֆենտիի շինած նոր խան ալրեցավ, կաջ մեկ այլազգի խանութին նկնելով սուղ միջոցի մեջ ճարակեցավ: Կուսակալ, զորաց հրամանատար հասած էին հրդեհի առաջին առնելու, զորքեր եկած էին, կես կաշխատեին կրակ մարելու, կեսն ալ ապրանքներ հափրտակելու, իրկու հին թուղումպա³⁵ կար, որ զորք կգործածեր, ջուր բերողներ քիչ էին, բաղմության ժողովրդոց էին միայն կրակի ճարակումն տեսնելս, ավար հափրտակելու մասին մարդիկ կային, ավելի պարսիկներն, հետո տաճիկներն: Բավական վնաս եղավ վաճառականաց, շատ հայոց, քիչ այլազգաց:

Խան և խանութներ ազատելու ճար չեղավ, հով բավական սաստիկ էր, քսան երեսունեն ավելի խանութ և քանի մի փոքր տուն յոթ ժամու միջոց այրեցան:

Շատերու կարծիքն այս է, թե ըստ որում Փաստրմաճի խաչատուր էֆենտին քիչ ատեն հարստությանը փայլելով մեծամեծ շենքեր շինելու ձեռնարկեց և հաջողեցավ, որով ոչ միայն Կարին գտնված ազգաց զարմանք զարթեցուց, այլև այլազգաց նախանձ և ատելություն սաստիկ զրգռեց, արդեն քանիցս կրակի կույտք ձգելով հրդեհելու փորձ փորձած էին, սակայն չէին հաջողած, այս անգամին հաջողեցան և հրդեհ տեսնալով ուրախացան, որովհետև անձամբ փութացեր էին կրակի տեղ. ականջոքս լսեցի այլազգաց բերանեն, որք ասեին՝ կավուր աղմիշ իտի, խանսըն կյավուրուն մալի³⁶, կային այլազգի կանայք, որք հայհոյությանը ասեին. «Օ՛հ քանտրին քյաֆիրին մալի»³⁷, կային քրիստոնեից մեջ ոմանք, որք անգիտությանը ուրախ կլինեին, իսկ բազումք խիստ կերպիվ կցավակեցին:

Խաչատուր էֆենտիի սրտի և յուր որդւոց սրտի կսկիծ սաստիկ էր, բավական մխիթարեցի զինքն, և քաջալերեցինք:

Տաճկաց ընդհանուր բնություն է միշտ մախալ ընդդեմ այլակրոնից և զշարիւ նոցա հաջողության և հառաջագիմության, թող տալով սոցա վարձուք այլ և ազգաց դեմ, մասնավորապես հայոց նկատմամբ գրիմք, ըստ որում սոքա իրենց ներքին և կրոնական նախապաշարմամբ, հոռի դատարարկությանը և թյուր ըմբռնմամբ իրենք-զիրենք աստծո ընտրյալ և սեփական ժողովուրդ կկարծեն և կընդունեն, համոզված են, թե աշխարհիս բոլոր բարություն աստված յուրյանց մարգարեի շնորհիվ

իրենց տված է: Օտարազգիք մարդարեն չհամարտալով անարժան են աշխարհի որակից բարություն վայելել, քստի օտարազգի և մանավանդ հայոց ձեռք մեծաշեն տուն, զվարճալի տաշի, պտղաբեր ագարակ: Ի՞նչու է, լավ դենք և ամենայն դեղեցիկ բան տեսնալուն պես, կցանկան հափշտակել, կուզեն և, եթե չհաջողին տռնուլ, կաշխատին գողանալ: Նույնպես եթե բարեկիրթ և իմաստուն մարդ մի տեսնան, տաճկության կհրավիրեն և ասեն՝ աղիկ մարդ պետք է տաճիկ լինի, եթե դեղեցիկ կին և կամ սրտունի տեսնան, հափշտակել և առևանգել կմտաբերեն և ասեն՝ գեղեցիկն կլավուրին չի վայելիր, այլ՝ իսլամին: Եթե ուղղապաշտպան և հայրենասիր մեկ տեսնան, սպանանել կխորհին, զի ուզե անաղաշտույն թողնույուն: Ահա ամեն սնտուկ պատճառաւորաց ստիպյալ Կարնո տաշիպիք տարեցին զխառն խաշատուր Փասարմաճյանին, զի ծանր է նոցա տեսնել զհայազգի, որ շինե դխան, զխանութ և շուկա:

1872 սեպտեմբեր 1 Կարնո քաղաքի երեսփոխան ՚ի ժողով գումարյալ ընտրեցին զմնացյալ երկու տնգամ կրոնական ժողովո, ընտրեցին՝ քուհով զտառն անձինս քաղաքական ժողովո անդամս, նույն ավուր մեջ կրոնական և քաղաքական ժողովներ յուրյանց զխմաններ կազմեցին: Նույն ավուր մեջ երկու ժողովո ընտրություն երեսփոխանական ժողովն վավերացան, նույն ավուր մեջ քաղաքական ժողովն նիստ կազմելով ընտրեց 6 հոգի անդամ ուսումնական խորհրդոց, յոթն անգամ քաղաքական ժողովո:

Կիրակի ատենին խորհրդոց կազմություն նոցա պաշտոնին, ժողովրդոց հետ ինչ կերպ հարաբերություն ունենալ և ժողովրդոց ինչ կերպ ժողովոց հարգ ճանաչելով սլատվելու հն զանոնք և ժողովո անդամներ ինչպես ազգին և հայրենյաց շահ միշտ յուրյանց անձնական շահերին վեր դասելու հն և անոնցմե, ով որ յուր անձնական շահ ազգային ընդհանուր շահն վերադասե, անարժան է ժողովրդականության և թե ինչպես ժողովոց անդամք և ժողովուրդ մի անդամ են և եղբարք միմյանց և մի գերդաստանի որդիք են, Հիսուս յուրյանց հոգևոր հայրն է, իսկ Հայկ՝ յուրյանց մարմնավոր հայր, ուստի հոգեպես և մարմնապես եղբարք են միմյանց, ուստի պետք է, որ անբաժան սիրով սիրեն զմիմյանս և սլատվեն, որպեսզի օտարներ ևս զիրենք պատվին:

39 օր մնալով Կարին քաղաքի մեջ իբրև այցելու, սեպտեմբեր 9 շաբաթ օր մեկնեցանք ՚ի Կարին քաղաքն դեպ ՚ի վերին Բասեն (Բասյան): Երեք քահանայք՝ տեր Կարապետ, տեր Համազասպ և տեր Գրի-

գոր, մեզ ուղեկից ելան, մինչև քաղաքին շինութենեն դուրս ելնելով հետս դարձան՝ ընդունելով մեք սիրալիր հետին օրհնություն:

Վերին Բասեն Հայաստանի արգավանդ գավառներն մին է, ամենուրեքեցիկ տեսարան ունի, դաշտի երկարություն է 14 ժամ և լայնություն 3 ժամ, երկարություն արևմուտքեն դեպ 'ի արևելքն է, իսկ լայնություն հյուսիսեն հարավ, քաղցր, ժպտահայաց, խոտավետ և ծաղկավետ լեռներով շրջապատված է դաշտ: Փոքր գետ մի Համամ Պատասի ըսված հովտին կանցանե դաշտի միջեն և կօժանդակե Երասխն: Հողի պույն մեծագույն մասն կարմրագույն և սևագույն և տեղ-տեղ սպիտակագույն, բոլոր հողն ջրարբի և արգավանդ է, մեկ կոտ սերման 8—10 կրեք: Բասենի գյուղորայք բաղմահայ ժողովրդովք լի էին, սակայն Կարնո գաղթականության միջոցին գյուղերու մեծ մասն դաղթած են 'ի Ռուսաստան և Արագած լեռան արևելյան կողմ Ասպրանք կոչված տեղի բնակած են: Հայոց գաղթած գյուղորեկց եկեղեցիք խոնարհած ընկած են, դերեղմանատունք և խաչվեմք տեղ-տեղ կկենան և հայրենասերին կսկիծ և մորմոք կշարժեն:

Վերին Բասեն 20-ի չափ գյուղ կալարունակե յուր մեջ: Բնակչաց կես մասն հայք են, իսկ կես՝ տաճիկ և քուրտ: Վերին Բասենի մեջ 40 պյուղ հայ բնակիչք կան, որ ամբողջ երկրագործությամբ կսպարապին, նույնպես տաճիկք և քուրտք երկրագործք են:

Վերին Բասենի գյուղաքաղաքին հին անուն է Դարունք կամ Մուղակիտ, որ այժմ կոչի Հասան-գալա, բնակիչք մեծ մասն են տաճիկք, ամբողջ տունք են 130 տուն, 120 տաճիկք, իսկ տասն տուն հայք, 30 խանութ ունին: Հայք ունին մի եկեղեցի, որ երեք տարի առաջ շինված է, երեք ավերակ եկեղեցիվո տեղ ունի, կես ժամ դեպ 'ի արևմուտք ունի հանքային ջուրեր, երկուք՝ ջերմ, իսկ մին՝ սառն, մի Ասպուղա ավերակ գյուղի սահմանի մեջ երկաթի ջերմուկ մի կա: Մագիստրոսի վանքեն կես ժամ հեռի սբ. Հոհան ըսված տեղ կամուրջի տակին աղբյուր մի կըղխե, որո ջրի համ քաղցր լիմոնաջրի համ ունի, որ խմելով լուծում կուտա և կմաքրե, բժիշկք իմանալով այժմ կգործածեն:

Շաբաթ երեկո իջևանեցինք 'ի Միջալպին գյուղ, հոն մեք հայրենակից Զաքարյան Սարգիս աղայն և կարնեցի Սաֆարյան Մինաս աղայն զմեզ հյուրընկալեցին մինչև առավոտ: Գյուղի մեջ եկեղեցի չկա, եկեղեցիվո տեղ ավերակ, երկու գերեզմանատուն ունի: Գյուղի բնակիչք ամբողջ 15 տուն են, 8 տուն հայք են, իսկ 7՝ տաճիկ: Մինաս աղայն ունի այս գյուղի մեջ 150 սոմարի հող և մշակել կուտա մարապայից,

որք ևն վեց տուն, երեք աչքե ջրաղաց մի ունին և մեկ տընկ մեր վանեցի Սարգիս աղայն:

Նդուալ անունով շարագործ և բռնավոր, և հարստահարիչ տաճիկ մի կա սույն գյուղի մեջ, որ շարունակ կգողանա, կծեծե զհայեր և յուր բոլոր զորութեամբ կաշխատի զհայեր վանել և ինքն արքայի տեսի զյուր զինն:

Կիրակի ժամ իննին հասանք 'ի Հասան-գալա, որ է հին Դարուն կոչեցյալ Հայաստանի մի անունի գավառ, սույն ավանին մեջ 350 տուն տաճիկ կա, երեսունի չափ հայ ընտանիք, եկեղեցի ունին, բայց քահանա չկա, վասնզի կարնեցի Ղևոնդ անունով քահանա մի ձեռնադրիլ տված են, սակայն հիշյալ քահանայն ժողովրդյան իրավունքն դոհ չլինելով, նամանավանդ յուր կարնեցի կնոջ չկրնալով խոսք հասկացնել գնացած է 'ի Կարին և կաշխատի հոն եկեղեցվո մեջ քահանայի պաշտոն վարել, սակայն Կարնո ընդհանուր ժողով և կրոնական ժողով մերժեց զայն և պնդելով պնդեց, թե պետք էր յուր ձեռնադրված եկեղեցվո մեջ քահանայի պաշտոն վարել, բայց նա տակաւին համառել մնա:

Հասան-գալա ունի մի եկեղեցի, սակայն ոչ դպրոց ունի և դպրոցասեր ժողովուրդ, և առաջնորդ հայեր հոն վաճառականութեամբ կառքրին, Տաճիկներ բռնավոր և կրոնամոլ լինելու աղաքավ, հայիր չեն կրցեր հոն բազմանալ: Բասենու կառավարիչ խուրշիտ պեյ այս ավանի մեջ կնտի և կառավարե երկու Բասեններ:

Կիրակի ժամ 12-քին մտանք Մագիստրոսի վանք, զոր այժմ այլազգի բարբառով ասի Հասան-գալայի վանք: Հիշյալ Մագիստրոսե յոթ վերստ սբ. Աստվածածնի վանք, Կարնո քաղաքէն 7 ժամ, իսկ Դարուն ըսված ավանէն 1,1/2 [ժամ] հեռավորութեամբ դեպ 'ի արևելք մի լերան կողի վրա ունի յուր գեղեցկահայաց դիրք, սույն լեռ, վանքին արևմտյան կողմ լինելով Վերին Բասենու դաշտի կես մաս կծածկե վանքի տեսարանն: Վանք հյուսիսէն, հարավէն և մանավանդ արևելքէն կհատի Վերին Բասենու կես ընդարձակ դաշտի վրա, հանդեպ արևելելյան տեսարանէն 8 ժամ հեռավորութեամբ կտեսնվին Վաղարշակերտու Սուգավետ լեռներ:

Սույն վանք իբրև բարձրահայաց դիտարան մի կհայի մի մեծ ընդարձակութեան վերա, Բասենի հացաշատ դաշտ իբրև գողավոր մակերևութ մի, իսկ ծաղկավետ լեռներ իբրև սահման հորիզոնի կնիւկայանան աչաց հայեցողաց: Սույն դաշտային և լեռնային հայացք

այնչափ քաղցր և հաճելի կթվին աչաց հայրենասերին, որո վրա հայելով ոչ միայն ամեն հաճույք և բերկրանք կղգա յուր սրտի մեջ, այլև հայելին երբեք հագուրտ չունենար Ծաւրդեն ամենայն հաճությամբ սույն տեսարանի վրա հայելով և զմայլելով հանդերձ ստորագրեցի վանքիս ցիրք և տեսարան:

Վանքի կենսավետ օգ Հայաստանի առաջի կարգի մաքուր և առողջարար օդն է, մեկ ինքնաբուխ աղբյուր ունի, որ երկու տեղի կվաղե վանքին մեջ: Վանքի ետեի լեռանց մեջ տեղ մի կա, որ այժմ Հասան-զալա կըսվի, որուն համար կավանդեն թե համասփյուռ ծաղիկ, պալասան ծաղիկ ևս կգտնվի եղեր:

Վանքի գրաի կողմի պարսպի շրջապատն է 260 քայլ, 14 սյուն իսկ կա վանքին մեջ, ամենք ևս հինցած խարխալած և նորսփայլան կարոտ, ունի մի հին տնտեսատուն, չորս հին մարագ ձիանց և տավարեկանաց և չորս զամ ոչխարաց: Վանքի վանահայր 7 տարվան միջոցին երբեք շինություն կամ նորոգություն ըրած չէ վանքին մեջ, ուստի վանքամբողջ քանդվելու վիճակին հասած է և եթի շնորոգվի, քանի տարիին զկնի ամբողջ հողաբլուր մի կձևանա:

Գրիգոր Մագիստրոսի Յոթ վիրաց սուրբ Աստվածածնի կառուցած տաճար, գոթացի ամենագեղեցիկ ճարտարապետությամբ շինված է: Տաճարի երկարություն սեղանի վարի կողմին չափելով 18 ոտք³⁸ է, լայնություն 21 ոտք, իսկ տաճարի հատակին մինչև կոթողիկի բարձրություն երեսուն կանգունն ավելի կկարծվի: Կոթողիկին տաճարի ներքին կողմի չորս խաչաձև կամարնիրու վրա բարձրացած է, որ կամարնիրով հանդերձ խիստ գեղեցիկ հայեցվածք մի կընծայե տեսողաց: Ի վերա սեղանոյն առանց տեղի քանդակագործ խաչկալ մի ունի, թեմի վրա գրված է տերունական պատկեր Հիսուսի, երկու մեծ հրեշտակներ Հիսուսի աթոռո պատուանդը բռնած են սավառնաթևյալք:

Սեղանի աջ կողմի որմի վերա փորագրված է՝ «Ծս, մահտեսի Մարտիրոս նորոգել տուի այս խաչկալս որ զիս յիշեն սուրբ պատարագի մեջ», իսկ տաճարի հին շինության արձանագիրն է այսպես՝ «Ծս Մագիստրոս այս տաճար հիմնարկեցի. յանուն եոթ վիրաց սրբուհոց Աստվածածնի Ի թուականութեան Հայոց էՃԻ (=1271)»:

Սույն գեղեցիկ տաճարի դրան առաջ շինված է քարաշեն դարպաս մի, որո երկայնք է 26, նույնպես լայնք 26 ոտք, դարպաս ճիշտ քառակուսի է, սակայն դրան կողմ երկու քարյա սյուններ ունի, որո վրա բոլորաձև գմբեթ մի ունի, որ դարպասին վայելուչ տեսարան մի կընծա-

յե: Տաճարի դրսի կողմեն գմբեթի վեղարի կես կողմի վրայի քարեր խախտած և ընկած են, նույնպես տաճարի տանիքի սալեր տեղիս-տեղիս խախտած և ընկած են, այս մասին վանահայր երբեք հոգ և խնամ տարած չէ: Երկար հորդորներ և խրատներ տվինք վանահոր, սակայն նա ամենուն պատասխանն կուտար, թե ինձմե առաջ այդ քարեր քանդված էին և այլն:

Տաճարին դրսի աջ կողմի արևելյան անկյան կից է տապան Գրիգորի Մագիստրոսի, որո գերեզման խաչվեմ յոթն աստիճան շարված քարանց վրա կառուցյալ է, խաչվեմի վրա արձանագրված է այսպես՝ «Այս սուրբ խաչս է օգնական ամենայն Հայոց նամանաւանդ հանգուցեալ Մագիստրոսի», կավանդեն, թե Մագիստրոս յուր կենդանության ժամանակ յուր սույն արձան և խաչվեմ կանգնած և արձանագիր յուր ձեռք գրած է:

Հայոց թագավորաց և իշխանաց սովորութիւնն էր, որ վանք և տաճար շինելով գլուղեր կընծայեին և կկտակեին, որ շարունակ պատարագն յուրյանց հոգվոյն համար: Նույն սովորութիւնն էր, որ իշխանք յուրյանց գերեզմանին մերձ մատուռ և տաճար կկանգնեին, իբրև յուրյանց գերեզմանին արձան և կոթող, այսպես կերևի և Մագիստրոսի տաճար և գերեզման կերևի, թե Բասեն Մագիստրոսի կալված է եղեր, որ թեմ հատկացուցած է սոյն վանից:

Կավանդեն, թե Մագիստրոս Յոթ վիրաց Աստվածածնի պատկեր յՈւրհայեն բերելով վանք հանուն նորա շինած և պատկեր սեղանի վրա դրած է եղեր, իսկ Կարապետ եպիսկոպոս Բասենի ժողովրդոց գաղթած ժամանակ հիշյալ հրաշագործ պատկեր տարեր Աղե[ք]սանդրապոլ դրած է, ուստի այժմ վանահայր վանքիս մտադիր է երթալ պատկեր բերել կամ պատկերի արդյունք կաթողիկոսին խնդրել վանքի շինության համար, վասնզի պատկերի հրաշագործութիւնն հուշակված լինելոյն աղագավ բավական արդյունք կբերե եղեր, իսկ այժմ տարին 10.000 ղուրօւշի շափ եկամուտ Աղեքսանդրապոլու եկեղեցվոյն կմնա:

Մագիստրոսի գերեզմանին քով շարված կտեսնվի վեց այլ գերեզմանք, որոց խաչվեմք բավական արվեստով քանդակված են, միայն միոյն վրա արձանագիր կա այսպես՝ «Սուրբ խաչս բարեխոսե տեր Սահակին», մյուսներ կթվի, թե Մագիստրոսի կին և ազգականը լինին: Դարպասի դրսի կողմ պատեն 6 ոտք հեռի գերեզման մի կա, որ, որո խաչքարի արձանագիրն է՝ «Այս է գերեզման Ավետիս վարդապետին, որ էր առաջնորդ երկրին Բասենու»: Կպատմեին, թե սույն Ավետիս վարդապետ քաջ ձիավոր լինելով նիզակով մի քուրտ սպանած է.

նորոտ հետ պատերազմելով, եթե իրավ է՝ ամեն վարդապետաց մեջ այս վարդապետ առաջին անգամ յուր մեղաց թողությունը գտած է։ Վասնզի տասն հին վարդապետաց միշտ, թե աստված քաջ մարդկանց քաջության համար թողություն կուտաւ։

Վանքի անշարժ և շարժական կալվածք

Վանք ունի 60 սոմարի հող՝ մեծ մասն ջրաբերի և փոքր մասն անջրտի, 6 բայդ խոտ բերող խոտանոց, վանքի հողերեն տարին 15 սոմար բերք դուկա 6—7—8 և մինչև 10 սոմար* պտղի տեղերեն կհավաքվի։ Իսկ դրամական եկամուտ 800 դուրուշ կգոյանա, տարին 13—15—20—30 պտակ հաղիվ կլինին թեմից մեջ, տասն դուրուշ է սովորական պտակադրամ, որով տարին 500 դուրուշ կգոյանա։ Այս Բասենու դավառաց մեջ պաշլիխ³⁹ շար սովորություն կա, ուսմիկ և անկիրթ հայեր գրեթե յուրյանց օրիորդներ դրամի կվաճառեն, աղքեիներ կմեծնան, տան մեջ կմնան, կան որ մինչև 30 և 40 տարեկան կլինին, վասնզի հայեր շատ դրամի աչք դնելով զավակին անխղճորեն և անզթաբար սպասել կուտան, որով պատճառ կլինին զավակաց սոռանդության և անառակ վարմանց։

Վանքի մեջ կա 48 գլուխ ոչխար, 2 գոմեշ, 6 եղ և 7 կով։ Կա 70 հոխա⁴⁰ պղնձեղեն՝ մեծ և փոքր։ 7 ձեռք անկողին՝ նոր շինված, 9 հատ կարպետ, 17 բարձ, 4 մանր ու մեծ թաղիքներ, մեկ դոթան յուր դործիքներովն։

Սոյն վանքի վանահայրն է Տիմոթեոս Ս վարդապետ, ձեռնադրված կարնո հանգուցյալ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսեն, յուր վանահայրության պաշտոն 4 տարի է։ Վանքի մեջ ոչ դպրոց կա, ոչ վարժապետ և ոչ աշակերտ։ Վանքի վանահայր երկու Բասենի առաջնորդության պաշտոն կվարեն հին ոճով և հին սովորությամբ։

Վանք վերանորոգության պետք ունի, վասնզի ամբողջ շենքեր հինցած և խարխլած են, բասենցիք խորին տգիտությամբ վարակյալ, ոչ վանքի շինության և ոչ յուրյանց գյուղորեից մեջ դպրոց բանալու կաշխատին, մեկ քաջ հայրենասեր և վերանորոգիչ առաջնորդ պետք է, որ ոչ միայն վանքի և գյուղորեից մեջ դպրոցներ հաստատե, այլ ժողովրդոց սրտի մեջ նոր ազգության հոգի մտցունե և քրիստոնեւթյուն վերանորոգե, վասնզի բասենցիք ազգություն մոռացած և քրիստոնեւ-

* Սակայն գյուղացիք ասեն, թե 30 սոմար պտղի կգոյանա։

թենն հեռացած են, իրենց տգետ քահանայից ձեռք, ամենայն կա-
րեկցության արժանի է այս ժողովուրդ, վասնզի ուսումն և կրթություն
սիրող ժողովուրդ են, սակայն անայցեկու մնալով սնվամբ և թե հայ և
քրիստոնյա մնացած են, բնավորությամբբ հեզ, հանդարտ և պարզա-
միտ են, բայց առ ուրիշ տեղերաց հայերեն քիչ մի ավելի պարզոտ են:

Վանուց տարեկան ծախս

2000 ղուրուշ 4 մշտկաց տարեկան ծախք, 1700 ղուրուշ հովուաց,
տոտեսաց, լուսարարի և այլ ծառայից տարեկան ծախք, 500 ղուրուշ
մուխարայի⁴¹, 500 մուխթու⁴² Հասան-գալայի կառավարչին կտրվի, 3000
ղուրուշ՝ եկող-գնացողի, երկաթի գործից և երկաթագործաց և այս ծա-
խուց ամբողջ գումար 7700 ղուրուշ:

Վանք քանի անգամ կողոպտված է, 1.1834, 2.1841, 3.1857,
4.1862, Եկեղեցական սպասաներ ամբողջ տարած են, այժմ մեկ սկիհ,
մեկ խաշ, մեկ ժամարարի հին զգեստ, զույգ մի քշոց, մեկ բուրվառ,
9 մոմի աշտանակ, 6 սիճայե, 4 սեղանի ծածկոց:

Չորեքշաբթի ժամ երեքին վանքեն ելնելով Եկումի գեղն եկանք,
39 տուն բնակիչ կա գեղի մեջ՝ տասն տուն հայք, իսկ 29 տուն ալլաղգի,
եկեղեցի և քահանա չկա, հին եկեղեցվո ավերակներ և ընդարձակ գե-
ղեղմանատուն կա, սույն գեղի ժողովուրդ գաղթած են:

Պատժվան գյուղ 1 ժամ հեռի է, 70 տուն բնակիչ ունի, 10 տուն
հայք, իսկ 60 տունք կարմիր գլուխ⁴³, երեք խորան սուրբ Աստվա-
ծածնի եկեղեցվո ավերակ տեսանք, որ մեծաշեն եկեղեցի մի է, կերևի
Բագրատունյաց ժամանակին է շինված: Գերեզմանատան մեջ կա մա-
տուռ մի, որ կանվանի Կարմիր վանք:

Երկու Բասեն 30 հալոց գյուղ կա, որոց ամբողջ տուներ 820 տուն
կհաշվին:

Քեռիի քաղաք գյուղ հասնելով մեկ ժամ հանդիստ տոանք, բնա-
կիչք 25 տուն ամբողջ հայ են, ունին մեկ եկեղեցի, երկու քահանա՝ տեր
Իսրայել և տեր Հովհաննես, որ կոշտ, անկիրթ, անհնազանդ միին է, ոչ
միայն հայք դանդառտ անեն վրան, այլ տաճիկներն անգամ կդանդառնին
վրան:

Քեռիի գյուղեն մեկնելով հասանք 'ի կամուրջ Երասխի, տե-
սանք Վիտյակապ շինված կամրջին յոթն աչքով շինված, մեկ աչք ջրու
տարած լինելով կնորոգելին: Տարած աչք ոչ թե կշինեին, այլ լեցնելով
կարկատան կընեն, այս կամրջի շենք տեսնող հալոց մեծություն և

հարստություն իսկույն միտք կբերեւ Մեծաշեն հայեր դրախտաբուխ Երասխի վրա յոթնակամար կամուրջ մի շինած են, որ հեռավոր Հայաստանի պարծանքն է, հազար տարվան հնություն կկարծվի, շինողի անուն չգտանք կամուրջի վրա, սակայն նորոգողի անուն գտանք: Տիմոթնոս վարդապետ յոթն տարի առաջ քարի վրա սույն արձանագրություն տեսնալով օրինակած էր՝ «՛ի Հայոց հաստատեալ կամուրջս նորոգեաց Մադխատրոս ընդ վանուց սուրբ Աստուածածնի և ընդ դղեկին դարունայ թիւ 288 (=1160)»:

Այս Բասենք Մադխատրոսի կալված է եղեր, ուստի թե բերդեր, թե կամուրջներ, թե վանքեր և թե եկեղեցիք ինքն շինած և նորոգած է: Կամուրջի հիանալի տեսք դիտելեն զկնի անցանք Երասխա միջեն, մեր ձիւնք, ըստ որում ամենք Հայաստանի ձիւնք էին, մեզ դող թե ավելի ուրախացան Երասխի ջրի մեջ մտնալով, կշտապինդ խմեցին ջուր և զովացան, հս ձիւն ջուր խմած միջոցին կցանկայի ջուր առնուլ և խմել, բայց ձևոքս ջրին չհասաւ, սկսեցի մայր Արաքսի երգել այնպիսի սըրտիմանդ և հայրենասիր սրտիվ և աշխուժիվ, որ գող է դրախտի մեջ հափշտակված է, ուրախութենեն չէի գիտեր ինչ ընել, կուզեի ձիւն կրկար կենալ դետի մեջ, ալամա ձոն հանդարտ քշելով ելա Երասխի տրեկչան տփունք, ձիւնն իջա, ձևոքս երեսս լվացի մաքուր Երասխի մեջ, համբուրեցի դրախտի ջուրն և յոթն անգամ ափովս խմեցի այն դրախտեն ելած սառնորակ ջուր:

Երասխին եղերք Աղան գյուղ գնացինք, որ տաս քուպե հեռու Արաքսի տրեկչան ափանց վրա ունի յուր սքանչելի դիրք: Այս գյուղ տեսնող կնկատե, հայոց ժամանակ որչափ մեծ և երևելի քաղաք եղած է, ընդարձակ դիրքովմանատուն ունի, որո մեջ քարաշեն մատուռ մի կա մյուսս գյուղից դերեղմանատանց պես:

Յտղան գյուղ ունի 70 տուն բնակիչ՝ 10 տուն ալլաղգի, իսկ 60՝ հայք, ունին մի եկեղեցի և մի քահանա՝ տեր Մկրտիչ, որ երբեք դիր պրկ չվիտեր, քահանայության տնուն, կերպարանք միայն ունի, իսկ քահանայական կոշումեն և գիտութենեն բավական հեռի է:

Սույն գյուղի մեջ կանոնավոր թաղական խորհուրդ կազմեցինք՝ յոթն հոգին բազկացալ, Վերին Բասենի քահայք և քահանայք և համբայք^{AA} ժողովելով երեսփոխան ընտրելու ցանկ պատրաստեցինք, ընդհանուր վիճակին վերաբերյալ խրատներ և հրահանգներ տվինք, պատվիրեցինք, որ բոլոր գյուղերեկից մեջ դպրոց բանան և արգելեցինք պաշլխի չար սովորություն: Այս գյուղ կոչեցինք Գոմաձորի տեր Հարությունի[ն], որ բողոքականության հակամետելով բավական գալթա-

վերական պատճառ եղած էր թե Գոմաձորու և թե Բասենու ժողովրդոց, հուլիս ևրկար և աղղու խոսքերով համոզեցինք զիրեն, որ հայոց եկեղեցւոյ քաղցր զրկեն շհեռանա և օտարին հարելով եկեղեցւոյն և ազգին վնաս և արատ չբերե, սակաւ ինչ համոզեցամ, ուստի հետեւինիս առնելով Գոմաձոր՝ յուրյանց գյուղ բերինք, ուրբաթ երեկո նորեն կոչելով երկար հորդորներ տւինք իրեն: Այս քահանան բոլոր Բասենու քահանայից մեջ գիտնականի հռչակ ունենալով, ճարտար և լեզվանի գոլով կրնա շատ մարդոց գաղափար պղաորել, ուստի բոլոր ջանք 'ի գործ դրինք այս գայթակղեցուցիչն քահանայն համոզել, կերելի թե այս մարդ յուր սաստիկ նախանձեն և մեղամաղձոտ բնությունեն և իր սաստիկ ծուլութենեն այս դիրք բռնած է, 100 ղուրուշ ամսական կատանա ամերկացի միսիոնարներեն և տասնի շափ տղայք կկարդացնի:

Ձորագյուղ 60 տուն բնակիչ ունի, ամենք հայ են, որոցմի երեք տուն իբրև թե բողոքական կհաշվին, այս գյուղի մեջ կա մի փայտաշին եկեղեցի, մի ծերունի քահանա՝ տեր Պետրոս, պարզ և միամիտ մարդ մի, որ խիստ կցավի զտեր Հարությունի գործոց վրա:

Շաբաթ օր հանդիպեցանք Թոտավիրան գյուղ, սահմանադրություն գործադրելով 5 մարդ թաղական խորհրդոց անդամ ընտրեցինք, այս գյուղ 6 ժամ հեռի է 'ի Գարունա, ամբողջ 24 տուն բնակիչ ունի, 12 տուն՝ հայք և 12 տուն՝ տաճիկք: 3 տուն բողոքական կա, սոցա խարդախիչն է Ձորագյուղի տեր Հարություն, որ փարախի մը մեջ նստելով ավետարան միայն դաս կուտա, իսկ Հայոց պատմություն՝ երբեք: Ձորագյուղի քահանայն և թաղականք 'ի միասին և Թարբանդի տեր Մարտիրոս ընդ նոսին Թոտավիրան գյուղի տգետ բողոքականներ սիրով հորդորեցինք, որ երբեք յուրյանց հայրենի եկեղեցիեն և ազգային միութենեն չբաժանվին, կհուսամք, որ մեր հորդորներ մեծ տպավորություն բրավ սոցա սրտի վրա և քիչ օրեն պիտի տեսնամք զանոնք մեր մայրենի եկեղեցւոյ գիրկ, զի տեր Հարություն երաշխավորեց այսպես անել:

Թոտավիրան կա մի եկեղեցի, փայտաշեն և մի քահանա՝ անուն Ամբակում, որ անբան կոչելու ավելի արժանի է, քան Ամբակում, զի վերացման խաչի նավակատայց շաբաթ և կիրակի օր եկեղեցին և ժողովուրդ թող տալով գնացած էր 'ի Սողանլու՝ փայտ բերելու, 3 տուն ժողովուրդ այս անբան Ամբակումի տգիտութիենեն և անշահացողութենեն բողոքական եղած են: Յավալի է տեսնալ տգետ ժողովուրդ մատնեղած այսպիսի տգետ քահանայի ձեռք, այս է կուր կարի առաջնորդատեղն, հայեր զայրոց շունին:

Յուզվիրան գյուղ 6 ժամ հեռի է 'ի Գարունա, 35 տուն ժողովուրդ

կա, 1 սուն տաճիկ կա, փայտաշեն եկեղեցի մի կա, որ շինած է Համ-տար Գրիգորյան: Այս մարդ եկեղեցասեր և ազգասեր, բավական հա-րսասութեամբ փայլած լինելով՝ նենգամիտ տաճկաց նախանձ շարժած է յուր վրա. Արևելյան պատերազմի ժամանակ Ալաշկերտու Մահմադ պե-յնն սպանված է, այն Մահմադ պեյն, որն որ Ուլքիլիսայի առաջնորդ Սիմեոն վարդապետ սպանել տվաւ: Սոյն գյուղի մեջ ձմռան միջոցին Գալուստյան տիրացու Հովհաննես տասն տղա կկարգացնէ: Մի քա-հանա կա դյուղ՝ անուն տեր Ղազար, 30 տարի ձեռնադրված է, սակայն 15 օրվա նորընծայի չափ անվարժութիւն ունի եկեղեցական երգեցո-ղութեան և պաշտոնակատարութեան:

Վերացման խաչի կիրակին սույն գյուղի սուրբ Հակոբ եկեղեց-վոյն մեջ Թարբանդի տեր Մարտիրոսյանին պատարագել տվինք, վառելի կասկածեցի, թե գյուղի տեր Ղազար պատարագել մոռացած լինի, խաչի տուն մի կառարեցինք, որ հովիտյան մտքես չի պետոր կէն, երեք տիրացու ունեինք, երկու պատանի ընթերցող, ես, տեր Մարտիրոս, տեր Եսայի և տեր Ղազար, 9 ժողովուրդ, որոնցմեհն երեք պառավ կին, շարականներ՝ ամեն մեկ յուր ձայնի չափով և յուր ուղած եղանակով կերպեր և տեսնալով, թե ինձմի գերազանց երաժիշտ չկա, օրհնութիւն և հարց հարշտակեցի և երգեցի իմ ուղած եղանակովս: Ամեն երգեր և շարականներ ջարդ ու կտոր անելով հասանք ՚ի մինչև անդատտան, անպատանի նկարագրութիւն մնացե վազվսն ավուր րնթերցման:

Վարդապետ քաշվեցաւ, պատարագիչ սեղանի վրա ղգեստավորե-ցաւ, տիրացու պարսից եղանակով երկար խորհուրդ խորին սկսեցին, վարդապետ րացվեցաւ, պատարագիչն երեկեցաւ, շալիկ կարճ ծնկնե-րեն վեր, փորստար կարճ մինչև ծունկեր, ժամարարի ոտք հողաթափ չկար, ձեռք երկաթի սև և ավելի սև բուրվառ, քշոցին նմանութեան չեմ կարող գտնալ, վերաբերումի⁴⁵ ժամանակ բուրվառի մեջ ոչ կրակ կար և ոչ խոնկ, ուստի տեր Եսայի խղճմտանքին դաշնաւով վար իջաւ, վերաբերում չըրաւ, Ղազար տերտերն ելաւ շտապելով ընծան պատա-րագչին տարաւ, սույն զգալի թերութիւնք տեսնալով փոխանակ զայ-րանալու և բարկանալու, սիրտս կարեկցութեամբ լեցված մտածեցի, թե որչափ մեղ աշտպես անկանոն կ'ըլի աշտաւուր ժամերգութիւն, սա-կայն խեղճ դուղացիք յորչանց կենաց մեջ մի անգամ է, որ փառա-վոր ժամերգութիւն և պատարագ կը տեսնան, քանզի հարցուր տարին անգամ հազիվ թե եպիսկոպոս մի, երկու քահանայով մեկ աշտպես աննշան գյուղ գտնվի, մեղք և մեղադրանք ազգի եպիսկոպոսաց, վար-

դասկետաց, քահանայից, նամանավանդ կաթողիկոսին և պատրիարքին և նշանավոր աշխարհականաց, որք յուրյանց անձնական և քաղաքական փառքեր նայելով, հաղարավոր եկեղեցիք և գյուղացի ժողովուրդ մխիթարութենն և փառավորութենն զրկած են, ամեն մարդ կվկայե, թե երբեք զմեզ հարցանող չէ եղեր, վարդապետք, քահանայք կշրջին միայն ողորմություն խնդրելու, ուրիշ կարգադրության չեն նայեր, ուստի որ գյուղ և որ եկեղեցին որ կմտնայինք, խեղճ ժողովուրդ գիտնալով, թե ժողովք ընելու կամ դրամ հավաքելու գնացած եմք, ուստի ոչ մեր կանչած ժամանակ առ մեզ կուգային և ոչ եկեղեցի գնացած միջոցին եկեղեցի կուղեին մտնալ, Քասնզի բնավ չէին կրնար հավատալ, թե առանց բան պահանջելու կհեռանամք գյուղեն, վասնորո, երբ կտեսնային, թե առանց դրամ պահանջելու գյուղեն կմեկնինք, շատեր անհավատալի կերպիվ շնորհակալ կլինեին և շատեր կասեին, թե կըրկին անգամ կվերադառնա և կպահանջե, չէ անհնար է, որ կարգավոր մարդ գա գյուղ և առանց աջամբույր առնելու երթա:

Սույն գյուղի մեջ սահմանադրություն զործադրելով, հինգ հուլի թաղական խորհուրդ ընտրեցինք: Գյուղի դիրք Բասենի մյուս գյուղութեց դրից նման գեղեցկադիր է, կես ժամ հեռի է Երասխի ավազանից, ուստի Մանուկ քահանան ետ առավուտյան մեղի Երասխի խոշոր ձուկեն կերցուց, որ համեղությամբ և փափկությամբ բոլոր դետերու ձրկներին կղերաղանցի, երբեք ձկան հոտ չունի այս ջրար ձուկ, որ մինչև երկու-երեք կանգուն կմեծնա:

Երկուշաբթի, սուրբ խաչի մեռելոց օր, հասանք Ալիճահրաի, 10 ժամ հեռի 'ի Դարոնա, կես ժամ հեռի Արաքսի արևելյան ավազանից, ձորալի մի մեջ, բլուրի մի վրա, շուրջ բոլորիս շինված է գյուղի տուներ, երեք շորս ջրաղաց դարձնելու ջուր արևելից ձորեն գյուղ կիջնա, ջրաղացներ կդարձունեն, գյուղացիք սույն առողջարար և թեթև ջրեն կխմեն: Հայոց գերեզմանատուն բլրի գագաթին վրա գեղեցիկ դիրք մի ունի, տապանաքարերու շատերուն վրա գիր չկա, քիչերու վրա անկանոն գրվածք կա, բայց խաչվեմներ և սապանաքարեր կան, որ բավական արվեստով կերտված են, մի եղերական գրված կար մի տապանաքարի վրա, մի քահանայի որդի հարսանյաց հանդես և ուրախություն կկատարե, թաղավոր կիռչվի և յուր թագավորության ժամանակ, առաքաստի երեկո առագաստ չմտած կմեռանի: Այս գերեզմանատան պատիս Բասենու գյուղեր մեծամեծ գերեզմանատունք կա, բայց արձանագիրք սակավք են և անվերծանելիք:

Ալիճահրակ 100 տուն բնակիչ ունի: Հայք ունին մի հնաշին եկեղեցի՝ Աստվածածին անվամբ, չորս քահանայք՝ տեր Հարություն, տեր Հակոբ, տեր Սուքիաս, տեր Մկրտիչ: Եկեղեցւո կարգապաշտություն կատարյալ գլուղացի և ռամկական է, երգեցողություն և երաժշտություն անարվեստ, խիստ պարզ և նահապետական է, ավագ քահանա տեր Հարություն պատարագիչ էր, զգեստ հագնելու միջոցին երեք խորանի վարագույր մեկեն քաշելով սեղաններ ծածկեց, մեր պաշի քեշիչ⁴⁶ քարկանաղով երկու սեղանի վարագույր բաց արւով, մեկ գոց թուղց, որո հտե զգեստավորեցավ տեր Հարություն, սույն ժամարարին ոտք Դարձյալ հողաթափ չկար, թափուր իջած միջոցին քահանայն ու և մրոտ բուրվառ աջ ձեռք, նույնպէս մրոտ սե զանձանակ ձախ ձեռք ժողովրդւոյան մեջ իջավ, վարի դպրոց և վերի սարկավագաց ձայներ երբեք ոչ իրարու աստիճանին և ոչ եղանակին կհարմոնենին:

Այս գլխավոր գլուղի միջ դարձյալ դպրոց չկա, քան մի տիրացու փարախներու մեջ սորված են հասարակ կարդալ, մի մշեցի տիրացուն շարականի քանի ձայներ և ժամագրքի քանի երգեր դիտեն: Ամենայն կարեկցության արժանի է այս և բոլոր Բասենի դպրաց վիճակ, վասնզի ուսուցիչ և վարժապետ չունին, քահանայից մեծ մասն ծուլ, պղիթի և անընթերցասիր: Երեք քառորդ քարոզ խոսեցաւ դպրոց բանալս: Վրա աստվածապաշտության և հայրենասիրության վրա, խիստ պատվերներ և հորգորներ տվի դպրոց բանալու և հարատեկու: Սույն գլուղի բնակիչք Շահ Աբասի ժամանակի երկչուղով պաշարված ժողովուրդ մի էր, ի ցավ ինչպէս Բասենու ժողովրդոց գլխավոր հատկություն է պարզամտություն, սոյն այս պարզություն քանի աստիճան ավելի է այս գլուղացոց վրա: Ամենք առհասարակ երկրագործ են, բովանդակ ընդարձակ սահման ունին, հող սեփական կալված է հայոց և գլուղացոց, հողի մեծ մասն անջրտի է:

Հոռոմներ քարաշէն նորակիրտ եկեղեցի մի ունին, սակայն քահանա չունին, կաթողիկէ ամուսնացյալ երիտասարդ քահանա մի ունին, եկեղեցի չունին: Յորեկ ժամ վեցին մեր օթեանած տան մերձ ջրաղացի համբերու գլուխ ջրի վրա ուտինյաց ներքե նստելով տխրագին սրտով մտք Արաքսի կերպի, մշեցի երիտասարդ մի, ծոց մի ձմերուկ դրած, եկավ, աջն առավ, հայր սուրբ, քեզ դուրպան, ևս մշեցի եմ, Ագրակ գլուղացի, հայրս թանկանության ժամանակ եկավ այս գլուղ, մեզ հետ բերավ, հայրս ամեն օր զմեզի 'ի Մուշ մեր Պուլանխ տանել կուգիր, յոթ օր առաջ այս գլուղի մեջ մեռավ, յուր սրտի հասարթին չհասավ: Ա՜հ, աստված լուսավորե՛ հորդ հոգին ... Եւուս միջոքին, նա յա-

խուռով ձմերուկ կեղվելով կասեր, հայր սուրբ քեզ մատաղ, կե՛ր.— դու կեր որդի, մասն-մասն տվա՛վ աղաչելով, և ես կերա, մեր մշեցի եղ-բոր ձմերուկ, կատարյալ սրտով մեռելոցի օրով հոգովոց ասի, նորա մանուկ հանգուցյալ հոր, ախ քաշելով աջս առավ և գնաց:

Երկուշաբթի ժւմ Ինչիւն Ալիճահրակեն ուղի անկանք գեպ 'ի Դալի Պապա գլուղ, որ մի ժամ հեռի է Ալիճահրակեն և 'ի Դարունա 10 ժամ, ճանապարհին տեր Հարություն ալիճահրակցի և տեր Մարտիրոս Թարթնի զուով քաջ ձիավոր, ձի խաղցնելով զմիմյանս բրածեծ առնին, ապտ էր տեսանել երկու քահանայից խեղկատակաբար ձիաորդա՛վ պնդել զհետ միմյանց դարձ-ընդդարձ դառնիլ 'ի վերա միմյանց, հարկանել զմիմյանս, մենամարտություն, որ նմա՛ն էր մենամարտության Տրդատի և Դեառեհոնի: Բայց ի տեղի զհնուց բիր էր 'ի ձեռին երկուցունց, տեր Հարություն 70-ամյա ծերունին քաջաբար խիզախութեամբ հետո տեսնելով զքաջագործություն տեր Մարտիրոսին, որ մականվամբ Մզրախ կոչվեր, փախուսական գնաց առաջի նորա և մինչև ի մոտ 'ի գլուղն Դալի Պապա և ղերծավ 'ի ձեռաց նորա, ընդ սոսա էր կեսառացի տեր Եսայի, սակայն բիր շունենալուն 'ի ձեռին, չկարեր փոխանակ բրածեծից երկու մենամարտ քահանայից փոխարինել, իսկ մեր հայեցյալ 'ի կատակս խիզախողացն և որք ընդ մեզ էին ուղեկիցք այնչափ բարձրաձայն ծիծաղեցին, մինչև հասնել ծիծաղ նոցա 'ի հուշաթափումն:

Այսպես մոտենալով 'ի Դալի Պապա, մտաք ի գլուղն ժամ 10-ին, եկեղեցի գնացինք, քարոզ խոսեցանք, հորդորեցինք զժողովուրդն գեպ 'ի աստվածասիրություն և եղբայրասիրություն, բնաբան ունեցանք մեզ այն ավուր սուսվոտյան ճաշու ավետարանե՛մ՝ «Այնպես սիրեալ աստուած զաշխարհ մինչև զորդին իւր մեծին, ետ զի մերկիսցի աշխարհ հուսա՛ւ, եփստ պատվեր տվի դպրոց բանալու և պաշտիս իսպառ վերացանելու և վերջացուցի քարոզ:

Սրեկո, ժամ երկուքին, սահմանադրություն գործադրեցինք: 7 անձինք բացարձակ առավելությամբ թաղական ընտրվեցան:

Դալի Պապա 50 տուն բնակիչ ունի, բայց 'ի մի տուն տաճկե՛ր ամենք հայ են, մի փայտաշեն եկեղեցի ունին՝ Աստվածածին անվամբ, հրեք քահանա կա՝ տեր Սամուել, տեր Մկրտիչ և տեր մահտեսի Պողոս: Դպրոց չունին և քահանայք ծուլ զուով սղալոց հասարակ կարգաւ սորվեցուցած չեն: Ժողովուրդ բոլորովին անհոգ յուրյանց տղայոց կրթության և դաստիարակության մասին:

Գլուղի հողեր հայոց ձեռքն են, գեռ թափու եղած չէ, ամենք հրկ-

քաղցր՝ են, Հայոց սրբոց գերեզման մի կա սոյն գյուղի մէջ, որ ասկէ 80 տարի առաջ տաճիկներ զրավելով անուն դրած են Դալի Պապա Մեղերի⁴⁷, մատուռ մի տաճկական ձեռով շինած են վրա, Ալի էֆենտին կը պահէ սուլն թաքսն⁴⁸, 12 հազար ղուրուշ վախըխ⁴⁹ եկամուտ ունի Ալի էֆենտին:

Դալի Պապա ընդարձակ ձորակիմ տափարակի վրա շինված է, տեսք բավական հաճելի և սրտաբաց է, պարսից կարավան սոյն գեղ կհանդիպէ, գյուղի հարուստներ կարավանի անցորդաց համար խոնիր շինած են, ինչպէս մյուս հանապարհի վրա հղած հայոց և տաճկաց գյուղացիք, տասն խան կա Դալի Պապայի մէջ, հայք բավական կշահվին թի անցորդներն և թի երկրագործութիւն, թի սուլն գյուղացիք և թի ընդհանուր բանակցիք հնի բարի և խիստ բարի սովորութիւն մի ունին, այս է, որ երբեք օտար երկիր չեն պանդխտեր, այլ թի հարուստ և աղքատ յուրյանց վաստակով կբավականանան և յուրյանց բնիկ երկրի մէջ կմնան: Բասենու մէջ երբեք բժիշկ չկա, որեւիցի տեսնել հիվանդութիւն առանց դարմանի և բժշկի կմնա, հիվանդ եթի ինքնիրեն բժշկութիւն զոնա, կազատի յուր ցամեն, եթի ոչ կերթա 'ի գերեզման և ամեն տեսակ հիվանդութիւններն կապտի: Դյուղերու մէջ պաշտար և անտանո բժիշկ կա, բայց մարդոց չկա, մարդիկ ընդհանրապես առողջ են, 70 և 80 և տեղիս-տեղիս 100 տարու, 120 մարդիկ կգտնվին: Բասենցիք հանդերձ կողմանն և կերակուրի կողմանն բավականաւոր են, հպարտութիւն և փառասիրութիւն հեռի լինելով շատ զարգարվել չեն սիրեր, կանայք և օրիորդք Բաղիշո կարմիր կտավով կզարգարվին, խղճուկ բնավորութիւն ունին և երկչոտ են: Մարդիկ կապույտ կտավ կհագնին և քահայք կապուտ շախաւ մի սալթա, կապուտ կտավ կամ կապուտ շալւ շարվար:

Սեպտեմբեր 19 հասար 'ի Տոսի 10 ժամ հետի 'ի Դարունո, 20 տուն բնակիչ կա, մի փայտաշին եկեղեցի՝ սուրբ Հակոբ անվամբ, երկու քահանա, տեր Սահակ, տեր Ղազար, սոյն գյուղի մէջ դպրոց չկա: Անվանի տանուտեր մի կա սոյն գյուղի մէջ՝ անուն տիրացու Եղո քահայ, որ բավական հարուստ կենցաղագետ և աղքեցութեան տեր մարդ է:

Ջրաշին գյուղ 11 ժամ հետի է 'ի Դարունո, 50 տուն բնակիչ ունի, 15 տուն տաճիկ, 14 հայ, 21 տուն կաթոլիկ, մի փայտաշին եկեղեցի, մի քահանա՝ տեր Միմոն: Այս գյուղ ևս դպրոց չկա: Կաթոլիկաց մէջ Պետրոս անվան անգղալեռնական մի կա, որ զհայեր նեղելով և հարբատահարելով 15—16 տուն գյուղին փախուցեր և նոցա արտոգրայք գրավեր է:

Փորիկ գլուղ տասն տուն հայք կան ամենքն 'ի միասին Հաճի նուրի պեկին ծառայություն կընեն, վերջին աղքատության և խեղճության մեջ են, սույն գլուղ ճամբայի վրա լինելով տեսանք հայոց կանանց, աղջկանց և մարդկանց հետին ծառայություն և ցավալի կացություն:

Կարաբլիսա 13 ժամ հեռի է ի Դարունա, 30 տուն բնակիչ կա, 15 տուն տաճիկ, 15 տուն հայ, մի եկեղեցի փայտաշեն և մի քահանա՝ տիր Մարտիրոս: Այս պեղի մեջ ես դպրոց չկա:

Բասենցիք ընդհանրապես ոչ գինիի և ոչ օղիի գործածություն չունին, արբեցողություն չեն սիրեր, սուրճ կգործածեն և հյուրեր սուրճով կպատվեն: Բասենցիք մեծ մասամբ դենք ունին և զենքի գործածություն, լավ գիտեն, ձի կպահեն և լավ ձիավորներ ունին, մանավանդ ներքին բասենցիք քաջ մարդիկ և քաջ զինք գործածող են:

Բասենու սահմանակից են Զիլանցի քուրտեր, որք երեք հազար տուն կհաշվին, սոքա քանի խմբակներու անուն ունին՝ Քյուրտկանցիք, Չաքամցիք, Մոսոնցիք, Տլխերանցիք, Խլանցիք, Ալիանցիք, Մտորեցիք, Ճամալտանցիք, Սվետանցիք, Կասկանցիք, Հախապանցիք, Կուճումանցիք: Բոլոր զիլանցոց աղան Ահմադ աղան է, որ պետութենեն զափճիպաշոթյան⁵⁰ աստիճան ունի, Ճամալտացիոց աղան [է] Մախսուտ աղան, որ Գափճիպաշոթյան աստիճան ունի, կասկանցիոց աղան Ռաշիդ պեյն է: Երեքին աղայքս դժամակամության պաշտոն կվարեն: Զիլանցիք ամեն ալ վրանաբնակ և լեռնաբնակ են, ոչխար շատ ունին, մինչև 20—30 հազարի կհաշվին, լավ ձիաներ կպահեն, կով, եղ, ուղտ և ոչխար կգարմանեն: Տեղության զորք չեն տար, ամենք ալ զինք ունին և զինք կգործածեն, երբեք երկրագործություն չունին, միայն գլխավոր աղաներ ագարակներ ունին, թուրք մշակաց վարել, ցուհիկ կուտան: Թեև քուրտեր ընդհանրապես ավազակ են, սակայն գլխավոր ավազակներ ունին, որք միտք դրած տեղերին անվրեպ կարող են ավազակություն ընել:

Զիլանցիք կընակին Սողանլու լեռներին մինչև Ախուրյան գետի եզերք, այն է՝ Արփաշայի բովեր: Երկու գլխավոր շեխեր և կարդացող ֆախինե⁵¹ ունին: Զիլանցիք հայոց հետ լավ կվարվին, հայոց հետ բարեկամությամբ առևտուր կընեն, շաֆի⁵² են և հայոց մորթած միս չեն ուտեր, բայց հայերեն ղողցածներ հալալ համարելով իրենց մեղոց հոգույն կուտան: Շատեր կան, որ աղոթել և մահմեդականություն չգիտեն, բայց 30 օր ծոմ կպահեն:

Սողանլուի միջի ամայի և ավերակ վանքեր կան 1. սբ. Խաչի վանք, եկեղեցին խոնարհած է, Վասիլ կայսր խաչափայտ պարսից կողմ դար-

ձուցած միջոցին այս վանք քանի օր պահած լինելով վանքի անուն սուրբ Խաչ կոչած է։ 2. Կարմիր վանք եկեղեցին ողջ է, միայն կաթողիկեն խոնարհած է, որո մեջ այժմ գիւանցի քուրտեր կրնակին։ 3. Կափի քիլիսա⁵³, վանքի ավերակի մեջ շերքեզ դաղթականը կրնակին։ 4. Կոշա քիլիսա ավերակի մեջ շերքեզը կրնակին, վանք կիսավեր[է]։ 5. Կարակոռութ կիսավեր վանք, որո մեջ դարձյալ դաղթականը բնակին։ 6. Սովասուղի վանք գաղթականաց բնակարան է եղեր։ 7. Յուղնոցի վանք, Սողանլուի անտառի մեջ, որո բոլոր շինությունը մինչև ցայսօր կանգուն կա։ Չերքեզաց գլխավոր Սովսես պեյ սուլնա կանգուն վանք յուր բնակարան դարձուցած է և ընտանյոք և ծառայուր կրնակի վանքին մեջ. ավաղ փառացս հայոց։ 8. Քիփ քիլիսա կիսավեր վանք, ամայության մեջ։ 9. Եւրի քիլիսա, յոթ կաթողիկե ունենալուն համար կոչված է, անտառի մեջ ավերակ, դարձյալ գաղթական շերքեզը կրնակին մեջ։ 10. Ալաբիլիսա, շինվածք մեկ քար սև և մեկ սպիտակ շինելուն համար կոչված է։ Պատեր կանգուն է վաշիքին և եկեղեցվոյն, քրտեր մարազ դարձուցնելով մեջ խոտ և հարդ դրած են։ 11. Հսփերանու վանք կիսավեր, 30 տուն բուրա կրեակի, եկեղեցին և վանք մարազ և անասնոց փարախ դարձուցած են։ Բազրասունյաց Թաղավորաց ժամանակ շինված ամենք, սրբատաշ քարեբով և խիստ գեղեցիկ և խոյակալ շինվածներ են։ Բասենցիք հորժամ աշտառի մեջ փայտ բերելու երթալով կոտանան այս վանքերու ամալի և կիսավեր շինքեր սրբավայրեր, տեղեր, որք ոչ թն բաւաց բնակավայր եղած են, այլ շերքեզաց և քրտաց բնակարան դարձած են, կուտն, կողբան, կկոծին և սրտերն տուշան գետեր կվաղեն, ամեն անցողաց և դարձողաց կսկծունքին սըրտիւ պատմելով, մարդու սիրտ անհնարին արտամությամբ կլեցունեն։

Անպոսմբեր 20 ժամ 7-ին հասանք ՚ի Պաշ գյուղ. 80 տուն բնակիչ ունի, 15 տուն կաթիլիկ են, իսկ մնացյալ բոլոր հայք են, մի փայտաշեն եկեղեցի ունին, անուն՝ Առավածաթին, 3 քահանայք՝ տեր Առաքել, տեր Սարգիս Մովսեսյան, տեր Սարգիս տեր Սարգսյան։ Դպրոց չունին, գյուղացիք քաջ մարդիկ են և լավ զենք դորձածիւ գիտեն. տղայք 5—6—7 տարի առանց վարախի և առանց ոտնամանի են։

Պաշ գյուղ սահմանադրություն գործադրելով 8 հոգի թաղակսն խորհուրդ ընտրվեցան։ Սույն գյուղ ընդարձակ, գեղեցիկ հովտի մեջ ճանապարհի վրա շինված է, ընդարձակ հողի սահմաններ ունին, հողն մեծավ մասամբ անջրտի է և թափու շինելով հող հայոց ձեռքն է։

Ներքին Բասեն 6 գյուղ. 1. Արմալու 2. Պաշ գյուղ 3. Կարաքիլիսա 4. Ճոսսոն 5. Կարք 6. Տանամեր. սույն 6 գյուղի մեջ 180 տուն հայ

բնակիչ կա, 60 գյուղ տաճկաց և քրտաց կա ներքին Բասենու մեջ: Տարեկան վերկին 66000 ղուրուշ թե հայոց և թե տաճկաց: 20.000 ղուրուշ հայք կվճարեն, իսկ 46.000 ղուրուշ տաճիկք և քուրտք կվճարեն:

Արմալու գյուղ ընդարձակ հովտի մեջ ունի յուր վայելուչ դիրք, 15 ժամ հեռի է ՚ի Տարոնո, 40 տուն բնակիչ ունի, 2 տուն կաթուղի կա, իսկ մնացյալք հայ են: Մի փայտաշեն եկեղեցի ունին՝ սուրբ Աստվածածին անունով, քահանա չունին: Պաշ գյուղի տեղի Սարգիս կհովվե ղոժողովուրդն, դպրոց չունին: Սույն Արմալու գյուղեն 10 ժամ հեռի և Կաղզվանա 3 ժամ մերձ Վարդիհեր անուն վանք մի կա Վիշապաձոր կոչյալ տեղին: Թաթուլո և Թումասի գերեզման սույն Վարդիհեր կոչեցյալ վանքի մեջ է, վերացման սուրբ խաչին, Վարագա սուրբ խաչին, Կարնո երկու Բասենու, Կարսա, Ալեքսանդրապոլու, Պայազտու, Ալաշկերտու հայ բնակիչներեն հաղարավոր ուխտավորք ուխտի գուկան հիշյալ Վարդիհեր վանք և ջերմեռանդությամբ կհամբուրեն Թաթու և Թումասի գերեզման և օրհնել կուտան, տարին սույն ուխտավորներ[են] 40—50 հազար ղուրուշի արդյունք կգոյանա: Արդյունքներ Կաղզվանու և Կարավանքի գյուղի քահանայից ձեռք կմնա և կոչնչանա:

Վանք ամալույթյան մեջ մնալով մեջ բնակիչ չունի, սակայն վանքի արտաքին պարիսպներ և եկեղեցին ողջ է, հին շենքեր ընկած է, սակայն առաջին ոռոսաց պատերազմի ժամանակ նորոգված է: Վանքի հողեր քրտեր յուրացնելով հողերու մեջ տուն շինած են, քուրտք կպատվեն սույն վանք և հրաշքներեն կվախնան:

Հասան-գալաչի վանքի հետևի լեռներ, Քեռուփիքոյի արեմտյան կողմեն Նրաս[խ]ի արեմտյան լեռներ, որք արեմտյան հարավեն Արաբսի եղերքին հետ կերկարին դեպ ՚ի հյուսիսային արևելք, տաճկերին կգալին Կյավուր տաղի, Քեռուփիքոյեն սկսած լեռներ, մինչև հասնի Չախրպապա, կկոչի Կառկա Բաղսի, Չախրպապայեն սկսած լեռներ, մինչև Սողանլու, կկոչի Չախրպապա լեռներ: Այս լեռներ Արաբսի եղերքի հետ դեպ արևելք կերկարի, մինչև կհասնի ՚ի Կաղզվան: Բասենու Նդան գյուղի արևելյան լեռանց քանի անուն կտրվի, երկձղի լեռ մի կա Նազանի արևելյան կողմ, բնակիչք կավանդեն, թե Նոյան տապան անցած միջոցին աչս լեռանց երկու ծայրից մեջ քիչ մի ղգաց առնելով անցած ՚ի գլուխ Այրաբաս լեռան: Բասենու բնակիչք թե գյուղերից և թե լեռանց և տեղիս հույերեն անուն և ավանդությունք իսպառ մոռացած են և տաճկերեն անուններեն ՚ի դատ ուրիշ ազգային անուն չգիտեն, ոտրա գլխավոր պատճառ ո՛չ ընդ ձեռամբ բռնալուրաց նվաճիկն և սարկանալն է: աչս դիր և դպրություն և ազգային պատմու-

թյուն իսպառ սոցա մեջին անհետանալն է, զի երկու Բասենու մեջ, ոչ քահանայից մեջին, ոչ տիրացուներեն և կարգացողներեն չգտա մեկ, որ հայոց պատմության և դպրության վրա փոքր-ինչ հմտություն կամ դոնե հարեանցի տեղեկություն ունենա, շատ ջանացի, շատ անգամ հարցրի, որ գեղերու, ձորերու, լեռներու և վանաղան տեղաց անուններ հայերեն գտնալ, սակայն 'ի զուր տշխատեցա, ուստի լրջմտությամբ խկամուտ եղա, թե որչափ վնասակար է եղիր աղգին հայոց պատմություն և աղգային դպրություն չծաղալել ընդհանուր գյուղացվոց մեջ: Տեղաց անուններ տաճկերեն գործածելով, քաղաքականության վերաբերյալ բառեր տաճկերեն գործածելով, հաշվի, առևտրական անուններ ալլաղլիերեն գործածելով լեզուն կիսանգարի, սակայն Բասենու գյուղացիք հրաշյուր բավական մաքուր հայերեն կիսոսին և գրեթե 10—20—30 բառի մեջ հազիվ թե մեկ ալլաղլի բառ կխառնեն, բրտերեն և պարսկերեն բառերեն խիստ քիչ կգործածեն, իսկ տաճկերեն հակամայիցս: Լեզվի ընդհանուր գործածություն ճիշտ Կարնո քաղաքի և նորին գյուղաբնից բնակչաց լեզուն է, բայի անցյալ ժամանակ միշտ է կվերջավորի, այն է՝ գնացի է, եկել է, տարել է:

Այս տարի հունիս ամսու մեջ թուրքի և հայոց զեղերեն 1000 սալլ տախտակցու կերտն և շինվածքի փայտ տանել Կուտան 'ի Կարին՝ մաքտապի հաբեյի⁵⁴ շինելու, մեն մի սալլ փայտին և գերանին 60 դուրուշ կորոշին: Կարնո կուտակալ և ժողովո անգամբ, որ կընե 60.000 դուրուշ: Դրամ վճարելու մասին տոմսակ և ձեռագիր տված են գեղացվոց, սակայն մինչև ցայսօր դեռ և ոչ մի դրամ տված են և գուցե տալիք ևս չունին, ինչպես շատ անգամ դրամ արքունի գանձեն կելլե, բայց Կարնո ժողովականաց կոկորդ մնալով աղքատաց ձեռք չը հասնիր: Կամուրջ շինելու համար թուրքեր[են] և հայերեն հաղարավոր սալլ և բանվորների տանելով, բանեցնելով և խոտառնալով, թե 5 դուրուշ պիտի վճարեն, սակայն մինչև ցայսօր շատերուն դրամ արված չէ, դարձյալ սույն տշխատողաց վարձք արքունյաց գանձեն կտրվի, սակայն աղքատաց ձեռք չի հասնիր: Շինվածքի համար քերեճ վառելու, սալլ և փայտ խիստ շատ տանելով գեղացվոց ոմանց դրամ տալու իլմիխապար⁵⁵ տված են և ոմանց չեն տված:

Կարինեն անցյալ տարի 500 լուծք տավարով դորք և խնդանոթ տանելով 'ի Կարս, ոչ իլմիխապար տված են և ոչ դրամ: Անցյալ տարի բասենյիք 30.000 դուրուշի փայտ գնելով տված են Քիուլուի կամուրջ շինելուն, իլմիխապար տված են կառավարության կողմանի դրամներ տալու, սակայն ցայսօր տված չեն:

Պասքեխի ժամանակ Բասենու հայոց բնակչաց մեծ մասն թող տալով յուրյանց ձեռքի հողերը կգաղթեն ի Ռուսաստան, ռուսաց կառավարութիւն գնաց դաղթական հայոց տանց սեփական կալվածոց և հողերու գին օսմանյան կառավարութենէն առնելով գաղթականաց կվճարի, այժմ դաղթականաց տուրքի մեծ մասն հայ գյուղացիք և փոքր մասն թուրք և քուրտ գյուղացիք կվճարեն կառավարության:

Հասարաթ փաշայի օրով, երբ սուլթան մեծիտ իսպահները վերցնելով հողեր տեքության տուրք վճարող և հողագործութիւն ընող գյուղացվոց վրա բաշխել ուղեկով ծախու հանավ, սակայն Կարնո հ¹⁵, սպահիք⁵⁶ Օսման պէյ, Սհիտ պէյ, Հաճի Նուրի պէյ 6—7 ամայի մնացած գյուղերու հողեր ծածուկ իրենց կանանց և որդվոց վրա դարձնելով, այժմ տիրած են գյուղերուն և հողերուն: Հաճի Նուրի պէյի ձեռ ծածուկ թափի ըրած գեղեր են՝ Չարսակ, Փորիկ, Բանիշման, Փոսի դարա գյուղեր: Եվ մյուս պէյի ևս այսպես դեղեր և հողեր հափշտակելով երկրագործ գյուղացվոց ձեռք ըստ բաժանիւնին հող մնացած չէ: Տեքութիւն ապահովության վերդիլով բռնավորաց ձեռքն հողն առավ, սակայն Մալուլի և Թափուի⁵⁷ օրենքով դարձյալ գեղի և հողի տեր եղած են սույն հին բռնավորներ և հինն ալելի կնեղեն և կշարշարեն յուրյանց թափու ըրած գեղերու մեջ և դուրսի հայեր, վասնդի գյուղացիք որչափ տեքության տուրք կվճարեն, այնչափ ևս դրամ վճարելու են այն հին բռնավորացն, որ նոցա ձեռք իղած հողեր կարողանամք ցանել և վարել:

Այս հողային հափշտակության մասին բասենցիք շատ անգամ կխորհին ընտանջօր հանդերձ գաղթական երթալ օտար աշխարհ և ազատիլ հարստահարողաց ձեռքն: Եթէ հնար լինի պետության հին արձանագրութիւնք նայելով գայիտ հանել⁵⁸ գողցած հողերուն և նորեն ծախել, գյուղացիք շորս անգամ ալելի գնով ալելի կստնին և պետության գանձին մեծ շահ լինի, զի նոքա առանց աճուրդի ծածուկ գրաված և առած են, առանց միջի գյուղացվոց և դրացի գյուղացվոց իմացնելու և հարցնելու, ինչպէս որ պետության օրենքն կհրամայէ, նախ միջի գյուղացվոց հրավիրել առնել, երկրորդ դրացի գյուղացիք հրավիրել, եթէ սոքա գիր տան, թէ մեղ չէ պիտո, ապա օտարաց և հեռավորաց ծախվի: Վերոհիշյալ պէյեր Կարնո վիլայեթին անգամ լինելով ծածուկ առած և զիր շինած են, սակայն կերելի որ հետո իրենց ուղած պէս տեքության կանոնին համեմատ բերելով հաստատ գիր առած են կառավարութենէն, որովհետեւ թէ պետության օրենք գիտեն և թէ օրենք իրենց ձեռքն է: Իսկ հայեր ո՛չ ազգեցրութիւն ունին, ո՛չ օրինաց տեղալ են և

տ՛լ բավական խելք ունին ապագայի վրա մտածելու, երբ խեղճության և անհոգության քնո մեջ կմնան, գողեր կողղանան ՚ի գիշերի, երբ քանի տարիեն կարթնան, կտեսնան, որ բան բանին դնացած է:

Արեւելյան պատերազմին հայ և թուրք գյուղացիք 44.000 զուրուշի ցորյան դարի և այլ ուտելիք տված են բանակին և ամբողջ դրամներ կառավարութիւնին ստանալու հաստատ դիր ընդունած են: Հայք և թուրքք շատ անգամ յուրյանց ստացական դրով Կարնո կուսակալաց ներկայացած և խնդրած են, բայց մինչև ցայսօր մեկ դրամ ընդունած չեն, կիվի թե մշեցոյ 3.700000 բեռ պահանջի պես բասենցվոց պահանջ արքունի պահեն ելած է, բայց դարձյալ հափշտակողաց ձեռք մնալով գյուղացւոյ ձեռք հասած չէ: Մշեցվոց ձեռքեն խարդախներ իլմիխապսինի (իլմիխապար—Հ. Պ.) խաբեությամբ հափշտակած են, սակայն բասենցվոց իլմիխապսի ձեռքներնին ըլլալով, եթե աշխատին, կարող են հիշյալ 44.000 զուրուշ առնուլ անպատճառ:

Բասենցիք մեծ անհոգութիւնն ընկելով բողոքած չեն շերքեղ գաղթականաց մասին, որք դալով բնակած են Սողանլուի անտառաց մեջ և մեծ նեղութիւն կուտան փայտ բերողաց և բնակած են հայոց ամայի վանքերու մեջ: Ռուսաց կառավարութիւնն զաշինք կուած էր ընդ օսմանցիս, որ գաղթականք սահմանադիրեն 150 ժամ հեռի բնակին, Սողանլու 10 ժամ հազիվ թե հեռի է սահմանադիրեն, որուն համար հայք շրջողքելով պատճառ տված են յուրյանց այժմյան և ապագա նեղութեանց:

Կառավարութիւնն օրենդրած է արքունի պահակաց և հարկահանաց համար, երբ գյուղեր հանդիպեն տերութեան սրենիցե գործով, յուրյանց տնձին և ձիաց ծախք պետք է վճարեն, ոտանավորին 1 գիշերսն 60 փայտ, իսկ ձիավոր՝ 3 զուրուշ, սակայն այս օրենք պահակներ չեն պահեր, գի դարձյալ ըստ հին սովորութեան, կուտեն, կիկրցունեն և առանց ինչ ծախք վճարելու կերթան, նույնպէս վարձակալաց ծառաք, կամ ինքյանք գիշեր երթալով կամ մնալով գյուղացվոց տունեն կուտեն և դրամ չեն վճարելու: Նույնպէս տաճիկ և քուրտ անցորդներ առանց դրամ վճարելու կանցնին կերթան: Սովորող ուղարդիք և վարձակալք արդեն չեն ուղեր դրամ վճարել, գյուղացիք ես կամ երկնչելով և հին սովորութիւնն շոտաւարով դրամ չեն պահանջեր և կամ տեղիս-տեղիս իրեմն պահանջելով կամ ստացած չեն և կամ պահանջելու համար վնասի հանդիպած են, ուստի այլեւ թող տված են հին սովորութեամբ հրթով, քանզի փորձով իսկ կտեսնան, թե կառավարիչք ես այսպիսի օրենքներ պահել տալու ոչ հոգ ունին և ոչ խստութիւն, այլ այսպիսի օրենք միայն օրենս-

դրքի մեջ կենալուն համար է: Եթե գյուղացիք բողոքեն, հրամանագիր մի կուտան գյուղացվոց, առանց դրամի բան շտալ, բայց հետո ոչ կհարցանեն և ոչ վրեժխնդիր կլինին:

Սեպտեմբեր 25 Բասենու Արմալու գյուղեն առավուտյան ժամ մեկին մեկնելով դեպ 'ի Վանանդա դաշտ դարձուցինք մեր ձիանց սանձերեք հոգի Արմալուի քաջերեն և մի ևս ավազակցի մեզ ճանապարհի առաջնորդ եղան. Աբրահամ քահանա, Մարկոս քահանայի եղբայր, Հոսիշ Վարդան և Գրիգոր: Ժամ ու կես քարավեժ լեռներեն իջանք Արաքսի եզերք, դեսոն անցնելով, մոկացի Աստոմ նախարարի պես տվազնաց լինելով, խորանդունդ քարավեժ ձորերեն և լեռներեն, թողալով անցորդաց սովորական ճանապարհ, ավազակաց անծանոթ նեղ ճանապարհներեն Շեյխու ըսված տեղ քրտաց վրանտեղյաց քերելով ժամ յոթին Սուղանլուի լեռանց ստորոտներեն անցան: Ելով մուտ գործեցինք Վանանդա դաշտ, մինչև ժամ տասնհինկ արագաւնաց լինելով հաղիվ հասանք 'ի Պերնա: Ինն ժամ ճանապարհ: մեջ վեց եղնավոր և երեք ձիավոր քուրտ տեսանք, երկու երկյուղալի ձորալիլ մեջ իջանք, ձիանց խոտ տվինք և մեր հաց կերանք: Մեկ մղոն հեռավորությամբ հայոց ավերակ վանքեր նշմարեցինք Հոփիրսն, Ալաքիլիսա 5—6 քրտաց գյուղեր տեսանք: Մեր անցած լեռներ՝ Ալադալի կողեր, Արաքսի եզերքեն մինչև Հոփիրսն, մանավանդ լեռներ աշնան վերջ այնչափ դվարձալի, այնչափ խոտավետ, որ կարծես թե առանց քաղելու մարգագետին է: Քրտաց բյուրավոր ոչխարք մինչև աշուն սույն լեռանց մեջ արածացեր էին, սուկայն այնպես կկարծվեր, թե երբեք անասնոց ոտը հոն տեղվանք հասած չէ: Եթե աշունն այսպես, այլու դարուն որչափ սքանչելի է և դրախտի նման ամենագեղեցիկ, բայց, ավա՜ղ, զի սույն եղեմանման լեռներ և հովիտք այժմ կբնակին քուրտեր և չերբեղներ, զի ամեն տեղ վասն ահի բռնավորաց և ավազակաց միշտ դաշաւաւայրնու կբնակին, ուր հողն լերինք և հովիտք այնչափ արգավանդ և խոտավետ չեն, իսկ բռնավորք և ավազակք և քուրտ ամենագեղեցիկ տեղեր, տիրքեր, լեռներ և հովիտներ բռնած են, որոց տեղեր բոլոր բովանդակ հայոց ավերակներ են, հայոց գերեզմանք, խոնարհած հիկեղեցիք, կիսավեր վանքեր դեռ կան և կվիայեն: Պաքերիչի ժամանակ դարձյալ այս ձորաբնակ և լեռնաբնակ հայք թող տալով յուրյանց եկեղեցիք և վանորայք, շինուկյունք և ընդարձակ երկիրներ դադրած են 'ի Ռուսաստան, որոց բոլոր բովանդակ տեղեր քրտաց և չերբեղաց ձեռն անցած է այժմ: Կարսա Տերնա գյուղ, Կարսա հարավային կողմ 4 ժամ հեռի լեռնաձև պարեանդի արևմտյան կողմ ունի յուր դիրք, արևմտյան և հյու-

սխալին կողմեն կհայի Վանանդա ընդարձակ դաշտի վրա, ունի 35 տուն բնակիչ, 5 տաճիկ, իսկ 30 տուն հայք, մի փայտաշեն եկեղեցի՝ Գրիգոր սուրբ Լուսավորիչ անվամբ, 14 տարի առաջ շինված։ Մի երկտասարդ քահանա կա՝ անուն տեր Ավետիս, գարոց չկա։

Սահմանադրություն գործադրելով 5 հոգի թաղական խորհրդո անդամ ընտրվեցան, առաջնորդը միշտ հորդորած են ղեկավարացիս գարոց Կրանալու, գյուղացիք միշտ յուրյանց երկրագործության դրամներ պատճառարանելով անտարբեր մնացած են այս մասին, մեք ես չսպեմ։ ավելի հորդոր կարդացինք և համոզեցինք. խոսք տվին բանալու գարոց բանալու դուրին ոճն է Հայաստանի գյուղացվոց, ուսյալ քահանայք հասցնել իբրև հարկեցուցիչ պաշտոն վարժապետություն գյուղական քահանայից հանձնել, թե կրոնական և թե քաղաքական մասին այս ոճն ավելի դուրին և ավգոգուտ չկա, պեսք է որ ամեն հայք իմ այս համոզման համաձայնին, քանզի խիստ երկար փորձով այս կեանք վրա կայացավ իմ վերջին համոզումս, եթե ազդ այս ընթացք չըտեն, մեծապես պիտի տուժվի և հետո պիտի ղղջա։

Տերնա շրջագայք 12 գյուղ թյուրքման բնակիչներ կան, սոքա կարմիր գլուխ կիրչվին, կրոնքով Հաճի պեկլիաշի⁵⁹ են, թյուրքմանություն ունին, բայց լվացումն, աղոթք և ծոմ 7—3 օր, նամանավանդ միս տուաչավորաց պահք կապահան հանուն սուրբ Սարգսի, հայոց վանքեր, եկեղեցիք ջերմեռանդությամբ ուխտի կերթան, հայոց հետ սիրով և բարեկամությամբ կվարվին։ Սոքա յուրյանց կարդացողաց չալապի⁶⁰ կիրչեն, և ժողովուրդ մեծ հարդ և պատիվ կընծայեն չալապիներուն։

Պոսակագրում Կարսա Թաղթալու շրս գյուղեն, որք են՝ Պահրի Ահմատ, Պերնա, Չերմալի, Գոնի գեղի, 50 ղուրուշ է, Շիրակա գյուղերուն՝ 25 ղուրուշ, Կարսա Մուխաթան գյուղորից վրա է։ Առաջնորդի պառի կուսան գեղ գլուխ մեկ-երկու սոմար։ Կովու գլուխ մեկ թուրա յուղ (կարագ—Հ. Պ.), գեղ գլուխ 1—2—3 գլուխ պանիր, անտառի մերձ գյուղերի գեղ գլուխ 1—2—3 սալ փայտ կուսան տառաչորդին՝ վառելու։ Հոգեբաժին կվճարեն 10—20, 30—40—50—60—70։ Բոլոր գյուղեր 45—50 գեղ կը հաշվին։

Պահրի Ահմատ գյուղ, որ Կարսա, հարավային արևմտյան կողմ, 3 ժամ հեռի ՚ի Կարսա, ՚ի Կարին երթալու ճանապարհին վրա, վայելուտ տեսք մի ունի, Կարսեն ՚ի Կարին և Կարինեն ՚ի Կարս երթևեկողք այս գյուղ կհանդիպին։ Գյուղացիք ալլաղդի ճամբորդներեն կենդվին, որք քստ հին սովորության յուրյանց, ո՛չ ուտելյաց և ո՛չ ձիանց դարմանաց ծախք շատ անպատ չեն վճարեր։ Սկս. 23-ին Կարնո կուսակալ Սամի

փաշան դեպ 'ի Կարս երթալով սույն գյուղ հանդիպած էր, ուտելաց մասին գյուղի պատվաւոր Զովհաննես էֆենտին տված էր, մի գեր գառն շորս հոխա յուղ, 12 կոս գարի, որ 100 կընե, 60 դուրուշ և յուղ և գառն կընե, սոցա փոխարեն մեծ կուսակալն, որ տերութեան օրինաց գործադրողն է, 100 ղեղչկով 60 դուրուշ կվճարե: Սեպ. 26-ին մեր պուղ իջնալին երկու ժամ հետո կուսակալ Կարսին վերադառնալով իջևանեցաւ դարձյալ Զովհաննես էֆենտիին: Ներկայացանք իրեն, բասենցոց վիճակ և հարստահարութեանը պատմեցինք իրեն, թե ինչպէս զիւանցի քրտերեն և մանավանդ դաղթական շերքեղներեն կենդին խեղճ երկրագործներ, պատիպատ և անդոհացուցիչ պատասխաներ ընդունեցինք: Ինտառի վրա երկար և տաղակացուցիչ պատմութեան մի սկսեց, որ արտեն և Սողանլուի անտառեն երկար էր: Տերութեան այս մարդ ընդհանուր անտառաց տեսուչ ըներ ավելի լալ էր, քան թե մարդիկներ կառաւարելու կողմնակալ: Չմոռանաք հիշել, թե այժմյան կառավարչաքաղաքականութեան է, որ երբ առաջարկութեան և խնդիր մի իրենց կամաց և արտոժակին հակառակ երեւի, իսկույն բուն խնդրեն հեռունյութի մը վրա կսկսին խոսել և կամ յորջանց չունեցած մեծագործութեանը իբրեւ ունեցած ներկայացողին կատմեն, որ խոսքի թեւ անընդհատ կշարունակեն, որպեսզի ներկայացողն միջոց չունենա յոր առաջարկութեանը ազդու կերպով խոսել և դարման պահանջել, մինչև որ դիմող ձանձրանա և կամ հասկանա, թե յոր մեծ խխորժի յոր խոսքեր լսել և տրտմութեամբ հեռանա երեսաց նորա: Այսպէս էր Սամի փաշայի անտառի պատմութեան, սակայն մեր սուր տապուրով մի անտառարանութեան նորա բերանեն կարելով սկսեցինք ասել իրեն, թե մեր հայոց ամբողջ ժողովուրդ Փաստրմաճի խաչատուր էֆենտիի մասին վերջին ծայր տրտմութեամբ վարակած և երկյուղիւ պաշարված, վանականոք, եկեղեցականոք և ժողովրդոք գաղթել կխորհին, եթե ոճրագործ չգտնվի և արժանավոր հասուցումն չլինի: Պատասխանեց, թե Եւրոպայի մեջ ինչպէս զիտեք, կայսերաց վրա հրաղեն կարձակեն, այս ևս պատմութեան է: Ես թե առա, թե ոճրագործ ձեռք բերած են և տես այն պատճառով թելիւ՝ ի Կարին սուղած են: Եւրոպայի մեջ պատահածներ լսու էք, սակայն Տաճկաստանի մեջ այս դեպք նոր է, մեծ հուշակաւոր, նշան կրող և տերութեան մեծ օգուտ և ծառայութեան մատուցանող մեկ ժամ 12-րին հրապարակի մեջ բազմութեան մեջ սպանվել չէինք տեսնու: Այս գործ գաղտնի ընկերութեան մի գործ է, քաղաքին երեկայաց գործմ կա սորա մեջ, խան հրդեհ տալու միջոցին խորհած էին սպանել և մեր հրդեհի գիշեր սույն փաշայի հետ ներկա էինք, բայց չէին հաջողոր.

պատճառ չգիտեմ ես, այդ թե խորհած են, կամ գաղտնի ընկերություն
կա, սակայն կեցիր քեզ պատմեմ, թե ինչպիսի դարնված է և սկսեց եր-
կար պատմություն, թե որ կերպով ոճրագործ յուր գործ առաջ տարած
էր, հիշեց թե լսելուն պես թե որչափ ջանք ի գործ դրած էր ոճրագործ
գտնալ, սակայն չէր կրցեր, այժմ ահա կուժանառ փաշան դատած է, եր-
թալուն պես պիտի կախեմ, պատճառ մի կարծեք, թե մեք այն ոճ-
րագործաց պես արյան ծարավի լինելով փոխան արյան արյուն
կխնդրենք, այլ կպահանջեմ, որ ոճրագործ և նորա կամակիցք արժա-
նավոր պատիժ կրեն արքունի արդարաւթյան ատենեն, որպէսզի ուրիշ-
ներ այլևս չհանդգնին և թե հայոց ժողովուրդ հանդարտի, զի թե ար-
ժանավոր հատուցումն չլինի, մեկ չի կարող համոզել հայեր, որ այս
երկիր մնան ու չգաղթեն: Ես Դամասկոսի մեջն էի, որ այն անցքն ան-
ցավ, շատ քրիստոնյայք կիսակածեն, թե զիրենք կմահացունեն, բայց
ես էի, որ ապահովություն կուտայի, թե ձեզ վնաս մի չի պիտոր պա-
տահի և չպատահեցավ, այսպես թե Կարնո և թե այս կողմի հայեր թող
ապահով լինին, մինչև ես չմեռանիմ, իմ արյունս չվազե, մեկ քրիստո-
նէի մը վնաս չի հանդիպիր: Դամասկոսի օրինակ հենց ցույց տալն
խիստ տղայական էր, զի ասիւր վնաս չպատահեցավ, մինչդեռ իրոք
պատահած էր: Ինքն յուր անձն և արյան նախ վազցնել կիսոտանայր,
որ եթե մեկ թե դեւեր միտք ունենար, մարդ չէր սպանվիր: Մեր պա-
քոն, մեք լսեցինք, որ ոճրագործ հայտներ է, թե 15.000 հոգով ստորա-
գրություն կա յուր քով և թե սույն ընկերության հրամանով սպանված
է և թե նույն ընկերություն խորհած է շաւեր սպանել և քաղաքն ավարի
առնել, հավատարիմ մարդիկ պատմեցին մեզ: Պատրմաճիի սպան-
վելեն զկնի ուրիշ հայու մ' և տղայի մ' վիրավորելն այս գաղտնիք
հայտնելու ապացույց եղավ և իրողություն կրկէն ուժգնութեամբ շրջա-
կա գալառաց մեջ տարածվելով ահ և սարսափ ձգեց շատերու վրա:
Պարոն, գաղտնի ընկերություն, չգիտեմ, սակայն տղան ես աչոք տեսա,
յուր հասակակից տաճիկ աղայիմ հետ խաղալու միջոցին, թեթև ինչ
վերք առած էր և վնաս մի չունէր, ամեն ժամանակ ամեն երկիր այս-
պիսի դիպվածներ պակաս չեն, եթե դիտնայի, թե գաղտնի ընկերութենն
մը դավաճանություն կա հայոց դեմ, գորք քաշելով հրացանի բռնել
փութայի, սակայն երբեք այդպիսի դավաճանական խորհուրդ մի լսված
չէ Կարնո մեջ: Մեր պարոն, եթե ամենք ձեզ պես կրթյալ քաղաքագետ և
ապագայի վրա լավ խորհրդածող մաքդիկ լինեին, արդարեւ ես ընդ քեզ
ապահով կլինեի, թե երբեք այդպիսի խորհուրդ և գաղտնիք մի չէ կա-
ջելի լինի, սակայն շատ անկիրթ, մոլեռանդ, ապագայն չնախատեսող

մարդիկ լինելով խիստ հավանական է, որ ռեսլիսիոնի մը՝ հանելու հաստատ ընկերություն մի կա եղեր, ապա թե ոչ երկու-երեք անձանց սուր և խորհուրդ չէր կարող բավել տերութենեն պատվանշանով պատվյալ մեկ մի հրապարակավ զարնել և սպանել և ես կզարմանամ, թե ինչպես չորս հարյուր տարվան հավատարիմ աղգին դեմ այս կերպ դավաճանություն կխորհին տաճիկներ, որոց վաստակավ, ինչպես կտեսնաք, տերության գանձ կլեցվի և երկիր երկրագործություն և վաճառականություն վարդարողն այս աղդ է: Երեք Բասենեն ՚ի Կարսա դաշտ անցած միջոցիս 10 գլուղեն ավելի տեսա քրտաց ձեռք, հորոց հայր գաղթելով ավերակներ թողուցած են քրտաց, տեսած երկիրներս ամենապարտ հողեր էին և խոտավետ, սակայն երբեք քրտաց ձեռք մշակված չէին, որովհետև ավազակություն արարել կուզեն, քան թե երկրագործություն, պետության գանձուն շահ մի շունին և հայոց երկրագործության խափանիչ կը լինին: Պարոն, ես իսկ տեսա այդ գեղեցիկ դաշտեր և հողեր առանց մշակության: Պարոն, երկրի կուսակալն երբեք պարտքն է երկրագործության տեսուչներ խրկել ամեն գավառներ, ամշակ հողեր մշակել տալ և նոր երկրագործության սկզբունք մտցունել և այլն: Վերջապես, ժամ ու կես տեսց մեր այս նյութոց վրա խոսակցություն, սակայն ափսոս, որ խիստ ապիկար մարդու մի կխոսեի խոսքերս, սովորական աղգամով բնավորությունս է, որ ամեն ժամանակ այսպիսի կառավարիչին տեսած միջոցին կսկսի աղգապաշտպան առարկայից վերա խորհիլ՝ հայտնի, համարձակ և աներկյուղ:

Այս առավոտ սեպ. 27 կուսակալի գեղեն մեկնելու միջոցին ներկայացա իրեն, վերջի ծայր սիրալիր ընդունելություն մի ցույց տվավ ինձ, զգեստ կհագներ, խնդրեց, որ նստեմ: Ասացի, թե խնդիր մի ունեի, երեկ երեկո մոռացա հիշելու: Կարնո կուսակալության ներքո հայոց մեջ քրտերեն շար սովորություն մի մտած է, որով աղջիկներ դրամով կուտան ուրիշին, այս եկամուտ սովորություն իսպառ հակառակ է մեր կանոնաց և օրինաց, Բասեն և Կարսա գեղեր թեև արգելեցի ես, բայց առանց կառավարության չէ կարելի իսպառ վերջ տալ, ուստի հրամանագիր մի խնդրեցի՝ հիշեցնելով իրեն, թե արդեն կայսերական կառավարություն ևս արգելած է այս որդեվաճառություն և թե քանի տեղեր գործադրված է, հիշեցի, թե որքան վնասակար հետևություն և որքան առևանգություն կպատահի այսմիկ շար սովորությունն: Սակայն իբրև ուղաբերյալ հիշեց և հրամայեց, որ Կարին հասած ժամանակ յուր մեծ քարտուղար այս կետ հիշե իրեն, որպեսզի թե ամեն կողմ հրամանագիր հանե և թե գվայի շարգիայի⁶² մեջ հրատարակել տա հանուր

Հյուսակալության: Մեզ մնաց բարի ըսելով, կառք նստեցավ և մեկնեցավ զեպ 'ի Կարին:

Կուսակալի երկու անգամ գեղ հանդիպին երկու հարյուր մարդկամբ և ձիամբ, վեց սոմար ու կես դարի, քանի գառն, զորաց համար շատ հավիր, կերակուր և այլն ուտելով, որք գրեթե 2000 կհաշվի, ըսյց միայն 700 զուրուշ վճարեցին խեղճ գյուղացվոց, նկատելով, եթե կուսակալ մի այսպես կը պահէ տեղության զրաժ օրենքներ, ուրիշ մարդիկ ինչպես պիտի պահեն:

Պեհրի Ահմետ 100 տուն բնակիչ ունի, բայց 'ի երկու տուն տաճկաց, ամենք հայոց ազգեն են, մի փայտաշեն եկեղեցի ունին, ոչ քահանա կա, ոչ դպրոց և ոչ վարժարան, գյուղի արտեր հայոց սեփական կալված են: Սահմանագրություն գործադրելով սույն գյուղի մեջ ութ հոգի թաղական ընտրվեցան բացառեակ առավելությամբ:

Շիրմալի գյուղ 4 ժամ հեռի է 'ի Կարսու. 25 տուն հայ բնակիչ ունի, մի փայտաշեն եկեղեցի ունի, մի ծերունի քահանա կա՝ անուն տեղ Ֆինաս, նոր դպրոց բացած է սույն քահանայն: Աղեքսանդրապոլեն արքայու Հովհաննես անունով վարժապետ մի բերած են, հոգեր հայոց ձեռքն է: Սույն գյուղի մեջ սահմանագրություն գործադրվելով՝ 5 հոգի թաղական խորհուրդ ընտրվեցան:

Սեպահմբեր 28 ժամ 3 1/2-ին Պեհրի Ահմետեն մեկնելով ժամ 7-ին հասանք 'ի Կարս քաղաք և իջևանեցանք 'ի առաջնորդարան, Կարսեն մեկ ժամ հեռի ավերակ եկեղեցի մի տեսանք ավերակ գյուղի մը մեջ, որո անուն է եղել Գմբեթ. նրբեկողաց ձեռքն գեղն ավերակ է: Անվո եկեղեցաց պես խաչածև շինված է. կաթողիկեն խոնարհած, դրսի տրմերու քարեր ընկած, ներքին կողմի որմերու քարեր և խոյակներ մնացած: Դուռ քարով խցվել է, սրահի մի կողմ դռան մի շափ ծակելով անասուններ մեջ լեցուցած են այլազգիք, մարդաչափ մի քար և անասնոց աղբ լեցած է եկեղեցվո հատակ: Արձանագրություն և եկեղեցվո անուն չկա, տաճկական հորջորջմամբ գյուղի անուն եկեղեցվո անունով Գմբեթ կկոչվի, գյուղ 70 տարի առաջ ավերակ դարձած է, ճանաչարհի վրա լինելով բնակիչք չեն կրցեր դիմացեր բռնալորաց երթեկություն միջոցին տված անտառելի նեղություն: Հայաստանի շատ գեղեր այս պատճառով ավերակ դարձած են:

Կարս քաղաք Ախուրյան գետի մեկ վտակի վրա շինված է, այս վտակ Սողանլու լեռներեն արևմտյան հարավեն, Վանանդա գաշտեն խաղաղով, Կարս քաղաքի մեջն անցանելով կմիանա Ախուրյան գետին, սորա կիջնան Երասխի մեջ և կժամադակեն: Տանց շինությունք

գետի ափունքեն տկսելով դեպ 'ի վառի վեր երկու հանդիպակաց լերանց լայն լացվածքի մեջ հաստատված են:

Շենքեր առհասարակ անտաշու քարերով կերտված են, հարուստը տաշած քարերով, կանոնավոր տուններ ունին: Քաղաք հյուսիսեն դեպ 'ի հարավ կհայլի վանանդա դաշտի ընդարձակության վրա, արդեն գետին խաղաղք և այս հատեցվածք միայն վայելչություն տված են: Կարսա բերդ քաղաքին և դետին արեւելյան լեռան վրա ունի յուր ամրություն: Հայոց ժամանակն հռչակված է Կարուց բերդի ամրություն, օսմանցոյ ձեռքն անցնելն ղկնի քանի անգամ բերդ նորոգված է, մանավանդ Արեւելյան պատերազմեն մինչև ցայսօր մեծամեծ նորոգությամբ կրկին ամրացած է, հանդիպակաց լերանց վրա նոր ամրություններ (բապեիյնի) կը շինվին դեռ ցայսօր:

Տեղույս հին հայ բնակիչք Պասքեիչի ժամանակ ուսաց սահման Աղեքսանդրապոլ և նորա շրջակա վայրեր գաղթած են, 10 տուն հաղիվ հին բնակիչներ կան այժմ, իսկ այժմու բնակիչք մեծադուր մասամբ բաղիշեցիք են, իսկ փոքրագույն մասն կ:սրնեցի, մշեցի և այլ տեղերեն են: Մի փայտաշեն եկեղեցի ունին անուն Աստվածածնի նվիրյալ, երեք քահանա ունին՝ տեր Սաղաթել, որ առաջնորդի փոխանորդ է, տեր Հովհաննես և տեր Ղուկաս:

Վիճակիս առաջնորդն է Ռշտունի Հովհաննես արքեպիսկոպոս, որ առաջին անգամ առաջնորդության ազդու կերպիվ քաղաքակալ գործեր տեսնալով ժողովրդյան հարգանք և ակնածություն գրաված էր, իսկ այժմ ծերության և տկարության աղագավ ժողովրդյան ընդհանուր դժգոհության առարկա եղած է, 17 քահանա ձեռնադրած է՝ յուրաքանչյուրն 10—11, 12 և մինչև 13 ոսկի առնելով, ինչպես որ Կարնո եպիսկոպոս կառն և կձեռնադրե: Սթն Ռշտունին այս տկարութենէն շապաբինի, լավ է, որ ինքնին հրաժարի և ուրիշ արժանավոր մեկ մի հաջորդն և վիճակ կառավարի:

Եկեղեցին առաջնորդարան և վարժարանք գետին արեւելյան ափունք, բերդին ճիշտ ստորուտ շինված է: Առաջնորդարան վերի հարկ երկու սենյակ ունի և մի խեհանոց, վաբի հարկ երկու սենյակ և մի փարախ ձիանց: Դպրոց կից առաջնորդարանին վերնահարկ երկու սենյակ մանչ տղայոց, որուն մեջ 100 մանր մանուկներ կկարդան, 20 տղա միայն չոր ու ցամաք քերականության հաս կառնի: յուրաքանչյուր տղայի ձեռք շատ տեսակ քերականություն էա, ումեմն Չամիչ, ումեմն Արսեն, ումեմն Գարագաշ, ումեմն Փափաղյան³³, Բաղիշեցի Մամբրե վարժապետ դատապարտված է մին մի աշակերտուն շատ-շատ դաս ասել,

այս մասին ո՛չ առաջնորդ, ո՛չ իշխանք և ո՛չ տղայոց հարք խնամ տարած չեն։ Նույն անկանոն վիճակի մեջ է աշակերտաց դասադրերը, տղայոց հարք, ինչ զիրք որ տուն ունեցած են, դայն տղայի ձեռք տալով գլորոց խրկած են։ Կարնո քաղաքի գլորոցի մեջ ևս այս տեսակ դասադրեր տեսանք, ուր մնաց Կարս, հորում սաղմոս, քերական 2, սաղմոս 18, նարեկ 3, ժամադիրք 50 ղուրուշ կծախվի։

Օրիորդաց գլորոց վարի հարկի մեջ մի սինյակ է՝ 50 աղջիկ-տղայք, մի ծերունի վարժապետի հասարակ ընթերցմունք դաս կառնին, ոչ վարժուհի ունին և ոչ կանանց սեռին վերաբերյալ ձև, կար և ասեղ-նազործությունք։

Հայոց ժողովրդյան մեծագույն մասի ղեղավորներ է վաճառականություն, բավական դրամատեր հայեր կան, աղքատներ քիչ են։ Հայոց բնակությունը հիկեղեցվո շրջապատ վայրեր հաստատված է և քաղաքին ամենեն պատվավոր դիրքն ունին։

Կարսու վիճակ 42 հայոց ղեղեր ունի, նախկին բնակչաց մեծ մասն Ռուսիո սահմանների գաղթած են, այժմու բնակիչք զլիսավորատիս Մշու, Ալաշկերտու, Բատենու, Կարնո գյուղերու գաղթականներ են։ 42 գյուղի մեջ միջին հաշվով 2200 տուն կհաշվին, 250 տուն քաղաքի մեջ, որք ի միասին 2450 տուն։

Կեզվի գործածության մասին թեև ամեն երկրի գաղթական եկողներ իրենց երկրի ոճ և բառեր կգործածեն, սակայն լեզվի ընդհանուր գործածության եղանակ Կարնո և Բատենու գյուղացվոց խոսակցության կնմանի, Շորակալու, Շարավանի գեղացիք զգեստի կողմանն պարսկահայոց ձև սև փափախ ունին և մյուս զգեստներ անոնց նման են, իսկ մյուս գյուղացիք խառն կհագնին։ Առհասարակ կերակուրի և զգեստի մասին չափավորություն կպահեն, սակայն աղջիկ նշանելու, նշանած տեսնալու, նշանած աղջկան ընծա տալու, հարսնիք ընելու չափեն ավելի շուտ էն թի Կարս քաղաքի բնակիչք և թի գյուղացիք։

Կարսու երկրի մարդիկ առհասարակ զենք ունին և զենքի գործածություն լավ գիտեն, սահմանապետի լինելուն պատճառով, զենքի գործածություն ազատ թողված է ասոնց։ Գյուղացիք ամբողջ երկրագործ են և կեցության կողմանն բավական կշահվին։ Կարսու մեջ դեռ Բաղրատունի հայ թագավորաց շենքեր կան, երկոտասան առաքելոց եկեղեցին, որ Աբաս թագավոր Ա. Գագիկ թագավորի եղբայր շինած է, դեռ շին և կանգուն կա քաղաքի մեջ, սեպուհն քարերով շինված է։ Կաթողիկեն դեռ կանգուն է և եկեղեցին ողջ, տաճիկներ մզկիթ դարձուցած էին,

բայց Արեւելյան պատերազմին զկնի պատերազմի ամբարսն դարձուցած են:

Ռուսք, երբ Կարսաւ արեւելին, սույն գեղեցկաշէն եկեղեցին հայոց ձեռք հանձնված է եղեր, տփխիսեցի վաճառականք փող հաւաքած են վերի տեղուներ նորոգելու, բայց հաշտութենէն զկնի դարձաւ տաճկաց ձեռք մատնված է: Արխաղաց Վախթանկ թաղավոր սույն եկեղեցւոյ նաւակատայց հանդեսին հրավիրած է Աբաս թագավոր նենգութեամբ, զի Վախթանկ բարեկամ էր Գագիկ, որք Վախթանկ եկեղեցի կմտնա, Աբաս կհրամայն՝ ասելով, սույն եկեղեցւոյ գեղեցիկ շէնված աղեկ նկատելով նայի, զի ասկէ դուրս իրենէն զկնի, աչքերտ քոյտ չէ: Ափսոս, որ մեր աչքի առաջ է և մեք կտեսնամք սույն եկեղեցին այլոց մատնված երանի արխաղին, որ կուրանալով այլեւ շտեմով սույն վայելուչ տեսք:

Կա թագավորաց ժամանակն մնացած երեք աչքե քարաշէն խոյակասպ կամար, մի, մինչև ցայսօր բերդի վերին և ներքին պարիսպներ հայոց ձեռք ամրացած է, բերդի քարանց վրա հայոց գրով արձանագրութիւնք կա, ներքին պարիսպէր քակել սկսած են, վանքեր, եկեղեցիներ, բերդը և պարիսպը և սոցա ամբար և ճարտար արվեստ շինութիւնք հայոց հարստութեան և մեծութեան հաշտին ասպարեցք են, զի այժման կառավարութիւն հետ այնչափ աշխատութեանց դեռ չեն կարող հաւասարել ամրութիւնից հնոց մերոց:

Հայոց ժամանակն երկու եկեղեցիք կան քարաշէն, մին ներքին պարսպի մեջ է և մյուս Բարեշի ապարանքի մեջ, խեղճ եկեղեցիք մըղկիթ դարձած են, ինձ կրկի հայեր շինած և մեջն այնչափ աղոթած չէին, բայց այժմ տաճիկը ստեպ կաղոթին: Վերի բերդի դրան քով [կա] մատուռ մի: Ինչպէս վերի եկեղեցւոյ և նույնպէս մատուռի անուն անհայտ է: Հայոց ջերմեռանդը մատուռին ուխտի կերթան:

Կա նաև հունաց եկեղեցի մի, զոր տաճիկը հարդանոց արարյալ են: Գագիկ Աբասյան թագավոր Կարուց պարսից արշաւանքն տաղտկացյալ դաւ զՎանանդ զավառի հայնս և փոխարին առնու զղղեակն Սամնդավ և զԱմասի: 1065 թվականին, կերևի, որ հույնք տիրելով Կարուց վիճակին շինած են զայս եկեղեցին:

Երկու եկեղեցի ևս կա պարսպի մեջ դեռ կանգուն, զորս տաճիկը զորաց զղիմարան դարձուցած են: Չորս եկեղեցի ևս բերդի մեջ կան մինչև ցայսօր ժամանակի:

Կարսաւ մեջ վեց օր կենալով, սահմանադրութիւն գործադրելով 6 հոգի քաղաքական ժողով. 3 հոգի ուսումնական խորհուրդ, մի երեսփոխան Պոլսոյ համար ընտրել տվինք: Դավառական երեսփոխանական

ժողով կազմակերպող հրահանգ հանձնեցինք առաջնորդին և քաղաքական ժողովքին:

Վարսպատ սուրբ խաչի կիրակին ազգու կերպով ատենաբանեցինք եկեղեցին, բովանդակություն քարոզին էր՝ սիրել, միասնալ և շերկնշի: Մանրամասն կերպով նկարագրեցինք ժողովրդյան տատալածաղաշտությունն և աղագախութենն սառել, սաստիկ կշտամբեցինք կարսկցվոց անուսումնասեր բարք և վարք, որք միայն սատակի հեռամուտ են անիրավ մամոհա պանծել և անձնական շահեն ՚ի զատ ուրիշ շահ չճանաչելով աղագային առաջագիմություն ոչ հոգ ունին, ոչ եռանդ: Սույն զլիսավոր և աղագայնաս թերությունք ոչ միայն հատ և մի, այլ ժողովներու մեջ նշավակեցինք և հորդորեցինք, որ տակն հրածարելով փութեալագ լինին աղագային հառաջագիմություն:

Եկեղեցվոյ երկու ու կես աւարման հաշիվ մնացած էր Պողոս անուն երեսօրոխանի քով, որ խիստ կերպով կղժկամակեր հանձնել նորբնտիր թաղական խորհրդոց, սաստեկով առինք հաշիվ, հանձնեցինք թաղական խորհրդուն, որք այսու հաշիվ թե համարձակեցան յուրյանց պաշտոնին ձեռնարկել, զի միտպետաց ձեռքն չէին համարձակեր հաշիվ առնել և եկեղեցվո գործին միջամուխ լինիլ:

Հովտամբեր 4 չորեքշաբթի օր ժամ հինգ Կարսեն մեկնելով, արևելյան ճանապարհ բռնելով Վանանդա և Շիրակա ընդարձակ և բերրի դաշտեն անցանելով, հասանք ՚ի Հաշք գյուղի, որ այժմ ասի Պաշքատիկար, վեց ժամ հազիվ թե հասանք: Ճանապարհին մեղ ուղիկից արաւիկիցի Դուկա աղային Վանանդա և Շիրակա դաշտաց վրա տեղեկություն ուղեցի, սակայն մեծապես վշտացա, երբ լսեցի, թե դաշտաց մեծագուն մասն քրտեր և տաճիկներ թափու ըրած են, իսկ փոքրագուն մասն հազիվ թե հայոց ձեռքն է մնացեր: Սուպաթան, Քյուլվերան պարսկաբնակ գյուղեր ճանապարհին հանդիպելով ժամ 11-ին հասանք Հաշք գյուղ: Հաշք գյուղ վայելուչ գիրք մի ունի: Գյուղի արևելյան կողմեն քանի տեղի սև քարանց միջեն աղբյուրների կըլխն և փոքրիկ ձորակի մը ջուր ՚ի հարավային կողմ ուղղելով յուր ընթացք՝ 5 գյուղեր հանդիպելով՝ Օրթաքատիկ, Այաղքատիկ, Պայրախտար, ավերակ խախար և Կարմիր գյուղերու առաջն անցնելով կերթա կթափի Ախուրյան գետ, բայց ՚ի հնումն այս ջուրեր կերթա եղեր Անվո արվարձանաց և քաղաքի մեջ:

Հաշք գյուղ, որ է՝ Պաշքատիկար, 40 տուն բնակիչ ունին, ամբողջ հայ են, 8 տուն Արտկոնա, 4 տուն Բասենա, 4 տուն Վարդովա, մյուսք ևս Մշո այլևայլ գեղերեն դաղթական եկած են: Սուրբ Հովհաննես անուն

նորաշէն փայտակերտ եկեղեցի մը ունին, մի քահանա՝ անուն Մարտիրոս, որ Մշո Կոփա գյուղին եկած է, դպրոց չունին, քանի տղայք ձեռնասիր Մարտիրոսի և տիրացու Պողոսի և տիրացու Հարութի քով հասարակ ընթերցմունք կկարդան: Գեղի հողեր խոջնաշեն⁶⁴ է, այն է՝ թագավորի հողն է, դեռ թափու եղած չէ, վասնզի Բափու մամուրին⁶⁵ խիստ ընթացք մի բռնելով ժողովուրդ հուսահատեցուցած է, որք կխորհին գետին այն կողմ անցանել:

Սույն գյուղի մեջ սահմանադրութուն գործադրեցինք. 5 հոգի թաղական խորհրդո անդամ ընտրվեցան, պաշլըխ արգելելու մասին սույն գեղի մարդոց ոտտոտիկ պատվեր և սղառնալիք տալով հոկտեմբեր 5 ժամ ութին դեպ 'ի Պայրախտար թեախախեցինք:

Ճանապարհի վրա հանդիպեցանք Օրթա և Պաշքատիկլար կոչված գյուղերուն, որք Պաշքատիկլարի ջրի եղերք շինված են, գեղեցիկհայաց գիրքերու վրա: Օրթաքատիկ գյուղ ջրի արեմայան կողմն է, քսան տուն հայ բնակիչ կա մեք, մի փայտաշեն եկեղեցի, մի քահանա՝ տեր Ասեփան, գպրոց չկա, քահանայն 6—7 տղայի հասարակ ընթերցմունք դաս կուտա: Գյուղի հողեր թագավորական լինելով՝ հայոց ձեռքն է, ամենք հրկրագործ են:

Ներքին Քատիկք ջրի արեւելան կողմն է, 25 տուն հայ բնակիչ ունի, մի փայտաշեն եկեղեցի կա: Մի քահանա՝ տեր Մկրտիչ, գպրոց չկա, քահանայն յուր երկու որդիք և ուրիշ 4—5 տղա կկարդացնեն, գյուղի հողեր հայոց ձեռքն է:

Պայրախտար գյուղ, որ վերոհիշյալ գյուղերու նման Պաշքատիկի ջրի եղերքն է, նույն գյուղերու շափ 6 ժամ հեռի է Կարսա քաղաքեն և 6—5 ժամ հեռի Աղեքսանդրապոլեն, վերոգրյալ 4 գյուղեր բուն Շիրակա դաշտի մեջն է, սակայն հայերեն անուններ կորսված են, շատ հարցուցի հայերեն անուն գտնալ գեղացիներեն, սակայն չկրցի գտնել:

Պայրախտար 18 տուն հայ բնակիչ ունի, մի փայտաշեն եկեղեցի, մի քահանա՝ անուն տեր Մաթեոս, գպրոց չունին, քահանայն 6—7 տղայի դաս հասարակ ընթերցմունք դաս կուտա: Սույն գյուղի մեջ սահմանադրութուն գործադրելով՝ 4 հոգի թաղական խորհուրդ ընտրվեցան:

Համդաքալակ գյուղ 8 ժամ Կարսեն հեռի և 5 ժամ Աղեքսանդրապոլեն, Սուլուշի ջրին եղերք վայելուչ դիրք մի ունի, աղքատ հարուստ 45 հայ բնակիչ ունի, ամենք հրկրագործ են, հող թագավորական է. դեռ թափու եղած չէ: Բնակչաց մեծ մասն Մշո գյուղից գաղթականք են, իսկ փոքրագույն մասն տեղացի, Կարսի, Նախվանի գյուղերեն են: Մի հնաշեն Աստվածածին անունով եկեղեցի ունին, մի քահանա՝ անուն

տեղի Միքայել, դպրոց շունին, քահանայն 4—5 տղա կկարդացնե: Գեղացիք խոստացան անպատճառ դպրոց բանալ և վարժապետ բերել: Սույն գլուղի մեջ սահմանագրություն գործադրելով՝ 6 անձինք թաղական խորհուրդ քննարկեցան:

Պաշտախտար և Համալսարանի գեղեր, երկու գեղեր շատ անհանգիստ եղան, լվերու թաղավորություն այս երկու գեղի մեջ յուրյանց բոլոր դորքեր ժողոված էին, մեկին հրամայեցին, որ բոլոր ղորությամբ մեր վրա հարձակին, սուր խաչթուցով գունդագունդ ժողովեցան մեր վրա, փախչելու հնարք չկար, որչափ պառկեցանք, կրկին ուժգնությամբ խաչթուցներ արեցին և բազում արյուն մեղմեծեցին, այնպես էր, որպես թե մեկ սափրիչ ոտքին մինչև գլուխ տղորուկ փակուցած է: Մինչև առավոտ հավանական է, որ երկու կոտոր արյուն⁶⁶ հանեցին, երգված էին, որ մինչև առավոտ չթողուն, որ մեր աշերանաց վրա քուն գա և յուրյանց տեական երթ ու հառաջ տարին: Եթե դժոխքի մեջ երկու օր դեկեր մեղավորաց այսչափ տանջեն, խիստ դժվարին է մեղավոր լինել:

Սույն երկու գիշերվան անպատմելի տքնաթննեն ատիպեցանք ձիանց սանձ դեպ 'ի Ալաշկերտ դարձունել, վասնզի եթե մեկ-երկու գիշեր ևս շարունակեն լվեր յուրյանց շարագործությունք, մինչև 40 ավուր ճանապարհ կիսախուցանեին զմեզ. այս երկու գիշեր միտքս եկավ Պոլսո փափկակցաց վարդապետաց վիճակ, տեղ մի արասցե, եթե նոքա լինեին այս լվերու թաղավորության սենյակ, որ է՝ ախոռներու աղտոտ սենյակներ, հազար անգամ ախ մարիկ պիտոր աղաղակեին, շատ լավ, որ իմ մայրս մեռած էր, եթե իմ մայրս ողջ լիներ, ևս ալ այս լվերու ձեռք գերի չէի լինար: Քրիստոս գրած է, թե մարդիկներեն հալածվիք, ձեր վարձք բազում է երկինս, երանի թե այս լվերու հալածանաց համար ևս մեկ վարձք կամ երանություն գրեր, որով քիչ մի մխիթարվինք չզրկելուն համար, մեր վերին հալածանք ափսոս որ 'ի դուր կերթա: Ախոռներու և նորա մեջ շինված սենյակներու ստորագրություն օր մի պիտի գրեմ, մեք հիմա դառնանք Սոցիալիստ գեղի ստորագրության:

Սոցիալիստ 8 ժամ հեռի է 'ի Կարսս, վայելուչ գիրք մի ունի, 40 տուն բնակիչ ունի: Մի վանք՝ անունով Հնաշեն, քարաշեն և խիստ խոյակապ կկեղեցի ունին, ներսի կողմի կամարներ և գմբեթի բարձրություն Անվտ մայր կկեղեցվո բարձրության չափ կա, կաթողիկին սքանչելի հրեույթ մի ունի. նաոր շահ Շիրակավանի վրա գալով, լսեցի ժերունյաց պատմություն, թնդանոթով գմբեթի գլուխ վար բերած է, գրսի կողմ որմեր արեմտյան կողմին քանի տեղիսն բլած լինելով նորոգած են, ներսի կողմեն գմբեթի մեջ երկու կողմ սենյակներ կա, փայ-

տե հրկուր աստիճանով մեջ կենին, քարե դուռ մի ունի, դրսի հարա-
վային և արեւելյան որմի վրա եկեղեցւո շինման արձանագրութիւն կա,
դոր ուրիշ-ուրիշ կկարդացվի. 807 տարի առաջ շինված է՝ Քես Հասանի
որդի... շինեցի»: Արեւելյան որմի, դաշտ եկեղեցիս նախօրինակ է վերին
Նրուսաղեմի ողորմութեան: Եկեղեցւո անուն Աստվածածինն է, երկու
քահանա կա՝ տեւ Մանուէլ և տեւ Գրիգոր նորընծա, դպրոց չկա գե-
ղի մեջ, հիշյալ նորընծա 10 տղայոց միայն հասարակ ընթերցմանք
դաս կուտա:

Սույն գեղի մեջ սահմանադրութիւն զործադրելով՝ վեց ան-
ձինք] Թաղական խորհրդո անդամ ընտրվեցան: Այս գեղին ժամ 1-ին
ուղի անցանք գեղի Ճաշոց, ժամ ութին հասանք, տեւ Նսային, մեր
փոքրավոր Գրիգոր Գնացին Անվո ավերակներ տեսնալու, ափսոս որ
հողմութեան և տնձրենի պատճառով մեր չհամաձայնեցինք երթալ: Այլ
միայն մեկ ժամու հեռավորութենէն հայելով կրկին լացինք և ողբա-
ցինք ՚ի վերա հայրենի ավերակաց:

Ճաշա ութ ժամ հեռի է ՚ի Կարսա, մեկ ժամ հեռի Անվո
ավերակէն, ընդարձակ դաշտավայրի մեջ ունի յուր գիրք, 50 տուն բնա-
կիչ ունի, որմեր՝ քարով և առաստաղ՝ փայտով եկեղեցի մի ունին, մի
քահանա ունին, անուն տեւ Սարգիս, դպրոց չունին, Գրիգոր անունով
տիրացու մի հասարակ ընթերցմունք կուտա տղայոց: Սույն գյուղի սահ-
մաններ բոլոր Յուսուֆ, Իսա, Շաքիր պեյեր հափշտակութեամբ Թափու
ըրած են, գյուղացիք զրկված են հողային կալվածքներէ, մանավանդ
Անվո մերձակա սքանչելի հողերն, ափսոս և հազար անգամ ափսոս:

Ճաշա գյուղի մեջ սահմանադրութիւն գործադրելով՝ 6 անձն Թա-
ղական խորհուրդ ընտրվեցան, 7 տիրացուի աստիճան տվինք, մեկմեկ
Թուղթ մանեթ ընծա և աջամբույր նվիրեցին:

Հոկտեմբեր 9-ին Ճաշա գյուղէն ելնելով գեղ ՚ի Նախիճեանի նա-
հանգ ճանապարհորդեցինք, Ճաշայն մինչև 2 1/2 ժամու ճանապարհ
Անվո ավերակներ մեր տխուր հայեցվածոց առարկա եղան, քաղաքի
պարիսպ, աշտարակներ, մայր եկեղեցին, Թագավորական պալատ,
Մաղկոցաձոր անուն մերձակա սքանչելի վայրեր, Ախուրյան գետի ըն-
թացք, որոց վրա մեր աչք անհատ տենչանոք հառելով, հեռանալ չէր
ուզեր, այս հայեցվածք մեր սրտի խորերու մեջ, մեր հայրենյաց վաղե-
մի շիշյալ փառաց վրա ստեպ-ստեպ մտածել կուտար, երբեմն մտածե-
լով կուղեի բնական պատճառներ իմանալ, թե զիարդ մենացավ քաղաքն
բաղմաժողով, երբեմն ազգ ազգի տգիտութիւն կամեղադրեի, մերթ կու-
գեի դատաստանի վրա նորանոր դատաստան ընել և հարցունել յուրմէ,

թե ինչու այս սքանչելի վայրեր մեր հարց և մեր ձեռքին առնելով հափշտակելով անօրինաց խստաց ապստամբողաց, թե քան դամենայն երկիր մատնեցին ղմեղ:

Մերթ կմտածեի մահ, որ դառն է ինձ համար, շատ կքաղցրանար, կսոսի լավ է, որ ես բնավ աշխարհք չտեսնայի, մերթ է կայծակնահար մեռնել բուն այս հողերու մեջ, քան թե այսպիսի երկիր, հող, ջուր, նախնայաց հիշատակ՝ օտարաց ձեռք, ահա օտարներ մեր աչաց առաջ հափշտակած են մեր ամենայն բան, էլ մնալ տեսնալ—ամեն օր մահ է, միտքս հիմարություն խորհուրդներ գուկային, կասեի, թե զլուս քարին խփեմ մեռանիմ, էլ կարելի թե այս մի տեսակ երջանկություն է, զի քան որ կհարցունեի, թե այս սքանչելի քաղաքի շրջակայք ով բնակի, կպատասխանեին՝ թե բռնավոր և բարբարոս քրտեր:

Դեպ 'ի հարավային լեռան կողմից վրա ժամ մի հեռի ճաշայեն և Անիեն Ուլքիլիսս անունով վանք մի երևեցավ, որ արևմտյան կողման հիշտ Անի քաղաքի վրա կհայեր, մեծ խոյակապ գմբեթավոր եկեղեցի, որ երկու ձիարշավ մեր ճանապարհեն կերևար մեղ, հարցի՝ ով կբնակի մեջ, ասացին, թե Հասաթ պեյի որդի Շաքիր պեյ, ողջ եկեղեցին մարագ դարձուցած է և ինքն բնակած է վանքին մեջ: Ալաճու բաված գյուղ, որուն մեջ վանք կա, կբնակի մեջ Հաճի Ահմատ աղայն:

Ալաճու գյուղ, որ երկու ժամ հեռի է Անի քաղաքեն, մեջ եկեղեցի կա կանգուն, սակայն քրտեր գյուղ բնակելով եկեղեցվո մեջ խոտ լեցուցած են: Ագրակ գյուղի եկեղեցի 'ի հեռուտ երևեցավ, այս գյուղի դիրքի մեջ 5 գեղեցիկ եկեղեցի կա, որ մինչև ցայսօր ողջ և կանգուն կա, զորոնք տաճիկներ Պեշ քիլիսս կկոչեն, Պիկար գյուղի մեջ խոյակապ եկեղեցի մի կա՝ Երրորդություն անունով: Այս ճանապարհ, որ ճաշայեն մինչև Մավրակ 4 ժամու ճամբա, շատ ավերակ գյուղեր, վանքեր և եկեղեցիք կան, որք ամենք Բագրատունյաց հարստության ժամանակ շինված են: Ավերակներ, ամբողջ գեղեր, դաշտեր և գեղեցիկ լեռներ՝ բոլոր քրտեր և բռնավորներ թափու արած են:

Մավրակ 15 տուն բնակիչ ունի, այս գեղ փոքրիկ ձորակի մեջ քրտաց ճանապարհի վրա լինելով շատ նեղություն կքաշեն, 17 տուն տասն տարվան միջոցին ցիրուցան հղած են, մի փայտաշեն եկեղեցի ունին, անուն մայր եկեղեցի է, մի քահանա, անուն տեր Սարգիս, զբաղուց չկա, ոչ տիրացուք և ոչ տերտեր աղա չեն կարդացներ:

Ճամաշտանցի քրտաց ցեղ մի կա այս Նախլվան գավառի մեջ, որք Արևելյան պատերազմեն ետք եկած Ախուրյան գետին եղերք կբնակին, 350 տուն վրանաբնակ են, Անի քաղաքի մերձ Մաղաշ բերդի քո-

վերին, սկսյալ Ախուրյան գետի եղերքներ մինչև երթա հասնի կողքա գավառ, ուր Ախուրյան միանա Երասխի ջրին եղերք, վրաններով ամա-
րան կբնակին, իսկ ձմեռ յուրյանց շինած կշլաններու մեջ կբնակին:

Մախսուտ աղան է այս ճամաշտանցի քրտաց զլիսավոր, որ այժմ
դայմակամության պաշտոն կվարե, հիսուն տարու է հիշյալ աղան, այս
ավազակաբարո, ըստ պատմության խեղճ նախշվանցոց, սա ունի ավա-
զակաց խումբեր. ուզած ժամանակ ուզած կողմեր կխրկի, սորա մար-
դիկ 68 ոչխար Պայրախտար գեղեն, 70 հատ Համազաքալակեն գողու-
թյամբ հափշտակած էին, պայրախտարցիք յուրյանց գողսն ոչխարք
հետս դարձուցին, իսկ համազաքալակցիք անհոգությամբ յուրյանց գողսն
չպահանջեցին, այս աղայի մարդիկ ջրաղացներ կկողոպտեն և ամեն
տեսակ բռնություն և հափշտակություն կառնեն: Հոկտեմբեր 5 Մավրակ
գյուղ գալով, պատ ծակելով՝ աղքատ Ղազարի 4 եզ տարած էին:

Բուիկ գյուղս վերի Բուիկ կհիշվի, լեռնական ունի յուր դիրք, 7
տուն քուրտ բնակիչ ունին և քսան և հինգ տուն հայ բնակիչ, մի փայ-
տաշեն եկեղեցի՝ Աստվածածին անունով, մի քահանա՝ տեր Դանիել,
դպրոց շունին, ոչ քահանայն, ոչ տիրացուք տղա չեն կարգացներ:

Հիշյալ յոթն տուն քուրտեր հայոց միշտ հակառակ են, եկեղեցով
երդիքեն կմիգեն 'ի ներքս տաճարին, շան լակոտ երդիքեն ձգեն 'ի
ներքս: 7—8 տարի առաջ Շամոյի տղա Ահմատ Հայրապետի աղջիկ
առևանգելով՝ օրենքեն կհանե և հետ կամուսնանա: Հայոց արտեր, մար-
դեր կկերցունեն, միշտ հայհույանք և ծեծ պակաս չեն ըներ հայոց գըլ-
խեն, հալք այս 7 տան ձեռք գերի ընկած են: 3 հոգի թաղական խոբ-
հուրդ ընտրվեցան:

Նախիջևան գյուղ 4 ժամ հեռի է 'ի Կարսա. ընդարձակ դաշտահով-
տի մը մեջ ունի յուր վայելուչ տեսք, 70 տուն հայ բնակիչ ունի, մի հնա-
շեն եկեղեցի կա սուլն գեղի մեջ, որո հյուսիսային որմի վրա սուրբ
Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցի արձանագրած կտեսնվի: Եկեղեցով
դմբեթ և կամարներ ընկած խոնարհած են, սեղանի կամար և հյուսիսա-
յին որմ յուր հնությամբ մնացած է, իսկ մյուս կողմի որմեր և քարոտ
տեղիս-տեղիս ընկած լինելով անկերպարան և անարվեստ քարերով
շարած են, առաստաղ փայտով ծածկված է, այն ևս խարխլած է, նո-
րեն նոր փայտով նորոգել կուզեն գեղացիք, զառաստաղու փայտ սլա-
րաստել են, սակայն անվանյալ իշխանաց մեջ երկպառակություն պա-
տահելով կհցել է:

Սուլն եկեղեցին Կամսարական իշխանք, որ Շիրակա և Արշարուն-

յաց տերն էին, նոքա շինել են, բայց թվական և արձանագրությունք մնացած չեն:

Եկեղեցւոյ հարավային արեւելյան անկյանն 8 քալ հեռի 7 աստիճան վայր երկու մատուռ բացվել է 8 տարի առաջ, մատուռներ հատուկ գերեզմանոց են: Անձամբ այսօր մատուռներ գնացի, մի ահագին հրակայի գերեզման տեսի, լայն և երկար տապանաքարի վրա հետեյալ կից կտուր արձանագրություն կար, որո մասին գեղացիք կարծեր էին թե Շուշանա՝ Վարդանա դստեր գերեզմանն է, Շուշանա Մամիկոնեի անուն վրա լինելուն, սակայն կարդալեն զինի հայտնի եղավ, որ Կամսարական Հրահատ իշխանի որդւո գերեզման է, որ Մամիկոնյան Շուշանի այր է:

«— Աստուհրաման (իւր և իմսակ, կոչ հրաժարման (Մամբրեիս) մահ հանգուցեալ ընդ հորս իւր երանելի տէր (Աստմ) սրդի Կամսարական Հրահատ (Ապահի ի պատ), ՚ի պատրիկ և իշխան Հայոց որդի Հրահատաց պատրիկի Շիրակա և Արշարունաց տեառն, և ամուսին Շուշանայ Մամիկոնեանի»:

Այս գերեզմանին վրա կանթեղ կլաւուն պսղացիք և շատեր ուխտի կերթան՝ կարծելով, թե սուրբ քահանայի գերեզման է, զի տերանուն տեսնալով՝ տապանի վրա կկարծեն, թե քահանայի տապան է: Այս իշխանի գերեզմանի մատուռին մեջն մշուս նմայնալափ մատուռ կերթացվի, որո մեջ փոքր տապանաքար կա՝ առանց արձանագրի, կերևի, որ այս մատուռուր ամուսին Շուշանա և յուր մանր որդւոց գերեզմանատեղերն է, ահա Շիրակա և Արշարունայաց տեր կնիջն այս մութ մատուռներուն մեջ և կողբա Հայաստանի բախտ և յուր աշխարհի կորուստ, որո տիրած են անթլպատք և մարանման մարք, արք շարք և հափշտակողք, ապակաւնիչք աշխարհի և երկրի մերում:

Երկու քահանա կա գյուղի մեջ՝ տեր Վարդան, այր ութսունամյա ծերունի և վեհադնաբարո տեր Հովհաննես, դպրոց չկա. տեր Հովհաննես քանի տղոց և քանի տղա ևս երկու տիրացուք կկարդացնեն:

Սոյն գնդի մեջ քվեարկության միջոցին գեղացիք կաղաղակեն, սահմանադրություն զմեզ քրտաց ձեռքն կաղատե՞, թե՞ ոչ և գրեթե այս կողմի բոլոր գեղացիներն սույն աղաղակ պիտի լսենք, զի ամենք քրտաց ձեռք գերի են և աղատություն կխնդրեն:

Դուլի գյուղ Կարսեն 8 ժամ հեռի արեւելյան հարավային կողմ բարձր լեռան ստորոտ գեղեցկավայելուղ դիրք մի ունի, օդ մաքուր, ջուրն լոռողջարար և բարեհամ, 50 տուն հայ բնակիչ կա, երկրագործ են և հող թափու եղած է: Մի փայտաշեն եկեղեցի կա՝ սուրբ Ստեփանոսի:

անուանն նվիրյալ, երկու քահանա կա՝ տեղի Սամուել և տեղի խաչատուր, դպրոց չկա, Սաքո անունով տիրացու մի 6—7 տղա կկարդացնի: Սահմանադրություն գործադրելով՝ 6 հոգի թաղական ընտրվեցան:

Ղուլի և Բուլի գյուղացիք հողեր թափու արած են, սակայն ղիլանցի քրտեր ամառն ՚ի բուն սույն երկու գյուղերու սահմաններու մեջ վրանների վարնելով՝ կանաչ արտեր, մարգեր և տեղեր կկերցունեն, շատ անգամ կառավարություն Կարսա մյուլթասարիֆ հրամանագիր կուտա Շորակալու գալմազամների վրա, որ քրտեր հայոց սահմաններին հեռացնե, սակայն Շորակալի գալմազամներ երբեք մյուլթասարիֆներու հրաման չեն կրցեր, կամ չեն կամեցեր ՚ի գործ դնել: Կարսա առաջնորդ և իշխանք երբեք հոգ տարած չեն խեղճերու բողոքների իրապես ՚ի գործ դնելու:

Քերս գյուղ ՚ի Կարսեն 2 ժամ հեռի, Երասխա եղերքեն մի ժամ հեռի ընդարձակ հովտի մը մեջ, ունի յուր զվարճալի դիրք: Բոլոր Կարսա, Շիրակա և Նախճվանա գյուղերու մեջ այս գյուղն է, որ ծառերով և խաղողի այգիներով զարդարված տեսանք:

11 հոկտեմբեր այս գեղ հասանք, մարդիկ դեռ դուրս երեսբացներու մեջ կքնանային, մինչդեռ Շիրակ բավական ցուրտ կար և մերձակա լեռներու գլուխներ ձյուն պատած էր:

Մի խարխլած փայտաղեն եկեղեցի ունին՝ անուն Աստվածածին, երկու քահանա՝ տեղի Գեորգ, որ հարյուրամյա ծերունի մը է, այր հսկա և երկայնահասակ, տեղի Հովհաննես, դպրոց չունին, գյուղի մեկ-երկու տղա տեղի Հովհաննեսին քով կկարդան:

Այս գեղի մեջ ժողովրդյան հանդես մի առնելով ժողովեցինք ՚ի մի վայր և հարցուցինք, թե արդյոք ռամիկ ժողովրդեն մեկ կա ուղիղ խաչ հանե երես կամ անսխալ հայրմեր ասե: Տեղի Հովհաննեսի որդին առաջ եկավ, հայրմեր մի ասավ, կես սխալ և կես ես իրմեմ շարադրած է, իսկ մյուս մարդիկ ոչ խաչ գիտեն հանել երես և ոչ հայրմեր գիտեն:

Կարսա և Շիրակականի, Նախճվանի և Կաղզվանա գյուղերու մեծագույն մասն այս խեղճ դրության մեջ են, ոչ դպրոց ունին, ոչ վարժապետ, և քահանայից մեծ մասն ավետարան կաղաչալու միջոցին Քրիստոսի բերանեն չելած բառեր սոքա յուրյանց բերանեն կհանին և հորեն սուրբ ավետարան կսրբագրեն:

Կաղզվան գյուղաքաղաք 10 ժամ հեռի ՚ի Կարս քաղաքեն, Երասխ գետի հարավային կողմունք, յուր զվարճալի դիրք լեռնաձեռ ընդարձակ հովտի մը մեջ տարածվել է, յուր պողպատե այգիք, որոց բերքն է

խաղող, ընտիր ծիրան, տանձ, խնձոր և այլն: Այդչաց թիվ 800-ի կհասնի: 1000 տան շափ բնակիչ ունի, 150 հայք են, իսկ մնացյալը ամեն ամառիկ, մի եկեղեցի ունին փայտաշին, չորս քահանա, մին նորրնձա, երեքն մնացյալն անպիտան, որոց անվանք չէին արժանի հիշատակության: Գյուրոց շունին գյուղացիք և աղքատագույն կշանք կլիարեն, ամառ այդչաց մեջ կբնակին, իսկ ձմեռն գյուղի մեջ կմակալեն, ատն գեղջկական և անղարդ հանդերձ, կերակուրք պարզ և նահապետական: Տաճկաց ձեռք ճնշված են: 150 տուն հայք տաճկաց 850 [ի] շափ տուրք կվճարեն: Սույն գյուղի մեջ սահմանադրություն դործադրելով՝ 7 հոգի թագական խորհրդո անդամ ընտրվեցան:

Վարդի Հեր ավերակ վանքի մասին նոր անօրինություն բնկում է կամուռ հանձնեցինք: Կաղզվածու թաղական խորհրդոց, որ երկու-երեք տարի եկամուտներ ժողովելով՝ վանքի շինություն ձեռնարկվի: Եթե վանքի շինություն անկարելի լինի, եկամուտ աղքատ գյուղերու հարուցաց շինության և վարձապետաց պիտի հատկանա, այս մասին պայմանագիր մի գրելով գյուղի քահանայից և թաղական խորհրդոց ոտորագրությամբ վավերացնել տվի:

Խաչավանք կոչեցյալ գյուղ Կաղզվանեն ժամուկեո հեռի և ժամ մի ես Երասխեն, որո հարաջային կողմի լերան կուրծքի վրա բարձրահայաց և վայելչադիր[ր]ք տեսարանով չորս խաչաձև բլուրոց մեջ գեղեցկացյալ է: Երասխի արծաթափայլ սլուռստ այս գեղին բարձունքն գեղեցիկ երևի, որ հովտի մեջեն արծաթափայլ սողոսկիւով կերթա: 20 տուն հայ բնակիչ ունի, որք արիություն կբնակին լերանց մեջ, երեք հնաշին եկեղեցի ունին, երկուքն մերձ են միմյանց, որք արևմտյան զիշկանման բլուրի վրա շինված են, մյուսն երկու քարընկեց հեռի՝ ի հանդիպական զայն խոնարհագույն արեւելյան բլուրի վրա գեղի գերեզմանատան կեդ[ր]ոն է: Երեք եկեղեցիւոց շինությանց ձև միևնույն ճարտարապետությամբ է: Տաճարներ խաչաձև են. խաչաձև կամարաց վրա բարձրագույն գմբեթներ ունին, որոց վեղարներ խոնարհած: Բնակիչք ավանդությունս ասեն, թե նույնից սուրբ խաչ 400 տարի սույն վանաց մեջ կեցած է: Կործանիչ Հայաստանի Շահ Աբաս ամեն քանդել է տաճարաց գմբեթներ և եղծել է արձանագրությունք, զորս խաչաձև բլուրց ունենալով խաչավանք ըսված է: Բնակիչք ասեն, նախ՝ վարդապետաց և միաբանաց բնակարան էր և զկնի ավերմանց գյուղացոց բնակարան եղել է: Երկու տաճարաց մին, որ ի վերա զիշկանման բլուրի արևմտյան, գյուղացիք յուրյանց կամատեղի հատկացուցած են, որ մյուս երկու տաճարներեն մեծագույն է, երեք աստիճանով մեջ կմտնվի ժողովրդյան բա-

վական չէ, խնդրեցին կանանց համար վերնատուն մի շինել, մեր բարձու հրամանով հրամայեցինք շինել: Մի նորընծա քահանա ունին՝ տեր Սոսքել, դեղի մեջ դպրոց չունին, ոչ տեր և ոչ տիրացուք տղա չեն կարգացներ:

Հոկտեմբեր 16 խաչավանք գյուղին մեկնելով դեպ 'ի Վաղարշապետ ուղևորվեցանք: Ճանապարհ խիստ դառ 'ի վեր և դառ 'ի վայր գնալով իջանք 'ի Վիշապաձոր, հորում կա Վարդեհեր կոչյալ մենաստան, Թաթոսի և Վարսի շիրիմներ և ճգնությունաց վայրեր: Վանքի ջուր ծորակեն 'ի վայր կխաղար և մեր ճանապարհ կտրելով դեպի Նրասխ կիջնար: Նախաճաշ մի կերանք սույն ջրի վրա՝ Շարայի ախորժակոք և քիչ մի հանդիստ առնելով դեպ 'ի խիստ դառիվեր բարձրացանք: Երկու ժամեն ավելի տեկց ձորակեն մինչև 'ի կատար լերանց, մի ժամ Աղավուխ լերան ձիանց վրա անցանելով, Շահ Յուլի բովեն իջանք 'ի Կուտա ձորն, հորում արծաթափայլ գետակ մի 'ի վայր մի խաղալով ուղևորաց մեծ զվարճություն կպատճառե: Այս ձորակեն անցանք Պուրակ ձորի մեջ և ժամ տասն և մեկին հասանք 'ի դյուղն Ամպաստ: Տասն ժամ տեկց մեր ճամբորդություն, սակայն այս ճամբորդության նման դժվարին քիչ կպատահի Հայաստանի լերանց մեջ, վեց անգամ ձիեն վար իջանք, վասնդի այնպիսի ելևէջներ էին, հորում ձիով դնալ խիստ դժվարին է: Երբ գյուղ հասանք, բոլոր անդամովք խոնջած և դադրած էինք: Այս ճամբայի դժվարությունը միտս բերավ Հայաստանի ուրիշ դժվարին ճամբաներ, առ որովք անցած էի այլևայլ ժամանակներ: 1. Մշո սուրբ Կարապետեն մինչև 'ի խարբերդ անցած ճանապարհ, որ երկու անգամ անցած էի 2. Մարձան Պողազի ճանապարհ, որ Երզնկային 'ի խարբերդ և Զարսանձախ կերթա, մի անգամ 3. խարբերդեն դեպ 'ի Սեբաստիա լեռնային ճանապարհով վարդավառի օրեր, մի անգամ: 4. խաչա Կատուկ Վանեն դեպ 'ի սուրբ Էջմիածին, երկու անգամ: 5. Բասենեն մինչև 'ի Կարս, մի անգամ 6. Պոնոտոսի Կաղխշուի ճանապարհ, չորս անգամ 7. Կորսկապանի ճանապարհ, երկու անգամ 8. Սեբաստիային մինչև 'ի Սամսոն, մի անգամ 9. Կարսեն ձմերան միջոցին մինչև 'ի Կարին, մի անգամ 10. այս անգամի խաչավանքեն մինչև 'ի Համադ գյուղ Վաղարշակերտի, մի անգամ: Այս վերոթվյալ տասն ճանապարհներ և ճամբորդությունը ամենադժվարինք են, նամանավանդ այնպիսի դժվարությունք և նեղությունք անցած եմք, որ եթե պատմելու լինիմք, ընթերցող[ք] ոչ միայն կարեկից պիտի լինին, այլ թե պիտի սոսկան, վատնզի այս ամայի լեռնային և առաքալու, ավաղակային ճանապարհներ, երբեմն չորս հոգովով, երբեմն վեց հոգովով, երբեմն ութի

հոգով ճամբորդած եմք: Աստվածային հովանիք միայն պահապան մի
 եղև մեզ և ոչ այլ ինչ օգնություն, իսկ այս վերջի դառնեվոր ճամբոր-
 դություն ամենեն սոսկալի էր, ղի Թոփրախ-գալայի անցքին համար
 ճանապարհներ արյուն կհոսեր, զի շերքեզը և քուրտք ղիրար հարկա-
 նել կխնդրեին: Շիրակավանհն մեզ ուղեկից էին Սալաթե՛կ՝ Կարմիր
 վանից, տեր Հովհաննես Նախճվանի, տեր Ստեփան Փատրունե, որ
 գոլով հայրենյոք վաղարշակերտցի բնկերացավ մեզ մինչև 'ի Համատ
 գյուղն: Սույն երեքն քահանայք մեծամեծ զվարճությունք պատճառե-
 ցին մեզ և առավիլ ևս մեծամեծ զվարճություն վայելեցին 'ի մենջ
 խաչմանքեն 'ի Համատ մեզ ուղեկից էին չորեսին քաջը երիտասարդք՝
 Ոսկան, Պապո, Սարգիս, Մկո, որք հրացան 'ի ուսս յուրյանց սուռչի
 մեր ընթանային: Մին մի երիտասարդ կարեր զդեմ առնել տասն քրո-
 տաց, որք եթև պատահին: Չորեքին սոքա արի առույզ և որսորդ էին,
 եթև ամենայն գյուղային ժողովուրդ սոցա նման ղինավարժ լինին,
 հարստահարությունք իսպառ հեռանային 'ի Հայաստանե, զի խաչվանք-
 ցիք գոլով բնակչալ 'ի լեռնամեջս և թյով 20 տուն բնավ երբեք շեր-
 կրնչին ի քրտաց, այլ քուրտք միշտ երկնչին 'ի քաջութենե սոցա և գո-
 վեն ևս զարիություն սոցա: Համայն շիրակացի գյուղացի ժողովուրդք
 են արի և ղինակիր, սակայն գոլով բազում անգամ անմխաբան, չկա-
 րեն երկյուղ յուրյանց արկանել 'ի վերա շրջագայից, աստ նկարագրե-
 լով է՝ նոցա ներքին և արտաքին ձիրք հանգամանք, բարոյական և
 նյութական ուժ*: Ընդօրինակություն անտրակ 'ի մենջ առ վարչություն
 ուղղչալ նամտկաց և տեղեկագրությունից, 'ի յամի տեսան 1872 օդոս-
 տոս 10, 'ի Բարձր Հայք 'ի Կարին

թիվ 1 'ի Կարին

Ամենապատիվ սրբազան Հայրիկ

Անցչալ շաբթու չորեքշաբթի օր բանտարկչալ քղեցիք ժամ իննին
 աղատեցան ի բանտեն⁶⁷, մեր քննչության ձայն բավական եղավ աղա-
 տիկ և հանել զքղեցիս 'ի բանտ: Ապա թև ոչ՝ դեռ բավական ժա-
 մանակ բանտի մեջ կմաշվեին: Քղեցվոց գործի վրա շուղեցի մանրա-
 մասն տեղեկություն հաղորդել վարչությանդ, քանզի իրենք մինչև ցարդ
 'ի հարկե հարուստ տեղեկությունք հաղորդած կլինին, աղատչալք շա-
 բթ օր վերադարձան յուրյանց հայրենիք:

Աստվածածնի բարեկենդանի կիրակին կոնդակ հատենի եկեղեց-

* Այստեղ ձևագիրն ընդհատվում է (2. Պ.),

վո կարողալով, իմաստ ժողովրդյան բացատրեցինք և սկսանք աջակցությամբ տեղվոյս առաջնորդին սահմանադրութիւն գործադրել, ըստ որում ութ տարին ի վեր է, որ թե հրեսփոխանական, քաղաքական և կրօնական ժողովներ ընտրված էին և զրեթե այս ժողովներ ոչ կատարյալ թիւ ունին և ոչ կանոնավոր նիստեր, ուստի նախ երեսփոխանաց 18 անձանց թե մեծելոց և թե հրաժարելոց տեղ լրացնելու ընտրելաց ցանկ նույնպէս ընտրողաց ցանկ պատրաստելով եկեղեցվոց դուռ կախել տվինք ՚ի գիտողութիւն, այս ուրբաթ քվեարկութեան գործողութիւն պիտի կատարվի և հետեապէս քաղաքական, կրօնական, ուսումնական և վանական խորհուրդներ պիտի ընտրվին:

Կարնո ժողովրդյան առաջագիմաստ մասն կիսնդրե մեզմե, որ վարչութեան հրամաններ ամբողջապէս ՚ի գործ դնելով ապա մեկնեմք ասկե, սոքա դպրոցաց և վանորեից բարեկարգութիւն կիսնդրեն և կարի իրավամբք, քանդի թե դպրոցներ և թե վանորեից բարեկարգութեան պետք ունին և եթե գշտողութեց ալցելութիւն առնելով դպրոցներ բարեկարգենք և նոր դպրոցներ բանամք ևս և գշտուներն ստորագրեմք, ամենն նվազ երկու ամսո շափ ավուր կկարոտեմք: Արդ կրնաք մակարեբել, թե նախ սույն գովառագլխին մեջ գլխավոր և հիմնական բարեկարգութիւն հաստատելու ամենակարևոր պետքն զգալի եղած է ՚ի վաղուց, քանդի սա շրջակա գովառաց թե հայեկին պետք է լինի և թե գործադրիչ:

Մինչև ցայսօր օգնական և ոչ գրագիր կրցա գտնել, քանդի հուլի գովարտին է տեղս ալսպխիս պաշտոնի համար մարդ գտնել, եթե քաղաքս ինձ օգնական հատկացնելու չլինիմ, մեր քննչութեան պաշտոն հրապարակավ և ապարդիւն կլինի, զի այն կետեր, որ խորհրդապահութեան կկարոտին, չէ պիտ որ պահվին:

Փոքրավոր մի դատա ճանապարհի մեջ, ունցյալ տարի պատրիարքարանի մեջ ստասավորութիւն ընող Գրիգոր, որ երբեմն Գրիգորիս վարժապետին կծառայէր ամսականով, զսա Բաբերդի ճանապարհն հետս դարձուցի և հարցուր զուրուզ ամսական տալով պահեցի քովս, վասնզի հաստատ միտք զրած էր ՚ի Պոլիս գլխի և մեք բազում համոզանք հետս դարձուցինք:

Բաբերդի գործոց մասին իրենց առաջնորդ Գրիգորիս վարժապետ մեզմե օր մի ետք տեղս եկած է, սա թեև կփափագի մեզ ընկերանալ և բավական հարմարութիւն ունի ալցելութեան պաշտոն վարելու, սակայն նրկու վիճակի զբաղմունք և գործեր արգելք կլինին, եթե կհաճիք զսա հատկացուցի:

Հուսիկ վարդապետին նամակ գրեցի 'ի Վարագ և խնդրեցի, որ գամեղ ընկերանա, սակայն չեմ հավատար նորա գալստյան: Տեղվույս մյուսօր թիշի հեքիամ⁶⁸, ըստ վկայության բազմաց, խիստ ոխերիմ դիրք բռնած է ընդդեմ քրիստոնեից. քղեցի աստամբջալ պեյեր և արդարացնելու միջոցներ խորհող և 'ի դործ ղնողն այս մարդն է, նույնպես Բաբերդի հանցավորք տաճիկներ արգարացնելու աշխատող և մանավանդ հանցանք քրիստոնեից վրա ձգելու ճիգ թափողն այդ մարդն է: Տեղվույս կուսակալ բարեսիրտ և պարզ մարդ մի կերեի, սակայն Տեքիումի խորհրդոց⁶⁹ անսալուն կթողու, որք հանցավորի օգնական գրտնին և պաշտպանվին, եթե հնարավոր միջոց գտաք այս մարդ հեռացնելու, հույս կա, որ քրիստոնեից իրավունք ըստ մեծի մասին պաշտպանվի, իսկ եթե չհնաոնա օրեց օրե մեր ազգի իրավանց մեծադուլն մասն միշտ օտարաց կղոհվի...:

Երկուշաբթի տեղվույս գեր. առաջնորդին հետ կուսակալին երթալով Բարձր Դռան հրամանագիր առ նա մատուցեցինք. հրամայեց պուլյրուլթու տալ բոլոր զավառաց կուսակալներուն: Զմշկածագու Ագրակ պուղացվոց բողոքին համար բերանացի խոսեցանք կուսակալին, նա ողեց դործի եղելութուն գրով համառոտ իմանալ և խոստացավ աղդու հրամանագիր հանել, որ Մխառխան քուրտ 'ի Տիգրանակերտ կամ 'ի հարրերա խրկվի, այսօր տեղեկագիր կխրկենք կուսակալին և դալ շարթու դործի եղելութուն գրով վարչությանդ կզեկուցանենք:

Այսօր իմացա, որ կուսակալ Քղվա առաջնորդ Եփրեմ վարդապետի վրա բողոքագիր մի կխրկե Բ. Դռուն, արդեն հիշեցի, թե Մյուսօր թիշի հեքիամ, որչափ ոխերիմ է քրիստոնեից, այնչափ հարյուրապատիկ թշնամի է եկեղեցականաց, մանավանդ առաջնորդաց: Սա երբ լսե, թե հայեր քուրտի, պեյի, բռնալորի կամ կառավարչաց անկանոն ընթացից դեմ կբողոքեն, իսկույն կհետեցնե, թե կղերաց և առաջնորդաց թեկադրությամբ է: Ահա այսպես զրպարտած է զՄամբրե վարդապետն և զԵփրեմն և ո՞ր գիտե թե քանի-քանի անձինք 'ի կղերաց պիտի զրպարտե և մատնե կառավարության:

'ի Քղի խրկված քննիչք այս անձին և սորա նման մարդիկներե հրահանգված և դնացած են 'ի Քղի, հանցանք քրիստոնեից վրա ձգելու և հանցավորներ արգարացնելու: Քննիչք Քղի հասնելով իրենց նպատակ պատկելու մասին դատած են յուրյանց ձեռնադրու և մատնադրու բազմաթիվ անմիտ, անխորհուրդ, անհեռառես և կիսահավատ մարդիկ, որք թե բերանացի և թե բազմաթիվ ստորագրությամբ բողոքած են այդ դատախազ և դատ վարող մարդկանց վրա, թե այս մարդիկ ոչ մեք կճա-

նաշեմք, ոչ փոխանորդ կարգած եմք և ոչ բողոք ունիմք մեր պեյներուն դեմ, այլ ըստ ամենայնի գոհ և շնորհակալ եմք իրենցմե, որ զմեզ կխնամեն և կպահպանեն: Եվ այս բողոքող մարդիկ զըսպարտիչ խռովարար են, անոնց հետ կմատնեն նաև յուրյանց առաջնորդ, թե նա զմեզ եկեղեցին ժողովելով բռնի կնիք կորդեց մեր ձեռքին՝ ասելով, թե տերութեան տուրք կթեթեցնեմ, ուստի կուսակալ զբողոքողսն իբրև զըսպարտիչ բերելով ՚ի Կարին կբանտե և վարդապետի վրա կգանգատի, իբրև ՚ի վերո խռովարարի ժողովրդյան: Եվ այս ամենայն շարիք դան մատնին ՚ի Գլի և ՚ի հայս վասն անուսումնության, քանզի ըստ ամենայնի տղետ են յուրյանց եղբայրց ազգականաց և հայրենյաց իրավունք պաշտպանելու, ա՛յլ յուրյանց անձնական հանգստություն կմատնեն զյուրյանց զեղբարս, զհարս, զվարդապետս: Այս շարիք երբեք չի պիտոր յալիսի մեր և մեր զրկյալ ժողովրդոց գլխեն և այսպես միշտ տի մատնվին և ՚ի բանտ դատապարտվին: Ընկերին և ազգին իրավունք պաշտպանողներ մինչև որ ուսումն, կրթություն և դատարարակություն չծավալի դավառաց մեզ, միշտ այս կերպով թե օտարաց և թե մերայնոց ձեռք մեր ազգային բողոքներ և իրավունքներ ոտնակոխ պիտի լինին: Ողջ լիբուք:

1872 օգոստոս 10

՚ի Կարին

Երևմեա եպիսկոպոս ալեքսնու

հայրենյաց

թիվ 2: ՚ի Կարին

Ամենապատիվ սրբազան Հայրիկ

Ինչպես Կարնո արքեպիսկոպոսի մասին շատ անգամ խորհված է, թե պետք է որ ոսնենա մի քաջ զրազետ հայերենի և մյուս տաճկերենի և ազգային իրավունք պաշտպանող բանիբուն դաբու-օղլանի⁷⁰, այս խորհուրդ իրական գործադրելու յուր նշանավոր կարեւորություն ունի այժմ: Տեղույս գերապատիվ առաջնորդ Հարություն⁷¹ արքեպիսկոպոսին վարչության գլխավորություն հայտնեցի և ծանուցի, թե սույն պաշտոնեից ամսականներ դավառներ պարտ են վճարել, որուն համար վարչութիւնեն հատուկ հրամանագիր երթա յուրաքանչյուր վիճակ՝ ըստ կարողության այս դիվանական ծախուց վճարման մասին:

Սրբազան ևս այսպիսի տնօրինության մեծ կարեւորություն ճանաչելով հաճութուն տվալ, ուստի խնդրեցի իրմե, որ ինքն հատուկ համակալ կարեւորության կետեր նշանակելով, տեղեկագիր խրկե վարչությանդ, սակայն նա կասկածելով, թե աշպարիտի նորոգ տնօրինության

ծախք գուցե վարչութիւնն փոխանակ գաւառաց վրա բաշխելո՞ յուր վրա ծանրացնէ, վասն այսորիկ չհոժարեցաւ հրահանգ խրկելու Արդ ինչպէս յուրաքանչյուր առաջնորդական վիճակային գործերէն հայտնի է, թէ յուրաքանչյուր առաջնորդ յուր սեփական գործոց միջամտելու իրավունք ունի և պատասխանատու է, վասնզի այն վիճակի հոտին հովիւի կաշված է և նոցա արդշունքով կդարմանի, իսկ այլոց վիճակաց գործոց ինքն պատասխանատու չէ, ուստի երբ ինքնին հոժարի տնոնց գործոց օժանդակել, ազատ կամօք կօժանդակէ, իսկ եթէ չհոժարի, կարծեմ ոչ ոք իրավունք չունի բռնութեամբ ստիպել, որ ուրիշ վիճակաց գործոց, մանավանդ քաղաքական ծանր գործոց միջամտել և պատասխանատու լինի, վասն որո, երբ վարչութիւնն գաւառական գործոց ևս պատասխանատու ճանաչել հոժարի, կեդրոնական առաջնորդներ սույն առաջարկութիւնն անհապաղ ՚ի գործ թող դնեն, զի երբ կեդրոնին մեջ ոչ շաքաթական քաղաքական ժողովո՞ւն նիստ կա, ոչ գրադիրք, ոչ արձանագրութիւնք և ոչ գաբուքահայկ⁷², ինչ կպահանջվի այն կեդրոնական առաջնորդարանէն:

Երդեհն կառավարութիւնն ստիպմի օրենքով⁷³ ամեն գաւառական գործոց մասին կուսակալէն անդէկութիւնն կխնդրէ և յուր վճիռներ և հրամանագրեր նոցա անդէկութեանց հիման վրա կհաստատուի, ինչ օգուտ կբերէ գաւառայնոց բոլորքներ, որք ամենայն խեղճութեամբ ՚ի պատրիարքարան կբողոքեն, ոչ ապաքեն մեք ևս օրինավոր կառավարութեանց քով պէտք է] որ ունենանք օրինավոր ժողովներ, դիվաններ, պաշտոնակալներ և արձանագրութիւնք, երբ չունինք այսպիսի կարգավորչալ կառավարութիւն, արտաքին կառավարութեանց քով մի բնալ տարակուսիք, թէ քղեցիք, զուգուղճանցիք, մշեցիք, բաղեցիք, կարսեցիք և ալաշկերտցիք միշտ յուրյանց արդար դատ և բողոք պիտի կորուսանին, քանզի այլ գաւառացիք, երբ դրով կեդրոնին կբողոքեն, բողոքը չլովիր, երբ ունձամբ դան, օժանդակ և օգնական չեն գտնար, քանզի կեդրոնական առաջնորդութիւնն ամեն կերպով կարգավորչալ չէ, որ վստահութեամբ օգնութիւն և պաշտպանութիւն խնդրեն ևս առաջնորդէն և ժողովներէն:

Արդեհն տեղվուց ժողովրդոց մեծ մասն աղքատացնութեան ընդհանուր և կարեւոր գործոց մասին բնալ անդէս են, իսկ խիստ փոքրապույն մասն, որ փոքր ՚ի շատե անդակ են, եռանդ չունին միջամտելու և այն մասնավոր մարդիկ, որք պաշտոնական և առեւտրական գործ ունին կուսակալի և այլոց հետ, յուրյանց անձնական շահ մտածելով գաւա-

ռայնոց իրավունք պաշտպանելու մասին անտարբեր կմնան, որով զըրկ-
յալ ազգայնոց իրավունք ոտնակոխ կլինի:

Բաբերդու դեպք պատահած միջոցին տեղվույս մյուսօրին հե-
քիամ մեր ազգայիններեն մեկ-երկուք կանչելով՝ կըսես. «Դուք պատ-
րիարքին բարեկամ եք, նա ձեր խոսքին կհավատա, գրեցեք, որ Բա-
բերդու հայոց գրածոց ոչ հավատա և ոչ Բ. Դուռ բողոքագիր մատու-
ցանք, քանզի տաճկաց ըրած խիստ թեթև և աննշան և կարեորություն
տալ չարժեք»: Այս կերպով խորիմաստ քաղաքականություն միշտ տե-
ղի կունենա դավառագլխոց և մասնավոր դավառաց մեջ, զի եթե կա-
ռավարիչք տեսնան, թե հայք զորավոր միջոց և փաստ ունին յուրյանց
իրավունք վաստակելու, աղգի միջի ազդեցության տեր մարդիկ իսկույն
ձեռք առնելու կաշխատին և շատ անգամ կհաջողին նոցա ձեռք ազգին
իրավունք ի դերև հանել, ինչպես այս անգամին հաջողած են քղեցվոց
բողոքներ ջրել և զբողոքողսն ՚ի ձեռն հայոց հանցավոր առնել և բան-
տարկել և մինչև անհամ հայոց ստորագրությունմբ բոլոր հանցանք Մել-
քեսեթ և Եփրեմ վարդապետաց վրա ծանրացնել: Ահա տեղվույս կեդ-
րոնական առաջնորդություն յուր խակական նշանակություն չունենա-
լով, ոչ տեղական ազգայնոց իրավունք կրնա պաշտպանել և ոչ դա-
վառայնոց, ուստի իբրև այցելու հայրենյաց կառաջարկեմ վարչությանդ,
որ փութա օր հառաջ ոչ միայն սույն կեդրոնական առաջնորդություն,
այլ մյուս կեդրոններ ևս ղորացուցանել, որչափ կարելի և հնարավոր է:
Ես թե առաջնորդարանի մեջ պաշտոնապես և թե առանձին մարդոց
սույն առաջարկություն բաղում անգամ կրկինեցի վերջին հրաման և գոր-
ծադրություն մնա վարչությանդ:

Եթե մեք շուտով հասած լինեինք ՚ի Կարին և քղեցվոց դատ Կար-
նո մեջ տեսնվեր, բնավ չէ հուսար, թե փոխանակ հանցավորներ պատ-
ժելու բողոքողք պատժվին, ուստի կառաջարկեմ վարչությանդ, որ միշտ
այցելուք և խրատատուք դավառներեն պակաս չառնեք, քանզի իմ ՚ի
Բաբերդ և ՚ի Կարին մտած օրես մինչև ցայսօր կնկատեմ, թե ինչ մեծ
զգուշությամբ ազգայնոց գործեր և իրավունքներ կպաշտպանվին, թեև
ևս բնավ լռություն և հանդարտություն պահելով և ոչ մեկ գործի մի-
ջամուխ կլինիմ, սակայն նոքա այնպես կկարծեն, թե յուրյանց գործոց
քննիչ եմ և կամ համարատու: Արդ, ես քանի որ ձանձրացած չեմ պաշ-
տոնես՝ տի շարունակեմ, ոչ վասն այլոց ուրուք և ոչ կամ վասն շա-
հու, այլ միայն ՚ի սեր հայրենյաց, ուստի, երբ ձանձրացա, կիմացնեմ
Ձեզ, որ այլ ոք հզորագուն, քան զիս առաքեք ՚ի դավառսն, բայց իրա-

վամբն կալահանջեմ, որ ինձ պաշտոնակից օգնական վարդապետ մի խորկեք, ապա թե ոչ մինակ բազում շարքարանս և տառապանս պիտի կրեմ, մանավանդ ձմեռ ժամանակ:

Բաբերգու աղգայնոց մտաին անցյալ շաբթու արդեն դրեցի և խընդ-
րեցի, որ սղղու միջոցներ ձեռք առնելով նոցա կենաց ապահովություն
և բնչից համբարակութեանց հատուցումն խնդրվի Բ. Գոնեն: Այս շաբ-
թու տեղուն աղգայինք 141 ստորագրութեամբ բողոքագիր մի խրկած
են առ իս բուն և պարտավորյալ աղաշնոր յուրյանց ցավոց դար-
ման կիսնդրին 'ի մենջ և յուրյանց սրտի սաստիկ կսկծանաց ստիպյալ
վարչութենեդ հուսահատյալ կերևին, մեք փութացինք հորդորական և
միտիթարական նամակ մի գրել և ծանուցանել իրենց, թե յուրյանց
բողոք մեր գրութեամբ աղգային վարչութեանդ հղելով անմիջապէս
դարման կիսնդրինք:

Ահա հանրագրութեան բուն պատճեն կուղենայի գրիս ծոցով և
կտեղեկանայք նոցա սրտի անձկութեանց, որոց վրասն լիահույս եմ,
թե անմիջապէս դարման մատուցանելու կիտութեամբ աղգովին: Ողջ լերուր:

1872 օգոստոս 17

Ներմիտ կալսկոպոս այցելու

'ի Կարին

Հայրենյաց

Թիվ 3 'ի Կարին

Ամենապատիվ սրբազան Հայրիկ

Դարձյալ 'ի Կարին բնդունեցի օգոստոս 16 ամսաթիվ գրությունդ, որով
կրկին կստիպեիք զիս երթալ աճապարանոր 'ի Կարս և կխոստանայք
պիտք հղած հրահանգն խրկիլ անդ տու մեղ: Խիտ տարակուսութեան
մեջ եմ և չեմ կարող որոշել 'ի Մուշ, 'ի Բաղեշ, 'ի Վան երթալ, երկուսդ
զիս պաշարած է, գոցի այն կողմեր ուշանալով, ձմեռ դա հասնի և
զիս պատե պաշարի և արգին մի գործոց գիտեք, թե բնավ ձմեռան
ճանապարհորդութեուն չեմ սիրեր, մանավանդ վտանգավոր կերևի ինձ:
Իմացա, թե վեհափառ մինչև սեպտեմբեր 20 կմնա 'ի Կիչախ և ահա
կմերձենամք այս օրերուն, պիտք էր, որ մենք այժմ 'ի Կարս լինեինք,
եթե հրահանգներ խրկեիք, այժմ հասած կլինեինք մեր վախճանին,
դուցի նամակիս լուրեր չառած երթամ կամ զեպ 'ի Մուշ կամ զեպ 'ի
Կարս: Այս ճամբորդութեան ընկեր ոչ ոք չգտնալուն համար կեսարացի
տեր Նսային ընտրեցի, որ այսօր տեղես գնա 'ի Խնուս և ութ օրեն հա-

դիվ կվերադառնա 'ի կարին: Դեռ ձի չգնեցի, ձի պիտոր գնիմ և ճա-
նապարհի ծախք պիտի ընեմ, բայց այս մասին ապահովություն չկա:

Թռչնիկ Գրիգորիս վարդապետեն⁷⁴ 420 ղուրուշ Բաբերդու մուխա-
թայնն առի, եթե կամիր տեղվույս մուխաթայնն հաղար ևս ճանապար-
հի ծախուց համար հատկացուցեք, չգիտեմ, մի՞թե դատարկաձեռն երե-
նալու է, թե ոչ, եթե զմեզ արգելյա այն կողմ, ով զմեզ պիտի ազատե,
ոչ ոք, եթե զմեզ սաստկությունմբ հանդիմանե, ով զմեզ ազատ կացու-
ցե, եթե զձեր և զմեր վրեժ 'ի միասին 'ի մենջ լուծցե, ով է, քր մեզ
նորա վրեժխնդրութենեն ազատեսցե, միթե այն չարամիտ մարդիկ,
արդյոք չեք մակաբերեք, թե շատ բաներ կա, դորս իբրե թե մեր խոր-
հրդով 'ի դործ դրած եք, ես կփափագեի, որ հայտնի և պաշտոնական
կերպով երթայի, որ ըստ իս ավելի օգտակար կլինեք, բայց դեռ չգի-
տեմ, թե ինչ կերպով պիտի ներկայանամք, բայց սիրտս կվկայե, թե
մեժ արդյունք մի չի պիտոր կարողանամք ձեռք բերել, վասնզի խոսե-
լո աղատություն անգամ բռնաբարված է հոն, նորա խոսքեր չի պիտոր
կարողանամք հերքել, այլ կամ լռել, կամ հավանություն տալ, եթե ձեր
կողմանե իբրե ազալավոր և միջնորդ խաղաղության կխրկեք, հան մեկ-
նիմք և բացատրվիմք, իսպառ տեղի կուտան և միայն ազալանք և պա-
ղատանք կմնան: Այս ազալանաց և պաղատանաց ձե ձեր վեհանձնու-
թյուն չի հաճիր գուցե, ահա Հայրիկ ես այսպիսի ձախողակի խորհրդոց
մեջ հուղվելով ոտնկա կլինեմ և չեմ ուզեր աճապարել, բայց ո՞ր գիտե,
ինչ մեժ խորհուրդ և հեռատեսություն կնկատեք այս մասին, դորո մեք
կանկարանամք նորս խոր թափանցել կամ գուցե ըստ հակառակն, մեր
երթ այնպիսի արդյունք մի հառաջ բերե, որ բովանդակ ազգին և հայ-
րենյաց նախատավոր լինի, վասնզի կհավատամք, թե աստված հրեմն
մտածության հակառակ այնպիսի հրաշագործությունք հառաջ կբերե,
որո վրա մարդիկներ կգարմանան:

Տեր Եսայի քահանայի որդին, տիրացու Հակոբ այս կողմերին
խույս տալով այժմ 'ի Պոլիս է: Դատի գյուղ խնուացի Հարություն
անունով մարդ մի կա, որ այդ տղայի տեղ և բնակություն գիտե: Հա-
կոբի հայր տեր Եսային սուրբ դաբշապարանացդ համբուրելով աղեր-
սանոր կխնդրե, որ յուր միակ որդին գտնաք, համոզեք և վերադարձ-
նեք առ ինքն, զի խեղճ քահանայն, տղայի մայր խիստ սաստիկ կմոր-
մոքին տղայի հեռանալուն վրա, ուստի ես ալ կխնդրեմ, որ նոցա որ-
դին խրկելո խնամք ունենաք:

Տեղվույս կուսակալ Սամի փաշան Հաճի Սուլեյման աղա անունով
խալահաթ մամուրի մի խրկած էր 'ի Խնուս, որն որ տեղապահի օրտուի

հիմայունի սաղկոլակասի⁷⁵ Հաճի Սուլեյման աղա կը կոչվի, այս մարդ ավելի քան զբոլորտ փաշան բարեկարգութեան հետեւելով հարստահարիչներ, բռնաւորներ և օճրադործներ ձեռքաւալելով 'ի Կարին կիսրկեր և պատմել կուտար: Տեղւոյս կաշառակեր տաճիկներ և հայերին ոմանք տեսնալով, թե յուրյանց պաշտպանած և բարեկամ մարդիկներն շատեր Սուլեյման աղայի ձեռք բանտի մեջ կտառապին և իրենք յուրյանց շահերն կզրկվին, ուստի զանազան եղանակով ամբաստանութուն հարուցին հիշյալ բարեկարգիչ մարդուն դեմ և ժողովո անգամներ հնարքուր հոս բերել տվին, որ Բասենու կողմեր և Սուլեյմանի անտառներ խրկելով յուրյանց հանցավոր բարեկամներ աղատին: Կրպին, թե Սոֆին 350 ոսկի կաշառք խրկած է եղեր տեղս, որ այս մարդ այլևս ետ չխրկին: Խորշուտ պեյ արդեն բողոքելով սորա դեմ, եկալ դատվեցալ և հանցավոր եղալ: Տեղւոյս տաճիկներ այլեւս եղանակով ուղեցին դժարութիւն եպիսկոպոս ամբաստանող հարուցանել սորա դեմ, բայց չհաջողեցան:

Այս բարեկարգիչ մարդու մասին խնուսեն, Պուլանլիկին մեկ զրած էին՝ խնդրելով, որ սորա վերադարձին աշխատինք, ուստի ներկայացանք կուսակալին և խնդրեցինք, կուսակալ խսկույն հրամայեց, որ կըրկին Սուլեյման աղայն յուր հին պաշտոնին վերադառնա և ահա սույն ժամուս տեր Եսայիին հետ 'ի միասին դեպ 'ի խնուս զնացին: Անձամբ տեսութիւն բրի հիշյալ մարդուն, փորձեցի և քննեցի, որ արդար և տիրութեան խիստ հովատարիմ, աներկյուղ, բարեսեր, աղքատաց պաշտպան և հարստահարութեան խաղաղ թշնամի: Յավեցա, որ կառավարութիւն դեռ այսպիսի անձի մի կուղատութեան մեջ պահած է, լսեցի որ կուսակալ նորա հազարապետութեան համար արդ⁷⁶ բրած է Բ. Դուռ, բայց եթե ձեր սրբազանութեան կամ Օսման էֆենտիի ձեռք հաջողեր, առաւել ևս դոճ կլիննի ես, վասնզի իբրեւ ամիգարանի հարյուրապետն արգարե սիրեւ զազգն մեր:

Անցյալ շաբթու Մշու խաս զյուզեն կին մի խրկված էր հոս, որ հատենի կուսակալին յուր ուրացութիւն հրապարակեր, որովհետեւ Մշո մեջ արդին ուրացութեան դիմելով Գրիգորիս վարդապետի հորդորներ առ ոչինչ համարած էր: Մշո բղիշխ գրով կուսակալին կնոջ անցք նշանակած էր, նույնպէս Գրիգորիս վարդապետ տեղւոյս առաջնորդին իրաց եղելութիւն ծանուցած էր: Պահակի մը միջոցով կին 'ի Կարին հասալ և լուր տվին մեզ, թե զղջացած կերէի կին: Կուսակալ զկին հարցունելով՝ տաճիկի մի տուն կխրկե, երկու օրեն զկին կին կփախչի կա-

պատանի հուսաց քոնսուլի տուն: Քոնսուլ ռուսիացի մը՝ Հովհաննես խրկելով կուսակալին լուր կուտա: Կուսակալ կին կխնդրե: Հովհաննես աղայն զքանսուլ կհամոզե, որ յուր պահակի ձեռք զկին կուսակալին կխրկե: Ի քահանայից և ի ժողովրդոց ոմանք իրաց եղելութիւն մեզ պատմեցին, ըստ որում առաջնորդ գլուղեր գնացած էր: Մեք երիցս և շորիցս քահանա խրկելով զկին քոնսուլեն պահանջեցինք: Նա պատասխանեց, թե կուսակալին խրկեցի, կրկին քահանա խրկելով պահանջեցինք, որ զկին քրիստոնյա մեզ խրկե, խոստացաւ երթալ կուսակալին առնալ և խրկե մեզ: Գնաց առ կուսակալն, բայց պատասխան ընդունեց, թե երեկո ժամ երկուրին խրկած է զկին: Այս պատասխան մեզ հաղորդեց, սուչն միջոցին առաջնորդ գեղերեն եկաւ, և մեք գործ անոր հանձնեցինք, որ այլևս քոնսուլեն չպահանջեց և միայն երթալով ծանուց կուսակալին, թե խրկած միջոցին պետք էր մեք ևս մարդ դնինք կնոջ հետ: Կուսակալ պատասխանեց, թե հարկ չկար, ուստի առաջնորդ գործ յուր պարագայութե վարչութեանդ հաղորդեց: Այս կուսակալի բերանն կիմացվի, զի ասկե զկնի, ով ոք ասե՝ նախ այլազգի հմ և հետո զղջա պիտի, աքսորվի:

1872 օգոստոս 24

Երեմիա Կախկուպոս

Ի Կարին

Թիւ 4, ի Կարին

Ամենապատիւ սրբազան Հայրիկ

Օգոստոս 23 Զեր բարձր սրբազանութեան նամակ դարձաւ ընդունեցի ի Կարին: Տեղվույս հուշակն ժողովն բաց ի 6 անդամն գրեթե յուր ամբողջութեամբ ստացաւ: Անցաւ ուրբաթ առաջին նիստն ընկով՝ անմիջապէս նորընտիր երեսփոխանական 15 անդամոց ընտրութիւն վաւերացուց, զորս ի ժողով ղումարելով մեծագույն մաս կազմեց: Մեք ժողովեն հրաման առնելով ատենապետութեան պաշտոն վարեցինք, ժողովականաց ըստ օրինի ժողով կազմելու կերպ ցուց տալու նպատակով, ըստ որում առանց կարգի և կանոնի և առանց խոսք ուղղիտ յուրաքանչյուր ոք խոսելու կաճապարեք, նամանավանդ ազդեցութեան տեք մարդիկ չէին ներք հասարակ մարդկանց խոսելու: Ուստի ժողովո բուն նպատակին և նորա օրինավորութեան համար կարճ ատենաբանութիւն մի ընկելով՝ ատյան բացինք: Նախ ընդ ժողովո դիման քվեով

ընտրել տվինք, խաչաճուր խան ատենապետ է, խոսքովյան Հարություն մի ատենապետ, Կարապետ պատվելին ատենադպիր և մյուս ևս մի ատենադպիր: Կրօնական ժողովո ցանկն արդեն համազումարելով պատ-
րաստված լինելով, բացարձակ առավելությամբ ընտրվեցան տեր Գրի-
գոր, տեր Համազասպ, տեր Մեսրոպ և տեր Մկրտիչ քահանայք, երկու
անգամ համեմատության մեջ մնալով վաղվան ժողովքի մեջ պիտոր
ընտրվին: Սույն ընտրութենեն զկնի մասնաժողով մի ընտրվեցավ քա-
ղաքական ժողովո ցանկ պատրաստելու, անցյալ շաբաթ օր արդեն ցանկ
պատրաստեցաւ:

Մեր դատողություն ընելով հայտարարեցինք, թե ընդհանուր ժո-
ղովո դիվանի անգամք, ոչ ցանկի մեջ կգրվին և ոչ քաղաքական ժողո-
վո անգամ կրճան ընտրվիլ, սակայն առաջնորդի և մասնաժողովո դի-
վանի անգամոց անուն ևս ցանկի մեջ տեղավորեցին՝ առարկելով մեզ,
թե սահմանադրություն այդ մասին որոշակի հոգւած մի չունի, թեև
քանիցս կրկնեցինք, թե Պոլսո ժողովն ընդունած է և տասն ժողով
հետև կգործադրե, բայց իմ առաջարկությունս անգործադրելի թողուցին:

Անցյալ կիրակի կրկին ժողով հրավիրված էր, կրօնական ժողովո
երկու անգամներ և քաղաքական ժողովն ընտրելու, բայց պատրմամի
խան և երեսունի չափ խանութ այրվելուն պատճառով չղումարեցավ:
Ահա վաղ ժողով պիտի գումարլի և ընտրվելիք լրանա, արդեն որո-
շած եմք, որ քաղաքական ժողով անմիջապես ուսումնական և վանո-
րնից ժողով մի կազմեն խառն ժողովով, շատ աճապարեցի և կաճա-
պարեմ սույն ժողովոց կազմություն լրացնելու և ուրիշ կողմեր փու-
թալու, սակայն այս չափս հաղիվ կարացի միայնակ և կցանկայի,
որ սույն ժողովոց օրինավոր նիստեր տեսնել և հրահանգներ տալ, սա-
կայն այս կետեր կեդրոնիդ թող տալով առաջիկա շաբթու կմեկնիմ տե-
ղես կամ 'ի Կարս և կամ 'ի Մուշ և այն կողմեն կտեղեկագրեմ ձեզ
ղամենայն մի ըստ միոջն:

Նաև կփափագի Կարնո վիճակի բոլոր գյուղեր շրջել, դպրոցներ
բանալ, սահմանադրություն գործադրել և գյուղացվոց վիճակ նկարա-
գրել, զի գյուղացիք շատ անգամ եկան, թե բերանացի և թե գրավոր
խնդիր մատուցին, որ գեղեր իրենց անաչեցիլու վիճակեն այցելություն
առնեմք, սակայն մինչև ցայսօր ձի չգտնալուս չհարմարեցինք երթալ,
ահա այս մասին մի վարդապետի և մի ևս գրագրի կարոտություն ունիմ:

Վերջապես մի անգամ ընդմիշտ համոզվեցեք և արձանագրեցեք, թե
առանց կեդրոնեն եկած կամ խրկված տեսուչներու ոչ անթերի սահմա-

նադրութիւն կգործադրվի և ոչ պարունակութիւն մեջ կմնա, ու յարաքանչաւոր դավառ կամ հին դրութեամբ կվարվի և կամ եթէ գործադրե, բազմաթիւ սխալներով կգործադրե և կգործե:

1872 օգոստոս 31

Երեմիա Խախտկոս

՚ի Կարին

Ամենապատիւ սրբազան Հայրիկ և հայրենապաշտպան Ազգային երկին ժողովո պատվարժան անդամք:

Հայրենյաց Գավառներ, քաղաքներ և գյուղեր այցելութեան ելելով քահիցս դուն գործեցի, որ յուրաքանչիւր գավառի մեջն մտնումս տեղեկութիւնք հաղորդեի Ազգային վարչութեանդ, սակայն դավառաց մեջ մտած միջոցին այնպիսի բազմատեսակ դպրոցական, քաղաքական, կրօնական և սահմանադրութեան գործադրութեան զբաղմունքն Էմեղ կալաշարերին և մանաւանդ ազգայնոց խառն երթեկութիւնք այնչափ Էմեղ կտառապեցնէին, որ արեթն բնաւ միջոց չունեինք հաւաքած տեղեկութիւնք փութով հաղորդել ՚ի պատրիարքարան:

Ի շրջագայելն մեր աննկարագրելի բազում տառապանաց հանդեսով և քահիցս մահվան վտանգներ առ ոտն կոխելով տեսնեմ հաջողութեամբ, ապա հասի ՚ի Վան ՚ի Վարապ ճանապարհորդութեան դժնդակ աշխատութեան ներքե ճնշալ զովով 6 օր անկողնո ծառայեցինք, Հայաստանի բարերար աստվածն և հայրենյաց առողջարար օդն փութով ապաքինութիւն շնորհեցին մեզ:

Այժմ Կարնո և Քասեհու ընդհանուր տեսութիւն թող տալով, Կարսա վիճակի ընդհանուր տեսութիւն համառոտակի կգրեմ վարչութեանդ, որ ամենեւն ստիպողական է և անմիջապէս բարեկարգելու կարոտ: Ինչպէս ՚ի Կարսա համառոտիւ գրեցի նույն վիճակի հովվի մասին, թե նա նախկին առաջնորդութեան միջոցին բազմաց շնորհակալութիւն դրած էր, սակայն այժմ ընդհանուր դժգոհութեան պատճառ եղած է և կլինի շարունակաբար: Ռշտունին, Ժերութեան և տկարութեան հաղթահարյալ, բնավին ժողովրդեան որեւից մարդկանց հետ վարվելու կերպ և եղանակ կորստնցուցած է, թե առ ինքն եկած և թե իրեն հանդիպած մարդկանց առանց խտրութեան կանարգե, կանպատմի և կհայհոյե, որո գառն հայհոյութեան բազմիցս ականջալուր եղանք:

Ուսումն, կրթութիւն տալածելու և դպրոց բանալու, ոչ միայն

անկարող վիճակի մեջ է, այլև ՚ի տկարամտութենեն ճնշյալ, կատե
զդպրոցն և զուսումն և վարժապետն: Կարս քաղաքի մեջ մի դպրոց
ունի, զայն խափանել կշանա, այս մասին տեիք Չորափաթիլ քահանայն
և դպրոցի հայկաբան դասատու Մամբրե և ժողովուրդն բողոքեցին առ
մեզ, բավական խրատ և հարգոր կարգացինք հիվանդ հովվի զխին,
բայց բնավ չառողջացավ նորա միտք և զուխ:

Քաղաքի մեջ քաղաքական, կրոնական, թաղական և ուսումնական
խորհուրդներ կազմեցինք և գրով սահմանադրական հրահանգներ
աւելինք իրեն և քաղաքական ժողովին, որ գաւառական երեսփոխանա-
կան ժողովներ կազմեն և ժողովոց կանոնաւոր նիստեր շարունակել
տան, ինքն տկարություն պատճառելով հանձն չառաւ, ուստի գործեր
քաղաքական ժողովին հանձնեցինք, նկատելով, թե երկու կամ երեք
ամիս հոն կենալով ամեն գործ վերջին ծայր կատարելության մեջ
ղնեմք, սակայն նախագահին անհոգութենեն մի ավուր մեջ մեր բոլոր
աշխատություն կանհետանային: Արդեն վաղուց մեր գուշակություն կա-
տարւած է, վասնզի մեր Կարսա նամակագիր կդրի առ մեզ, թե ձեր
կարգադրած ժողովներ երբեք նիստ չշարունակեցին, զի Ռշտունին եր-
բեք նիստ կազմելու հրավեր չկարգաց անդամոց և կասե եղեր, թե
քանի որ ես Կարս առաջնորդ եմ, առանց ժողովի կգործեմ, երբ ուրիշ
առաջնորդ խրկե վարչություն, թող գործն ժողովով:

Ինչպես ծանոթություն տւած եմ, Կարսա վիճակ 42 գյուղ ունի,
չորաքանչուր գյուղ կրնա ունենալ վարժարան և վարժապետ, սակայն
և՛ մեջ բառասնից երեք գյուղեր հազիվ դպրոց ունին, որք ինքնահորդոր
չինելուն բացած են:

Կարսա 16 գլխավոր գյուղերու ալցելություն ընելով՝ անձամբ
սահմանադրություն գործադրեցի և 4 գյուղեր ևս մարդ խրկելով՝ գոր-
ծադրել տվի: Ամեն հանդիսած գյուղերու աստվածախրության և հայ-
քենասիրության վրա քարոզեցի և դպրոց բանալու վրա խիստ ազգու
հորդորներ կարդացի, ամեն գյուղացիք դրեթե պատրաստ էին դպրոց
բանալու, զի ամենեքայն ուսման և գիտության ծարավ էին: Եթե ներե-
ւի լիներ ինձ երկու ամիս նույն վիճակի մեջ մնալ, անշարակույս եմ,
որ երեսունեն ավելի դպրոց հնարավոր էր բանալ, թեպետ վարժապետի
սով կա այս երկրին մեջ, քահանայից վրա ամենասատիկ սղառնալիք
թափելով պատվեր տւած եմք, որ չուրջանց ծխերու զավակաց անպատ-
ճառ գոնե հասարակ բնթերցմունք սորվեցնին, այս մասին ՚ի քահա-
նայից ստորագրություն առած եմք:

Ի Կաղզվան գյուղաքաղաք հասնելով՝ տեիք Սաղաթիլ քահանայն, որ

Շիրակավանի բարեկարգն է, կոնդակ մի նորա ձեռք տալով զնա կարգեցի սահմանադրութեան գործադրիչ Շիրակա մնացյալ քանի գյուղուրեկից, իսկ տեր Հովհաննէս բարեկարգն, նույնպէս կոնդակով կարգեցի գործադրիչ սահմանադրութեան նախշվանից մնացյալ գյուղուրեկից, սակայն անհեռատես և ցնորամիտ Ռշտունին, մեր կարգած գործադրիչներ յուրյանց հանձնած պաշտոնն դադարեցնելով, պատճառ տված է նաև մեր ձեռքը ընտրված թաղական խորհրդոց դադարման: Այս մասին վարչութիւնն ոչ միայն Ռշտունին պաշտոնն դադարեցնելու և այլ թեթևիկ մի ևս պատճելու է, որպէսզի զի թե ուրիշ վիճակաց տեղերնորդներ ղգաշխան և թե մեր աշխատութիւնն ի դերն չելանէ:

Երկիցս 'ի Կարսա գրեցի պաշլխի մասին և արդեւման հրամանագիր խնդրեցի 'ի վարչութիւնեդ, բայց տեսնալով, թե վարչութիւնն հրամանագիր կհասցաղի, խնդիր մատուցի Կարսո կուսակալին, որ այն օրեր 'ի Կարս հանդիպեցաւ, պաշլխի արգելման և հետս պահանջելու հրաման ընդունեցի կուսակալէն և Կարսա մշտեմարիֆին, սույն հրամանագիր Ռշտունին տեսաւ և ընդունելով ընդունեց: Կարսա քաղաքական և կրօնական ժողովներ ոչ միայն մեզ հաճութիւն տվին պաշլխ տալ և առնուլ արգելուլ, այլև բոլոր առածները հետս առնելու բռն հաւանութիւն տվին, ուստի գյուղեր շրջադայելով սաստիկ պատմելք տվինք զյուզացիոց, որ այլևս պաշլխ չտան և շառնուն, գյուղերու իշխաններն և թաղական խորհուրդներն ստորագրութիւն առինք և նդովչութք փակեցինք, 30 օր միջոց տվինք, որ բոլոր նշանված ազգիւնք և երիտասարդութիւնք անպատճառ պատկիին, ապա թե ոչ ազգիւներու կողմանէ տոած պաշլխներ հետս պիտի առնվին: Այս կարգադրութեան վրա բոլոր գյուղացիք անհուն կերպով ուրախացան, շնորհակալ եղան Աղղային վարչութիւնն և բոլոր անգամ օրհնեցին մեր կյանք, վասնզի յուրյանց որդիոց և դստերաց կյանք կալաւովք մի տեսակ զերութիւնն և որդեւաճառութիւնն և շատ զերդաստանք յուրյանց կործանման վճեն կալատեին, միջակ ժողովուրդ սաստիկ պաշլխ տալն ղերծ կմնար, երեսուն-քառասուն տարու աղքատ երիտասարդ կարող կլինին առանց պաշլխի կին առնուլ և առնվաղն հաշվելով միայն Կարսա 43 գյուղի մեջ հարցուր պսակ ավելի կլինիր տարին, սակայն ծանծաղամիտ և աղղատալաց Ռշտունին մեր 'ի Կարսա մեկնելն ղկնի, ղեղեր կրկին կնդեցելու ելած միջոցին ոչ թե միայն պատմելք կուտա պաշլխ տալ և առնուլ, այլ անխորհուրդ հիմարութեամբ կհրամայե, որ աշտուհատե կրկնապատիկ տան և առնուն ղպաշլխն, թերևս այս ծերունին, հուսա-

հատելով յուր մարմնը և միանգամայն հողով հիվանդութենեն, խորհած է յուր կենաց հետ ջնջել նաև աշխարհն ազգին դարմն և դավակ:

Աղգային կրոնական ժողովը կողմանն խոսեցա սույն ծերունի նախկնպոսն, թե Աղգային պատրիարքարան և վարչություն բավական նեղատրուայ է յուր վերա քահանայից ձեռնադրության մասին, զի 10—12 ոսկի առնելով ձեռնադրություն կրնիք, պատասխանեց, թե Ռուսաստանի բաժնի կախկնպոսունք 50 ոսկիին մինչև 100 ոսկի կառնին, վարչություն թող նախ զանոնք կարգի դնե, ապա դա ինժի խրատ տա: Զեկուցի իրեն, որ թե շարունակե այսպես, գուցե արգելման հրամանագիր դա վարչութենեն, նա այս ղեկուցման պատասխանեց, մինչև ցարդ 10 ոսկի կառնելի, սակայն այսուհետև 20—30 ոսկի կառնիմ և կձեռնադրեմ, ո՞վ իմ վիճակիս կխառնվի:

Մեր 'ի Կարս մտնալեն 4 օր զկնի երեկելի հանքայք և տիրացնիրու հայեր եկան ներկայացան յուրյանց սրբազան առաջնորդին, մեք սկսանք միջնորդել, թե հարցուր տուն ժողովուրդ մնացած են առանց քահանայի, կաղաչեմ, որ մեկ դյուրին և հնարավոր միջացավ ձեռնագրեք, սակայն Հաղկերաի նման զայրացած սկսավ բարկությանք հայհոյել զխեղճ հայեր, շուն քոփակ, դուք հարուստ եք, դուք Նրեմիա արբաղանին իմ վրա բողոքած եք, ձեզմե 20—30 ոսկի կառնիմ կձեռնադրեմ, կորեք շնեք և այլն: Խեղճ հայեր կտրազլովս դուրս եկան, ժխտեցին, երբևէ, որ քանի Ոշտունին Կարս վիճակի մեջ է, ոչ քահանա ձեռնադրել տան և ոչ քահանա ունենան:

Այս մասին ոչ սակավ հանդիմանություն տեղացիք գլխին, սա-կայն զլուս շխար խեղճին վրա, խորհեցա անմիջապես հեռագրել վարչության, որ 'ի պաշտոնն դադարեցնե, սակայն տեսնալով նուրա հիվանդություն, գուցե վարչության հեռագիրն ընդունելով արաի մալեն չղիմանալով մեռնի, մինչև ցայսօր հասլաղեցի, 'ի պաշտոնն ղեկուցի իրեն, թե ժողովուրդ դժգոհ է իրմեն, ուստի պարտի անձամբ ձգել վիճակն և պատվավոր կերպով հեռանալ, խոստացա բերել զինքն Վասպուրական և դարմանել, սակայն նա համառելով համառեցավ և ասաց. ես Կարսա մեջ կմեռնիմ, այս մարդ գուցե միտք դրած է Կարսն ալ իր հետ մեռցանիլ, զի բոլոր մարմնս կենդանություն զլուսն է, երբ զլուսն նյութապես և բարոյապես հիվանդ և մեռն է 'ի մեռանիլ, անարախույս ամեն անգամք կհիվանդանան և կմեռանին:

Կարծա վիճակային ժողովուրդք ամենք զգացալ են յուրյանց գըլխոյն անբժշկելի հիվանդության, սաստիկ բողոքներ մատուցին առ մեզ, խոստացալ եմ գրել վարչության և դադարեցնել զայն 'ի պաշ-

տոնեն, եթե այսպիսի խոստմամբ չհանդարտեցնեն, թերևս մինչ ցարդ բաղմամթիվ բողոքներ հասնեին 'ի պատրիարքարան: Շատեր իմանալով, թե Ռշտունին մեր միջնորդությամբ հաջողած է 'ի Կարս մտնալ, սաստիկ կմեղադրեին զմեզ, թե ինչ խղճին մեկ մարդ շահելու համար, այսչափ ժողովուրդ կորստյան վտանգի մատնած էինք, արդարև խեղճ ծերունին հիվանդ վիճակ տեսնալով և ես շատ անգամ կղղջայի քրածս միջնորդութեանս վրա և հանցանք վրա առնելով սրբազան պատրիարքին և Աղգային վարչության անմեղադիր կկացուցանեի, կաղաչեմ որ անմիջապես այդ հիվանդ ծերունին 'ի Կսուց անապատ և կամ 'ի Աղթամար վերադառնալու հրաման ընելով, նորա տեղ մի բանիրուն և հայասեր վարդապետ խրկեք առաջնորդ, որով թե դըպրոցներ բացվեր և բարեկարգվին և թե սահմանադրություն շարունակվի և հաստատ մնա Կարսս վիճակի մեջ:

Քաղիչեցի Մարգար անունով անձ մի, որ 700 ոսկի տոկոսով դրամ առած է Ռշտունիին, սա եպիսկոպոսի դրամներ մարսելու նպատակով հանուի վիճակային ժողովրդոց ստեպ հեռագիր կուղղե Աղգային վարչության և 'ի պատրիարքին և Ռշտունին՝ առաջնորդ կլնդրի, խեղճ Ռշտունին ոչ միայն չէ կարողացել այս խարդախ անձին չորս պրամներ տոնոյ, այլև հիշյալ կաշառակեր փախանձիկ⁷⁷ Մարգարի ձեռք դսրծիք եղած է, այն շահամու անձեն 'ի զատ Ռշտունին երբեք խոսակից չունի, ուստի եթե Ռշտունին պաշտպանելու մասին հանրագիր խրկվի 'ի Պոլիս՝ Մարգարի խարդախությամբ, կհորինվի և կխրկվի, ինչպես առաջներ կխրկվի եղեր, ուստի վարչություն բնավ կարելի չի որոշություն տալու չէ խրկված խարդախ հանրագիրներուն:

Կարսս թե քաղաքացւոց և թե գյուղացւոց նյութական վիճակ բուլականին բարվոքած է: Բոլոր արհեստները և վաճառականություն հոյոց ձեռքն է, աղքատություն խիստ սակավ է: Կարսս բնակիչը բնավ սովորություն չունին Պոլիս, այլևայլ կողմեր պանդխտութեան երթալ:

1000 տուն տաճիկ բնակիչ կա Կարս քաղաքին մեջ, մեծագույն մասամբ լավ կվարվին քրիստոնեից հետ:

Կարսս գյուղացիք ամենք երկրագործութեան կպաքապին, գյուղացւոց մեծագույն մասին նյութական վիճակն ապահովված է: Ռուսիո կողմի պարսիկ ավազակներ Շիրակովանի և Նախիջևանի գյուղերուն շատ անգամ վնաս կհասցունեն և ավազակութեան հետ երբեմն երբեմն զմարդիկ ևս կսպանեն: Հիշյալ գյուղացիք քաջասիրտ գլուղ զննքի վարժություն ունին, ժամանակ առ ժամանակ բավական կզինին ավազակաց դեմ՝ յուրյանց անձ և ինչք պաշտպանելու:

Նախիջևանի 16 կոտր գյուղացիք Անի քաղաքի հարավային լեռանց և ձորոց մեջ բնակելով՝ բուն մեր նախնի նահապետական պարզությամբ կվարվին: Ճեղալ և այլ քիչ քուրտեր հիշյալ գյուղերու շքր-ջապատներ բնակելով, խեղճ գյուղացվոց ձեռքեն շատ ընդարձակ երկիր և հողեր յուրացնելով թափու բրած են: Քուրտերու գյուղեր մինչև 100 կհաշվին այս կողմեր, սույն հեմամալյաք երկրին հողերեն 40 մասն մի մասն հողիվ մնացած է հայոց ձեռքն, ամռան ճելալցիք վրաններ հայոց հողերու և կալվածներու մեջ հաստատելով, խեղճ երկրագործաց շատ վնասներ կհասուցանեն և ցանած արտաբայք կկերցունեն: Ճելալցոց այլ քրտոց այս տեսակ և ուրիշ այլ և այլ տեսակ հարստահարությանց մասին մի աղբու բողբոջադիր ուղղեցի Կարսա մյուլեսաարիֆին՝ ի ձեռն Շիրակավանի բարեկարգ տեր Սաղաթել քահանային և հայոց զրկանաց հատուցումն պահանջեցինք Կարսա կառավարութենեն:

Շիրակավանի գյուղերու մեջ թափուն մի ավուր գոթանով վախճող հողեն 100 զուրուշ թափուի դրամ պահանջելուն համար, հայք, արսիկք և տաճիկք միաբանելով ի կողմն ռուսաց կուլեին գաղթել, այս մասին մանրամասն տեղեկությունք հավաքելով գյուղացվոցմեն ընդարձակ բողբոջադիր մի պատրաստելով՝ ընդգեմ թափի մեմուրի և ընդգեմ տեղույն տնկարող դայմադամին ի ձեռն երզնկացի մահմուտի Գեորգ աղային խրկեցի դարձյալ Կարսա մյուլեսաարիֆին և զեկուցի իրեն, եր եթե մի ավուր գոթանի տեղ 30—40—50 թափիք գրելու չլինին և դայմադամ չփոխեն, արդարե թե հայերեն և ուրիշ ազգերեն ղեպ ի ռուսաց սահման պիտի գաղթեն և այլն: Թափու մեմուրին և դայմադամ պաշտոնն տնկան և մեր բողբոջագրոյն համաձայն խնդիրներ կարգադրվեցան: Շիրակավանի դաշտոց մեջ 20 գյուղ հայ բնակիչ կա, 80-են ավելի տաճկաց, արսկաց և քրտաց գյուղեր կան: Երկրի ընդարձակ հողերեն 20 մասին 2 մասը հազիվ թե հայոց ձեռքն է մնացեր: Թե հիշյալ Շիրակավանի և թե Նախիջևանի ամեն գյուղերու մեջ Բագրատունի թագավորաց ժամանակն մնացած եկեղեցիք և վանքեր նկատեցինք, որոց շատեր ցայսօր տակավին կանգուն և շին են, զորս ի ձեռն այլասեռից տեսանելով՝ կենացս կես մաշեցաւ, սիրտ իմ խռովեցավ հիս և երկամունք այլաբանեցան, Երեմիայի պես բյուր անգամ անիծեցի իմ ծննդյան օր: Սրտիս սաստիկ կսկիծեն և մորմորմանեն աճապարեցի փութով հեռանալ այն աշխարհեն, զի եթե կամենի ի գերեզման խաղաղությամբ ի ջանելով և չարտի կարենայի այսօր սույն համառոտ տեղեկություն հաղորդել վարչության: Ամեն

կիս ժամու միջոց գլուղերու մեջ, բլրաց վրա, լեռանց ստորոտ դեղեցիկ հովիտներու մեջ, հոյակապ եկեղեցիք և վանորայք կան, որք ճշմարիտ ապացույց են Անձու հաղար և մեկ եկեղեցյաց: Շատեր խոտերու և հարդերու ամպարանոց և շատեր խաշանց մակաղատեղի են 'ի ձեռս քրտաց:

Կտարակուսիմ այս երկրի բնակչաց բարոյական կյանք նկարագրելու, գուցե սուրա բարոյական ավերմունք մյուս նյութական ավերմունքին ավելի արտասովալի լինի, սակայն հայրենյացս և պաշտոնիս պարտք կատարելով՝ պիտի նկարագրեմ աստանոր, զոր ինչ տեսի աչոք և զոր շոշափեցի մտոք:

Շիրակավանի և Նախիջևանի գլուղացիք ժողովուրդ եկեղեցասեր և բարեպաշտ կերեխն և նախնի քրիստոնեության հետևող, սակայն ոչ 'ի վարդապետաց քարոզիչ տեսած են և ոչ 'ի քահանայից ուսուցիչ: Եկեղեցին քարոզ տալով, երբ երեկոյան գլուղացիք կհավաքեի մեր փարախի միջի վեհարան, քրիստոնեության վրա հարցումն կուղղեի ժողովրդյան և կառաջարկեի, որ խաչ հանին երեսներն և հայք մեք աղոթք կարդան: 'ի քահանայից սկսյալ, մինչև լեռան մեջ մեծույած հովիվն, բնավ չէին կարող քրիստոնեության վրա երկու բառ բացատրություն տալ, ուղիղ խաչակնքոյ և հայք մեր տակ և երես խաչակնքոյ յուրաքանչյուր գլուղի մեջ մեկ կամ երկու մարդ հաղիվիս պատահեր, երբ կառաջարկեի, որ կարգավ գան խաչ հանեն երեսներն, հայք մեր կարդան, խոտն բաղմությամբ աքաղաքս կմաղեին, չինի թե խաչտառակվին, երբ Չիլի և ուրիշ քանի գլուղից մեք այս տեսակ քննության կառնեի, այր մի բարձրածառն աղաղակելով ասեի, թե նախ պետք է սրբազան մեր քահանայոց կոնչիք և տեսնաք, թե խաչ հանել գիտե և ուղղությամբ հայր մեր մինչև 'ի գլուխ կրնա անխառ տակ և ալն, ապա թե զմեզ ոտիպիք խաչ հանել:

Արդարև, շատ գլուղերու քահանայք ոչ քրիստոնեության վրա հմտություն ունին և ոչ սակավաթիվ գիտցողներ ժողովրդական երկու բառ ուսուցանելով երես ուղիղ խաչակնքել տված են, և ոչ գոնե հայր մեր մի ուղիղ արտասանելու փուլթ ունեցած են իրենք: Երբ պապականք և բողոքականք այսպես պարզ, միամիտ, անուս, քրիստոնեությանց և յուրյանց եկեղեցվոց ավանդության անտեղյակ ժողովրդյան մեջ ոտք կոխելու լինին և սոցա փոքր-ինչ կարգավ գրել սովորեցնեն և յուրյանց զաղափարին համաձայն քրիստոնեության վրա սուղ ինչ հմտություն տան, արդյո՞ք լուսավորչական հայ կմնա, ամեն ասեմ ձեզ՝ բնավին ոչ, ուստի մինչև ամեն գլուղի մեջ դպրոցներ բաց-

վին, պարտի կրոնական ժողովն մի թիկնապահ քարոզիչ վարդապետ Կարսա առաջնորդեն և երկու քարոզիչ ևս մին Նախիջևան և մյուսն Շիրակավանի գյուղացիներուն հասկացնել:

Այս կողմի մարդիկ բնավարութեամբ բարեսեր և ընդունակ մարդիկ են, սակայն ոչ հայութեան վրա և ոչ ընկերակամութեան վրա երբեք գաղափար չունին: Նախիջևանի գյուղերու ժողովուրդը բուն երկրին հին բնակիչք են, սակայն Շիրակավանի ժողովուրդը Հայաստանի զանազան կողմերէ եկամուտ են, ուստի թե գաղափարաց և թե կենցաղավարութեան մէջ խիստ տարակարծիք են իրարմէ:

Չորս-հինգ օր հարսանիք կանեն և մեծածախ շալլութեամբ կմաշին: Չորս օր մի ամբողջ փոխադրենցիք և շալլութեանց չափ դնելով պատվիրեցինք, որ իբրեւ քրիստոնյա մարդ կենցաղավարեն աշխարհի վրա, վասնզի գյուղացւոց հարսանաց մէջ շատ անբարոյական զեպքեր կատարահին, հորմն կռիւներ առաջ գալով վիրավորութեան և մինչև սպանմունք ևս տեղի կունենան: Այսպիսի անբարոյական անկարգութեանց առաջքն առնալ դարձյալ հանճարեղ և հայրենասեր առաջնորդ լինելու է, սակայն ոչ գոյ՝ ի ժամանակի աշամիկ առաջնորդ և այլն:

Այս կողմեր տարին չորս-հինգ առ և անկարգութեան կատարահին պաշլիսի սովորութեան պատճառով, վասնզի, ինչպէս նախապէս գրած ենք, աղջկան հայր իր պաշլիս շատ առնելու փափաքով մինչև 20—30 տարի օրիորդ տան մէջ կպահին և կամ դրամ շատ առնելով աղջկան ատելի մեկին նշանել կուտան, ուստի աղջիկներ այս երկու տեսակ անողորմ և անօրին զրկանաց շրջալով դիմանալ, քրտաց, տաճկաց և պարսից երիտասարդաց հետ փախչելով հայրենի եկեղեցւոյ ծոցն և ազգային ազգահամարեն կղրկվին ՚ի նախատինս հարց, մարց և ազգականաց յուրանց և ի՛ր ցավ լրութեան ազգիս:

Պաշլիս Կարսա գյուղերու մէջ 10 ոսկի են մինչև 50 և մինչև 100 ոսկիի հասուցած են, աշխարհ գումար դրամոց հետ կա 1000 դուրուշանոց ձի, ծանրագին զգեստք և ընծայք: Սուլն այս ներքին հարստահարութեան, արտաքին քրտաց հարստահարութենէն կրկնապատիկ ավելի է, զի մեք նուրբ քննութեամբ կշռեցինք և համեմատեցինք, որ աշտոսիկ այսպէս լինելն, մանավանդ գյուղացիք բոլոր անգամ խոստովանեցան և վկայեցին, թե միայն այս պաշլիսի հարստահարութեան թուելի վնասակար է քրտաց հարստահարութենէն, որով զմիմյանս կկործանեմք և կղրկեմք:

Ուստի սույն վնասակօր սովորութիւնն բնաշինչ ընելու համար հնարք և աշխատութիւն երբեք չի խնայեցինք, որ մեր օգնական խնուացի տեր Եսայի և Շիրակավանի տեր Սահփան թողուցի Բագրեւանդ մնացյալ գլուղորեկից մեջ սահմանադրութիւն գործադրել և պաշլխի շար սովորութիւնն անթերի լրացնելով՝ բոլոր նշանած աղջիկներն ամուսնացած են:

Հիշյալ գործունէութիւն երկու քահանայք մեր տված հրահանգով և կոնդակով սուրբ Հակոբի պատգ Գնացել են 'ի Կարս՝ սահմանադրութիւն գործադրելու և պաշլխներ արդիւնելու և հետո պահանջելու, թեպէտ Կարսոյ մշտնջատարիքին հրամանագիրն ունին ձեռքերնին, սակայն զորով կիմաջեն մեզ, զի եթէ պատրիարքարանն պաշլխի արգիւման.... (Նամակի վերջին մասը չկաւ—Հ. Պ.):

Մեր Հայաստանի այցելութեան անհրաժեշտ պիտոյից համար 'ի Պոլսի գնված կայից հաշվեցուցակ 1872 մայիսի և հունիսի ամսուց սկսյալ մինչև ցուլիսի 19 ցմեր 'ի Պոլսո մեկնիլն և հունիսն մինչև ց1873 հունվարի 1 'ի միջոցի վեց ամբողջ ամսուց մեր ձեռք տեղի ունեցած ընդհանուր ծախուց հաշվետոմարին պատճեն, զոր Ազգային տնտեսական խորհրդոց ուղարկութիւն կհանձնենք:

Ղուրուշ

800 մի կաշիի թենպելիթ⁷⁷ վանեցի Աճեմ Խաչոյան Գրիգոր աղայի ձեռք:

280 կրեք ղուլգ լավ ոտնաման (երկու ղուլգ ջիղմա և մին կոնդուրա)⁷⁸:

100 մի բրդե վերմակ:

120 3 հատ տեղացի կարած ֆանիլա⁷⁹:

120 մի մեծ կաշիի պայուսակ:

160 մի վրա առնելու մեծ ֆանիլա:

120 12 հատ երեսի մեծ անձեռնոց:

1800 գումար

120 երկու հատ վեղարացու շալ:

140 մի թավիշն լավ գլխարկ Ղալաթիո տեր Հովհաննեսի ձեռք:

450 մի շուխայի վերարկու վանեցի դերձակ Սեբրբի ձեռք:

360 երեք հատ կապալու շամակ⁸⁰ մեր Սեդրակի ձեռք:

50 12 հատ կապույտ ձեռնոց:

250 մի թուփ խաս ամերիդա կյումուշ կարդանյանի խանութեն:

3170 'ի Պուլսո մինչև 'ի Պոնտոս ծախք:

300 մի դամարայի պիլիթ³¹:

75 մի սպասավորի պիլիթ՝ փոխանակ 150 դուրուշ:

47 բեռնակրաց մաքսի սպասավորաց և նավակին մինչև 'ի նավ:

70 հաց կերակուր:

60 մի փորձանավոր երիտասարդի տվի նավի մեջ և ստիպելով խըրկեցի 'ի Լենտոթիս յուր հայրենիքն:

45 Պոնտոսի նավահանդիստ նավակին բեռնակրաց և մաքսատան սպասավորաց:

50 Զայ Պոնտոսի մեջ առնված՝ ճանապարհին զործածելու համար:

28 6 հատ շաշի ստաքաններ:

3845

112 Պոնտոսեն մինչև 'ի Բաբերդ կերակուրի և պանդոկաց ծախքեր:

24 Բաբերդի մեջ շաշի համար շաքար:

85 Բաբերդեն մինչև 'ի Կարին կերակուրի և աշխ:

600 շորս ձիու, վարձք (երկու հեծնայու, երկուք բռնուն մին մի 150 դուրուշ):

4661 Կարնո քաղաքի մեջ սնհրամեշտ ծախքեր:

780 մի կարմիր ձի վանեցի Զաքարյան Զաքար աղայի ձեռք:

400 Սուլն ձիուն համետ տռանց կոլան⁸², թաղիք, դարձյալ Զաքար աղայի ձեռք:

180 մի սիճատեն՝ Կարնո տեղ Գրիգորի ձեռք:

660 մի բեռան ձի՝ խնուսցի տեղ Ասայիի ձեռք:

80 սուլն ձիուն փալան սանձ և աշխ, տեղ Նսայիի ձեռք:

38 ձիու շուլ թաղիք՝ քեռոց սպասավոր Գրիգորի ձեռք:

100 15 շորս ձիանց հարկ՝ զալի, խոտ Գրիգորի ձեռք:

30 մեղ երկու և տեղ Նսայիի երկու ձիանց նավաձեք՝ տեղ Գրիգորի ձեռք:

60 մի հեռագիր Կարինեն Պուլիս 'ի պատրիարքարան՝ մեղ ձեռք:

64 մեղ և սպասավորի շորեղենաց լվացման՝ Գրիգորի ձեռք:

100 կուսակալի սպասավորաց՝ մեղ ձեռք:

7153

110

- 20 Շաքար և խահով՝ Գրիգորի ձեռամբ:
 25 մի դիրք և մզրախ⁸⁴ անվանյալ տեր Հովհաննես՝ իր քաջության
 ուսումնասիրության համար:
 25 մի դիրք բողոքականաց վարժապետ տեր Հարությունն բողոքա-
 կանսն հաբերելու համար:
 250 Բասեհեն մինչև՝ ի Կարս՝ մի գրաստու և զմեզ տանող մարդկանց
 վարձք:

7473 Կարսա քաղաքի և գյուղորեից միջին ծախքեր:

- 60 Հեռուդի Կարսեն ի Պոլիս տառարաբարան:
 30 Չորս ձիու նալվածք՝ Գրիգորի ձեռամբ:
 30 Մեր վերամակի երես նորագելու՝ Գրիգորի ձեռամբ:
 10 Այարի⁸⁵ տակի թաղիք՝ Գրիգորի ձեռամբ:
 100 Բզեշիսի սպասավորաց՝ մեր ձեռք:
 24 Երեք անգամ կերակուր՝ Գրիգորի ձեռամբ:

7727 գումար

դուրուշ

- 200 մի սև յափունձա⁸⁶ Գրիգորի համար՝ տեր Սաղաթելի ձեռամբ:
 100 Կարսա մութեսարիֆեն հանված շափուշին 18 օր մեզ մինչև ի
 Կաղզվան շրջադայելու համար:

8027 ի Կարսա մինչև ի Բաղրկանդ գավառ

- 50 մի ձիու վարձք Կաղզվանու մինչև Համատ գյուղ Ալաշկերտու:
 100 հետերնիս առած երեք հրացանավոր հայ քաջերուն:
 30 դարձյալ ձիու նալվածք Բաղրկանդա Կարաքիլիսա գյուղին մեջ:
 150 Վաղարշակերտի տեր Հովհաննեսն, որ իբրև զրադիր մինչ ի Հա-
 ծեթ ընկերացավ մեզ:
 200 մի կիսամաշ քուրք՝ հիշյալ տեր Հովհաննեսին:
 80 Բաղրկանդեն մինչև ի Բաթնոց երկու ավուր ճանապարհին բուրտ
 պեյերու ծառայից:

8637 Բաթնոցեն մինչ ի Հարնկե և Հարբեշ

- 80 Արծկա երկու զապթիեից տրվեցավ, որք ընդ մեզ շրջեցան:
 15 երկու ձիու նալվածք (ճամբայց դժնդակն 15 օր հաղիվ դիմանար):

- 14 Մեծուհա վանից սպասավորաց:
 24 Ականից մեջ զլիսիս բարձերու երեսներ նորոգելու:
 24 Խամիկ Կարապետին՝ մի զույգ ռանգաւան:
 80 Ականցեն մինչև 'ի Լիմ անապատ 'ի ներս և անտի մինչև 'ի Վան:

8884 Վանա քաղաքի մեջ եղած ծախքեր

60 քսան բառով մի հեռագիր 'ի Պոլիս 'ի պատրիարքարան:

18 ձիանց համեաներ նորոգելու:

268 6 տասն բոլոր փողոցային ծախքեր:

600 քեր սպասավոր Գրիգորի 6 ամսական մինչև 1873 հունվարի 1
 1600 տեր Եսայի և տեր Ստեփան մեր օգնական քահանայից ամսա-
 կան:

11530 Տառնմեկ հազար հինգ հարյուր երեսուն:

Կեդրոնական սնտուկեն և դամբարան առաջնորդներեն ստացած
 մուխաթայից ցուցակն է, որոնք աւրդեն ստանալով և 'ի պատրիար-
 քարանի կողմեն ընկալապիս լաված հմք առաջնորդաց:

Ղարուշ

1000 Կանխիկ կեդրոնական սնտուկեն հուլիս և օգոստոսի ամսական-
 ներ:

420 Բարերդու 1872 ամի մուխաթայից Թունիկ Գրիգորիս վարդապե-
 տեն:

500 Հատան Գալայի վանքի 1872 ամի մուխաթայից Տիմոթեոս վար-
 դապետեն:

1000 Ուլլըիլիսեի վանքի 1872 ամի մուխաթայից առաջնորդն Հով-
 հանենս վարդապետեն:

1000 Կարսա վիճակ 1873 ամի մուխաթայից Ռշտունի եպիսկոպոսեն:

750 Կեդրոնական սնտուկեն դարձյալ նալի ծախսաց հատկացյալ:

4670 Չորս հազար վեց հարյուր յոթանասուն

Ղարուշ

11530 ծախք

4670 եկամուտ

6860 պարտք

Երկու Բասենու մեջ մեծ և փոքր 30 հայոց գյուղեր կան՝ որոնց մեջ 820 տուն հայ ընտանիք կբնակին: Պասքևիչ, երբ Հայաստան կուգա և կվերադառնա, ռազմաթիվ հայ ընտանիք երկու Բասենեն գաղթական կիրթան ռուսահայոց կողմեր, ըստ պատմության արդի բանակացվոց՝ 250 գյուղ հայ բնակիչ են եղեր երկու Բասենու գավառաց մեջը, 250 գյուղեն 10.000 ընտանիք գնալով գյուղերը թողուցած են քրտաց ձեռքը: Այժմ 225 տաճկաբնակ և քուրտաբնակ գյուղորևից մեջեն 15—30 գյուղ հայոց բնակարան մնացեր է: Բոլոր հայեր երկրագործութեամբ կպարտապին, երկիր բարեբեր և արդավանդ է: Երասխ երկու Բասենու գյուղեր հայս կոյս և հայն կույս բաժանելով՝ ինքն Բասենու հյուսիսեն զեպի հարավային արևելք դիմելով կերթա՝ ի Կաղզվան և անտի դեպ ի արևելք ուղղելով յուր ընթացք կերթա ի դաշտն Արարատայն: Բասենու գյուղերը առհասարակ լավ դիրքեր ունին, օդն առաջին կարգի առողջարար և ջուր քաղցրահամ, հողեր մեծ մասամբ ջրարբի, պաշտեր և լեռները խոտավետ և զվարթահայաց: Մարդէն հին նահապետական գաղափարով կկենցաղավարին: Բասենցիք բնավարութեամբ և լեզվի պարծածութեամբ շատ կնմանին Կարնու գյուղացվոց և արդեն Կարնու գավառակից կհամարվին: Բնական հայրենասիրություն մի սնենալով երբեք օտարություն դիմելու փափաքը չունին և չեն դիմեր ալ, ոչ ի Պոլիս և ոչ ի ռուսահայս, աշխատասեր և բավականասեր են, արք և կանայք զգեստի կողմանն պարզասեր լինելով պճնասիրութենն խիստ հեռի են, ընդհակառակն աղջիկ նշանելով և երիտասարդ պսակելու մասին շոտայության գաղաթի հասնելով՝ մեծուպես ինքզինքնին կվնասին, աղջկան տերը նախ՝ 500 զուրուշ առնելով միայն խոսք կուտա և ապա 10-են մինչև 30 ոսկի պաշլիս կսահանջն երիտասարդեն, որ պայս գումար վճարիլեն զկնի կպատարատովի սա տարվան հինդ տաղավարները մեծածախ խորտիկներով և ընծայուք, այն է՝ մեկ ձեռք զգեստով և մեկ քանի՝ մը ոսկիով հանդերձ (տահուլով և զուռնայով) կերթան նշանված տեանելու, նշանված աղջրկան գյուղի կանայք և աղջկունք կժողվին, երկու-երեք ժամ կպարին և այլն: Ագահ և անգութ մարդիկ են, 2 և մինչև 3 տարի աղջիկ նշանված կպահեն տան մեջը, որպեսզի շատ տաղավարներ անցունելով խորտիկ ուտեն և ընծաները հավաքեն:

Գաղթականություն մինչ ցայսօր ոչ խմբովին և ոչ անհատական գաղթական չունենալով այնչափ զգալի աճումն չեն ունեցեր:

Ուստի պաշլխի հինգ տաղավարի և հինգ օր հարսանիքի առնելու վնասակարք և նվառաացուցիչ կետերը՝ մեր խորին ուշադրություն դրավելով՝ արգելեցինք որդեկաճառ տուր և առ, 5 տաղավարի քնծայատուր սովորությունը և 5 օր հարսանյաց զեղխությունը: Բասենու զխավսը կղած գլուղի մեջ ժողով մի գումարելով երկրին երեւելի մարդիկներուն և քահանաներուն առաջարկեցինք, որ փութան ազգի վնասակար սովորությունն մեջտեղէն խալառ բառնալու և ամենքն ի միասին մեծ փափագք ցույց տալով ստորագրություն տվին մեզ սուչն ազգավնաս սովորությանց խալառ հրաժարիլ: Սակայն վստահ չլինելով անոնց ստորագրության և խոստման վրա՝ առաջնորդ Տիմոթեոս վարդապետն պատվիրեցի, որ այլեւս պաշլխ տվողաց և առնողաց պատկին հրաման չառնեն պաշլխ առնողաց և տվողաց որդին վրա, սակայն ասկե քսան օր առաջ նամակ մի քնդունեցի Տիմոթեոս վարդապետեն, թե առանց պատրիարքարանի սաստիկ կոնդակի մը և առանց կառավարության հրամանագրի և բռնության անկարելի է սուչն սովորություն մեջտեղէն վերցնելու, զի ասե թե Ձեր տեղեւ մեկնեկէն երկու ամիս հետո շատեր յուրյանց խոստման և ստորագրության հակառակ սկսան տալ և առնուլ, ուստի մեր օգնակաճ քահանայից նամակ մը ուղղեցի, որ Կարսէն վերադառնան ի Կարին և կռուակալին հրամանագիր առնելով երթան ի Բասեն և բոլոր գործնամբ արգելք մը տալ չար սովորության:

Սուչն այս կետերու վրա բազմիցս գրեցի և աղաչեցի զվարչություն, որ փութանակի կոնդակներ ուղղե առ ամենեցուն՝ առ առաջնորդս վիլայեթին արքեւուլ վերոհիշյալ ազգավնաս սովորություն: Կհուսամ, որ մեր աշխատի մեծ կարեւորություն տված կետը՝ վարչությանդ ուշադրությունը դրավելով այս անգամ չի պիտոր հապաղիք արգելիչ կոնդակներ և հարսանյաց չափավորության վերաբերյալ կանոններ առնալով խրկիլ: Մեր քարոզչության և առտնին խոսակցության մեջ, թե որչափ ազգու կերպերով և դորավոր փաստերով ջանացեր եմք այսպիսի ազգավնաս սովորություն բառնալու հորդորել տալ քահանայից և ժողովրդոց, չուգեցի նշանակել աստանօր: Այլ կաղաչեմ, որ մեր տրքնություն առ ոչինչ չհամարեք, զի այս ներքին հարստահարություն արտաքին հարստահարութենէն ավելի վնաս կհասցնե աղոթական, վասնորո չգանդադեցա մեր բոլոր գործնանց մեջ նշանակել սուչն կարեւոր կետեր և վարչությանդ ուշադրություն հրավիրելու առ այս:

Երկու Բասեն 30 գյուղորեկից մեջ բնավ կանոնավոր դարոցի հետքն անգամ չի տեսնվիր, քանի մը գլուղերու մեջ քանի մը խեղճ տղայք

դյուզի 'ի քահանայից հասարակ դաս կանին, դասատու քահանայից և յուրյանց 3—4—5—6 և ամենին շատը 8 աշակերտաց թիվը մեր ընդարձակ տեղեկագրութեան և ճանապարհորդութեան մեջ նշանակած հմբ, զորոց ավելորդ կհամարիմ առանձին տեղեկութիւն տալ այժմ: Բասենցւոց վոց վրա ո՛չ աղգայնութեան ողի, ո՛չ ազգասիրութեան զգացում, ո՛չ առաջադիմութեան փափաղ և ո՛չ ուսումնասիրութեան եռանդ և կրոնագիտութեան ջերմութիւն կտեսնվի: Ժողովուրդ մեծագույն մասամբ սառն անտարբեր, պարզաբարո բնութիւնը մեջ կնշմարվի, վասնզի վերոհշյալ բարոյական ամենակաշեւը կետերու վրա ո՛չ խոսիլ, ո՛չ քարոզել և ո՛չ հրահանգել մեկ մը դռնված է Բասենա երկրին մեջ:

Բացի մեկ-երկու բարիբարո և բարեկիրթ քահանայից մնացյալը անկիրթ և անուս, թե կրոնական անհետաճուտ, թե աղգութեան մասին անհմուտ լինելով, պարապուրտ ժամանակ կանցունեն, կսիրեն երկիր մշակել, անասուն բուծանել երկրին վրա, քան թե եկեղեցի պայծառացնել և ժողովուրդը հրահանգել, եղբայրասիրութեան և 'ի ազգասիրութեան յուրյանց բիրտ և տնհրահանգ ընթացյուր ժողովուրդեան գլխավոր տնկարդութեանց շարժառիթ լինելով, զնոսա բռնութեամբ հնարանդեցնել կտրին քան սերով և իմաստութեամբ կառավարել:

Բասենու Մաղխատրոսի սուրբ Աստվածածնի վանքին վանահայր Տիմոթեոս վարդապետ, որ երկու Բասենու սուղծորդ կանվանի տալժմ բոտ մասին թէ՛ չէ բավական, սակայն և թե ըստ մասին ևս չէ կարող 'ի կարգ և 'ի զգաստութիւն հրավիրել զքահանայս, զի Բասենու քահանայք Կարնո տեղ Հարութիւն եպիսկոպոսին ձեռնադրվելով և մանավանդ հրահանգ մը ընդունելով, չեն զգանիր յուրյանց սեփական հովվին անսալ և հնարանդիլ, զի ունին զարավոր պաշտպան Կարնո կեդրոնին մեջ, որ հաբաժամ Բասենու վիճակ Կարնո վիճակին հետ միացնելու մտածելով յուր սիրտին մեջ, մի տեսակ ձախողակի քաղաքականութեամբ քահանայք և ժողովուրդը կհուղեն Տիմոթեոս վարդապետին դեմ, զի ինչ տեսակ անկանոն և մերձավոր պսակի հրաման զոր կարգելու Տիմոթեոս, բասենցւոց Հարութիւն եպիսկոպոս յուր ձեռնադրած քահանայից միջոցով պսակելով առաւուրակս կվարձատրվի, որով Տիմոթեոսին աղգեցութիւնը իսպառ կանհետանա յուր վիճակի ժողովրդոց և քահանայից վրայն, զի ծանր հանցավորաց բավական է նսմակ մի ուղղել կամ դիմել 'ի Կարին, իսկույն արդարացալը մտանին 'ի Կարին, զորս ոչ ոք խնդիրն այնուհետեւ կոչել հանցավոր, զի երկնչին 'ի սպառնալաց Վհհապետյանին, որ նստի 'ի բարձրութիւնս Բարձր Հայոց:

Տիմոթեոս ծայրագույն վարդապետն 8 տարի ամբողջ Մագիստրոսի վանքին վանահայրութունն և Բասենու առաջնորդության պաշտոն կլարեւ անընդմեջ, սակայն սա վանքն գրեթե մի տեսակ ամայնության մեջ թող տալով բնավին անհոգ եղած է վանքին նյութական և բարոյական շինութեան և վերանորոգութեան: Մագիստրոսի ձեռքով 600 ամբար առաջ շինված տաճարին դմբեթի վեղարի կես կողմի վրայի քարերը խախտված կամ քնկած են, նույնպես տաճարի տանիքի սալերը տեղին տեղիս խարխլեր և քնկեր են, զորս վանահայր երբեք շինելու և վերանորոգելու խնամք չէ ունեցեր: Վանքի շենքերը ամբողջ հինցեր և կործանելով վիճակի մերձեցեր են, ազգու խրատներ և հորդորներ տվինք վանահոր ոչ միայն նյութական շինվածոց հաստատութեան փութ տունիլ, այլ ջանալ ամենայն զորութենեւ աշխատել ժառանգավորաց ուսումնարան բանալ վանքին մեջը, որո մեջ պատրաստվին վիճակի թե քահանայացուք և վարժապետացուք, սակայն պատասխան կլնդունեի վարժապետեն, թե ես եկա վանք այս վիճակին մեջ գտա և միջոց չունեցա նյութական շենքեր հաստատել և վարժարան բանալ, վիճակայինք չօգնեցին ինձ ասեր, սակայն ինքն, ազգու հորդորներ չէր տված ժողովրդչան և եթե կամեր, կարող էր առնիլ, զոր ազգիվ մեք կպահանջեինք:

Ուստի Նզարն գլուղին գումարած ժողովին մեջ և թեպետ այցելած գլուղորեից եկեղեցւոց մեջ, երբ յուրաքանչյուր գլուղորեից դպրոցի բացման վրա խոսեցանք և համողիչ հորդորները կարդացինք, շնորհանք վանքի վիճակ ժողովրդոց ներկայացնել և հրամայել, որ վանքին շինութեան և դպրոցի բացման բոլոր զորութենեւ ջանան, ժողովուրդ թե վանքին մեջ և թե գլուղորեից մեջ դպրոց բանալու մեծ եռանդ առաջ կբերեր և ի խորոց սրտի կբաղձար, եթե հորդորներ մեր հետեւն հետզհետեւ կշարունակվիր, անշուշտ մեր հերկած և սերմանած պիտի բուսներ և պտղաբերեր, սակայն զկնի մեր ո՞վ տի հորդորեւ և քաջալերեւ, ո՞չ որ, եթե ոչ վարչութեան սաստիկ հրաման առ Տիմոթեոս վարդապետն, որով կամահակամա ստիպվի վանքին և գլուղորեից մեջը դպրոց բանալ: Մեք ժողովրդոց սիրտ զարթեցինք, պատրաստեցինք և վարժապետ չգտնալով քահանայք պարտավոր կացուցինք, որ անպատճառ ժողովրդչան աղայոց դռն յուրչանց դիպցածնին սովորեցնեն, մինչև որ դպրոցներ շինվին և վարժապետները պատրաստվին, և նոքա ուխտյուք խոստացան մեր տված պատվեր իբրեւ յուրչանց սեփհական պարտավորութիւն կատարել, այս էր իմ պատվեր առ քահանայս, թե մեն մի քահանա պարտի յուր մկրտած տղան անպատճառ կարդացնել, քրիս-

տոնհոլովուն և զհայաթյուն ուսուցանիլ, սակայն ավանդ, որ դեռ շատ քահանայք ոչ քրիստոնեության և ոչ հայության վրա հմտություն չունին, ուստի կադաշեմ, որ վարչություն, կրոնական ժողով մեր առաջարկություն ընդունելով ազդու հրահանգներ խրկել դավառները, հրամայելով այն ամեն գյուղական քահանայից, որ զոնն հասարակ ընթերցմունք քրիստոնեություն և հայություն սովորեցնեն յուրյանց ժողովրդյան որովոց, զի ամեն գյուղացիք տակավին կարող չեն և չունին միջոց գալուց շինել և վարժապետ բերել:

Մագիստրոսի վանքի Տարոնո զառ 'ի կողի վրա շինված իբրև բարձրահայաց տեսարան մի կհատի Բասենու դաշտի արևելյան և հյուսիսային ընդարձակության վրա: Վանքին կենսավետ օդը Հայաստանի առաջի կարգին առողջարար օդն է և ջուրն բարեհամ: 60 սոմարի սերմանելո հողը ունի, մեծագույն մասամբ ջրարբի, իսկ փոքրն մասն անջրտի, 6 քարդ խոտ բեթող խոտախ և զի 10 սոմար պտղի կհավաքվի երկու Բասենն: Ըստ ասության, վանահոր տարին 15—20 և կամ 30 պսակ հաղիվ կլինի, սակայն մեք ստուգեցինք, նշանակյալ թվեն ավելի կհանդիպի, երբ պաշլխի շար սովորություն բարձվի: Առաջնորդ 500 եկամուտ կհաշվեր պսակադրումեն, սակայն 1000 դուրուշ հասկանալու է, 1000 ևս ուխտաժողովներեն կգոյանա, վերջապես վանահայր եկամուտ և ծախք իրարու դեմ կհավասարեր, սակայն ոչ հաշվետու մար ունեք և ոչ հաշվի տալու կանոն: Թեմական ժողովուրդ ևս հաշիվ չունենալով՝ չեն գիտեր վանքին եկամտից և ծախսուց որքանություն, այսպիսի վանքին հաշվատու մար վանահարց խիղճն է, ինչպես որ ուղեն, այնպես հաշիվ կներկայացնեն, նա ևս ուղեն պարտքերն ևս ցույց...* կերպ իմանալու է հաև մյուս վանքից համար, սակայն մենք որչափ որ գրավոր հտջանացինք եկամտից և ծախսուց հաշիվները առնուլ:

Այժմ սույն վանքին մեջ կա 48 աշխար, երկու գոմեշ, 6 եղ և 7 կով, 7 հոխա պղնձեղեն՝ մեծ և փոքր, 7 ձեռք անեղդին, նոր շինված 1 կարպետ, 17 բարձ, 4 մանր և մեծ թաղիքներ, մեկ կյութան յուր գործիքներով, տարեկան եկամուտ դրամի վերածելով 8000 դուրուշի կհասնի, որ կգոյանա պսակադրումեն, պտղիեն, ուխտաժողովներեն, ոչխար և ցորյան ծախելեն:

Իսկ վանուց տարեկան ծախքն է 2000 դուրուշ, մշակաց 1700 դուրուշ, հովվաց, տնտեսաց, լվացարարի և այլ ծառայից տարեկան ծախքն 500 դուրուշ, պատրիարքարանի մուխաթային, 500 մուխթու Հասան-գա-

* Բացթողումը հեղինակին է (Հ. Պ.):

լայի կառավարչին կտրվի հին սովորության հետեւելով, մենք ստիպեցինք, որ աս մուխթարն չտրվի, սակայն նա պնդեց, թե անկարելի է չտալն, 3000 զուրուշ հկող գնացողին երկաթիգործյաց, որոց գումարն կրնէ 7700 զուրուշ:

Վանորեից հաշիվն այս կերպով առնելով Աղգալին վարչութուն գիտիմ դո՞ շկրնար առնիլ, այլ պետք է որ խիստ մանրամասն լինի և ամեն մեկ հկամուտների և ծախքեր մանրամասն նշանակվի, սակայն ինչպես գեկուցինք վանքեր հաշվետու մար չունին և տեղիս-տեղիս ևս հաշվետու մարներն իրենց ուղածին պես կարգավորած են և կամ վեք 'ի վերո անկած են, ուստի մի վանքի հաշիվ ճշտվի առնելու համար մի ամիս հաղիվ բավական կլինի, զի երբ կնշմարվի, թե կթագուցանեն ճիշտ հաշիվ տալ կամ լռությամբ հողին տակ կծածկեն, հարկ լինի մանր խուզարկության թե վանքին մեջ և թե թեմական դյուղորեից մեջը, թե արդյոք վանքեր որչափ հաստատ սովորական և պատահական հկամուտների ունին: Վանորեից վրա, սույն բնդհանուր տեղեկությունները հաղորդելով կտրիմ Ձեր ուշագրություն հրավիրել սույն կետին վրա, դոր մեք այժմ կառաչարկիմք չտրաբանչյուր վիճակի մեջ հաստատել վանական խորհուրդների և պատվիբեկ անոնց, որ ամ ըստ տեղեկանալու և մտնալու հաշիվ պահանջեն վանահայրերն և խրկել վարչախան, այս կերպիմ վանական և վանահայրք կտրապվին հաշվետու մարներ անհնալ և վանական խորհուրդների իբրե մեր ծախուց հսկող մը տեսնալով իրենց վրա՝ չեն կարող հկամուտներն բան թաղուցանի և ծախքեր տվելի գրել: Այս պատճառով մենք թեև վանորեից խորհուրդ կաղմելու հրահանգ չունինք, սակայն փութացինք Կարմու մեջ վանորեից խորհուրդ կաղմել, որ հսկին վանորեից հկամուտից և ծախուց և բարեկարգությանց վրա, ուստի Վանա և Բաղնիշ և այլ գավառաց մեջ տնտեսաւ վանական խորհուրդներ կհարկավորի հաստատելու:

Սաղխաբուսի վանքը քանիցս ավաղակներեն կողտալոված է, ա. 1834, բ. 1841, գ. 1857, դ. 1869 թվականներին հկեղեցական սպաններ տմբողջ տարած են, այժմ միայն մի սկիհ, մի արծաթ խաչ, մի ժամարարի գլխատ, մի բուրվառ, 4 սեղանի ծածկոց: Հայաստանի բոլոր վանքեր գրեթե այսպես շատ անգամ ավարառությամբ բաժին լինելով աղքատության և ամայության ենթակա հղած են:

Բաւենու անտառի միջի (այն...)* ամառի վանքերը՝ Ա. Սուրբ խաչ

* Հեղինակի րացթողումն է (Հ. Պ.):

վանք, որ եկեղեցին խոնարհած է, Վասիլ կայսրը սուրբ խաչափայտն պարսից վերագարծուցած միջոցին սույն վանքին մեջ պահելուն համար վանքի անուն սուրբ խաչ կնքված է: Բ. Կարմիր վանք, որո եկեղեցին ողջ է, միայն կաթողիկեն խոնարհյալ է, այժմ ղիլանցի քուրտեր կրնակին մեջ: Գ. Կափի վանք, որ տաճկերները կկոչեն Քաբու քիլիսե, վանքի ավերակի մեջ դաղթական շերքեղք կբնակին: Դ. Կոչա վանք, որո ավերակի մեջ շերքեղք կբնակին: Ե. Կոթագուռութա վանքը կիսավեր, որո մեջ դարձյալ դաղթականք կբնակին: Զ. Աղջուր վանք, որ դաղթականաց բնակարան է դարձեր: Ն. Եղնացի վանքը անտառին մեջ, որո խոյակապ շենք մինչև ցայսօր կանգուն կա, որո մեջ շերքեղաց պլսավոր Մովսեսս պեկ հանդերձ ընտանյոք և ծառայուք կբնակի: Ը. Քյուսմիքիլի սա կիսավեր վանքը ամացության մեջ: Թ. Յոթ կաթողիկե վանք՝ անտառին մեջ յոթը կաթողիկե ունենալուն համար, որո մեջ դարձյալ դաղթականք կբնակին: Ժ. Ալաքիլիսե, շինվածք մի քար, սև քար սալիտակ շինելուն համար, պատեր կանգունս, եկեղեցին մարագ դարձուցած են: ԺԱ. Հոփերունք վանքը կիսավեր, 30 տուն քուրտ կբնակին մեջ, եկեղեցի մարագ և փարախ են դարձուցեր: Հիշյալ վանքեր Բագրատունյաց ժամանակն սրբատաշ քարերով հոյակապ շինվածքներ են, Բասենու հայք անտառը փայտ բերելու երթալով հարածամ վանորհից ամայություն և ավերմունք, կուլան և կողբան, կկոծին և սրտներին արյան արտսունք կվաղեցնեն, ղի նախնյաց սրբավայրք ոչ թե բուաց բնակարան են եղեր, այլ բրտաց և շերքեղաց բնակության և անարգության տեղի են դարձեր:

Բասենու 8 ժամ հեռուն Երասխաձոր կամ Վիշապաձոր կոչեցյալ տեղեն Վարդհհեր անվանյալ վանքը⁸⁷, որ ի հնումն կոչև Վարդիկ հոր վանք, ուր էր երեւելի ուսումնարան և կբնակեր բաղմություն կրոնավորաց և միաբան վարդապետաց, որո մեջ հանգուցյալին պատմական նշխարք Վարդիկ հոր Թաթլու Թումայի և Վարոսի, սույն վանք այժմ ամայության մեջ մնալով, ոչ վանահայր, ոչ միաբան և ոչ խնամակալ ունի: Վանքին արտաքին պարիսպներ և եկեղեցին սղղե, առաջին շենքերը լնկած են, ուսաց առաջին պատերազմին միջոցին, հին շենքեր նորոգված է, վանքին հողերուն ղիլանցի քուրտերը տիրելով մեջ տուներ շինած են, վերացման և Վարագա խաչի տոնին՝ Կարնո, երկու Բասենու, Կարսա, Աղեքսանդրապոլսո, Պայդուդու, Բագրևանդա վիճակներեն բազմաթիվ ուխտավորք կղիմեն ի Վարդիկ հոր վանքը հուխտ գերեզմանաց Թաթլու և Վարոսի: Ըստ վկայության Բասենու Ժողովրդոց տարին 20—30-են մինչև 40 հազար զուրուշ արդյունք կգոյանա, որովհետև Կաղզվանու գյուղաքաղաք և խաչավանք գյուղեր մերձակա են

վանքին, ուստի այս երկու գյուղի քահանայք և ժողովուրդք միմյանց ձեռքեն կհափշտակեն և կը յուրացնեն Կաղզվանից դպրոց շինու պատրվակով, իսկ խաչավանից վանքին շինության իբրև պահապան լինելու նպատակով, Կաղզվանի և խաչավանքի մեջ թաղական խորհուրդներ հաստատելով պատվիրեցի վանքին շինության հոգ ունենան, օրինավոր հաշիվ սննհան արդյանց: Ոշտունին տարին 3000 զուրուշք վանքի երես մուխաթայով կծախս Կաղզվանի քահանայից, սակայն խաչվանքի ժողովուրդ խոստացան շինել զվանքն, այս մասին իրենց հանձնարարական նամակ մը տվինք՝ ուղղյալ առ սրբազան Հայրիկ, որպեսզի հրամանագիր ընրելով բարձրագույն դռնեն և պատրիարքարանեն վանք շինեն և վանահայր հաստատեն:

Բասենու Եղան գյուղեն սկսյալ մինչև Արմաշու գեղ, տասը զբլխավոր գյուղորից մեջ Ձորագեղի, Թոռավերանի, Յուզլիրանի, Ալիճահրակի, Տալիպապայի, Բոտի, Կարաքիլիսայի, Պաշգյուղի, Արմաշուի մեջ օրինավոր սահմանադրութուն գործադրելով դպրոցներ բանալու և այլ շատ հոգեկաշ հաղթողութիւն խրատներ և հորդորներ տալով հանձնեցինք Տիմոթեոս վարդապետն, որ յուր մնացյալ գյուղերու մեջ թաղականներ հաստատելեն զկնի. երեսփոխանական՝ կրօնական և քաղաքական ժողովներ կազմե, սույն ժողովոց ընտրության և վավերացման մասին բնագործակ և կանոնավոր հրահանգ մը առինք հիշյալ վարդապետն, որ 1872 ղեկտեմբեր 21 ամսաթիվ նամակով զմեզ կծանուցանե, թե մնացյալ գյուղորից մեջ թաղականներ հաստատելեն զկնի երեսփոխանական, կրօնական և քաղաքական ժողովներ, ընտրելով բնագործակ տեղեկագիր՝ հանգերձ գյուղերու ստորագրությամբ (զոր մենք պահանջեմ էինք նախ աս մեզ խրկել) ուղղեր է 'ի Պուլիս կեդրոնական վարչության:

Տիմոթեոս վարդապետ, ինչպես վեր նշանակեցինք, մեր այցելութիւնն առաջ՝ ոչ վանուց մեջ մի շնք և ոչ մի բարեկարգութուն ըրած էր, նույնպես թեմականաց մեջ և ոչ ազգօգուտ բարեկարգութուն ձեռնարկեր էր, ոչ եկեղեցիք պայծառացնելու և ոչ դպրոցներ բանալու հետամուտ եղած էր: Ձորագյուղի տեր Հարություն քահանային միջոցով բողոքականութուն տեղի դառած էր Բասենու Ձորագյուղի և Թոտիկ գյուղերու մեջ: Տեր Հարություն Բասենու քահանայից մեջ ամենեն ուսյալ և ճարտարախոսն է և կթնա շատ մարջիկ լասավորական եկեղեցի գրկեն հետացնել: Բողոքական բարոյիչներն 100 զուրուշ ամսական կառնե և սույն ամսականի համար կաշխատի բողոքականութուն տարածել:

Թոտիկ գյուղի մեջ դպրոց ունի, տասնի շափ աշակերտ ունի, դաշա քահանայն նախ կոչեցինք Նդան գյուղ, ուր ժողոված էին երկրին գլխավոր քահանայք և տանուտեսարք, երկար հորդորելով համոզեցինք զինքը յուր մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը վերադառնալ և շար դասթափելություն չլինիլ յուր ժողովրդեայն, հետո հետս առնելով Թոտի գյուղ տարի և նորա աշակերտներ և խմորյալներ համոզեցինք: Ի վերջո տեր Հաբուսթյուն խոստացաւ երգմամբ, թե կաշխատի յուր դասթափելեցյալները վերադարձնել: Պատվիրեցինք Տիմոթեոս վարդապետին քաղցրությամբ վարվիլ հիշյալ քահանայի հետ, մինչև որ վերադառնա:

Տեր Հաբուսթյուն քանիցս դպրոց բանալով յուր տնիկ Ձորագյուղ գյուղին մեջ, որ 60 տուն է, բավական աշակերտք հավաքելով վարժապետության պատրաստեիր է, սակայն երբեմն դյուղացիք արհամարհին սորա վիսուծյուն, երբեմն վարձք չեն հատուցեր, աւտի ինչպէս հայտնի երեցաւ, սույն մարդ սաստիկ մեղամաղձոտ բնության, նախանձու կիրքերն և հետեապես յուր վերջին աղքատութենէն ստիպելով այս պատահմանց դիրք բռնել է: Թի քահանայք և թե համբայք Ձորագյուղին խոստացան 50 զուրուշ ամսական տալ և յուր քահանային եկամուտ շատցնել, սակայն նա կպառասխաներ, թե շատ անգամ խոստացաք չվճարեցիք և շատ անգամ սուտ խոսելով զիս խաբեցիք: Այս քահանային պատմություն վարչությանդ ուշադրությանը կկարթուցանեմ բասենցվոց վրա, որոնց մեջ ուսումնական և ուսումնականություն բնավ արժեք չունի, որք թիե դառնապես կցալին նորա այս ձախորդ դիրք բռնելուն վրա, սակայն անոր արժանավոր ամսական մի տալ կամ շահիլ չունին: Դպրոցի և ուսման կողմանէ սույն վիճակ ամենայն կտրեկցության արժանավոր է և հատուկ այցելության կարոտ:

Տիմոթեոս սկսած է զինք վեհապետյանէն պաշտպանել, իսկ վեհապետյանին կողմանէն աղղի հառաջագիմություն այցելություն կամ հորդոր մը անգամ եղած չէ բասենցվոց:

Բասենու վիճակի անբարեկարգության պատճառի մասին և հաշտահարություն կրող ժողովրդոց մասին քանի մը կետերու համար Տիմոթեոս վարդապետեն առ մեզ մատուցած զրավոր խնդրադրոյն պատճենն առ վարչությանդ ուղղելով ուշադրություն կխնդրեմ:

«Հայտարարություն տառապալ ժողովրդոցս կրկին Բասենու, որ տամ 'ի ձեռս Երեմիա սրբազան արքեպիսկոպոսի սուրբ հոր Ա. տառապելություն աղգիս որչափ շատ է, այնչափ առաւել աղքատություն շատցրած է պաշլիս կամ տեմի ըսված շար սովորություն, որ խղճալի դստեր 30 տարեկան ըլլալով կը մնան առանց այր և տեսադի-

տեսակի փորձութեան հանդիպելով, քանդի դուստրեր հայր մինչև 500 դուրուշ գրամ կամ շալ շառնե և ուրիշ բաներ, այս՝ կուտամ չի բսեր 'ի սեր տան բարիկ զ'այս շարն'ի միջոց:

«Բ. Կմնա կանոն սուրբ հայկոց և սրբոց հովնապետաց կարգ ճշուղահամարութեան, այս կարգ երեսաց եպիսկոպոսին Կարնա ավիրավ, Կարին եղած միջոցին մեր աղամբ տեսանք տեր Պողոս քահանայի գուտրերը, կույս 20 ոսկի առնելով, տվաւ Ալեկտիս այրի ուստեր 1861 ևս Բասեն եկածը Կամուրջ գյուղացի Աղամյան Վարդան հինգ տնգամ պսակլած Կարինեն դուստր մի առնելով եկաւ Բասեն: Բասենեն Տիմոթեոս վարդապետ բոտ գրելո Հարութուն եպիսկոպոսին խրկեց Կարին, գարձյալ գրամով, ոչխարով և յուղով աղատեցաւ և պսակլեցաւ 'ի Կարին 1863-ին, զոր ասեմ և կամ զորն գովեմ 'ի ձեռ ուղղախոսութեան:

Նաև Ա. սրբաղան պատրիարքի ընտրութուն ատեն հրամայեցաւ բոտ սահմանադրական հոգւածոց, թաղական, խորհրդական, ուսումնական կաղմեկ, կաղմեցիք քվեարկութեամբ, սակայն խաշովերանցի Գրիգոր անվանյալ հեթանոսական գործ գործող մարդ յուր հորեղբոր որդո կին հետ միանալուն յուր տան մեջ յուր որդւոյն առաւ, վասնորո թաղական խորհուրդ և համայն աղգութուն Բասենի ընդ վանահոր յուրյանց բողոք բարձին հատենին Հարութուն եպիսկոպոսին, շխաւ, վասնորո զնաց առաւ այն մարդը 1868-ին, չմնաց կարգ, չմնաց կանոն կաշառք կիրկլին, կաղաշեմ այս շարը բարձեք 'ի միջո:

Նաև Ալվար գյուղացի Սահակ յուր մոտ աղգական առաւ գրամական և շնորհիւ Հարութուն եպիսկոպոսին և անդր պսակեցաւ 1870-ին: Նաև հոտ 4 ամսո գարձյալ Թուլլի գյուղացի Պողոսն առաւ յուր մոր տղգական՝ հրամանաւ Հարութուն եպիսկոպոսի 'ի ձեռն կաշառի:

Նախ ունիմք ցաւ մը մեծ ու անտանելի երեսաց անարժան քահանայից անվանելո, որք ընտրչալը են արծաթով, որ միշտ խարբալին զմեր ժողովուրդ իրենց անվայել ընթացքով և վարմունքով, ուստի, քանի որ կաշառ կա, մեր խղճալի աղգ զերի է:

Այս աղգակործան գործոց խաշվերանցի Գրիգոր և պաշլխի ինս պատճառ համար է: Պոտաճյան Ալպեկը, Պաշգյուղի Հովսէփ, Զորագեղ... Յուղվերանցի Մանուկ, Պոյաճյան էլպեկ աղաւկին ունի Աձիանճյան Սարգիս էֆենտին Կարնո մեջ և այլք ևս ունին յուրյանց պաշտպան վարդապետ, վասնորո կաղ կմնա. ամեն գործը:

Յաւակեցելով հիշեմ աղքատացուցիչք պահանջմունք Օսմանյան պե-

* Բացթողումը հեղինակին է (Հ. Պ.),

տության 'ի վեր, քան զխորն աղղիս, 625 գյուղորայք կան յուրյանց րազմությամբ 18.000 զուրուշ դրամ տուրք, իսկ 25 գյուղորայք խղճալի հայազանցս տան տուրս 29.000 զուրուշ դրամ, հողերուն պատմական հեթանոսք յուրյանց են հատկացուցեր հափշտակելով և է 'ի տաճիկս ալր Կենճ աղա անուն, որ ի ձեռս 105 ավերակք գյուղի հողը և տա հարկի տերության 200 զուրուշ տարեկան, վերջ րանիս ոչ 'ի ստանկաց և ոչ 'ի հայոց, այսինքն՝ թե տաճիկք և թե հայք դեռևս 'ի հնության, այն է 'ի հին սովորութիւն կա, զի գիտության արեգակն զճառագայթս լուսավորութիւն յուրո շի լուսավորեցին, ոչ թե այդ Կենճ աղան և եթ, այլև բազումք կան, որ 500 սոմարի տեղ հող ունին, թշվառ աղգր կուտա անոնց ամենուն, դարմանք և բժշկութիւն մը հայրենասեր և սրբազան տեղեր կը հայցեմք:

Տիմոթեոս վարդապետին բողոք, որ 'ի մասին ապօրինավորութիւնից և 'ի մասին անապա և անհնազանդ քահանայից 'ի մասին Հարութիւն եպիսկոպոսին և 'ի մասին բազմապատիկ տրոց հայոց, քան ալլազեկաց և զայսոսիկ մեք աչոք տեսանք և քննությամբ ստուգեցինք:

Կրօնասիրութիւն տակաւ առ տակաւ կհեռանա և րկրեն Բասենու քահանայից անհոգության և տղիտության պատճառով, քարոզի ձայներ հեռի մնացեր են մարդկանց ականջին, շատ տգետ ժողովուրդներ հանդերձ տեղացին, Բասենու գյուղորայք պատահմամբ գոց եղած են և մի կամ երկու քարող խոսած են ողորմության վերա, հրեմն առատ, իրենմն նվաղ ողորմութիւն հավաքելով հեռացեր են և րկրեն: Ազգության, հայրենասիրութիւն և ազգային միության զաղափար ամենեին անծանոթ է մնացեր Բասենու հայոց ուղեղներին:

Ժամակարգութիւն, երաժշտութիւն և երգեցողութիւն վերջի խանգարման ծայր կարշավե, յուրաքանչյուր քահանայն և յուր քմաց համաձայն ժամասացութիւն կառնե, յուրաքանչյուր տիրացուն յուր ախորժակին համաձայն ժամասացութիւն և եղանակ կզնե երգոց մեջ, շաքականաց վրա, և կիկեցական սպասք խիստ հնուտի և անկանոն, քահանայք ոչ եկեղեցին կայնելո և ոչ պատարագելո միջոցին հողաթափ շունին և այս ոչ թե աղքատութիւն սակս, այլ անպիտանութիւն սակս, մի քանի անգամ պատարագի հանդիպեցա, զղեստներ, բուրվառներ և արարողութիւններ նկատեցի, կարեւր վիրավորեցա և ուղեցի այժմ նկարագրել աստ, զի մարդոց ծիծաղ և ցավակցութիւն 'ի միասին կշարժե:

Սողանլուի անտառին մոտակա լինելով, լեռան փայտ բերելով՝

սալեր կշինեն և փայտի վաճառականութիւն ընկնով բաւական դրամի կտիրանան, սակայն 300 տունի չափ շերքեղ հանտառս զբնակութիւն յուրյանց հաստատելով՝ հայոց անտառեն փայտ բերելու միջոցն, երբեմն հզներ կգողնան, երբեմն կտրած փայտեր յուրացնելով կվաճառեն և զանազան նեղութիւն տալով զհայեր կտառապեցունին զաղթականք, լավ տեղեր յուրացնելով հայաց կարգելուն փայտ կարելու:

Պարզամիտ հայեր գաղթականաց մեջ բնակելու ժիշոցին փոխանակ միաբանութեամբ թրքաց և քրտաց կառավարութեան բողոքելու, մեծամեծ ուրախացեր են հիշյալ անճանաչ զաղթականաց վրա, սակայն երբ այժմ 'ի նոցանե զանազան վնասներ կրելու ենթակա եղած են, նորեն իբրև 'ի քնո սթապիշալ փրկութեան ճար կմտածին, զի բաց 'ի զանազան վնասներեն, այժմ գաղթականք վաճառականութիւն հետըհետ հայոց ձեռքեն կհափշտակեն:

Այս հափշտակութեանց մասին գյուղացիներեն ոմանք կմտածեն զաղթիլ 'ի Ռուսաստան, հիշյալ պեղեր վիլայեթի մեջ միշտ ժողովաց անդամ լինելով, միշտ ըստ յուրյանց քմաց կարգի դրած են, իսկ հայք ոչ տերութեան օրինաց հմտութիւն ունին և ոչ ժամանակին գիտեն բողոք բառնալ, երբ վերջի խղճութիւն կտիրե վրանին, նորեն իբրև քնոց զարթուցյալ կսկսին տրտնջալ բողոքել, բայց 'ի զուր: Ահա այսպես գյուղացի հայեր ամեն տեղ յուրյանց իրավունք հափշտակել տված են, նախ՝ ազիտութեամբ և երկրորդ՝ անհոգութեամբ:

Ի Պոլիս գտնված միջոցիս թե զավառական և թե հտրստահարութեան մասնածողովի և թե քաղաքական ժողովոց մեջ շարունակ խորհելով խորհեցա, թե մեն մի առաջնորդարանի և կամ գավառական վարչութիւնից մեջ մեկ-մեկ լեզվազետ օրինուույց, տերութեան ներքին և արտաքին քաղաքական և կանոնաց նիրհալն մարդիկ խրկվին և եթե կա քաղաքաց մեջ խոյսիսի մարդիկ 'ի սոցանի վարժվին, մանավանդ հայերեն և տաճկերեն գրագետներով առաջնորդաց տիմաններ կարգադրվին: Զի կրնա կեդրոնակ[ան] առաջնորդարանն սկսյալ, մեր այցելած գավառաց առաջնորդարաններ ոչ զրազիր ունի և ոչ օրինավոր տիման մը կամ արձանագրութիւն, գրեր կամ ինքյանք կամ քառանային և կամ վարժապետի գրել կուտան, ինչպես և Կարնո առաջնորդարան, զի եթե այս գալար փայտն այսպես է, չորեր և ցամաքներ ինչպես են: Մենք առաջնորդաց և վանահարց այս մասին երկար-երկար հրահանգներ և խորտներ տված եմք, վարչութիւն ևս յուր կողմանի ազդու հրահանգներ խրկեց, սակայն տակաւին և ոչ տեղ մի ըստ կանոնք

շկարզադրվեցավ, զի թե առաջնորդը և վանահայրը հին սովորության վրա համառելով կոթվարին նոր և ազգօգուտ բարեկարգության մեջ մտնալո, այսպիսի համառներուն հորդոր և հրահանգ օգուտ չունի, այլ կամ մեզ արտոնութիւն տալու եմք, անմիջապէս յուրյանց պաշտօններն զարգացնել և կամ մեր տված բեղեկութեանց կարևորութիւն տալով այնպեսպէս թեղը բարեկարգող և բարեկարգութիւն սիրող մարդիկ խրկեմք:

Խնդիր եղած էր տերութեան օրինագետ (սեղտուր) գլուղացւոց և քաղաքացւոց առհասարակ դաս տրվելն, զի սուրճ ամենակարևոր հմտութեան ոչ թե Հայաստանի գլուղացիք, այլ քաղաքացիք իսկ, զի յուրաքանչյուր հայաբնակ ընդարձակ գավառաց մեջը երկու-երեք տն-ձե 'ի զատ տերութեան հին և արդի օրինաց կանոնաց քաղաքականութեան տեղակ մարդիկ չկան, որո ղման չգիտեն և ոչ կարեն յուրյանց սեփական իրավանց տեր լինել և հազարավոր անգամ յուրյանց արդար դատը պաշտպանելու անկարող լինելով կըրկվին յուրյանց սեփական կալվածներեն և ձեռք գտնված հարստութենեն:

Ինձ հանձն եղած է երկնից թաքավորի օրենք և քաղաքականութիւն ուսուցանել ժողովրդյան, զի այս է միայն իմ սեպհական պաշտոն և պարտականութիւն 'ի վասնորո այսօր ամենայնիմ դարձալ բաղում անգամ ստիպված եմք երկրավոր թագավորի օրենք և քաղաքականութիւն ևս սովորեցնել տգետ մարդկանց, որչափ հասու եղած եմք, սակայն պարտ անձին կհամարիմք պահանջել Աղգային կեդրոնական վարչութեն և վստահութեամբ ասել, դեռ և խրկեցեք նաև տյնպիսի կենցաղագետ և օրենսգետ և մեր տերութեան կամ այլ և այլ տերութեանից, քաղաքականութիւնից ներհուն մարդիկ, որ այս աշխարհի և երկնավոր թագավորաց փութապէս ուսուցանեն հայ մարդկանցը, ասալ թե ոչ ինչպէս մինչև ցարդ, այնպէս և մշտապէս մեք՝ հայքս, որչափ իրավունք ունիմք երկրի վրա, անտարակույս հափշտակել կուտամք մեք մեր ձեռք և անգիտութեամբ, զի որչափ միշտ ժամանակի չգիտեմք երկրի վրա մեր իրավունք պաշտպանել, այնչափ ժամանակ չունիմք երկրի վրա, ոչ իրավունք մը, ոչ հողը, ոչ ինչը, ոչ խտացված, ոչ հարստութիւն և ոչ հանգստութիւն, որ ունեցի ակտնջս լսելով լուիցե և մտախոհ լինելով հանձն յուրում իմաստնացի:

Ողջ լեբուք 'ի սեր և 'ի պարծանս ազգիս ամեն:

Ամենապատիւ սրբազան Հայրիկ և ազգապաշտպան անդամք ազգային ժողովո

Բագրեանդ գավառ, որ աշխարհաշէն մեծին Վաղարշակա, հայրենասեր Բ Արտաշէսի մեծահազդթ արքային Տրդատ և հորն հովատո սրբո Լուսավորչին սիրելի հանդիսացաւ, որ անչափ երեւելի շինվածովք և բազմամարդովյամբ երեւելի էր և Հայաստանի կեդրոն եղած էր, որ 1 միլիոն հայոց մկրտությամբ մեր երանելի նախահարց մկրտության տվազան դարձեր էր, որով ջուրք ամուսնք Եփրատա գժրիստոս և զՀայաստան ՚ի միասին փառավորեին:

Այժմ նախնի քաղաքական և կրօնական շքեղությանց զուրկ և Թափուր մնալով՝ վաղեմի գեղեցկությանց հակապատկերն հանդիման կրեցին մեր հայեցողությանց, զորս ակամա կամոք ստիպված ենք համառոտակի աստանոր նկարագրել:

Բագրեանդա գավառի մեջ, բաց ՚ի յուր բնական և աշխարհագրական զծագրությանց դիրքեն ամեն ինչ կերպարանափոխ եղած է: Բագրեանդա և Վաղարշակերտու դաշտեր Հայաստանի հացավտ և արգավանդ գաշտերեն են, որք շրջապատ լերանց մեջ հարթահատակ երկիր ունենալով միշտ աչաց հաճելի տեսարան կընծայեն. ՚ի Մուրատ գետ յուր վտակներով Բագրեանդա դաշտի արեւելքին դեպի արեւմտյան հարավ խաղալով արոտից մեծագուշն մասն ջրարբի կկացուցանեն և պրտղարեր: Սերմանելի սերմանք են ցորյան, գարի, հաճար, ոսպն, ոլոռն, կտավատ, դեանախնձոր, որ նոր սկսած են:

Բագրեանդա լերինք, որք բուրածն շրջանակ մի կձեւացեն դաշտի շրջապատ յարյանց բարձր և խոնարհ տիրչուքն, յուրյանց խոտավտ և ծաղկավտ հովիտներով և բլուրներով խիստ անվանի են ՚ի մենչ լերանց և հովտացն Հայաստանի, որք մեծագուշն մասամբ Ալա տաղի կը կոչվի: Դաշտին հյուսիսակողման. մեջ 500 տան չափ զիւանցի քուրտեր կընտկին, բազմաթիւ ոչխարեղեն և աավարեղեն կը սնուցանեն և կը դարմանեն: Հարավակողման լերանց մեջ 400 տուն սպիտկիի ցեղերեն և 250 տուն հայտարանցի ցեղերեն կընակին, նույնպէս ոչխարեղեն և տավարեղեն կը սնուցանեն: Լերանց և հովտաց ամենաբնական տեղեր, պարարտ հովիտներ և հովտաձե դաշտեր, բնդհանրապես հիշյալ ցեղերու ձեռքն անցած է, բավական տեղեր Թափուր քրած են և հետզհետե լնելու վրա են: Դաշտի դշուղերուն մեծագուշն մասը դարձյալ քուրտեր և տաճիկներ և պարսիկներ գրաված են: Հիշյալ ալաղդիք 4 տորի առաջն ըստ ճշմարիտ պատմության հայոց շատ տեսակ նե-

դուքյուն կուտան եղեր մեր խղճալի աղոթանոց, սակայն Հայրիկի պատ-
րիարքության և աշխօյր հանդարտությամբ և բարեկամությամբ կվար-
վին մերայնոց հետ, զի հայտնապես կխոսին եղեր թե իրենց մեջ և թե
հայոց, թե ներկա պատրիարք մեր կողմերին լինելով մեր բոլոր արարք-
ները իբրև ակաճատես զիտես: Եթե տերություն իմաց տա, անպատ-
ճառ զմեզ արքայ խրկել կուտա և այլն:

Բուն Բագրեանդա և Ալաշկերտու դաշտ արևմուտքէն մինչև արեւելք,
այն է՝ Վաղարշակերտա ավանեն մինչև ՚ի Պաշաղիա, որ է Գոգովիտ
գավառ՝ 18 ժամու ճանապարհ է երկայնություն, իսկ հյուսիսին գեպ ՚ի
հարավ լայն տեղեր 7 ժամու ճանապարհ է լայնություն, իսկ նեղ տեղեր
երեքեն սլակաս են: Հիշյալ դաշտաց արեւելյան կողմն են Գոգովիտ և
Մասլաց բարձունք, արեւմտյան կողմն են Բասենու և Սուգավետ լե-
րինք, հարավակողմն են Խնուս, Մանծկերտ և Սիփանա լերինք և ավե-
լի մերձ Սաղկավետ լերինք, որ ՚ի տաճիկ բարբառ Ալա տաղի ասի:
Իսկ հյուսիսակողմն են Վանանդա, Շիրակա, Նախշվանու և Արարատ-
յան գավառներ, ավելի մերձ Կապուտ լեռներ (որ Յոռոզլու տաղի ասի)
և Վիշապաձոր, որ է ՚ի մենջ լերնո Կապուտա:

Բագրեանդա դաշտի մեջի գյուղեր, որ քառասուն տարի առաջ գրե-
թե հայաբնակ էին, այժմ մեծ և փոքր հաղիվ թե 30 գյուղի չափ կհաշ-
վին, զի ինչպես Կարնո և երկու Բասենու նույնպես Բագրեանդա բնա-
կիչներ ՚ի ռուսաց Պասքեիչ զորապետի ՚ի Հայաստան արշավելու միջո-
ցին ՚ի ռուսակողման Հայաստան գաղթելով յուրյանց հայրենի բնակա-
րան, կալվածք, դաշտորայք և արտորայք օտարաց թողլով անդարձ կեր-
պիվ գաղթեր են: Այժմ գաղթականաց գյուղեր քուրա և տաճիկ կրնա-
կին, որոց հետ եթե գիւնացի քրտաց բնակած գյուղերն ևս թե հաշիվ
բերվի ամբողջ թիվ 400 գյուղի կհասնի, որք բնդ իշխանության Պա-
շաղիտու բեգշխին: Հիշյալ ընդարձակ երկրի ամբողջ սահմանաց մեջ
հաղիվ 30 գյուղ հայ բնակիչ կան, որոց 10-են մին հաղիվ թե բուն
Բագրեանդա գավառին հին բնակիչներեն են: Քանզի այժմյան հայ
բնակչաց մեծագույն մասն բուն Մշո գավառի գաղթականներեն են,
որք յուրյանց երկրի բարբարոս քրտաց հարստահարությանց չկրնալով
զիմանալ, Մշո դաշտեն, երկու Պուլանքիսեն, Վարդոյեն, Խնուսեն և
Մանծկերտեն եկած, ավերակ մնացյալ գյուղերու մեջ բնակություն
հաստատեր են, իսկ փոքրագույն մասը Վասպուրականի Բղնունաց,
Քաջբերունյաց և Առբերանի գավառներեն գաղթական եկած են: Բագ-
րեանդ ռուսաց սահմանակից լինելով, գրեթե միշտ հարստահարությանց

տեսակներ նվազ եղած են, ուստի բնութայնքը երեսնին փոքր-ինչ դյու-
րաթյուն գտնալով փափաքողը թե հայտնի և թե գաղտնի 'ի Բագրեանդ
դիմելով արդարեւ գյուրություն վայելած են:

Երկրի մեծագույն մասը Տարոնո գավառներն գալով լեզվի գոր-
ծածության, վարուց, բարուց և սովորությունից կիրառությանց կողմա-
նի գրեթե մշեցվոցմի թնալ շին վանազանիւր և տարրերովիւր, որովհետեւ
Այրարատա բնակչաց հետ հարաբերություն ունին բազրեանդքիք, ուս-
տի քանի մը բառեր Երեսնու բառերն լեզվի մեջ սպրդած են:

Հատուկ հրամանագիր հանեցինք Պայաղաու բղեշխն, որպեսզի
պաշխներ կո տրվին, և հարսանիք առանց նվագարանի լինի: Բղեշխ
անմիջապես հրամանագիր տվաւ, վասին մի տահուլ զարնելու աղագաւ
8 հոգի իրար սպաներ էին և բղեշխ սպանելոց օգնության համար մեղմի
4 օր առաջ Վաղարշակերտ ավան խրկած էր (որո պատմություն հետո
պիտի գրեմ): Մեր մեր կողմանն մեր բոլոր ճիգ 'ի դարձ գրինք հիշյալ
ազգավնաս սովորություն արգելելու և քանի որ ներկա էինք, ոչ ոք
չհամարձակեցաւ հակառակել մեր հրամանագրին և կարգադրության,
սակայն մեր հեռանալին զկնի բնաւ վստահություն չունիմ, թե այն
աղօգուտ կարգադրությանք հաստատուն պահվին ժողովրդոց մեջ,
քանզի մեր անվստահություն ոչ թե միայն կտարածի ժողովրդոց վրա,
այլ մահավանդ կղերաց վրա, զի թեպետ մեք 'ի առաջնորդաց, 'ի վա-
նահարց և 'ի բահանայից երգմնագիր առնելով խտրով պատվիրած
եմք պաշխ առնողաց և տվողաց ոչ նշան օրհնեն, ոչ պատի հրաման
տան և ոչ պատի դնեն, սակայն մեր կղերի կամ այն է, որ յուրյանց
սպաւկանությամբ չպիտի կրնան յուրյանց խոստման և երգման վրա
հաստատ կենալ կամ այն է՝ յուրյանց շահու համար չի պիտի դիմա-
նան, մանավանդ բահանայք, որոց շատեր աւջիկ ունին տալո, կաշ-
խատին քակել, որպիսի շատ դրամներ պահանջին և ավելի դիտելո
և զաբմանալո կետն այս է, որ բահանայք ժողովրդինն կրկնապատիկ
պաշխ կառնին և «շատ մի ընդունեք» ասելով, թե բահանայ աչն և
օծյալի դուստր է, շատ կարժե և ալն:

Ահա այս են սոցին նման շատ անբացատրելի պատճառաւ է, որ
ստեպ-ստեպ գրելով թախանձեցի զվարչութենեդ, որ շարունակ սաս-
տիկ հրամաններ ու կոնդակներ խրկի գավառաց առաջնորդաց, վանա-
հարց, բահանայից և առհասարակ ժողովրդոց և զարմանալով կը զար-
մանամ, թե ինչպե՞ս մեր այսչափ անգամի գրությունք դեռ ուշադրու-
թյուն չառաւ և պատասխան մի արժանի չարար գմեզ, թե արդո՞ք մեր

գիտաողություն իրավացի է, թե ոչ, ես այսուհետև անսպարտ եմ առաջի աստծո և առաջի աղբիւն:

Վաղարշակերտեն սկսյալ մինչև Կաշի գյուղ 11 գյուղեր անձամբ այցելություն առնելով սահմանադրություն գործադրեցինք (այն է՝ 1 Վաղարշակերտ ավան, 2 Ամատ, 3 Խաչու, 4 Կատապիյ, 5 Ղաբաքի-լիսե, 6 Խանճու, 7 Խըտր, 8 Մանակասար, 9 Թիփի կռան, 10 Զերո, 11 Կազի գյուղ, իսկ մնացյալ 19 գյուղեր մեր օգնական տեր Ծալի և տեր Ստեփան քահանայք մեր հրամանով գործադրեցին, որք նոր տարվոյս հունվար 1 ամսաթիվ նամակով Պայաղտու և Բագրեանդա մյուս գյուղերու սահմանադրության գործադրելոյն տեղեկագիր մեզ հաղորդելով՝ ինքյանք նոյն ամսո 3-ին դեպ 'ի Կարսա դեմ գնացեր էին, տեղույն թերի մնացյալ գյուղեր լրացնելու:

Թերեա կարծի, թե առանց դժվարության կգործադրվի սահմանադրություն այսպիսի դավառաց մեջ, սակայն այնչափ դժվարություն ընդգեմ մեր կելնեին զորս և ես կդժվարիմ վարչությանդ ղեկուցանել, առաջին դժվարություն էր, ո՞չ վիճակիս առաջնորդ մեզ գործակից չեղավ և ո՞չ յուր կողմանն մարդ խրկեց ժողովուրդ հորդորելու, ուստի ժողովուրդ զանազան կասկածի երթալով մանավանդ աղգահամարի մասին զանազան տեսակ ձայներ կրարձրացուցաներ, թե մի՞ գուցե սահմանադրության պատրվալով աղգահամար առնելով զորք գրեմք և զորք հավաքիմք, ուստի շատ գյուղեր անհնար կլինեին աղգահամար առնիլ, վասնորո կստիպվեինք միայն գյուղի տանց թիվն արձանագրիլ, գյուղ կար, ուր տասն անգամ մարդ կը խրկեինք գյուղացիք քվեության ժողովելու, հազիվ թե մարդիկներեն հրդուժ առնելով կուգային: Քանի գյուղերու մեջ հարկ եղավ արքունի պահակներով մարդիկ եկեղեցին հավաքելու:

Բագրեանդա առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ և որ սուրբ Հովհաննես հոյակապ վանից վանահայրն է և ինքն աշխարհային իրողությունից մեջ բավական հաջողակ, քաղաքականության մասին ըստ դրից և ըստ պահանջման երկրին գիտե քանի մը գործեր ճարտարել, երկրի այլաղբիք թե վանքի հնության և մեծության և թե ուսաց սահմանագլխոյն մերձավորության պատճառով փոքր-ինչ կակնածին առաջնորդեն, ուստի հայեր մեծապույն մասամբ գոհ են առաջնորդեն քաղաքական և արտաքին մասին, սակայն ներքին կրոնական թերությունք քան մի ականատես պատմության մերովք կատուգվի:

Վաղարշակերտ (որ այժմ ասի Թովրատ-գալե) 12 ժամ հեռի սուրբ Հովհաննես վանքեն Բագրեանդա դաշտի արևմտյան լեռանց ստորոտ

բարձրավանդակ ընդարձակ բլրակի մի վերա ունի յուր դիրքը, որով իջրե զվարճահայաց տեսարան մի կհայի գաշտի արեւելյան, հյուսիսային և հարավային կողմանց շնորձաբաղկության վերա: Թերզ Վաղարշակեան արեւմտակողմ կից շինվածոց տանց լեռնադարկառ հողակույտի մը սկս 'ի վեր բարձրացած և (որո վասն 'ի տաճկաց կոչեցալ Թոփրաք Գալն) վաղեմի ավերակներէն քանի մը կիսավեր պարիսպներ են, 'ի վար ուրիշ հնութեանց նշմարանք չկան, Վաղարշակա արքանի արվեստավոր ապարանից տեղեր, այժմ գլուղական կամ շինական անարվեստ տանց խառնիրուռն շինվածքներ կկենան, հասարակաց փոփոխութիւնք, թշնամաց հարձակմունք, անընդհատ ավազառութիւն և ստանմունք Արշակունի թագավորաց շինութեանց և հնութեանց նշխարքն անգամ թագած չեն:

Սա աղղկեցութիւն բանեցնելով առաջնորդաց վրա, իշխանութիւն առած է շրջակա 10 գլուղի պսակի հրաման և կնիք տալ, բավական է, որ գլուղաւոր կաշառք ինչ դիմեն 'ի դրոնս ռաչն անխիղճ բանավորին, սակայն ամեն տեսակ ապօրինավոր ամուսնութիւնից բացարձակ հրաման կատարան և զի քահանայք սույն բռնավորին ավելի կերկնչին, քան թե աստոծեմե կամ առաջնորդեն, աստի առանց կարող լինելո ընդդիմակաց լինիլ հրամանի նորա ապօրինի պսակներ կրնին և սակավք տմանք 'ի քահանայից եթի օրինապահութեան պատճառաւ մերժիմն նորա հրաման, այլապէսց մատենելով դարձյալ բռնութեամբ պսակիլ կուտա: Իճքն այժմ 80-ամյա ծերունի մի է, երկու անգամ այրիացեալ, երկու անգամին ետ յուր մոտավոր աղջականներէն կույս օրիորդներ 'ի կնութեան բերած է, յուր տանեն բաժանյալ երկու-երեք դերդաստան սորա օրինակին հետեւելով առհասարակ ամենքն ևս երկու-երեք ճշուղերով ամուսին առած են, սա ինքն մի աշխարհի քար գայթակղութեան եղած է, եկեղեցւո հատենի և ժողովոց մեջ սաստիկ կշտամբելով պատվիրեցի, որ այլևս կրօնական խնդրոց ձեռնամուխ չի լինի:

Վիճակին առաջնորդ Հովհաննէս վարդապետ կամ Պետրոս աղայի վնասակար աղղկեցութեանն երկնչելով կամ ներքուստ այս մարդուն կամակից և խորհրդակից լինելով, երկրի թե հոգեւոր և թե մարմնավոր իշխանութիւն նմա հանձնէր և 'ի շահ և դուրսութեան անձին, երկրին բոլոր մարդիկ դրեմի երեսե ձգելով միայն հիշյալ մարդուն հանձնատուր եղեր է և նորա խորհուրդին և խաքին չհեռանալով ոչ կսաստե և ոչ կհանդիմանե վնա և գործս նորա, ուստի նա համարձակելով կդործե մարդկայնութեան և խղճի օրինաց դեմ:

Բազրեանդա բնակիչք հիշյալ իշխանեն սաստիկ դժգոհութեան

կհայտնեհ, սակայն երբեք չեն համարձակիր հայտնապես բողոքել նորա դեմ կամ խոսիլ, յուր վնասակար ազդեցութեամբ և մատնողութեամբ շատ երևելի գերդաստաններ կործանելով գյուղե հեռացուցած է:

Վաղարշակերտի 200 տուն թուրք բնակիչք մեր 100 տուն բնակչաց զանազան տեսակ նեղութիւն կալատճառին, մանավանդ Մահմադ բաշայի գերդաստան: Մեր 'ի Վաղարշակերտ մտնալեն 12 օր առաջ հիշյալ մեռած Մահմադ բաշայի որդոցմե, Ապտուլլահ պեյ, Սուլեյման պեյ, Թահիր պեյ տեղւոյն գայմազամ շերքեղ Օմար պեյի ապարանք ցորեկյան միջոցին կոխելով զգայմազամ Օմար պեյին, նորա հղբայր Հյուսեյն պեյ գայմազամի դուստր և երկու ևս շերքեղ պահակներ սպաներ էին: Մահմադ բաշայի տղայքներեն Սուլեյման և Թահիր պեյեր կալմ մեջ անմիջապէս սպանւել էին, իսկ Ապտուլլահ պեյ, որ կալմն սկզբնապատճառ և նախարձակն էր, ծանր վերքեր ընդունելով 18 օրեն զկնի մեռավ:

Թեպետ Մահմադ բաշայի որդիք, նամանավանդ Ապտուլլահ պեյ հառաջմանե յսացած էր շերքեղ Օմար պեյի դեմ, որ հզոր զորութեամբ և արդարութեամբ երկիր կառավարելով հարստահարելոց իրավունք կալաշտպաններ բռնակալաց բռնութիւն և ավաղակաց ավաղակութիւն իսպառ բնաջինջ ընկելով, բոլոր ղրկելոց, նամանավանդ մեր ազգայնոց սիրելի և մեծ ուրիշի եղած, որ որք զմահ նորա զգալով կիսափաքեր 'ի նշան երախտադիտութեան երթալ կոթող կանգնիլ նորա գերեզմանի վրա և երեք տարի ղիրենք հայրաբար կառավարած էր, վասն տյար ամենայն բարերարութիւնից շերքեղին ղկարացյալ ժուժկալիլ Ապտուլլահ պեյին միջոցներ առնուլ ղլրեմ 'ի նման, զի արդարութիւն շերքեղ Օմար պեյին հանապազօր հանդիմանութիւն, որ անիրավութիւնից, բռնութիւնից, հալածապետութիւնից տոհմից և բուն իսկ անձանց յուրյանց:

Պտե անուն անձ մի, որ ինքնազուլս և հրամանալ Պետրոս աղային Վաղարշակերտի եկեղեցւոյն երեսփոխան եղած և որ Պետրոս աղայի մոտաւոր ազգական էր և երկար ժամանակ տեղւոյն մեռած Մահմատ բաշայի տան մեջ քսութեամբ սպասաւորութիւն կընէ եղեր, սորա երիտասարդ որդին Պետրոս աղայի թոռ, որո ազգական և ինքն, յորյան կնիւթեան ուղեւելով կկամի հարսանիք առնիլ տահուլով, հայր կընդդիմանա նվագարան բերելո, սակայն որդւոյն շղիմանալով ընծայուք Ապտուլլահ պեյին կղիմ հրաման խնդրելո, հիշյալ պեյ հիշեցնելով Պտեին, թէ յուր հայր մեռած է, յուրյանք սուղ մեծ ունին, Բասի հրաման շտար նվագարանի, Պտե և համոզւի, ըստ որում իրեն ևս կալատ-

կաններ յուր մեռած տիրոջ սուգ պահել, սակայն Պտեի որդին կդիմե շերքեզին և հրաման կընդունի դահուլով հարսանիք առնելու, Ապտուլլահ պեյ տահուլի ձայն լսելուն պես մարդիկ կխրկի նվագարաններ ջարդել կուտա, Պտեի որդին Պեարոս Կոչային դիմելով զիպաց եղելութուն կպատմե: Պեարոս աղան կթելագրի յուր թոռներուն բողոքագիր մը մատուցանե՝ դայմագամին, բողոք կտրվի, դայմագամ ժողովներ կգումարե և ժողովքով կորոշվի դահուլ ջարդողներ բանտարկվին և խաչ-լուռն նորին նվագարան բերվին: Ժողովականներն ոմանք պԱպտուլլահ պեյին համոզելով նորա մարդիկ կրեցին կբանտարկեն: Դայմագամ կհրամայե յուր եղբոր Հյուսեյին պեյին, որ քանի մը պահակով երթա հարսանյաց տուն նվագարաններ դարնիլ տա: Այս միջոցին Ապտուլլահ պեյ յուր երկու եղբայրց հետ վինչալ շերքեզի ապարանք երթալով կիմացունե իրեն, թե յուր հայր մեռնելոյն աղագաւ պետք չէր նվագարան դարնիլ և թե յուր մարդիկ պետք է արծակել, շերքեզ կպատասխանե՝ ամեն մարդ յուր հոր մահվան սուգ պահելու է, ամենայն երկրացիք պարտք չունին ձեր հոր սուգ պահելու: Ապտուլլահ պեյ, որ արդեն գեշ դիտավորությամբ գնացեր էր, իսկույն գենքով կհարձակի՝ դայմագամին վրա և մեկ-երկու հարված կուտա: Չերքեզ ևս որչափ անպատրաստ գենք գտնալով նորա վրա՝ կհարձակի և կովելով ապարանա դուռ կիջնին, այս միջոցին լուր տված էին շերքեզի եղբոր Հյուսեյին պեյին, թե եղբորդ վրա հարձակվեցան, նա պահակներով կփութա, երկու կողմանե սաստկապես կխաղմսին՝ ի վերա միմյանց: Յ վայրկինի մեջ Օմար պեյ և Ապտուլլահ պեյ ծանրապես կվիրավորվին և վերոհիշյալ շերքեզի եղբայր և Ապտուլլահ պեյի երկու եղբայր անմիջապես կմեռնին, իսկ Օմար պեյ 6 օրեն զկնի և Ապտուլլահ պեյ 18 օրեն զկնի կմեռնին:

Վաղարշակերտու երկրի շրջակա քուրա ցեղեր՝ զիւանցիք, հայտարոնցիք և սպերցիք, որ Մահմատ բաշայի տուն ինքցանց ամենահարգելի և մեծարելի գլուխ և գերդաստան մի կհամարին, այս լսելով գունտեր և դումարտակներ դումարելով անմիջապես կհասնին ՚ի Վաղարշակերտ, որպեսզի մնացյալ շերքեզներ և բոլոր հայեր սրե անցունելով Մահմատ Կաշայի որդւոց արշան վրեժ լուծին, մահաւանդ ավելի դայրացած և գրգռված էին ընդդէմ հայոց, ըստ որում լսեր էին, թե մեկ դահուլի աղագաւ է եղեր կորուստ սիրելցաց յուրյանց, սակայն զորաց հարյուրապետ և քանի մի բարեսիր աշխղիք բազում դժվարությամբ հուղյալ դումարաւակաց դեմն առնելով զհայեր կպաշտպանեն, մինչև որ Կարինեն և Պայազլիսեն զորքեր հասնելով դումարտակներ կցրվին:

Ըստ որում շերքեզներ լսելով, թե յուրյանց գլխավոր Օմար պեյ
մերձ 'ի մահ վիրավորված և նորին եղբայր ծանր վերքեր ատնելով մե-
ռած է, 200 հոգի դունդ կաղմեկով կը հասնին 'ի Բասեն, որ գան Մահ-
մատ փաշայի մնացյալ որդիք սպանանելով վրեժ լուծին, սակայն Պա-
շաղիտու բղելս զորք խրկելով Բասենու մեջ նոցա շերքեղաց հարձա-
կումն արգելած էր:

Հիշյալ մահագութ գիպվածին և աղմկալից շփոթությանց՝ լուր
կաղզվան ավանի մեջ մեզ հասնելով վայրկյան մի մեր հաստատության
խորհուրդ հուզման ալիքներով խռովեց, սակայն դարձյալ անմիջապես
որոշեցինք Վաղարշակերտ մերազնեից օգնություն պուծալ, ուստի
տեյալ առաւոտ 12 ժամու անդնդախոր և լեռնակարկառ ճանապարհով
փութացինք 'ի Բագրեանդ գավառ, թեև կաղզվանու բովանդակ հայք
բոլոր զորութեամբ կհամոզեին և ընդդեմ կկենային մեր կամաց՝ բնավ
չգիմել 'ի Վաղարշակերտ և կամավ աղմկալից շփոթությունից մեջ չգի-
մել, զի մի ասեն 'ի խուռն անդ մեռանիցիս 'ի ձեռաց դայրացյալ մա-
րաց կամ շերքեղաց, սակայն մեր լավ համարելով մեռանիլ ընդ այն
ժողովրդյան, քան թե՝ հեշտ ճանապարհալ երթալ և որոնիլ դհանդիստ
անձին, ուստի աստված վստահացալ փութացինք մեր եղբարց օգնու-
թյուն և երբ անակնկալ կերպիւ Բագրեանդա Ահմատ գյուղ մուտ գոր-
ծեցինք, գյուղացիք մի կողմանն սաստիկ կղարմանային մեր այնպիսի
ժամանակին մեջ 'ի Վաղարշակերտ այցելիլ, մի կողմանն ուրախու-
թեամբ կցնծային, վասնդի ամենեքան երկյուղիւ պաշարված կար-
ասիներն, ուստի մեր ներկայութիւն բոլորովին բոլոր երկյուղներէն ան-
կասկած կլինեին, ինչպես որ արդարեւ եղան, քանզի մեր դալստոյան լուր
տարածվելով քրտաց և շերքեղաց մեջ կարծիւ տվին ամենեցուն, թե՝
մեր կայսերական հրամանով և պատրիարքարանի պաշտպանութեամբ
քննիչ և այցելու գալով շարերուն պատուհաս անմիջապես կընտրիմք,
ուստի ամենայն պետք և բռնավորք աշխարհին և ամենայն հրոսակք և
զումարտակաց յուրյանց տեղիս երթալով այլևս չի համարձակվեցան
ձայն սպառնալացն արձակիլ: Վաղարշակերտու մեջ Պաշաղիտու մյու-
թասարիֆ և զորաց փաշան տեսնալով հայոց պաշտպանութեան մա-
սին որչափ բան պետք էր խոսիլ, խոսեցանք և հաստատ կերպիւ խոսք
ուղեցին, որ հայոց պաշտպանութեան մասին բնավ բանի մը չխնա-
յեն: Դեռ մենք հոն եղած միջոցին մեռած դայմազամի ժողովական ան-
դամք, ընդ որս և Պետրոս աղայն 'ի Պաշաղիտ քննութեան խնդարկելո,
սույն աղմկալից միջոցին վիճակային առաջնորդ փոխանակ յոր վհատ-
յալ հոտին օգնութիւն հասնելո, առ ահի վանքին մեջ փակվեր մնացեր

էր և Պետրոսի պէս խարույկ արկչալ ձեռն ոյր մինչև տեսցն ցկատար-
վածն հայոց և հորժամ հետ ավուրց զինք վանուց մեջ տեսնալով մե-
զադրեցինք, թն ի՞նչու երբ Պայազկաու բղեշխ վանքնն անցանելով
զեպ ' Վաղարշակեքոտ կը փութար պաշտպանել զհայեր, նա իսկույն
խակ պատուախանի և ասն, թն «թշնամիներ շատ ունեի վախցա գան զիս
սպանին» և ալին:

Վիճակին առաջնորդ այսպիսի սոսկալի դիպաց միջոցին օգնություն
հասնելու արիություն, գյուղերու մեջ դպրոց բանալս եռանդ և վիճակի
բարեկարգության հսկելու փուլթ բնավ չունի: Վաղարշակեքոտի մեջ մի
շարքի շէնք կար կանգուն, զոր մեր հանգիստ միջոցին զարաջ հա-
մար խոհարան հատկացուցած էին, թիպետ բղեշխին բողոքելով զոր-
քեր մեջենն ուրիշ տեղ փոխադրել տվինք, սակայն [չկարողացանք]*
վարժապետ մեջ դնելու, զի տեղացիք երկու անգամ վարժապետ բերե-
լով նստեցուցած էին, սակայն վարժապետի 8 ամսական շտաբույն աղա-
ղալ, ոչ ոք չէր վստահեր հանձնառու լինիլ պաշտոնին:

Առաջնորդի և վանքի ապիկար մեկ-երկու վարժապետաց կողմա-
նն վիճակային ժողովրդոց կրօնական, բարոյական և համազգային կըր-
թություն և դաստիարակություն երբեք խնամարկություն չէ եղեր: Եկե-
ղեցական կարգեր և արարողությունք աղավաղչալ կտեսնվի, զի բա-
վական ժամանակ և հետո այս խղճալի վիճակին, ոչ առաջնորդի կող-
մանն քարոզիչ խրատիչ և այցելու եղած է և ոչ եկեղեցական օրինաց և
կարգաց ուղղիչ և բարեկարգիչ: Առաջնորդ 'ի Պայազկաու և 'ի Թափրազ-
չալի քաղաքական դործոց մասին կերթա, առաջնորդի կողմանն մի
քահանա կամ մի վարդապետ վիճակ կըրջագայի վանքին հատկացալ
արդյունքն հավաքելու, առաջնորդ և յուր միաբանք գոնն նվերներ հա-
վաքելու միջոցին եկեղեցի մտնալով օրհնություն տան ժողովրդան և
խիթարեն, այլ ընդհակառակն ո՛չ փիլոն և ոչ վեղար կկրեն իրանց հետ
և ոչ բնավ երբեք եկեղեցին ոտք կկոխեն և ոչ կաղովեն:

Մահաբերելու է, թն երբ ժողովուրդ մի այսպիսի անփուլթ հովվաց
հսկողության ներքե կյանք կվարե, ուր կիսեղի նաջա կրօնական և
քարոյական կենաց վախճան, արգարե այս ցավաւի ժողովրդան ներ-
քին կյանք ամենացալալի է, զի հովվաց թուամոտրութենն քրիստո-
նեական ջերմեռանդն զղացումներն սառուցալք, աղգայնություն հոգիեն
քնավին զուրկ և անտեղչակ բնավորություն և սովորություն չասնմ ըստ
քոլորին, այլ ըստ մասին քրտացալք, եկեղեցաց շինվածոց ձևեր

* Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

հարգանքի կնամանի, շարականի և երգեցողության եղանակը խանգարյալք, քահանայք ծոյլ և պղերդ, ժողովուրդ եկեղեցին հաճախելու բարեպաշտություն մոռնալով՝ եթե տարիներով ազոթեկո շնրթա բնաւ լիճահարիր:

Կոյսադեկ, Յոնճալու, Խըտր, Քյուփկան և Զերա դեղեր գյուղացիք եկեղեցին ժողովեցի, քաբող ալի և խաչ հանելու կրթություն ըրի, վի մեն մի գյուղի մեջ (քահանայից պատիւ պահելու համար կասեմ բացի նոցանէ) ժողովրդականաց մեջ մի աղիղ երես խաչակնքող շկար: Թողալուդ աղիթողում կերպիւ կաղաղակեր, երբ աշտպիտի փոքր լի-րաւիյանց մասին կմեղադրեի, թե հայր սրբաղան, երբ վմեղ ուսուցիք, մենք չուսանք, երբ վմեղ քաբողեցիք, մեք անկեղություն շարինք, աստված մեր վարդապետաց տուն քակե (թե որ արդեան քանդած չէ) երբ քեզի պես օր մը եկեղեցին մտան, քաբող ալին, ահա օրհնյալ է աստված, որ աշտան տալի է՝ մեք քարող չէինք գիտեր ինչ է, աշտօր լսելով իմացանք, հայր քրաղան հոգւսւղ մեռնիմ, վմեղ մի մեղադրեր, մեր վրա մի բարկանար, ներե մեղ, մեք աւմիկ ենք, գրեկարդալ շմք գիտեր, մեղալուք և անարժան ենք, պարտական լինին մեր վարդապետք և քահանայք, մեղմի խո միշտ խաչօրհնյա կաղին, մեղ խաչ հանել շեն սովորեցնիլ, վարժատուն, վարժապետ շմք տեսներ, գրոց մենե խապար շունիմք, մեր մեղք ձեր վիղ լինի, թե զմեղ կարդացուցեր [են], տեսեք, թե մենք էլ ձեզմե աղեկ մեր երես խաչակնքեցինք, թե ոչ...:

Ոհ: Անկարեկից ժողովրդինն աշտպիտի շատ տեսակ ձայներ կըլինի և վշտանալու ի սիրտ և ի հոգի չէի կրնար իրավունք շտալ ժողովրդյան, որ լավություն և կրթություն ընդունելու ամեն տեսակ գեղեցիկ ձիրքեր ունին, ժողովուրդ մի, որ յուր գործունեությամբ և բաւականությամբ կարե մեն մի գյուղի մեջ վարժոցներ ունենալ, սակաւն գլուխ և մշտատե խրախուռիչներ կպակասի, ասոր աղաղաւ երկու գյուղի մեջ կաթորիկ վարդապետք մնալով դպրոց բանալու վերա են, առաջնորդի իսկ թուլավությամբ բողոքականք մեծ համարձակություն դատած են վիճակին մեջ, ամեն մարդոց և մինչև քահանայից ևս թե ձրի և թե դրամով գրքեր տարածելով բազմաց հավատո միամտություն խախտեր են, այս գավառին մեջ, մեր բուն եկեղեցական և աղաւթին գրչանք թե երեք պատիւ սուղ են և թե խիստ սակաւ գտնվելոյն կամա-ակամա ժողովուրդ ստիպված են բողոքականաց գրչանք առնուլ և խմորիլ, մինչև սույն գյուղին և ամենակարեոր կատին ևս փուլթ չէ ունեցեր վիճակի առաջնորդ, այն եկեղեցական գրչանք բերել վիճակին մեջ:

Արժան կհամարիմ քանի գյուղի եկեղեցյաց քահանայից և եկեղեցական գրչանց համառոտ նկարագրություն աստանօր ներկայացնիլ հայրենասեր վարչությանդ, որ տեղի Հայաստանի շատ կողմերու եկեղեցյաց այժմյան կառավարության վրա գաղափար ունին և մասնավորապես Հովհաննես վարդապետի անհոգության շահին առնու:

Կայապեկի գյուղ Վաղարշակերտեն 2 ժամ հեռի տեղ 'ի հարեւրք Քաղբեանդա բարեբեր գաշտի մեջ, հարդանցի ձեւիլ և շափով եկեղեցի մը ունին, որո երկարություն 12 ոտք և լայնություն 8 ոտք, ձեռք առաստաղ հասածի շափ բարձրություն, դրեթե դետնին հավասար լինելով, գյուղի անասունք տանյաց վրա ել և էջ առնելով և նստելով առաստաղ շատ տեղ բլած և ծայծակ լինելով հողեր կուշտ-կուշտ տեղված էին եկեղեցւո հատակ, գյուղիս քահանայն, որ ձեռնադրութենն առաջ երկու ոտոց կաղ մինչև ցայսօր և հոգով ևս երկու ոտաց [կաղ է] 6 ամիս* եկեղեցւո դուռ բացած և ժամերգություն ըրած չէր, որո անմիջապես փիլոն տունեն հանելով հետս տարի մինչև սուրբ Հովհաննես վանք՝ առաջնորդին ցուց տալո և յուր ծուլ քահանայի ընթացք հանդիմանելու աղագավ:

Սույն Կայապեկի բնակիչք ամենք 'ի միասին հարստությամբ ճոխացած են, մի հարուստ դերդաստան կա տեղս, որ կարող է առանձին մի հոյակապ եկեղեցի շինել, թե գյուղի կաղ քահանայն և թե ամբողջ գյուղացիք յուրյանց եկեղեցւո անուն չդիտեն հառաջման, ուստի մեր ստեղծ անուն հարցանելո միջոցին, անունի մի ևս չկրնալով հարմարացնել ապա իբրև ամօթահար խոստովանեցան, թե չդիտեն եկեղեցւո անուն ինչ է: Առաջնորդ հիշյալ գյուղին մեջ բարեկամներ ունի և Վաղարշակերտ երթալով և անտի վերագառնալով շատ գիշերներ սույն գյուղի մեջ կանցունե, թե դիարդ ապա ղեկեղեցին չի նորոգվիր և գարոց չշինվիր, ապաքին լուսնյան խելամուտ լինելո եք, սա միայն ակնհերձ անմոլկեցով, որ սույն գյուղի ժողովուրդ քրիստոնիստթենն և աստվածապաշտութենն ստանա ոչ եկեղեցին շինել կփափագին և ոչ եկեղեցին մտնալ կախործին:

Զիրո գյուղ 10-ը ժամու հեռու 'ի Վաղարշակերտեն և 4 ժամու մերձ սուրբ Հովհաննես վանից, դառ 'ի կող դարալանդի մի վերա ունի, յուր դիրք 20 տուն հայ բնատնիք և 3 տուն քուրտ կբնակին: Հայք մի փայտաշեն անարվեստ և անդարդ եկեղեցի ունին, որո առաստաղ քանի տեղի ծայկծախվելով տանյաց հողեր շարունակ 'ի վայր կհասին, թըռ-

* Բացթողումք հեղինակին է (Հ. Պ.).

շուններ սեղան եկեղեցւո Տատուկ ծերտերով նկարեր էին, ըստ վկայութեան գյուղի տեր Միքայէլ անուն քահանային, լի օրեր 100-ամյա պառավ կանայք և մի ծերունի մարդ եկեղեցի կմտնան, ՚ի կյուրակիս գրեթե հիշյալ պառավունք և ծերունին եկեղեցի կմտնան: Տեղոյս մարդկանց վրա քրիստոնեութեան և հայութեան անուն միայն մնացեր է, զի քրտաց բնավորութեան պէս բնավորութուն և եղտոց կրօնքի պէս կրօնք մի կնշմարվի գյուղիս բնակչաց վերա: Խեղճ քահանայն իմանալով, թէ գյուղ մտած միջոցին անմիջապէս եկեղեցին աչքն անցունելո կերթամ, զիս հեռվանց տեսնելով եկեղեցին ավելիւ աճապարած էր աղթիվս հազիվ եկեղեցւո դուռ հասուցեր էր և փայտի խոշոր ավել, որ ցախավել կոչիմք, մարդու մը երկարութեամբ դռան քով դրած էր, երբ եկեղեցին մտնալով ամեն կողմ դիտեցի աղթիվս և ավել տեսնալով դարձա դքահանայն հանդիմանեցի, թե մեք եպիսկոպոսքս ձեզ ավելի աստիճան տալով կպատմիրեմ մի, որ դուք մաքուր ավելով եկեղեցին ավելք, իսկ դուք որ այժմ ցախավելով կավելք: Եթե ես այսօր աստիճան տալո լինէի, իմ ձեռքս և աստիճանավորին ձեռք սույն այս ցախավելը պիտի տայիք, այսպէս անհոգ մարդիկ, աստված ձեզ նոր քրիստոնեութեան հոգի պարգեւն ըսելով հորդորեցինք զքահանայն և զգլխաւորս, որ եկեղեցւո պայծառութեան հոգ տանին և բարեպաշտութեան հոգովն վարվին:

Յոնճալու գյուղ 6 ժամու հեռի Վաղարշակերտեն, դաշտի հարավային կողմ Եփրատին մերձ ընդարձակ դաշտահովտի մեջ, 30 տուն հայ բնակիչ ունի, մի փայտաշեն եկեղեցի ունին, բայց երբեք եկեղեցի չի նմանաներ, ամիսներով ժողովուրդ եկեղեցի չի մտնալով սարդի ոստայններ առաստաղ և պատեր հյուսած էին, եկեղեցւո մեջ բնավ պատկեր չկար, եկեղեցիք առհասարակ փոխան մեղրամոմի ձեթ կվառին, փոխանակ կանթեղի բոլոր ճրագներ և հաստ պատրույգներ դնելով սեղան ձեթի տուն դարձեր է և եկեղեցին սև մրերով ներկւած է, սույն գյուղի եկեղեցւո գրկակալի վերա մի նարեկեն ՚ի շատ բան մը շտեսա և եկեղեցւո անուն միայն տեր Հրեան կրցավ տալ, թե Աստվածածին և հիշյալ ծերունի քահանային աչք, ինչպէս վեր հիշեցինք, վտանգված էր, դպրոց շունին, մեր գալ լսելով առ ահի 6 տղա հանձնած էին Գրիգոր անուն տիրացուի մը կարգացնել, որպէսզի եթե դպրոցի վրա բան հարցունեինք՝ ցույց տան մեզ տղայք, այս ձև առժամանակյա պատրաստի ուրիշ քանի մի գյուղերու մեջ ևս տեսնվեցավ, որո պատճառն այժմ կբացատրիմք:

Ըստ որում վիճակիս առաջնորդ Հովհաննէս վարդապետի բարե-

Պամեներ Կարնո քաղաքեն լուր տված էին, թե այցելուն ամենեն շատ Պարսոցաց վրա յուր խորին սելադրություն դարձնելով խիստ մանրակրկիտ հարցումներ կընե դպրոցաց մասին, ուստի Հովհաննես վարդապետն դեռ մեր Բասենու և Վանանդա կողմեր եղած միջոցին Առաքել Վարդապետն և վանքի տեր Գևորգ կարծեցյալ ուսումնական քահանայն տաղանդավ և շատավ դուզեր խրկիւր և սաստիկ հրամաններ արձակելով, որ անմիջապէս դպրոցներ բանան, տղայք ժողովեն, գոնէ յուրաքանչյուր դպուղի մեջ 20-են սկսյալ մինչև 4 տղայք կարդացնիլ ակսին, թե քահանայից և թե առ ձեռն դանւած տիրացվոց ձեռք, իբրով, բանի մի դեղեր առաջնորդի հրամանին անսալով այսպիսի առժամանակյա պատրաստությունք տեսած էին, սակայն մեք հորդորեցինք և համոզեցինք, թե այսպիսով մեր աչք չեք կրնար հրապուրիլ, այլ պետք է, որ հաստատուն կերպիւմ դպրոցներ շինեք և հատուկ վարժապետներ բերեք ձեր տղայք կրթելու: Վասն զի Վաղարշակերտի բոլոր դպուղացիք ունին բավականություն թե փառավոր եկեղեցի և թե քրիստոսի դպրոցներ շինել և թե ուսումնական վարժապետ բերել և արձք վճարել:

Վերոհիշյալ Յոնճալու գյուղ պարսից կարավանի ճանապարհի վերա կենտով տասնի չափ խառներ ունին, բավական հարստության տեր են, եթե առաջնորդ փուլթ տանի, կարող են թե դպրոց և թե եկեղեցի պայծառ և փառավոր կերպիւմ շինել:

Ղարաբլիխա դպուղ հինգ ժամով հեռի Վաղարշակերտեն, դաշտի հարավային կող Մփրատա հյուսիսային եզերք՝ 70 տուն հայ բնակիչ ունի և 6 տուն տաճիկ, մի փայտաշեն անդարդ եկեղեցի ունի, մի քահանա, անուն տեր Սահակ, Քաջբերունյաց դավառեն, այր ծեր և պարզամիտ (հողեր թափու քրած են հայեր, սույն գյուղի մեջ կնստի Նահիայի գալմագամ): Եկեղեցին 8 խանութ կալւած ունի, մեն մի խանութեն 240 դուրուշ վարձք կստանա, տարեկան գումար 1800 դուրուշ, 150 դուրուշ ևս պսակներեն և մկրտությունից: 300 դուրուշ մոմի և խուսկի ծախք կերթա, իսկ 1750 դուրուշ տարեկան կը հավելնա: Մշո Ալիշտանա դպուղն Աստվածատուր անունով տիրացու մի գյուղացվոց մեկի ախոռի մեջ վից տղայի հասարակ ընթերցմունք տալով վարժապետություն կընե, սորա տարեկան վարձքն է 500 դրամ, 4 սոմար ցորյան, որ 200 դուրուշ դրամի վերածելով ամբողջ տարեկան կընե 900 դուրուշ: Վարժապետն պահանջեցի ինձ ներկայացնել, նա 7—8 տղայք բերելով ասաց, թե և ամբողջ ինձ 16 տղա հանձնեցին, սակայն քանիք դպրոց չէին եկած, որ բերեի: Եվ ասպա առանձին գալով խոսե-

138

ցավ, թի գյուղացիք ձեր գալ լսելով, ինձ առ ահի վարձք կապեցին և 5—6 տղա բերելով ինձ, ստիպեցին ղիս, որ 16 տղա ցույց տամ ձեզ, սակայն 6 տղային ավելի առ իս դաս առնելու հիկել չեն և այլն:

Մանկասար գյուղ Վաղարշապետեն դեպ 'ի արեւելք 8 ժամավ հեռի և 4 ու կիս ժամ մերձ սուրբ Հովհաննու վանից, սուրբ Հարություն նվիրյալ, երկու քահանա՝ տեր Դանիել և տեր Զաքարիա, տեր Դանիել 500 ղուրուշ ամսականով 20 տղայոց հասարակ ընթերցմունք դաս կուսա, գյուղի եկեղեցի[ն] 200 ղուրուշ դրամ ունի, ղոր հանձնած են տեր Դանիելին եկեղեցւոյ նորոգութեան համար: Սույն և Ղարաքիլիսա գաւղի եկեղեցիներեն 'ի զառ ուրիշ գյուղի եկեղեցիք դրամ և դրամազուլիս չունին: Սույն գյուղի քահանայից մոտ բազմապիսեաց քանի մի գրոյանք անսա, ղորս արտոթանոք կկարգար, վասնորո բաւական խրատներ տվի իրեն, բազմապիսեաց ինչ նպատակավ Հայաստան պալն ծանուցի:

Երտր գյուղ Վաղարշապետեն 7 ժամավ հեռի և մեկ ժամավ բացակա Եփրատա եկերքեն, զառ 'ի կողմ մեծ Թումալիմը վերա ունի յուր դիրք, դաշտահովիտ մի ունի յուր հարավակողմ, որո մեջեն վճիտ վտակ խաղալով կերթա կմիանա ընդ Եփրատ գետ, 12 տուն հայ բնակիչ ունի, փայտաշեն նոր եկեղեցի մը ունին, ղոր գեղացիք առանց ճարտարապետի շինեք էին: Գյուղացիք մեծապես ուրախ էին եկեղեցւոյ շինութեան վերա, սակայն քահանա չունենալով տխրութեան մեջ էին, Մշո Թիւ գյուղի տեր Առաքել յուր հայրենիք վերադարձավ, ուստի առաջնորդ[ի] և գյուղացւոց խնդրանոք հիշյալ գյուղացւոց մի օրինավոր քահանա ձեռնադրեցինք:

Կաղի գյուղ Վաղարշապետեն 1 ժամավ հեռի և չորս ժամու կես հեռի սուրբ Հովհաննու վանից: Ըստ յոնճալաց պարսից կարավանի ճանապարհի վերա, ընդարձակ դաշտահովտի եղերք երկարատուր բլրակի բազկաց ներքո ունի յուր գեղեցիկ դիրք: 20 տուն հայ ընտանիք կբնակին աստ, մի փայտաշեն անղարդ եկեղեցի ունին, նման Զեքոյի եկեղեցւոյն, գլորոցի անուն լսած են, սակայն չունին. քահանայի պետք ունին, սակայն ունենալ չեն ցանկար, Մանկասարա տեր Դանիել կհովիւն: Քրիստոնեութեան անվան սիրահար են, սակայն անունեն 'ի զառ քրիստոնեի գոնե արտաքին կերպարանք ևս չունին: Բոլոր գեղացիք առ իս հավաքելով քրիստոնեութեան վրա հարցումներ ուղղեցի, սակայն մեր պարզ հարցմանց ոչ ոք բավական չեղեմ պատասխանել, հրավերեցի ղնոսա խաչակնքիլ ղերեսս և ոչ մին չկարողացավ ուղիղ երես խաչակնքիլ, ուստի հրավերեցի եկեղեցին, բավական աշխատու-

Յյուն կրեւով, հազիվ թե կարգավ երեսներ դեպ 'ի սեղան կանգնեցուցի, իսկ ես ինքս սեղանի առաջ կանգնելով սկսա խաչակնքելու կրկնություն տալ ժողովրդյան նախ՝ բավական խրատներ և հորդորներ կարգացի քրիստոնեության վրա և ապա երկու մատս ճակատիս տանելով հրամայեցի, որ իմ օրինակիս հետեւելով մատերնին ճակատի վրա դնեն, իսկ նոքա իբրեւ բնավին անծանոթ խաչակնքելո, որ ձեռք բերանին կտաներ, որ ձեռք ականջին կողմ կդարձուցաներ, որ ձեռք բնավ չէր կրնար տանիլ, որ բնավ հանուն հոր չէր կրնար ասել, վերջապէս քսան անգամ կրկնեցի, հազիվ թե մեկ քանիս կրցան մատերնին ճակատին յդնել և որդվոց ասելով, դարձյալ մեծ դժվարությամբ կրցանք մատունք սրաի վրա դնել տալ, զի որն մատունք ճակտեն քթին կբերեր, որ բերէին, որ հառաջ կտաներ և որ ձախ, ամեն նման էր և հոգւոյն սըրբո ասիւն, զի երբ ես հոգւոյն ասիի նոքա, որ աջակողմ մատունք կբերեր, որ կուրծքի վրա կտաներ և որ ապշած շվարած ահաւանի սկս երես կնայեր, 40 անգամ կրկնելով կրկնեցի, մինչև քանի հագւո ուղիղ ք աշ հանիլ տվի, իսկ ես այն միջոցին ոչ այն էր, որ ծիծաղէի և ոչ այն էր, որ դաշտանայի, վասնզի տեսարոն հուժ ցաւալի էր, մարդկանց կողմից շարժունք ծիծաղելի, իսկ քահանայից անհոգություն զայրանալու առիթ, ուստի լի ցասմամբ խոսքս ուղղեցի առ դասս քահանայից, որք անտարբերությամբ եկեղեցո մեջ կեցած միայն կծիծաղեն ժողովրդյան շարժմանց վրա: Ժողովուրդն անմեղ է, աստված սոցա արջան հովուրն դատաստանի ձեզմէ պիտի պահանջե, մշակ եք անիրավության և հովիվք հայոց զկաթն կթեք շատն առնուք և զհոտն Քրիստոսի անփուշթ առնեք, պարտական եք դուք որդվոց ժողովրդյան, զի նոցա երեսայք ավաղանի մեջ մկրտելով, չեք կարող ձեր անձն ուստոն պարտականութենէն ազատիլ, զի ոչ թե միայն կպարտիք խաչակնքին ուսուցանիլ ձեր ձեռք մկրտչալ տղայոց, այլ հավատո բովանդակ դավանություն և գիտություն պարտիք անթերի ուսուցանիլ որդվոց ժողովրդյան:

Ոչ թե միայն անդանոր Կազի գյուղի եկեղեցւո մեջ ներկա եղև քահանայից խոսեցա այսպէս, այլուր ուրեք հանդիպեցա և այցելեցի շլայս և առավել քան դաշտսիկ բանս խոսեցա առ քահանայս մեր, որոց անգիտություն և անհոգություն ժողովուրդ վայրենացեր և խռովանացեր է ըստ մարդարիի Յոպու:

Վերոհիշատակյալ գյուղերին և քանի մի ևս գյուղերու այցելութենէն զկնի, որո ստորագրություն երկայն լինելուցն աղագավ շիտաք աստանոր, երբ հուլի անկած դեպ 'ի արեւելք սուրբ Հովհաննու վանք

կերթայինք, ճանապարհի վերա շինված շորս դոլդի պարսիկ բնակ-
չաց ղլխավորներեն տասնի չափ ձիավորք մեզ դիմավորելու եկան և մի
ժամու ճանապարհ հետ մեզ ուղեկից լինելով, մեծավ թախանձանոք
մեզմե օգնություն կխնդրեին, իբրև թե յուրյանց դեղեր ճանապարհի
վրա պալով երբեք, մանավանդ դորբեր և պահակներ զանազան նեղու-
թյուն կհասցնեն իրենց, դու քննիչ եկած ես, հայոց վիճակ քննելով
անոնց լավություն պիտի ընես, կազաչեմք, որ վիճակ քննելով մեզ ես
այցելություն առնիս, զի մեք ես ձեր մեծության ներքարն եմք, այն և
ձեր ծառայն եմք, երեք անգամ հրամայեցի շնորհակալությամբ հան-
դերձ, որ ետ դառնան տեղերնին, սակայն նոքա սամարացվոյն⁸⁸ պես
աղաղակելով մեր հետ կուզային, ապա հետո ձիաներեն իջանելով
եկան մեզ հույժ արտաքո խոնարհություն մատուցին և թախանձեցին,
որ խոսք տամք իրենց օգնություն ընելու և յուրյանց զրկանաց դարման
տանելու, սակայն մեք պարսից խորամանկության 'ի վաղուց անտի
տեղյակ լինելով և լրաց ես ուսանելով թե սոքա գողակից են գողաց և
թե Պարսկաստանի կողմանե որքան գողուն բերվի, սոքա 'ի թաքստյան
կսզհին և շատ անգամ ինքյանք Տաճկաստանի սահմաններեն դողու-
թյուն ընելով կտանին 'ի Պարսկաստան կվաճառեն, ուստի ձին կայնեց-
նելով բավական խրատներ խոսեցա իրենց՝ ասելով. եթե դուք բարի
մարդիկ լինիք, ոչ թե թագավոր ձեզ վրա գթությամբ կհայի, այլ աստ-
ված ես ձեր բարեգործության փոխարեն ձեզ բարիք կը հատուցանե, ոչ
թե ձեր բարիք տեսնելով կառավարության մարդիկ ձեզ բարեկամ կը-
լինին և նեղություն չեն պատճառեր, այլ բոլոր այս երկրի բնակիչք թե
քրիստոնյայք և թե մահմատականք ձեզ բարեկամ կլինին, իսկ եթե
դուք վատ և վնասակար մարդիկ լինիք, թագավորին աչքեն կելլեք և
այսպես ատելի կդառնաք, և բոլոր մարդիկ ձեզ թշնամի կդառնան, եր-
թայք խաղաղությամբ, ձեր դրացիներեն ձեր լավության համար պիտի
հարցանեմ, եթե բարեբախտաբար ձեր մասին բարի վկայություն տվին,
ձեռքես եկած ամեն տեսակ լավություն ձեզմե չի պիտոք լլանամ, իսկ
եթե բարի վկայություն չընդունեցի ձեզ համար, նորեն ես ինքս ձեզ
դատախազ կլինիմ, շատ աղեկ, շատ աղեկ ասելով տեղերնին դարձան:

Պարսից դիմավորելեն փոքր-ինչ ետք, վանքի վանահայր Հովհան-
նես վարդապետ երկու ժամու չափ ճանապարհ մեզ դիմավորելու եկած
էր վանքի երկու միաբանոք և քանի մի հայազգի քաջ ձիավորոք, մեզ
մերձեցած միջոցին ձիաներեն վար իջան և մեր ողջունեն հետ հեծնա-
լո հրաման ընդունելով 'ի ձի աշտանակեցան: Խեղճ վարդապետ ողջու-
նեն 'ի դատ ուրիշ այլ ինչ բան չլսեց մեր բերանեն, վասնզի վիճակի

միջի կրոնական սառնությունը և դանդաղությունը տեսնալով սիրտս արտաքու կարգի հուշալ՝ շուղեցի մտերմական բան մի խոսիլ, մինչև հասանք վանք։ Դպրոցի ժառանգավորք և դյուլի տղայք երգով մերձ 'ի զրոնս վանուց գեմավորեցին մեզի։ Վանուց մեջ մի գիշեր հանգիստ առնելով կաշեցի զմեր նախածանոթ Հովհաննես վարդապետ՝ առաջնորդ Բաղրեանդու և վանահայրն սուրբ Հովհաննու վանից, միջոտմիջե նկարագրեցի սուտը նորո վիճակին կրոնական, բարոյական բաղժատեսակ և անդամանելի թերությունը և որչափ մեղադրություն և հանդիմանություն պետք էր մեղադրեցի և հանդիմանեցի։

Սուրբ Հովհաննու հուշակալութիւնը 12 ժամով հետի է 'ի վաղարշակերտն ուղղակի դեպ 'ի արեւելք և Կողովիտ զավառեն, այն է Պայաղիտեն 9 ժամով հետ ուղղակի դեպ 'ի արեւմուտ անվանի Նալատ լեռան հյուսիսային ստորոտ և խերատա հարավային եղերք, Գաղուանա ավերակաց մի ձիարշավ դեպ հարավսկողմ գողավոր զառի կողի մի վերա ունի մեծանիւտ գերք։

Տաճարի բնագործակ մեծությունը Հայաստանի բոլոր հուշակալոր տաճարներէն և եկեղեցիներէն մեծ և հոյակապ է, դրսի կողմանի երկարություն 52 մեծ քաջ է, իսկ լայնություն՝ 32։ Տանցաց բարձրություն լայնության շարիով 32 քաջ է, իսկ դմբեթի բարձրություն երկարության շարիով 52 քաջ է, նախկին դմբեթն խոնարհած լինելով, նորէն խոնարհադաւն գմբեթ մի առաջնուցն աւել շինած են։

Տաճարի տանցաց վրա կարի քանի պատերազմի համար պարիսպներ կան, որք զառնիս եկեղեցւոյն անմատչելի բերդի մը նմանեցուցեր են։ Եկեղեցւոյ միջին վերելաց ճանապարհ մի կու, որ հյուսիսային պատի միջին դեպ 'ի տանիս կհանի։ Գմբեթ չորս հաստահողուն սյունաց վրա հաստատուած են, մի հույժ բարձրակամար սեւան ունի, իսկ հաջմե և հահեկի, այն է՝ աջակողմյան և ձախակողմյան գոտերու հանդեպ՝ մեծամեծ խորաններ, որո աջակողմյանի մեջ ժամարար կղզիստավորվի, իսկ ձախակողմյանի մեջ եկեղեցւոյ ծանրադին սպասներ կդրվին։

Տաճարի դրսի որմոց մի մարդաշափ բարձրության վրա եկեղեցւոյ շինության հիշատակարանի գրեր եղծված լինելով անվերծանելի են, բառի թվական և շինողի անուն շատուղիք, վանականք ավանդութենե առնելով կկոտին, թե Հերակլ կայսր զխաչափայտ Պարսկաստանն քարծնիւ միջոցին շինած է և թե սպանյալ Սիմոն վարդապետն 'ի հին ձեռագրաց առնելով յուր սլատմագրության մեջ արձանագրած է։

Սիմեոն վարդապետի ձեռագիր սլատմություն, ինչպես բաղմաց

հռչակված էր, թե շատ սիրտանի և օգտակար տեղեկությունք պարունակել են ղևնի ներկա դարուս հայոց հարյուրամյա պատմություն մեկ կավանդեր: Մարկոս Աղաբեկյան⁸⁹ դայս գիտնալով քանի տարի առաջ Պողոս պատրիարքի⁹⁰ ձեռքը նամակ մի կողղե լաւ Հովհաննէս վարդապետն, թե անպատճառ Սիմեոն վարդապետի պատմություն խրկեք 'ի Պոլիս, ղի Մարկոս էջնետին հայոց պատմություն շինելս նյութ անկե առնել ղևնի վաղվադակի սաւ ձեւ կգտրծուցանեմք: Հովհաննէս վարդապետ ըստորում երկշոտ փութապիս պատրիարքին կերկե, ղոր Մարկոս էջնետիին կհանձնվի և ասկե անտարակույս Բերայի հրդեհին ճարակ կերթա մյուս ձեռագիր գրչանց հետ, որք աստի և անտի հավաքված էին: Այս մասին շատ մեղադրեցի Հովհաննէս վարդապետն, թե էր աղագավ բուն ձեռագիր խրկած է, ղի կարող ընգորինակությունը պատմության պատճեն խրկել: Բայց եթե հայոց թշվառ բախտին համար հրո ճարակ եղած չէ, դարձյալ բարեբախտ ենք, իսկ եթե հրո ճարակ դնաց, թշվառ հմք:

Վանքի բակ և պարիսպներ տաճարի մեծության շարիւղ ընդարձակ են, հարավային կողմի պարիսպ կես քարով և կես աղյուսով ներկա Հովհաննէս վարդապետ անցյալ ամարան նորոգած է: 4—5 կանոնավոր սենյակ հաւիւ կա, մնացյալ սենյակներ և շենքեր կիսավեր և խարխուլյալ են: Վանքի մի սենյակ ժառանգաւորաց դպրոցի հատկացուցած են, 13 ժառանգավոր ընդունակ աշակերտք հասարակ ընթերցմունք և քերականության առաջին մասն կուսանին: Դպրոցի մանք տղայք քանի չափ խառն կնստին ժառանգավորաց հետ: Ժառանգավորներն շատեր վանքի մոտի գեղեն և վարդապետաց աղագաններեն են, իսկ հնավոր գյուղերեն մեկ-երկու տղայք հաւիւ կգտնվին: Անմիջապիս պարտք դրինք վանահոր վրա, որ կանոնավոր դպրոց մի շինելով ժառանգավորաց գեղի մանք տղայքներեն որոշ դաստիարակել տա զնոսա:

Սուրբ Հովհաննու վանից հաշիւ թեւ մանրամասնաբար առնված է եկամտից և ծախուց աղբյուրներ և տեղեր, շարժական և անշարժ կալվածոց որքանություն, միաբանից, դպրոցի տղայոց, վարձավոր մշակաց, ծառայից և տնտեսաց համառոտ վիճակացուց հետևյալն է զոր վանահոր և միաբանից ստորագրությամբ վավերացյալ առեր հմք:

Վանքին տված վիճակացիցին ճիշտ պատճեն «երեք խորան սուրբ Հովհաննու վանուց, որ Ուշքիլիսե կմականվանի շարժական և անշարժ կայք սա հետևյալն է, որ կարճ ի կարճ համառոտած և հանդերձ յուր եկամտի և ծախուց:

Վանքս այս, որ բավական հոշակ ունի և իրոք ևս Հայաստանի

խիստ մեծ աթոռներուն կարգին համարված էր առաջներ, հիմա խիստ խոնարհ և աղքատ վիճակի մեջ և միայն մշակական արդյամբ և թիմական նվիրատվութեամբ իր ապրուստ կը հայթայթէ, այն ևս խիստ զրկվարութեամբ և տառապանք, վասն զի իր տարեկան ծախք միշտ հառաջ կ'իկանին յուր սովորական եկամտին:

Վանքն ունի 55 կարնո սոմար ցորենի տնդ և 40 սալ խոտի տնդ ալ մարդագետին, ունի մեկ ձիթահան և մեկ ջրաղաց 3 աշքեն, իր ծախքը կ'հայթայթվի յուր անդատտանէն և յուր թիմական նվիրատվութիւնէն, կալվածքէն կուտա տարին միջին հաշվով 110 կարնո սոմար ցորայն և 60 սոմար ալ պտղի ասացյալ նվիրն կ'աւելնա, որ բոլորն կրնն 170 սոմար և 13 սոմարի շափ ալ ջրաղացքէն, կրնն 183 սոմար, այս գումարն 75 սոմար ուտելու կիրթա, 25 սոմարի շափ ալ ցանկելու, 10 սոմար ալ մասնավոր պետքերու կ'մսխվի (գուցն վանահոբ և վարդապետաց ազգականաց և տեր տիարքին կ'տրվի) և մնացյալն կ'վաճառվի վանուց սովորական ծախք վճարելու համար:

Տարին 40-ի շափ պսակ կրնա պատահիլ բոլոր թեմի մեջ և հոմե եկած արդյուքն 650 զուրուշ շանցներ երբեք (սույն պսակի նվազութուն, ինչպէս բաղմից պատճառներ գրեցի, դարձյալ կրկնելով տեղս կ'աւելնա պաշխի շար սովորութեան պատճառով է, ուստի անմիջապէս դարման տանելու է, ապա թե ոչ տարի տարվան վրա պսակներ կ'աւելնին) ձիթահանքն եկած ձեթն 600—700 հոխայի կը հասնի, հոմե երբեմն 100—150 հոխա ծախելու կ'ատկանա, որո հոխային երբեմն 4—5—7 և այս տարի մինչև տասն զուրուշ կերթար, իսկ մնացյալն ուտելու, վառելու և դոմեշներաց օծելու կիրթա:

Հոգեբաժին ասացյալ տուրքն, ննջեցյալի գլուխ ըստ կարաց մեկ անասուն սահմանված է, որ առաջները գոմեշ մատակ ալ տվողներ շատ կ'գտնվէին, բայց հիմա համենին հարուստ եղ, կով և ըստ մեծի մասին ոչխար կուտան, շատեր կան, որ ավելի թուահամատութեան, քան թե աղքատութեան պատճառով չեն տար (տեղս ահն յուրյանց գրութեամբ և ստորագրութեամբ առաջնորդ հանդերձ միաբանք կ'ստատուանին, թե յուրյանց ժողովուրդ թուահամատութեան մեջ ինչեւ ըն, որո զխաւոր պատճառն ինքայնք են) որ հոգեբաժին ավելի տան զխաւորի համար կուտան, իսկ տան մշուս անդամաց համար մանավանդ երիտասարդ կարգե հղողներուն համար գրեթե սովորութուն չէ հոգեբաժին հալ, այս մասին եկած անունաց թիվն տարին 10-ի հազիվ կ'հասնի, որ սովորաբար կըլլան կով, երինջ, ոչխար և այլն:

Վանուց անասուններ այս են իրենց տեսակներով՝ 10 գլուխ լծկան

գոմեշ, 16 մատակ, 10 հատ էգ և որձ երեք տարեկան գոմեշի ձագեր, 11 հատ լծկան հզ, 10 հատ ալ երեք տարեկան արջառ, 21 հատ կով, 15 երկու տարեկան երիւնջ, 8 հատ տարեկան հորթն և երկու ձագ, 75 հատ այծ և ոչխար և այլն:

Վանուց մեշ ընդամենը հին և նոր 30 ձեռք անկողին վան իրենց պարագաներով, 20 հատ թաղիք, 15 հատ կարպետ, 12 հատ քորձ (կովալ), 4 հատ դորդ (խալի) և 2 հատ ալ 60 հոխայի շափ կշիռ տնեցող սղիւն[ձ]ք, 4 արուր, 1 դուլթան և այլ և այլ:

Վանքի ներս կան և կը դտնվին 208 հատոր տալյալ գրչանք և 7 հատոր ալ ձեռագիր գրչանք:

Անոթ և զգեստներ են 25 հատ դառ և հասարակ շուրջառ, 25 մետաքսյա և հասարակ շապիկ, 30 հատ ավետարան արծաթապատ, 3 դոտի արծաթյա, 3 դավադանք, 2 բուրվառք, 3 սկիհ, 3 կանթեղարծաթ, 6 սաղավարտք, 2 քշոց, 8 բորոտար, 4 հատ թաք եպիսկոպոսական և 15 հատ խալի:

Միաբանութիւն է 1 տռաջնորդ, 3 վարդապետք, 1 քահանա, 1 վարժապետ, 13 ուսանող մանկունք և 4 սպասավորք:

Վարձավորք են 7 հոգի գործակալներս, 16 հոգի ալ դուրս և 6 հոգի ալ պառավ կանայք, որք են տնտես, կով կթող, դնդարար և հացեփ, 3 հոգի նախորդ, հորթարած և հովիւ, թիւով 53 հոգի, որք վանից արդյամբ կապրին:

Վանուց ծախս միջին հաշվով տարին 15.000 ղուրուշի կհասնի և շինված եղած տարին 20.000 ղուրուշի կհասնի և այն 15.000 ղուրուշ գումար կհոգացվի 10.000 ցորենի հարդչունքով, ձեթ ծախելով և այլ պատահական եկամուտներով, իսկ շինված եղած տարին ժողովրդյան հատուկ օգնութեան դիմել հատկըցելուց: Հիշյալ 15.000 ղուրուշ սովորական տեղերն ասոնք են 2500 ղուրուշ առաջնորդարանին վրա կըլլա, 3000 ղուրուշ վարժարանի, 3000 ղուրուշ ալ անկողնոց և այլն, 1000 ալ երկրագործական հրեղենաց և մնացյալն ևս կհրելյաց և ուրիշ դիպվածական պիտոյից վերաբերյալ, որոց ինչ տեսակ բան լինելն էր տարեկան միամասն տուժարին նայելու է:

Ի ստորագրութիւն վերոգրյալ իրաց ստորագրեմք միաբան վանոցս
Հովհաննես վարդապետ Մովսէս վարդապետ Առաքել վարդապետ
վանահայր Ուշքիլիսայու լուսարար միաբան
տեղ Գեորգ Հովհաննիսյան կնիք կնիք

* Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

Վերոհիշյալ վանականաց ցույց արած վիճակացույցի միջի հաշ-
վեկշիւ, որով եկամուտը ծախսուց դեմ դնելով կհավասարեցնեն, եթե
անտեսադիտութեամբ մատակարարովի, տարակույս չկա, որ տարին
7—8 հազար զուրուշ կավելնաւ և 20 օրինավոր ժառանգավորաց կրթու-
թեան առատապէս կբավականանա, սակայն ինչպիս հայտնի է, եկա-
մուտի մէջ զեղշումներ արած են, իսկ ծախուց մէջ բավական ավելոր-
դութեուն, զոր ծանուցանիլ վարչութեան պարտք կհամարեն:

Այսպիսի հռչակավոր վանքացը և ամբողջ յուրեանց ծաղկելալ բու-
րեպաշտութեամբ, անընդհատ և ներդաշնակավոր ժամակարգութեամբ
յուրեանց սեփհական վիճակայնոց թե եկեղեցականաց և թե աշխարհա-
կանաց բարեխախտն օրինակ են, սակայն ցավալի է ասել աստանոր
այսպիսի առաքինութեանից օրինակ տալու հանգամանք կպակսի սուրբ
Հովհաննու հռչակավոր վանից մեջն, վասնզի վանուցս վանականացս
պղերպութենէն՝ ժամակարգութեուն և նույն ինքն ժամատացութեուն իսպա-
սաղավաղել է, զի հազիվ տարին քանի անգամ պատահի, որ ժամեր-
գութեուն անդր, զի բարձրմենն սկսվի, զի կամ օրհնութենն, և տարվոյն
մեծագուշն ժամանակ հարցեն կսկսին և փառք ՚ի բարձրմենն⁹¹ կվերջաց-
նեն, ճաշու երեք չզորմիան ՚ի բաց մերժելով, ճաշու դիրք և ավի-
տարան ևս չեն ախորժիր ընթեռնուլ և երբեմն ևս ամբողջ ժամերպու-
թեուն զանց ընելով տաճարի դուռ չեն բանար և կանթեղ չեն լուծանիր:
Վեց ամիսն անգամ հաշվի մի պատարագ կմատչի սեղանի վրա, վա-
նահայր չզիտեմ թե ինչ պատճառի համար 4 տարի և հետև սուրբ պա-
տարագ մատուցած չէր, այս տարի մի պատարագ մատուցած է, թերևս
մեր այցելութեան սարսափեն:

Աստուծոյ կիրակին⁹² մեզ վիճակվեցավ սուրբ անմահ պատարագ
մատուցանել շնորհաբաշխութեան համար, մարմնով, հոգով և մտք
ծերացել Մովսէս վարդապետ բաժակի շունենալով վանահոր և մեզ ևս
չմացնելով ջուր կլեցունեն ամանի, իսկ մնացած զինու մթուրներու վրա
և իբրև բաժակի կը բերն մեզ, մեք որ ՚ի ծննդինն աչ լսած և ոչ տեսած
էինք այսպիսի պատահար նամանաւանդ վանուց հռչակավորութենէն
անկասկած լինելով, երբ ճաշակելու ժամուն զսուրբ բաժակն ըմպեցինք,
մի մատ մրուր մի բերնի վրա մնաց, մատ մի ևս սկզի մեջ, նախ զվա-
նահայրն կանչեցի ՚ի սիանը և ապա ցնորամիտ լուսարարն, խեղճ վա-
նահայրն շառագունելով կորագլուխ եղավ, իսկ լուսարարն իբր Զա-
քարյան պապանձվեցավ, իսկ մեք սաստիկ սրտմտութեամբ մերժե-
լով և հիշելով թե տերն մեր խաչի վրա շեղի և քացախ ըմպեց, ամե-
նայն համբերութեամբ զմրուրն մինչև ցվերջ ըմպեցինք և արեցինք:

Ահա սույն միև ղիպված են կրնա կրոնական պատկանելի ժողովն խելամուտ լինիլ և գաղափար ունենալ վանականաց պղերդության և անհոգության վերա:

22-ամյա շուշուակ ավագ սարկավագ մի կար վանքի մեջ՝ անապատականաց չափ ջերմեռանդ և կրոնասեր, որո մասին չափն ալելի թախանձեց զմեզ վանահայրն ձեռնադրել, երկու պատճառի համար բնավ կամ չովի, առաջին, որ միտք դրած էր բնավ վարդապետ չձեռնադրել և երկրորդ, որ հասարակ ընթերցմունքին 'ի զատ արհեստական դիտություն չգիտեր, սակայն այս դեպքին վրա առավել սատոխիկ կերպով սկսավ վանահայրն աղաչել, թե երեք ժամասաց և լուսարարության պաշտոնի համար մարդ չունիմ բաց այս սարկավագեն, ուստի ակամա կամոք երեք օրեն զկնի ձեռնադրեցինք և լուսարարության պաշտոն անոր հանձնեցինք և պատվիրեցինք թե նորընծային և թե վանահոր և թե մյուս միաբանաց, որ ժամերգություն ըստ Հայաստանյայցս եկեղեցւոյ անթերի և շքեղությամբ կատարելով անխափան օրինակ լինին յուրյանց բանջուր դնացուր և այլն:

Արդեն վանք շամանաժ մինչդեռ քննության վիճակի գյուղեր սահմանադրություն կդրծադրեինք, խառն համապատասխան ժողով մի գործողքիլո նախագիծ պատրաստեք էինք, ուստի շրջաբերական մի ուղղելով համորեն գյուղերէից քահանայից, թաղականաց և երեւելի արանց 'ի ձեռն Նստից քահանայի օգնականի մեքո հրավիրեցինք 'ի ժողովս 'ի սուրբ Հովհաննու վանք, քանիք մեզ ընկերելով և շատեր ևս հետզհետե գալով 'ի վանք, թիվ եկելոց աշխարհականաց 55, իսկ քահանայից 180 երկու օր 'ի տաճարի սրբոցն Հովհաննու աստվածատիրության, բարեպաշտության, սիրո, միության և ազգասիրության վրա ազգու հորդորներ տալով հրավիրելոց, քանիցս կրկնելով կրկնեցինք, թե հայոց քրիստոնեություն մեծ խանձարուրդ, քառասուն բյուր հայոց մկրտության ավագան նիւթատ և հայոց հրաշազարդ փառավորության օրորան աստ է 'ի Բագրևանդ, սակայն ցավոր և հեծությամբ սրտի տեսանիմ յայտ, թե քրիստոնեության և հայության արտաքին կերպարանքն անգամ հեռացած կերեի սույն այս աշխարհեն, իսկ ներքին կազմություն և կերպարանք իսպառ անհետացած է, հիշեցիք ձեռ առաքելի նախնիք, որ յուրյանց մարմնավոր բոլոր պեճությունք, փառավորությունք, հարստություն և նույնիսկ թագավորություն քրիստոնեության ղոհելեն զկնի յուրյանց պատվական և թանկադին արյուն փակ շինայեցին քրիստոնեության բարեպաշտության բոլորանվեր պատարագ մատուցանել Քրիստոսի աստծո, և անսովիլ քան զայսոսիկ բանս հորդորականս և պիտա-

նիս և հոգեշահ և ավգոգուտ խոսեցանք հունկն աշխարհականաց և եկեղեցականաց զոր ոչ է ժամանակ հիշելու Իսկ ապա ըստ օրինի ժողով կազմելով հետ երկուց ավուրց ատյան բացինք հանդերձ կրկին ատենախոսություն մը և ամենեցուն ազատ հաճության կարգադրությունք սահմանեցինք և հանգերձ ամենեցուն ստորագրություն մը վավերացուցինք:

1. Որոշեցինք և սահմանեցինք վանքի 6 ժամ մերձավոր գյուղեր պսակի հրամանին վանքի վանահայր վիճակավոր առաջնորդեն առնվի անպատճառ, իսկ հեռավոր գյուղերու համար ամենուն հաճությամբ երկու քահանայք բարեկարգ հաստատեցինք, որ 'ի դիմաց առաջնորդին հետ երկար և օրինավոր քննություն պսակի հրամանագիր տալով կանոնավոր արձանագրություն բռնեն, իսկ մեզոք և կնճալից խնդիրներ անմիջապես առաջնորդին յուրյանց վավերական դրով տեղեկագրեն և նորա որոշման սպասեն: Վասնզի ինչպես Վաղարշակերտու Պետրոս աղայն այնպես պսակի հրամանագիր տալու արտոնություն տրված էր գյուղերու ավղեցության տեր եղող մեկիքաց և երեսփոխանաց. նոքա ճյուղահասար կրնեին և հրամանագիր կուտային, ուստի անթյուրելի ապօրինավորությունք և անտեղությունք հառաջ կուտային 'ի վնաս եկեղեցվո և ավգություն:

2. Երկու կողմեր դպրոցներ բանալու և բարեկարգելու երկու ուսումնական քահանա տեսուչ կարգեցինք, Վաղարշակերտի կողման դաշտի դյուղորդից վերա, ուսումնական տեր Հովհաննես քահանայն Վաղարշակերտի, ռոճիկ կարգեցինք հիշյալ քահանային իր տեսչության ներքե գտնված գյուղերեն քանի սոմար ցորյան, իսկ Բագրևանդա դաշտի կողմեն սկսյալ մինչև 'ի Կոզովիտ (այն է՝ Պայագլիտու նահանգ) տեր Գեորգ Հովհաննիսյան և քանի մը սոմար ցորյան նմա ռոճիկ 'ի նույն գյուղերեն:

3. Վիճակ մի բանիբուն հոգեհոանդն և հայրենասեր քարոզիչի մը կարող լինելով ստիպմամբ առաջարկեցինք վանահոր, որ քարոզիչ մի գտնա յուր կողման շարունակ գյուղեր այցելելու և քարոզելու Սակայն առ 'ի չգոչ լավագունից և հմտագունից, որոշվեցավ, որ վանից միաբան Առաքել վարդապետ առ ժամանակյաց կերպիվ քարոզչության պաշտոն վարե, մինչև որ մի օրինավոր քարոզիչ ձեռք բերվի «Ե» 'ի բարձունս Բյուղանթենի բաղմնիվ բանին կենաց սպասավորք հիշեցնք զհերն Հայաստան, թողեք չափունս Վոսփորի, փութացեք հակունս և 'ի հափունս Եփրատա զի աստ 'ի ջուրսն Եփրատա մկրտեցան հարք

և հալք ձեր և 'ի հաղթյուրն աստի ըմպին ինքյանք և որպիք յուրյանց, եթե մոռասցիք դուք զճիրատն մոռասցի զձեզ ալզ ձեր»:

4. Ըստ որում քահանայք յուրյանց եկամտի սակավության և անբավականության մասին տրտունջ և բողոք մատուցանեին առ մեզ, զի նախքան հիսուն տարի առաջ ինչ որ կվճարեր ժողովուրդն, նույն հին սահմանադրության վերա կենալով հիրավի քահանայից զրկանք կհասնեիր, ուստի [ի] համաձայնությամբ ժողովականաց որոշեցինք, որ պսակադրումի և ննջեցյալի սրոց վերա 2 դուրուշ ավելնա, թեև Բագրեկանդա քահանայք աղքատության մեջ վարժական գոլով թափառական մուրացկանության շեն դիմեր, սակայն արդարև նվազ է յուրյանց արդյունք մյուս վիճակաց բաղդատմամբ:

5. Սահմանեցինք, որ վիճակի քահանայացուք և վարժապետացուք անպատճառ վանքի ժառանգավորաց դպրոցի մեջ ուսումն և դաստիարակություն ստանալեն զկնի քահանայության և վարժապետության պաշտոնին վերադառնալին, ուստի նախ պարտավոր կացուցինք զվանահայրն, որ անպատճառ այն օրեն սկսյալ գյուղերեն 14 տարեկանն վեր բարեկիրթ և ընդունակ պատանիք ժողովելով հանձնե մի ուղղամիտ և բանիբուն վարժապետի, քանզի տեղոյն վարժապետ համբալ լինելով չէր ձեռնահաս ըստ օրենի դաստիարակության պաշտոն կատարել, երկրորդ ժառանգավորաց դպրոցի օգտակարություն բացատրելով ժողովրդյան հորդորեցինք զնոսա, որ եթե առաջնորդ դպրոցի պիտույից մասին իրենց դիմե, անմիջապես ձեռնադրության շղկանն, ամենեքյան հոժարությամբ ստոտառական պատասխան տվին:

6. Ստորագիր և խոստմնագիր պահանջեցինք 'ի քահանայից և ժողովրդոց գլխավորներեն, որպեսզի եկեղեցյաց պայծառության, դպրոցաց շինության ըստ ամենայնի հոգ տանին և պետք եղած օգնություն չզլանան երբեք:

7. Նույնպես վավերական ստորագրությամբ 'ի քահանայից և 'ի ժողովուրդականաց խոստմնագիր ընդունեցինք պաշլխի արգելման մասին, առաջնորդ ստորագրություն տվավ, որպեսզի պաշլխ տվողաց և առնողաց պսակի հրաման չտա, քահանայք ստորագրեցին, որ նոցա զավակաց պսակ չօրհնեն, ժողովուրդք ստորագրեցին, որ այսուհետև պաշլխ չտան և չառնուն: Հետ այսոսիկ 'ի տաճարի անդ սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ և սուրբ Լուսավորիչ առաջի աստծո վկա կոչելով պատվիրելով պատվիրեցինք, որ յուրյանց խոստման և ուխտին վերա հաստատ մնալով ոչ միայն 'ի աստծո օրհնություն ընդունին, այլ սրբոց այրյաց և աղքատաց օրհնություն և շնորհակալություն ժառանգին:

Վերոհիշյալ յոթն պատվերներ ավարտելէն զկնի մի քառորդի չափ օրհնություն և շնորհակալություն տալով ամենեցուն ժողովն արձակեցինք, ուստի ամենեքյան ուրախությամբ և շնորհակալությամբ զնացին յորաքանչյուր տեղիս փառավորելով զաստված:

Իբրեւ ճշմարիտ տեղեկագիր կհայտարարեմ թե Կարնս, Բասենու, Կարոս և մյուս մեր շրջաց վիճակաւ առաջնորդներն և վանահայրերն ավելի Բաղրեանդա տառնորդ Հովհաննես վարդապետ վարչության բոլոր հրամանաց տնտալէն զկնի, յուր արտաքին քաղաքավարական ընթացքով դմել մեծարանք ընդունեց, ուստի վանքն մեկնելու միջոցին տկար անձամբ 4 ժամու ճանապարհ մեզ ուղեկից եղավ մինչև Յոնճալու գյուղ, զիշեր ընդ մեզ օթելով առավոտ տկարության աղաղակի վանք վերադառնալով Առաքել վարդապետ մեզ ուղեկից հատկացուց մինչև Հայտարանից Պատր աղայի տուն և անտի մինչև ՚ի Բաթնոց նահանգ:

Պատր աղա ասացյալ քուրտ 250 տուն հայտարանցի քրտաց զըլխավորն է և Հովհաննես վարդապետի քիրվան, այսինքն՝ սանահայրն: Պատր աղայն գլով ավազակաց դուխ, շատ վնասներ հասուցանեալ եղի Բաղրեանդա դյուլարնակ հայոց, ուստի Հովհաննես վարդապետ շատ տնդամ վրտն բաղրեցելով և կառավարությունից դուս դաւերու մեջ քաշքշելով բավական հոգնեցուցած և սորստփեցուցած է: Ուստի Պատր աղան խորհած է վարդապետի հետ բարեկամանալ և հրավիրեր է զնա դալ յուր սրովոց թլպատության կնքահայր լինիլ (տնթլպատ քրդու աղայի դուխ վարդապետի ծնիդ վրա զնելով կթլպատին տղային զթլպատութան և վարդապետն կլինի քիրվա քրտույն, այն է՝ թլպատահայր), Հովհաննես վարդապետ կառաջարկեալ, եթե դողապետութենէն հրաժարելով թե ՚ի հայտնի և թե ՚ի ծածուկ այլևս վնաս չիտար հայոց՝ հանձնառու կլինի, Պատր աղան խոսք կուտա վարդապետի առաջարկություն անթերի ընդունել, ուստի վարդապետն նորա միակ սրդույն թլպատահայրություն կդիջանի:

Հովհաննես վարդապետ արդեն մեզ համար առաջի օր յուր բարեկամի տուն լուր տված էր, թե մի զիշեր այցելուն ձեր տուն պիտի օթագայի: Առավոտ ճաշին զկնի մեր օգնական տեր Յսայի և տեր Ստեփան արք հուշ մտերիմ ծառայություն րբած են մեզ, թողուցինք Բաղրեանդա մնացյալ թերի գործեր կարշադրելու և պետք եղած կոնդակ և հրահանգներ արդեն հանձնեք էինք իրենց և բավական ցավակցությամբ բաժանյալք ՚ի միմյանց, մեք Առաքել վարդապետով վաղարշակերտցի տեր Հովհաննեսով և չորս հայ ձիավորով հիշյալ Պատր աղա-

յի տան գնացինք: Եղբայր մի քառորդի ճանապարհ մեզ գիմավորելու խրկեց, ռամազանի 15 օրին հյուր եղանք քյուրտերուն, քանդի Յոնճալու հայոց գյուղեն մինչև 'ի Բաթնոց 14 ժամու միջաց բնավ հայոց գյուղ չկա:

Պատր աղան արտաքո կարգի հրահանգներ կմատուցաներ մեզ, մեր թե մտնալով տարավ մեզ մետաքսյա բազմոցներու վրա նստեցուց, ձեռք կուրծքին դնելով կանգնեցավ մեր առաջ, հինդ սնդամ հրամայեցինք, հաղիվ թե նստիլ հանձն առավ նստալ, որովհետև ժամը վեցն էր, ինքն վեցն անգամ մինչև երեկո մեզ հաց բերել աղաչեց, սակայն քաղաքավարության դեմ չմեղանչելու համար կշտությունն պատճառելով, խոսք տվինք իրեն, որ երեկո ժամ 12-քին 'ի միասին ընթերնք, բայց քանիցս յուր ծխամուրճ յուր ձեռքը ամենայն թախանձանոք տվավ մեզ քաշիլ, քանի անգամ որ մեզ ծխամուրճ կբերեր, մինչև քանի անգամ չհրամայեցինք չէր նստեր, ինքն 55 տարւմս* ... հսկայածե անձ մը էր, 3 կին առնելով կանայք ողջ էին, սակայն բոլոր ծնած որդիք մեռեր էին, մի երկու տարվե կեսուն դավակ մի ուներ, որ Հովհաննես վարդապետի սանն էր, կհուսամ և կհավատամ ասեք, թե այս վարդապետի սան և մյուս ասկի ետք ծնած սաներ նորա սրբության աղոթյուր ողջ պիտի մնան, դի քրչափ մեծամեծ քուրտեք կար սան բրի որդիք մեռան, իսկ հիմա վարդապետի սաներ իշալլահ չեն մեռնիր: Ինքն կխոստովաներ, թե հափշտակողներու, գողներու առաջին է և թե շատ վնասներ տված է թե հայոց և թե քուրտաց աղբատաց, բայց հիմա կբսեր Հովհաննես վարդապետն իմ թե կապեր է, վասնդի միշտ խրատ կուտա, թե այլաց ինչք չհափշտակես և չուտես և ես նախ հրամանով կապված լինելով հիմա ինչ որ ինծի հրամայե, այնպես կընթանամ:

Հինգ գյուղ ունի յուր ձեռաց ներքե, որոց մեջ յուր մշակներ և ծառահեր դրած է, սոյն քրտաց և մյուս այլ քրտաց գյուղերու մեջեր եկեղեցւո տեղեր կան և արդեն խաչվիմներ և գերեզմանաքարեր ոչ թե 'ի մոտո, այլ 'ի հեռաստանե կնշմարվին, այնպիսի սքանչելի և հիանալի վայրեր էին հիշյալ Պատր աղայի գեղեր, որոց նկարադրություն երբեք սիրտս չախորժիր ընել, այնչափ շրջագայաց վայրաց մեջ գրեթե այսպիսի դրախտավայր տեղիք չէի տեսեր, վերջի աշունն էր մեր տեսած միջոց, սակայն սքանչելի տեսարան մի կընծայեր աչաց, զոր պատմել անհնարին է, մանավանդ երբ նա ինքն Պատր աղան կպատմեր, թե հառաջույն այս գյուղեր և տեղեր հայոց ժողովուրդ կընակեր, այլևս սիրտս 'ի հիս կենդանի էր մնար, մտախոհ կլինեի 'ի ներքս 'ի

* Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

հիս թե որ անտանելի և դանդաղեա հարստահարութիւնը վարած պիտի լինին մեր ժողովուրդ սույն եղեմական վայրերն և 'ի խորոց սրտե կհառաշի...:

Սյեկոյան ընթրիքին 'ի միասին բաղմեցաք, հինգ դսուզ և քսան հաղար ոսկի՝ ունեցող մարդո մի սեղան, երբ արտաքո կարդի սյարդության մեջ տեսա, դարմացա, խաշեն և փիլավին և պաւերին 'ի ղատ ուրիշ կերակուր չկար, Պատր աղան յուր սեղանի վրա կարծինար, թե տարին մի տեղամ աշտակս կերակուր հազիվ կիփվի յուր տան մեջ, նամանավանդ 'ի սլատիվ մեզ կերակուր յուր ծառատհայց ձեռք չէր եփել տված, ալ յուր սլատավալոր եղբոր կին եփեր էր, հացն առանց աղի էր, ինքցանք իբրե 'ի սովո ազատչալ երկու ձեռք, խաշն, փիլավն, պանիր իրարու խառնելով կուտին, իմ սիրտս ներքուստ խառնել սկսելով իբրե հագեցչալ հա քաշվեցա:

Առավոտ ուղեց մի նժուշգ ընծայել մեզ, սակայն ծանուցինք իրեն, թե պատրիարքեն պատվեր եղած է մեզ ոչ ոքն ընծա չընդունել, ուստի ներս քաշել տալով իբրե Հովհաննիս վարդապետ սանին ընծայեցինք, երեք ձիավոր դրով հետ մեզ ուղեկից մինչև 'ի Բաթնոց, սույն ձիավորաց երեք ...* և նոցա ծանրագին բեռներ Զաքերիոնչաց կողմի հայտարանցվոց էլ աղասի Թամոն բռնի հափշտակած էին, Բաթնոց հասնելով կոռեցինք զԹամոն և բազում սպանալիս տալով Պատր աղայի մարդոց եղներ և գոյք առինք անոնց համեմեքին[ք] և ուրախությամբ հա դարձուցինք:

Հիշչալ Թամոն Զաքերիոնչաց կողմի հայտարանցվոց շորս հարչուր տան գլխավորի որդին՝ 30 տարվո կրակոտ երիտասարդ մի էր, հորմե բոլոր երկրի քույրակեր և հայեր կսարսափեին, քանիցս կանչելով խրատներ տվի իրեն, որ աշտահատե ալլես մարդոց վնաս չհասցնե, ապա ոչ Մշո քրտաց պես արքունի հրամանալ արտոր կերթա, ինքն զմեզս լինելով Մշո քրտեր վնասակար կվճռեր, իսկ ինքն և յուրյանց աշիրաթ անմեղ կհրապարակեր, բայց պատասխանեցինք, թե ձեր վնասներ անոնցմե ավելի բաղմապատիկ է, դուր մեք և պատրիարք երկրացի լինելով միջոտմիջե գիտեմք, սակայն հայրենակցության պատճառ պատրիարք ձեզ խնայելով շքողոքեր Բարձր Դուռ, բայց ասկե զինի ձեր վնասակար գիրքերեն կամա շհրաժարիք, անմիջապես ձեզ վերա պատրիարքն պիտի բողոքե և դուք ձեր արժանավոր հատուցումն ստանալք: Եվ հա ահա եկած հմ ձեր գործած գործեր մանրամասնաբար գրի առնուլ և բարեխնամ տերության իմացնել, սույն խոսքերու վրա սկսավ

* Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

մեղմանալ և աղաչել, որ յուր վրա գանգատ չգրեմք և խոստացա՞վ այսուհետև բնավ մեկի մը վնաս չի տա, կուզեք ասաց ապահովության համար ձեզ խոստմնադիր տամ, բայց մեք ասացի՞նք ձեր բախտի վրա խոսք տալ բավական է:

Բաթնոց Հարք գավառի մի մեծ և հռչակավոր մասն է, արևմտյան կողմանն ունի Մանազկետ և Տիատին, արևելքին Քաջքերունիք, հարավին Բզնունիք և Սիփանա լեռներ, հյուսիսին Վաղարշակերտու դաշտ, Ծաղկե լեռներ և Սուլեյման գմբեթ, երկիր առաջին կարգի բարեբեր, չորս գյուղ հայ բնակիչ կա, 3 գյուղ Երեք Խորան սուրբ Հովհաննու վանից թեմ են, իսկ 1 Սքանչևագործ վանից, խեղճ հայս քրտաց բազմության մեջ իբրև փոքրիկ կղզի մի կենալով հարածամ կհարստահարվին, չորս անգամ բռնավորաց երեսնն այլ և այլ կողմեր գաղթական դնացած են, սակայն երկրի բերրիություն և յուրյանց նախնյաց գերեզմանաց և հիշատակաց համար դարձեք դարձյալ շինություն հաստատեր են:

Կրոնական մխիթարութենն իսպառ գուրկ մնալով վայրենացեր են, չորս գյուղ մի ծերունի քահանա ունին, 6 ամիսն անգամ ժամասացություն չեն լսեր, հիշյալ ծերունի տեր Հովհաննես Բաթնոց գյուղ կբնակի և ինչ կրոնքի ծառայելն ինքն ևս չգիտեր, խեղուցի մի երիտասարդ բողոքական յուր անուն ասպնջականելով յուր որդվույն և քանի անձանց բողոքականության պատճառ եղած էր, բողոքական գյուղեն արտաքսելն զկնի, քահանայն Ուլքիլիսայի վանք արքսորի խրկեցինք: Պապի անունով 65 տարվո անձ մի յուր օրինավոր կին թողելով խաբուսկամբ կույս աղջիկ մը նորեն կնության բերած էր, սույն մարդ բուրտ գայմագամի ձեռք հիշյալ քահանայի հետ խրկեցինք՝ ի սուրբ Հովհաննու վանք, սակայն Առաքել վարդապետի թելագրությամբ Բաթնոցին 4 ժամ ճանապարհին փախուստ տվա՞վ Սպետկցի ապստամբ քրտերու մեջ, դողմա կամ այս մասին սաստիկ հանդիմանելով երաշխավորություն ընդունեցինք, զի երբ Պապին յուր սուն վերադառնա, անմիջապես ձերբակալելով խրկի որոշված տեղը:

Երեք օր Բաթնոցի գյուղեր մնալով հոգեպես մխիթարեցինք զիրենք, մեկ-երկու քահանա խնդրեցին մեղմն, սակայն քահանա չդառնա որ խրկեինք, ընթերցող և տիրացու չունին, որ ձեռնադրեինք, Հովհաննես վարդապետին նամակ մի գրեցինք, որ անմիջապես մեկ-երկու քահանա գտնա և խրկե՛ ի Բաթնոց:

Բավական հնությունք և բեկուղիւրներ կային հիշյալ գավառին մեջ, բայց գործիք չունեինք ընդօրինակելու, տասն կանգնա՞վ բարձրությամբ

խաշվեմեր կան, Բելա գերեզման Բաթնոց դուղեն կես ժամ հեռու բարձր սարավանդակի վրա է և ուրիշ այլ հսկայից գերեզմանաց մեջ:

Մեկ քանի պատմադի համար մեր սույն տեղեկագրությունք մեր բուն բաղձանաց համեմատ չհորինվեցավ, նախ որ մեզի հետ օրինավոր դրազիր և քարտուղար չգտնվելու ազգավ, շատ հարկավթր բաներ պանց կրնեինք գրել, զի դատեր դատաւանների տեսնալ, քարոզ և խրատ տալ, քաղաքական և կրոնական դժբեր կաթգաղթել մինակ իմ անձիս վրա ծանրանալին զկնի, բոլոր համակագրություն, պայմանագրութուն մինչև իսկ գուե գրել իմ պաշտոնիս վրա խիստ ծանրացեր էին, ուստի սուրբ Հովհաննու վաճառ մինչև ՚ի Բաթնոց և աստի մինչև ՚ի Բղնունցաց գավառ 20 ավուր միջոց աչքս իսպառ անկարող եղավ զրի վրա նայելով և ուրիշ մեկ օրինավոր դրազիր ևս չունի, որ բաղձանս համեմատ ամեն իրաց պարագայք տեղ ՚ի տեղ դրել տայի, վարչութենեն քանիցս գրազիր խնդրեցի և գոնե գրադրի մի ամսական հատկացնել, որպեսզի օրինավոր դրազիր մի գտնալով հետներնիս շրջեցուցանեինք, սակայն տակալին մեր խնդիր լսելի չեղավ, իմ բաղձանքս բոլոր վանորից հողային կալվածոց Խորթան⁹³ հանել տալ, որ ճերկայի և սպաղալի համար ամենամեծ օգուտների ունի, իմ բաղձանքս էր բոլոր դուղեր անձամբ անցանիլ և յուրաքանչյուր գավառի մեջ գոնե երեք ամիս մնալով կրոնական և համահաղթական բոլոր գործեր անթերի տնօրինել, իմ բաղձանքս որ վատնիլ և անօգուտ վանահայրերի պաշտօնն ձգել և տեղերնին հավատարիմների կարգել, վասնզի բարոյական խրատների որչափ ազդու լինին, շուտով կը մոռացվին, սակայն դործնական կարգադրութուն թոր տալովորելով շատերու արախ մեջ, երկար միջոց պանոնք ուղղության մեջ կը պահե:

Վերջապես, եթե ազգային վարչութուն ինձն ազգօգուտ գործեր կպահանջե, անմիջապես մի բանիբուն և հայրենասեր վարդապետ ինձ օգնական խրկի և մի քաջամեղա գրադիր ինձ քարտուղար հասկացնե, հայնժամ կրնամ վստահութամբ ասել, թե այնպիսի բարոյական և գործնական կարգադրութունք կրնամք հառաջ բերել ազգի մեջ, որ վարչութուն տալը տարի նամակ գրելով չկարողանա կարգադրել, զի այլ է աչքս տեսնալ և անմիջապես կարգադրել և այլ է քնդ այլոց լսելով նամակների գրել:

Վարչութուն ՚ի հառաջնորդաց ժողովրդան վիճակացույց ազգահամար խնդրած էր կարի ստիպմամբ, սակայն առաջնորդը կամ այն է՝ որ բնավ հոժաբութուն չունին, կամ այն է՝ բավականութուն չունին այդ հրաման անթերի ՚ի գլուխ հանել և կամ վերի վերո պանցառակի

բան մը գրելով կիրակեն ազգային վարչութիւն, սակայն եթէ վարչութիւն կողմանէ հատկացյալ մարդիկ գրելու լինին, ան շուտ նորա բաղձանաց համեմատ կհորինին ամեն բան: Մնամ միշտ հայրենյաց անձնակր սպասավոր

1873 ապրիլ 1

Երեմիա Եպիսկոպոս այցելու

Ի Վանս Վարադ

Հայաստանյայցս

Թիվ 4

Ամենապատիւ սրբազան Հայրիկ և արժանընտիր անդամք վանական խորհրդո

Թերևս Կարսա երկրի վրա տվածս երկար տեղեկագիր կարգացիք և հաջորդաբար օր մի ևս Բասենու և Վաղարշակիւտի վրա պատմածներ պիտի լսեք:

Խօսելու և գործելու ազատութիւն Պոլսո մեջ կա, սակայն խոսողներ բազումք են, իսկ գործողք սակաւք, բյուրավորք կրկնաբանին դարձց, ուսումն և դաստիարակութեան պետք է մեր աղգին, սակայն 1 հոգի չկա, որ ելնէ գավառաց մեջ մարդ մի դաստիարակէ և ասե. ահա այսպէս պիտի հայեր դաստիարակվին. պատմութիւն և օբլան փորձեր ցուց կուտան մեզ, թե մեծամեծ և հառաջագեմ աղգաց մեջ մին կիսոսի, բյուրավորք կը գործեն, իսկ մեր մեջ բյուրավորք կիսոսին մեկ չի գործեր:

Շատեք աղաղակեցին, թե հայն հայրենյաց մեջ հայրենի հատուկ դաստիարակութեան դաստիարակելու է, սակայն այս արդարացի աղաղակ և ոչ մեկի սրտի մեջ արձագանք գտաւ: Ամեն ասեմ ձեզ ՚ի Գաղղիա, ՚ի Գերմանիա, ՚ի Ամերիգա և ՚ի Բրիտանիա դաստիարակչալ մանկունք հայրենի գավառաց մեջ չպիտի հանձնառու լինին վարժապետութեան պաշտոն վարել, զի գավառացիք թե ամսականի կողմանէ, թե դյուրակեցութեան կողմանէ չպիտի կարեն դո՛ւ ընել այց մեծ աշխարհաց մեծ բարձրագոյն ուսումն առած մարդիկ և ինքեանք ևս չպիտի ժուժկալին այն կռահիկ մարդկանց մեջ իբրև ընկերական մարդ կենցաղավարի:

Ի Պոլիս ուսումն առած մարդիկ, մինչդեռ պատիւ և շահ ունին Պոլսո մեջ, երբեք չպիտի զիջանին գավառաց մեջ դաստիարակութեան պաշտոն վարել, ով պիտի սովորեցնէ դոցա անձնվիրութիւն և անձնազոհութիւն թերակիրթներ, շատ և պատիւ շունեցողներ պիտի հոժարին

գավառներ, հրթալ, սակայն այդ տեսակ մարդիկներին ինչ պիտի հուսացվի և ոչինչ, լավ է ազգային մանկունք ռամկական նախապաշարման մեջ պահել, քան թե նոցա հոռի և վնասակար դաստիարակություն տալով ազգի ապագայն վտանգի մատնիլ: Խարզմանիչը Հայաստանն խրկվեցան և 'ի Հայաստան վերադառնալով այլևս Հայաստանն չհռացան, սակայն այժմ Հայաստանն խրկվածներ 'ի Հայաստան չեն վերադառնար, եթե դառնան վաղվազակի կհեռանան, զի մեր ազգաւորի մանկունք երբ հացիվ լիանան, Հայրենիք կմոռանան և 'ի նման փութով կհեռանան, եթե հայրենյաց ծոցի մեջ կրթվին յուրյանց ազգատացյալ մորն Հայաստանի և յուրյանց հեռացյալ հայրենյաց խնամք կտանին իբրև որդի հարազատ:

'ի Վասպուրական, 'ի Կարին, 'ի Խարբերդ, 'ի Սեբաստիա, 'ի Տարոն թե քաղաքաց մեջ և թե վանորից մեջ ազգային ուսումնարաններ բանալու է, ուր են հայոց բազմութիւն: Ամեն հրեկի ազգեր յուրյանց ժողովուրդ հայրենյաց ծոցի մեջ կրթելու փութ ունեցիր է և հաջողութիւն գտնալին 'ի զատ, հայրենիք բարոյապես և նյութապես փրկեր է, ուստի փորձյալն կրկին փորձել անմտութիւն է:

Վանորից մեջ ասացինք, սակայն նկատելո է թե վանորայք այժմ մեծի հարստահարության ենթակա եղած են, գուցե 'ի վերջո քար քարի վրա շմնալով քայքայվի, տերութիւն 'ի վաղուց անտի ոչխարի և տասանորդական տուրք շնորհած էր վանորից, սակայն քանի տարի և հետեւ անիրավ վարձակալք բարեխնամ տերութիւն կամաց հակառակ վանքերին կպահանջին կառնին, ոչ թե հօգուտ տերութիւն գանձուն, այլ հօգուտ յուրյանց: Անցյալ տարի լսեցինք թե կառավարութիւնից գործակալաց հրահանգին մեջ հատուկ որոշակի գրած էր, թե վանքերու ոչխարք թվին և հաշվետումարին մեջ արձանագրվին, բայց դրամ չառնին, այս հրահանգին համաձայն Երզնկայի առաջնորդ Գրիգորիս վարդապետ, որ այժմ 'ի Պոլիս է, հարցեր հատուկ անորմէ, Հասան Գալայի վանահայր Տիմոթեոս վարդապետ, Ուշիկիսայի առաջնորդ Հովհաննիս վարդապետ ոչխարի տուրք տված չէին, սակայն Վասպուրականի բոլոր վանքերին առած էին ևս կառնին, ևս քանի տեղեր հարց[ուց]ի, որ տաճկաց կեթիներ⁹⁴ չեն առնուր, ոչխարի տուրք նաև տասանորդական տուրքն ևս սակայն մեր վանքերին կառնվի, այս մասին քանից կառավարչաց խոսեցա, սակայն նոքա պատկապատ խոսքերով ուղիղն չպատասխանեցին:

Կցավիմ, որ պատրիարքն մեզ արտոնութիւն տված չէ, գոնե կառավարութիւն առաջ մեր եկեղեցւոյ և վանորից իրավունք պաշտ-

պանեինք ըստ իրավանց տերութենն, մի՞թե միայն այս տուրքերով վանքեր կհարստահարվին և ավերմանց ենթակա կլինին, ո՛չ: Շատ վանքերու սահմանաց դրացի այլադգիք քուրտ և տաճիկք, դանազան միջոցներով վանորեկից սահմաններ և հողեր բռնի կամ խորամանկութեամբ կհափշտակեն և յուրացուցանեն, ինչպես այժմ կտեսնվի Բղնունայաց գավառի մեջ Պիւուց վանքի ամբողջ հողն արծիկեցի մի տաճիկ յուրացուցած է, Սքանչեւագործա վանահայր, Արծիկ ժողովուրդ քանիցս այս հափշտակութեան մասին բողոքած են, տեղական կառավարութիւն ձեւաբանութեան տակ ձգելով թույլատրել է, որ տաճիկ վանքի հողին տիրապետել է:

Արձեշտ Արծիւագիր վանքի քով քրտեր տուն շինելով հողերու մեծ մասին տիրել են, վանահայր տեր Սողոմոնն քանիցս բողոքեր է լսելի չէ եղեր, մեք իսկ հիշյալ երկու վանքի հողի մասին Վանա Բղնշխին բողոքեցինք և հրամանադիր առինք հողեր վանքին դարձնելու, սակայն գավառաց զայմագամներ դործ դրեցին, ձեւաբանութեան դարձվածքի մեջ դնելով, վերջնական դործագրութիւն անտես արարին: Կուուց անապատին, Չարհան սուրբ նշանին և այլ շատ վանքերու հողեր հափշտակելու են և հետզհետե հափշտակելու վրա էին, այսպիսի հափշտակութիւնից շատ անգամ տեղական կառավարութիւնք աչք կդոցեն և եթե ոտք խիստ պնդելու և իրավունք պահանջելու միջամտիս լինիս, հրովարտակ և կալվածագիր կխնդրեն, հայտնի է, թե հրովարտակ միայն քանի գլխավոր վանքեր ունին, իսկ փոքր մասնավոր վանքեր յուրյանց հրովարտակ և կալվածագիր կորսնցուցած են, դի այնչափ գողութեանց և ավարառութեանց ենթակա եղած են Հայաստանի բոլոր վանքեր, որոց ոչ հրովարտակ մնացել է և ոչ կալվածագիր, եթե հրովարտակ խնդրեն չգտնան, չգիտեմ թե քանի տարի են զկնի, ինչ կերպով պիտի վարվին վանորեկից հետ, մտածեցեք և մակաբերեցեք, ահա այս մասին հարմար էր, որ բողոքելով բողոքեցի և մի խարթա գծող գրագիր խնդրեցի վարչութենն, բայց վարչութիւն ամենահարկավոր խնդիր անտես արաց քանի շնչին ղուրուշի համար, սակայն հետո 100.000 ղուրուշեն ավելի տուժելեն զկնի պիտի մեր առաջարկութեան հետեւի, սակայն անօգուտ տեղ դարձյալ կրկնապատիկ պիտի դրամ վատնեն և մարդ խրկի:

Բացահայտ կերպով խոսելով մեծ ջանք և նեղամտութիւն կա վանորեկից հողեր հափշտակելու, քանզի մեր շրջագացյալ գավառաց մեջ, չկա վանք մի, որո հողը ամբողջ մնացել է, ամեն մեկն են շատ և թե քիչ կրճատվել է, արդեն մտադիր [կմ] վանորեկից վրա մի ընդարձակ

քնդհանուր տեղեկութիւն հաղորդել վանորից խորհրդին, որոց մեջ պիտի տեսնա ազգ վանքերու քայքայման պատճառներ:

Իհարկե աղբալինք՝ թե կղերականք և թե ժողովրդականք կփափագին ՚ի միասին, որ վանորից նշուածական վիճակ ըստ արժանւոյն ապահովութեան ներքե առնվի, որով բարոյական վիճակ առաւել ևս ծաղկի և բարգաւաճի:

Եթե ազգային վարչութիւն իմ առաջարկութիւն իբրեւ հայոց ազգի և Հայաստանի սրտի խորքերն բղխած առաջարկութիւն կընդունի, թող փութա օր առաջ մի քաջ խարթա գծող հայքենասեր ուսումնական մի խրկի, ապա եթէ կփափագի վանորից խանդաման, բնավ թող չաշխատի, ահա ինքնըստինքյան հիմնահատակ կլինի և կանհատանա, ինչպես շատ երեւի և մասնավոր վանքերու ավերակներ և անուններ մնացեր են, դարոց անուվանս հառաջելով և ողբալով կկարդամք:

Վանորից խորհարդ վանքերու համար հատուկ քրագիր խրկած է գործադրիւ, շատ ազգեր առաջ գործադրելո պիտի մնան, եթե վարչութեան այցելուաց ոտք չհանդիպի: Այս մասին դարձյալ պիտի տեղեկութեան հաղորդեմք վարչութեան: Ողջ լիւր:

1873 մայիս 6

Երեմիա Խլիսկոպոս

Ի Վարազ

Ամենապատիւ ո. Հայրիկ և արդարախոհ անդամք կրկին ժողովոց.

Ապրիլ 30, թիւ 722, մի պաշտոնական գրութիւն ընդունցի ՚ի Վան խառն ժողովն կողմանն ուղղյալ, որ ՚ի պաշտոնն կծանուցաներ մեզ թե այցելուաց գովառաց մեջ դադարեցուցանելո մտքը մայիս մեկէն ամսական տալ կվերջացնիր:

Վարչական խառն ժողով ձեռնահաս է յուրմե կարգյալ պաշտոնավարք ՚ի պաշտամանն տղերն դադարեցուցանել և ամսական թոշակն վերջ տալ, սակայն այցելութիւն պաշտոնի թե կարեւորութիւն և թե փափկութիւն ըստինքյան կպահանջիր, որ վարչութիւն գոնն հեռաւորութիւն և խորագիտութեան խորհրդով 2 ամիս առաջ զիջաներ իբրեւ յուր վարչական մեկ ճշուդին հետ այցելուաց հետ խորհրդակցել և սպաօրինավոր որոշումն տալ, քանզի այդպիսի հանկարծական դադարումն թե վարչութեան աղգեցութիւն և պատիւ, թե այցելուաց աղգանոց և թե օտարաղգաց առաջ կնվաստացնեն և զանազան անհաճո տարածանութեան տեղի կտտա, որում երբեք չէին սպասեր անձնվեր այցելուք:

Թերեւս ստուգապես ազգային դանձուն նեղ վիճակ չէր ներքի այն

փառքի կ'առնար վճարել այցելուաց, կրնար առաջարկել նոցա, որ ձրի յուրյանց պաշտոնն շարունակել, եթե արգարև այցելութեան պաշտոնն կարենութիւնն ունի հառաջի վարչութեան, արդեն եւ խնքին քանիցս խնդրեցի սուրբ պառիարքն, որ եթե ամսականով մեզ մի քրապիր և օղնակաւն չի պիտար հաւակացնել և խրիկ, թաղ բարեհաճի այն անշահ ամսականն հարկել և մեթ պաշտոնն ձրի հրատարակել, որ ավելի ազդեցութիւն և բարեփոխ կ'երեւիր մեր պաշտոնին, քանզի բնավ չէր հաժարար, թե այնպիսի փոքրիկ ամսականով այսպիսի ծանր եւ փափուկ դժվարին պաշտոնն եւրկակոյտս մի հաճանաւու կ'լինի կատարել:

Այցելութեան անուն սոսկ մեծ ստրասպի ազդած էր այս կողմի հայ ազգի և օտարազգի բնակչաց վրա, պաշտոնաւորք իսկ զգուշանային անձանց և դործոց յուրյանց և ստեպ կ'աւարցանեին, թե այս գաւառն երբ ուրիշ գաւառ կ'երթաւ[ս], ազգային և օտարազգի մեղապարտ և կասկածելի անձինք արդեն հայտնապէս դժգոհ էին քննչութեան սոսկ անունէն, այժմ այսպիսեանց բաղձանք կ'ստանալի, ցնծութեան ազգականներ կ'արծակեն, մինչդեռ զրկեալք և հարստահարեալք կ'առնուին և կ'թախծին:

Այս պատճառ է, որ այս աշխարհի մարդիկ հաւատարմի լինին, թե վարչութեան կողմանէ կան կարգաւ մարդիկ, որք ամեն տեսակ դիպաց մասին ստույգ և հաւատարիմ տեղեկութեան կ'ազդորդեն վարչութեան, սկսած է որ այս աշխարհաց վնասակար մարդիկ ակնածութեամբ զգուշանան, թե վարչութեան կողմանէ ի մոտո դիտող կա յուրյանց գաղտնի և հայտնի դործոց վերա:

Վարչութեան զմեզ պաշտոնաւարութենէ դադարեցուցանելով թերևս մեծ բարեբարութիւնն ըրած լինի մեզ անձնական տկարութենէ ազատելով, միանգամայն մեր անձն վայրենի և լեռնակոտուի ճանապարհաց դժնդակութենէ, արեակեզ և ցրտառաւուց հակառակ ազդեցութենէն, փարախաց աղտեղի և հոտած կացութենէն, լվերու, ոջիւներու, ճանճերու կտտամահ տառապանքներէն, վայրագ աղաղակաց սաքսափեն և ահնէն, մանաւանդ սրտամաշ և աղիոդորմ տեսարաններէն, զորկվելոց և հարստահարեցոց դառնակսկիծ հեծութիւններէն: Ապաքեն վասն այսորիկ անձնական փորձով և խղճով կ'վկայիմ առաջի աստծո և մարդկան, թե բնավին աննպաստ և վնասակար էր ազգի թե ներկային և թե ապագային այսպիսի աճապարանք այցելութեանց պաշտոն դադարեցուցանել գաւառաց միջնէ, քանզի եթե կային այցելուաց մեջն անբավական և անհարմար մարդիկ, վարչութիւնն ձեռնադրած էր առավել հարմար և զորավոր մարդիկ ի նույն պաշտոն կարգիլ և առա-

քիւ, բայց երբ իսպառ դադարեցնելու փորձ կ'սկսեմ, ոչ միայն մեր միամյա աշխատութիւնը ապարդշուն կ'անն, այլ կամաւ կ'թուլատրեմ, որ ամեն տեսակ անկարգութիւնը հայրենյաց մեջ առաջինն հարյուրապատիկ ավելի 'ի դործ դրվին մոլի և անագորույն մարդկանց ձեռքը:

Ամերիգա Պորտ⁹⁵ ընկերութիւնը բաւական չհամարելով բողոքականութիւն հաստատուն պահել և տարածել նոր աշխարհի մեջ, այլ 40 տարի հետեւ անհուն գանձերով, գրքերով և մեծածախ թողականութիւն հրապուրել քարոզիչներ կ'խրկէ հին աշխարհի ամեն կողմեր և հատկապէս արեւելքի մեջ հայեր որսալու մասին անբաւ գումարներ կ'վատեն:

Համատու տարածման ընկերութիւն⁹⁶ բաւական չհամարելով պապականութիւն հաստատ պահել պապական ժողովրդոց մեջ դարերով առաջ սկսյալ անբաւ գանձերով և մեծ թողականութիւն հին և նոր աշխարհաց ամեն կողմեր որսորդներ կ'խրկէ Պետրոսի ուղեւորով և 400 տարի հետեւ հայեր ամբողջ որսալու մասին մեծագումար դրամներ կ'վատեն մինչև ցայսօր ժամանակի:

Իսկ հայոց աշխարհի վարչութիւնը ասկէ մի տարի առաջ խիստ աննշան թողալով 3 մարդիկ առաքելական կամ աշխարհական ազատ պաշտոնին, ո՛չ թէ այլոց նման օտար աշխարհաց և ազգաց մեջ, այլ յուր անսերունջ և անաշխարհ ժողովրդացն մեջ կ'խրկէ ավետարանիչ, մխիթարիչ և քաջաւերիչ և ոչխարազգեստ գայլերն զգուշացնել, բայց տակաւին տարին շրջապատած կաճապարի աշխարհաց պաշտոն դադարեցնել և ասպարեղ դարձաւ ըստ առաջնուն բողոքականաց և պապականաց թող տալով:

Խառն ժողովի պարտքն էր մասնաւորապէս մեր տեղեկագրութիւնը ուշի-ուշով աչքն անցանել և բոլոր կետեր խստագոյնս շոշափել և ըստ այնմ նոր ուժեղութիւն տալ աշխարհաց, դործել հօգուտ եկեղեցւոյ և հայրենյաց, որուն ահնգիտ կապասներ, կարդացիք մեր 'ի վերո Կարսա, Բասենու, Վաղարշապետի տեղեկագրութիւնը, տեսնել Կարսա վիճակ աշխարհ և քարոզիչ շտեմնաւոր ուղիղ խաչ հանել երեսն անգամ մոռացիք է, Բասեն քարոզիչ և աշխարհ շտեմնաւոր ժողովրդացն կէս մասն բողոքականութեան խմորով խմորջալ է, Վաղարշապետի առաջնորդ յուր երկու վարդապետք եկեղեցի շտեմնաւոր և քարոզ շտալով, զի ինքեանք իսկ բողոքականութեան հակամետելով վիճակի հայեր անկրօնութեան խորխորատն իջուցած են և ալլն:

Զկարծով բնաւ, թէ առաջնորդ և վանահայր վարչութեան տալալ և անտիպ հրահանգներ պիտի դործագրվին վիճակաց մեջ, զի մեք

լիազոր իշխանությամբ հաղիվ թե քանի տեղեր գործադրեցինք և փորձով նկատեցինք, թե առաջնորդը և վանահայրը ոչ թե կդժկամակին հրահանգներ գործադրելու, այլ ներքուստ բոլոր զորությամբ կհակառակին, որ երբեք չգործադրվի: Ուստի ես ոչ միայն կառաջարկեմ, այլ կպնդեմ թե վարչության կողմանե այցելության պաշտոնն ավելի ազդու կերպով շարունակել հարկ է Հայաստանի գավառաց մեջ, ղի այժմ էջմիածնա և Երուսաղեմա նվիրակներ չկան եկեղեցականության ժողովրդչյան և դպրոցաց վերա, այժմ շատ ազգերի թոշակավոր որսորդը կշրջին մեր դավառներ, ուստի մեք ևս առավել ձեռահաս մարդիկ այցելության խրկելու եմք գավառներ, եթե մեծ վնաս և կորուստ չեմք ուղեր հայության և մեր քրիստոնեություն:

Մենք արդեն ՚ի սեր հայրենյաց մինչդեռ մի աննշան թոշակով անձնուրացաբար մահ հանձն առած հարստահարյալ աշխարհաց մեջ կշրջադայեցինք երկու օգնականով, երկու սպասավորով և երկու ձիով, տիվ և դիշեր հանգիստ չգտնալով և կսպասեինք, թե վարչություն գթալով, օր մի վարչություն մեր տառապանք ճանաչելով մեր թոշակ կհավելու և մեզ մի օգնական գրագիր կխրկե, վերջապես խառնաժողով իբր ՚ի պատասխանի մեր ակնկալության վերոհիշյալ դադարման նամակ կխրկե՝ առանց գոհունակություն մի ցույց տալու:

Արդ եթե անձնական տկարություն ինձ ներեր ասպաքեն վարչութենեն ակնկալություն չունենալով պիտի բոլոր Հայաստանի վիճակներ ձրի իմ պաշտոնս կատարելի, սակայն նկատեցի, թե եթե ձրի ևս շարունակեմ, դարձյալ շնորհակալություն չպիտոր լսեմ, ուստի առ այժմ լռեցի՝ սպասելով, գուցե վարչություն առավել արժանավորներ կխրկե հայրենյաց այցելություն և գուցե նոցա փափկություն և արժանավորության 1000—2000 դուրուշ ևս թոշակ կորոշե:

Մեք ՚ի սրտե կփափագիմք և ուրախ կլինիմք լեզվագետ, մեծիմաստ, քաջաբարոյ, հայրենի փառաց նախանձախնդիր եկեղեցականներ տեսնալ Հայաստանի գավառաց մեջ, մեք կխոստանամք իբրե երկրորդական և երրորդական օգնական ինիլ այնպիսի արժանավոր կղերաց, ոչ միայն բարձրաստիճան եպիսկոպոսաց, այլև վարդապետաց, միայն թե հանձնառու լինին և բարեհաճին Պոլսեն այս կողմեր դալ, թերևս ևս ինծի բաժին ընկած ամսական ևս այնպիսի հայրենասիրաց նվիրեմ աննախանձաբար:

Մնամ միշտ անձնվիր հայրենյացս: Նվաստ Երեմիա եպիսկոպոս
1873 հուլիս 10:

Ի վարագ

Ամենապատիվ սրբազան Հայրիկ

Մեր պաշտոնի դադարման պաշտոնական դրություն ընդունելով խառնաժողովին պատասխան գրած եմ, հանգերձ կարեոր գիտողությամբ, կազաչեմ, որ թույլ տաք հրամայեք ժողովի ներկայությամբ կարգացնիլ, որպեսզի լուսավորի դոցա միտք մանավանդ մեր կրոնական եղբարց, որք զոգցես թե կամովին հայոց եկեղեցին և կրոն բառնալ կուզեն Հայաստան աշխարհէն:

Մայիս 10 ամսաթիւ գրությունիդ ստանալով կպատասխանեմ: Տնտեսական խորհուրդ 5000 ղուրուշի հաշիւ մի ներկայացնելով մեր ամսականներ առած կհամարի: Մեր ընդհանուրի ճիշտ հաշիւ 5000 ղուրուշ չէ, այլ հետեւյալն է:

- 1000 ղուրուշ Կանխիկ կեդրոնական սնդուկէն հուլիս և օգոստոս ամսականաց փոխարեն:
- 1000 ղուրուշ Կարսա վիճակի 1873 ամի մուխարայից Ռշատունի եպիսկոպոսէն:
- 1500 ղուրուշ Կարնո վիճակի 1872 ամի մուխարայից Հարություն եպիսկոպոսէն:
- 0500 —»— Ուշքիլիսայու վանքի 1873 ամի մուխարայից Հովհաննէս վարդապետէն:
- 0420 —»— Բաբերդու վիճակի 1872 ամի մուխարայից Գրիգորիս վարդապետէն:
- 0500 —»— Հասան Գալայի վանքի 1873 ամի մուխարայից Տիմոթեոս վարդապետէն:

4920

Ահա վերոգրյալ գումարեն հայտնի կլինի, թե 5000-են 80 ղուրուշ պակաս կմնա, թող վաչս, հապա մեր մշուս ծախքեր ո՛ւր կմնան, արդեն վեցն ամսո ծախսուց ցուցակ խրկած եմ Ձեր սրբազանության, կխնդրեմ, որ ներկայացնեք տնտեսական խորհուրդին, որպեսզի հավաստի լինին, թե այդ գումար հաղիւ թե մեկ ճանապարհածախս կպատասխանե, որոց գումարն է հետեւյալն:

11530 ղուրուշ տասն և մեկ հազար հինգ հարյուր երեսուն ղուրուշ:

1602 ղուրուշ 1873 հունվար 1-են մինչև ապրիլ 3 եղած ծախքերն:

13132 Սույն գումարեն 4920 ղուրուշ հանելով կմնա մեր պահանջ վարչութիւնէն 8212 ղուրուշ, զոր պարտի հատուցանել զմեզ ազգասիրաբար:

			հունվար
25	դուրուշ	սպասավոր Գրիգորի ոտնաման:	4
15	—»—	երկու փակետ նամակ պատրիարքարան վարդապետ եղբոր ձեռամբ:	10
13	—»—	6 դրամաց փակետ մի դարձյալ խաշատուրի ձեռամբ:	18
53	—»—	Սպասավոր Գրիգորի մեջքի շալ մի:	26
60	—»—	Հարդ, գարի, առաջնորդարանի մեջ:	24
166			
1			փետրվար
30	—»—	Գարի ձիանց համար վանա առաջնորդարանի մեջ:	5
25	—»—	Գրիգորի ժամացույց շինելու:	20
1			մարտ
12	—»—	Հեռագիր 'ի Կարս տեր Ստեփանի:	12
1			ապրիլի
35	—»—	երկու փակետ փոշտայի նամակ* ձեռամբ:	3
4	—»—	Հիշեցյալ գումար:	4 —»—
16	—»—	Կտուց անապատ երթալու:	11 —»—
20	—»—	Լիմ —»— —»—	13 —»—
36	դուրուշ	Զիանց նալվածք:	18 ապրիլի
580	—»—	Երեք շալ ղզեստի համար:	
356	—»—	Երեք կարողչեք/ըստ որում ղզեստներս	20 —»—
130	—»—	Զիու նոր համետ (ճաճապարհի մեջ մաշեցան և դարձյալ ճանապարհի ելնելու համար (պատրաստեցի):	20 —»—
150	—»—	սպասավոր Գրիգորին 6 ձեռք ճերմակեղեն:	23 —»—
1560			

* Անընթեռնելի հապավում (Հ. Պ.):

- 12 — » — Հեռագիր մեր օգնական Եսային՝ Խնաման
 30 — » — Մեր օգնական տեր Ստեփանին տվի, որ
 կիած օր զմեզ ի Կաթս տանելու Ռշտունիի
 կողոպուտին համար: 6 մայիս
 1602 Բաց ՚ի այս գումարեն մեր օգնականաց 4 ամսական:
 2000 Զորս հարյուր զոգրուէն կընեն 1600 զուրուշ, շորս
 3602 ամսական ևս սպասավոր Գրիգորին կընեն 400 զուրուշ,

որո գումար ընդ վերոյն: Արդ թե մեր օգնականներ և թե մեր սպասավոր ամսականներ ինձմե անպատճառ կ'աւհանջեն, եթե կեդրոնական սնդուկ պիտի զրկեն մեր օգնականներ և սպասավոր, ըսել է, թե զմեզ տուգանաց պիտի դատապարտեն, որուն բնավ չեմք սպասեր վարչութենէն:

Խորհուրդ կհարցնեք, թե արդոք մեր Վասպուրականի մեջ, այն է՝ Աղբակու գավառ կամ Աղթամարս գավառներ այցելություն առնիլ ազգին այժմ հարկավոր է, թե ուրիշ հեռավոր գավառներ: Արդեն քանիցս զրած էի, թե այս մերձավոր գավառներ այցելությանս խիստ կարոտություն ունին, որովհետեւ հայոց հարստահարութեան կեդրոնեն, սակայն դեռ մեր պատասխան չընդունած կհեռագրեք, որ անմիջապէս ՚ի Բաղեշ քաղաք երթամք և կխոստանաք պաշտոնական զրհր վասն մեզ հասցունել:

Նախ Հայրիկ մեր պաշտոնեն այսպիս արագ և անպատիվ կերպիվ գաղաթման մասին վերջին ծայր վշտանալով՝ երբեք աչլես չեմ ուզեր, ազգի որեկից պաշտոն վարել, երկրորդ վշտացած եմ, վարչություն զմեզ մի գրադիրի արժեք ևս չտալով միայն ամիս 500 զուրուշ տալով մյուս ծախքեր ճանաչելու կոժկամակի, ուստի լավ է այսուհետեւ խսպառ լռիլ առանձնանալ և վարչության պաշտոնականութենէն վանորեկից սենյակներ:

Եթե վարչություն զմեր պաշտոն անպատիվ կերպիվ չվերջացներ, արդեն թուր պատրաստություն տեսնալով անմիջապէս ճանապարհ ելնելու վրա էի և եթե մի օր ևս նամակ ձեռքս չհասներ, Աղթամարս վիճակի գնացեր էի, սակայն երբ հիվանդութեան մեջ այն նամակ ստացա, հիվանդութուն ավելի ծանրացավ, և ես մտախոհ եղա, թե երբեք պատրիարքարանի բախտ մեր բախտին հետ չի պիտոր հաշտվի, քանզի ՚ի Բաղեշ, ՚ի Մուշ, ՚ի Խարբերդ, ՚ի Սեբաստիա սաստիկ հարվածներ տա-

լով կյանքս և առողջութիւնս վտանգի մեջ ձգեց և ահա 20 օր է, որ դարձյալ հիվանդութեան մեջ կտառապիմ, եթե կներեր ինձ՝ Վարապ մնալ, դուցե փոքր-ինչ ժամանակ հիվանդութիւնս դարմանեմ, իսկ եթե չեք հաճեր Ձեր վանքին մեջ մնալ, խույս կուտամ ուրիշ կողմեր, ես Կարմրորա վանք խնդրեցի, չկամեցաք, Բարդուղիմեոսի վանք խընդրեցի, բնավ չպատասխանեցիք: Ես արդեն Բաղիշ 7 տարի կենալով բնավ փափագ չունիմ այն աշխարհ և այն աշխարհի մարդիկ տեսնալ և մինչև անգամ իբրև ճանապարհորդ չեմ աղեր այն քաղաքն անցնիլ, զի դոցա ժլատութիւն, կոշտութիւն և անքաղաքավարութիւն զիսմէ: Ես իմ բաժին աշխատութիւն հոն աշխատած եմ, ուրիշ մեկ խրկեցիք թող երթա, մանավանդ տեղվույդ պոլ-պոլ ջարդողներ թող երթան և համոզին:

Նվ ահա աչոք կըտեսնամ, որ Գրիգորիս վարդապետն⁹⁷ 2000 ղուրուշ ամսական կստանա յուր ծախուց համար, թող զայն, որ դեռ եպիսկոպոս չեղած ընծայացունեբեն դրամ կառնե և Աղթամարա եպիսկոպոսին ձեռնադրել կուտա, միթե մեք մի վարդապետի չափ արժեք ղուինք աղդի առաջ, 10 ամիս Սեբաստիա կացի երկու եղբարոքս, 2 ձիով և սպասավորով 20.000 ղուրուշ ծախք ընկնով, վարչութեան բողոքեցի երբեք չլսեց, 3 տարի Մուշ կեցա, ծախքեր ըրի և այժմ 1650 ղուրուշ կպահանջեմ Մշո վանքն ոչ պատրիարք, ոչ վանահայր և ոչ միաբանք մեր իրավունք չեն վճարեր, 2000 ղուրուշ Բաղիշո վանքն կպահանջեմ, մինչև Բաբեդ երթալով և զորք բերելով և ծախք ընկնով տակավին չվճարեցին, 'ի խարբերդ 4000 ղուրուշ գրչանքս գրով մնացեր է Միսսաքյան Սենեքերիմի քով, ուրիշները իրենց իրավունքներն ավելի կառնին և կուտեն և կամարսեն, իսկ մեք մեր բուն իրավունքն կդրկվինք և ոչ ոք է, որ մեզ օգնական լինելով մեր իրավունքները առնե և մեզ հատուցանե, հիմա տնտեսական խորհուրդն ևս 10212 ղուրուշ չուղիլ վճարիլ: Ներեցեք, Հայրիկ, արդեն մեր տարեկան հաշիվ թե ձեր սրբադնութեան մեկ ամսականին կհավասարի, թող հարսնիքներ և մյուսներ և այլն և այլն: Խորեն եպիսկոպոս 5000 կպահանջեր Թեքիրտաղու, Ներսես եպիսկոպոս յուր ամսականներ կանխիկ կպահանջեր, ապա թե ոչ, չէր երթար:

Այս ամեն աչքի առաջ ունենալով մի՞թե ծայրահեղ հիմարութիւն չէ դարձյալ պաշտոնի հանձնառու լինիլ, ծախուց բեռան տակ մնալ և անպատվութեամբ պաշտոնազուրկ մնալ, ուստի եթե Ձեր սրբադնութիւն կըբարեհաճի կամ Կարմրորա վանք և կամ Բարդուղիմեոսի վանք հանձնել ինձ՝ հատուկ պատրիարքական կոնդակով և հրովարտակով

քարի, իսկ եթե ոչ, կաղաչեմ կալ զիս հրաժարյալ, եթե ոչ, կաղաչեմ, որ այդ առաջնորդական ընդհանուր ցանկին ևս իմ անունս գուրս հանեք և միայն փափագողաց և ծարավյաց անուն ղենք:

Ողջ լերուք 'ի գլուխն Քրիստոսի Ն. Երեմիա եպիսկոպոս
1873 հունիս 16 'ի Վարագ:

Ամենապատիւ սրբազան Հայրիկ և Աստվածասեր անդամք կրկին ժողովու ազգային վարչությանց:

Հուլիս 11 ամսաթիւ, 115 թվահամարով Ձեր սրբազնութենէն պաշտոնական գրություն մի ընդունեցի, որով կծանուցանեք, թե մեր մի քանի վիճակադրական տեղեկությունք հետզհետե 'ի պատրիարքարան հասած են և թե մեր հետաքրքրական տեղեկությունք վարչության ուշադրութենէն չսխալի վրիպին և թե մեր աշխատությունք շնորհակալության արժանի կհամարեք:

'ի փոխարեն շնորհակալացն տաճարապետիկ շնորհակալիս կփոխաքինեք վարչությանդ, որ փութա անմիջական դարձանի կարոտ հղած խնդիրներ դործնականապես արդշունավորել հօգուտ եկեղեցւո և հայրենյաց, որում ոչ միայն Երեմիա եպիսկոպոս կփափագի 'ի սրտե, այլ բոլոր բարեկարգություն փափաքող հայրենասեր հայք:

Վասն շնորհակալիացդ կպարտիմ շորս այլ ևս տեղեկագրությունք հետզհետե հաղորդել վարչությանդ Ա, Կարնո վիճակի, Բ, Վասպուրականի, Գ, Վանորից, Դ, Աղթամարա վիճակաց վերա:

Վերջին, որ առաջիններեն ավելի հետաքրքրական նշութ կպարտեալի, որ հարստահարությամբ և անկարգությամբ ավելի անկերպարան վիճակի մեջ է, փութանալի վարչությանդ հաղորդելու մեծ կարևորություն ունի: Թեպետ վարչություն յուր դանձուն նեղ վիճակի նկատմամբ մեր տմտական կվերջացներ, սակայն, ինչպես քանիցս առաջարկեր էի ձեր պաշտոն շարունակելու, զայն արդյամբք կատարելու շահագողեցա:

Հունիս 27-ին սկսյալ մինչև օգոստոսի 27 ամբողջ երկու ամիս Աղթամարա վիճակի վանքեր և գյուղեր այցելելով ստորագրեցինք և սահմանադրություն դործագրեցինք: Նախ Աղթամարա կղերոսատեղին տնօրեն ժողով, քաղաքական և կրոնական առժամանակյա խորհուրդներ կազմելով 'ի Բելու, 'ի Նոր գյուղ, 'ի Մոխրաբերդ, 'ի Փախներ թաղականներ հաստատեցինք և արդեն յայսպես հետզհետե մնացյալ գյուղեքու մեջ դործագրելն զկնի երեսփոխանական ժողով կազմելու պիտի ձեռնարկեինք:

Այսպես ազգօգուտ կարգադրությունից բաց 'ի տեղապահ Հակոբ Եպիսկոպոսն, թե վանքի բոլոր միաբանք և թե վիճակային ժողովուրդ

դոճ և շնորհակալ էին, որք 'ի սրտե կփափագեին օր առաջ ամբողջ վիճակի մեջ սահմանադրության գործադրություն տեսնալ, սակայն տեղապահ սրբազան Հակոբ եպիսկոպոս, առ որ վարչությունից քանիցս հրահանգ և ստիպողական հրամաններ խրկած էր անմիջապես սահմանադրություն գործադրել, որ ոչ գործադրել կռպեր և ոչ երբեք գործադրելու եղանակ գիտեր, առաջին գործադրության օրեն սկսյալ ջանաց զանազան արգելքներ հնարել, երբեմն տարածայնիլ տվալ ժողովրդյան մեջ, թե սահմանադրություն ընդունողը 75 ղուրուշ պիտի վճարեն հիվանդանոցին, երբեմն ժողովակ կազմելով քանի մարդկանց բերանով ըսել տվալ, թե մեր տեղապահին կրպատկանի վիճակի մեջ սահմանադրություն գործադրել: Այսպիսով, վխսն 'ի վխս մեր գործադրություն ընդմիջելով, թույլ չտվալ արագ-արագ գործ հառաջ տանիլ:

Երբ մեր երեք կտոր նամակներ «Հայրենիք» լրագրի 156 թվուն մեջ հրատարակյալ տեսալ, համարձակություն առնելով մարդիկ խըրկեց գլուխը պատվիրելով, որ սահմանադրության գործադրություն չընդունին յուրյանց մեջ:

Քանիցս ազդարարեցի եպիսկոպոսին, թե դու փոխանակ անձամբ գործադրելու, երբ այսպիսի արգելք կհարուցանեք սահմանադրության դեմ, ձեր բուն պաշտոնի, ազդային վարչության հրամանաց հակառակելով ծանր պատասխանատվությանց կենթարկվիք, սակայն առ այս պատասխանեց նա, թե շատ վիճակներ կան ցարդ չգործադրված, Աղթամարա վիճակին ևս չգործադրվի այժմ... Եթե վարչություն կրկին մեզ հրամայե գործադրելու և Հակոբ եպիսկոպոսին պատմեր առաքիլ, որ արգելք չլինելու, պատրաստիմք երթալ գործադրել:

Գալով մեր երեք նամակի գողությունից և հրատարակությունից բողոքելով՝ կհայտարարեմ կեդրոնական ազդային իշխանության, թե վարչության իսկ կպատկանի «Հայրենիք» խմբագրեն պահանջել թե սրբազան պատրիարքին և թե կրոնական և քաղաքական կրկին ժողովոց պատիվ. ըստ որում առ վարչություն ուղղյալ նամակներ տակավին 'ի պատրիարքարան չհասած գաղտնի գողացեր և հայտնի հրապարակեր են ղրպարտիչ հավելվածով մի, երբեք չի պատասխաներ ոչ մեր պաշտոնական նամակին և ոչ մեր մտերմականին: Եթե ազդային վարչություն սակավ ինչ անփույթ լինի սույն տարօրինակ գողեր դատաստանի ենթարկել և տեքության օրինաց համաձայն պատժել, ո՞վ արդյոք կվստահի վարչության թղթակցիլ այսուհետև շարունակ փորձանքի չհանդիպելու համար, թե պաշտոնական և թե մտերմական բոլոր գրությունք ուղղակի լրագրո խրկելու է, լրագրի միջոցով պատաս-

խան ընդունելու է (լավ, ուրեմն պատրիարքարանի սնդուկ դրադրաց աջնչալի տմսական տուլե աղատ կլինի), մի՞թե 'ի սկզբանե աշխարհի՝ հար ո՞ւմ աղագաց և լեզվաց մեջ այսպիսի օրենք մի երևցեր է, եթե կա, դուք և մեք այդ օրինացն համաձայն պարտիմք ներել, իսկ եթե անկարելի է որեիցե աղագաց այսպիսի արտաքո մտաց մարդկան օրենքն ընդունիլ, պարտական կլինիմք ընդունիլ այդպիսի դողության գործ մարդկային բնական օրինաց սահմանին մեջ, դոքա ոչ միայն բանականության առաջ կդատապարտվին, այլև աստվածային օրինաց աստ՝ չան իսկ դատապարտչալ են, որ ասե մի դողանար:

Ի վերջո եթե դուք, որ աղգային դատաւորական աթոռ կնստիք և դատելո իրավունք ունենալով ներելո ավելի կհոժարիք, քան թե դատելո, ես արդեն իսկ անհատ մի գոլով ոչ միայն կհերեմ, այլև կաղոթեմ առ հայրն ասելով, «Հայր թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն»:

Ողջ լերուք

1873 օգոստոս 21

Վարադ, 'ի Վան

Մնամ միշտ ձեզ աղոթող

Ն. Երեմիա եպիսկոպոս

Տեղեկագիր շորորոդ

Ամենապատիվ սրբազան Հայրիկ և աղգապաշտպան ատենակալ անդամք աղգային վարչության:

Գլուխ Ա.

Թեպետ ոմանք մահվան երկյուղ մեր առաջ դնելով կահացուցանեն զմեզ այցելության պաշտոնիվ շրջագայել Աղթամարա վիճակի մեջ և ոմանք ես կհամբերեմ, թե դժվարին է քեզ 'ի վիճակի անտի ողջանդամ հեռս դառնալ, բայց սակայն հուշ ածելով թե քաղցր և վայելու է վասն հայրենյաց մեռանիլ, մանավանդ հուսալով աստված կենդանին, որ քանիցս զմեզ երկյուղալի վիճակաց և ճանապարհորդութունից մեջ պահպանելով զերծուց ընտանի և ոչ ընտանի որսողներն:

Ուստի, հուլիս 27 առանց պահակի և օգնականի Աղթամարա վանից վիճակին այցելության զմեցինք, նախ Կոնկա սուրբ Աստվածածնի վանքեն սկսելով վանորեից ստորագրութուն, հողային կալվածոց իրաւունքներ, եկամտից և ծախուց որքանությունք 'ի գիր զորոմեցինք, յաշի-ուշով նկատեցի և տեղեկացա, թե Աղթամարա վիճակի բոլոր վա-

նորից մեջ ոչ շարժական և ոչ անշարժ, ոչ եկամտից և ոչ ծախուց տուժար կա, քանզի դարավոր ժամանակն մինչև ցայսօր ոչ ոք ՚ի վանահարց անտի հաշիվ պահանջեր է և ոչ պատվիրեր է օրինավոր ծախուց և եկամտից տուժար ունենալ և տարին մեկ անգամ անպատճառ օրինավոր հաշիվ տալ:

Աղթամարա վիճակի մեջ գտնված շեն և անշեն վանորեից թիվ՝ Այժմյան կացություն և անբարեկարգություն: Վանահարց անվանք և պարապմունք:

Ռշտունյաց գավառի վանքեր:

1 Աղթամարա սուրբ Խաչի վանք, որո տեղեկությունք ընդարձակ լինելուն աղագավ այժմ կթողու:

2 Կարմրավորա Աստվածածնի վանք, որո վանահայրն է Մուրատ անունով աշխարհական մի, 1 միաբան ծերունի՝ Ստեփան վարդապետ: Վանք ունի անտառներ, հողեր, անտառներեն և եկամտեն ավելցած կես տեղապահ Հակոբ եպիսկոպոսին և կես Մուրատի՝ ըստ վկայության Մոխրաբերդ գյուղացւոց, որ հիշյալ վանքին որմն է:

3 Տավապետա սուրբ Հարությունի վանք, վանահայր՝ տեր Մխիթար, որ Շատվան գյուղի մեջ նստելով՝ վանքի հողեր ձրի կմշակե և յուր տուն կհարստացնէ:

4 Խարբերդու սուրբ Հովհաննու վանք, բավական ժամանակ աշխարհական մարդիկ նստելով հարստացեր, այժմ յոթն տոննի բաժանվելով վանքի սեփական հողեր վրանին բաժանելով կաշխատին թափու ընել և հողեր իրենց սեփականել, Աղթամարա տեղապահ սուրբ հափըրտակությունից վերա աչք գոցեր և ընդդեմ այնոցիկ, որք սուրբ լազգային կալվածոց գողությունից դեմ կբողոքեն, ականջներ խցեր է:

5 Շախուռո սուրբ Աստվածածնի վանք, եկեղեցին ողջ է, մեջ բնակիչ և վանահայր չկա, հողեր հափշտակողաց ձեռք մնացեր է և Աղթամարա կողմանե մեջ շինության և բնակության հաստատելու փուլ չկա:

6 Պաղա սուրբ Թումասի վանք, տաճար ողջ է, մեջ բնակիչ և վանահայր չկա, վերնոցն պես հողեր անհոգության զոհ եղած են:

7 Արծվաբեր Աստվածածնի վանք, տաճար կանգուն է, մեջ բնակիչ և վանահայր չկա...:

8 Սուրբ Աստվածածնի վանք Առտեր կղզու մեջ, տաճար կանգուն, մեջն անբնակ:

9 Հելու քառասուն խորան սուրբ Աստվածածնի վանք, շենք հո-

շակասի և երեւելի, վանահայր շումենալով՝ 5 տուն հայ բնակիչը յուր-
շանց գյուղի եկեղեցի դարձուցեր են:

10 Գրշույա սուրբ Աստվածածնի վանք, տաճար կանդուն, մեջ բնա-
կիչ և վանահայր չկա, հողեր...:

Ոստանա և Հայոց Չորս վանքեր

11 Չարհան սուրբ Աստվածածնի և կամ սուրբ Նշանի վանք, վա-
նահայր՝ տեր Սարգիս և յուր որդին՝ տեր Մարտիրոս, 30 տարի առաջ
Ոստանա բրտեր այս վանքի հողերեն 124 չափի տեղ հափշտակեր է,
վանահայր տեր Սարգիս առաջին տարիներ բողոքեր է առ կառավարու-
թյան, այս տարի ևս բողոքեց և շատ աշխատեցաւ, սակայն կառա-
վարութիւնն ոնց չուզեց վանքի սեփականութեան իրաւունք ճանաչել և
վերադարձնել, մեր ևս այս մասին բղէշին բողոքեցինք իբրեւ վա-
նան կալվածոց վերադիտող և պաշտպան, թեև խոստացաւ վանքն
բաւլունք ճանաչել, սակայն զործով ընդհակառակն վարվեցաւ, շատ
անգամ փորձով տեսնվեցաւ, որ կառավարութեան երբեք չուզեր վան-
քի հողային կալվածներ պաշտպանել, եթէ հափշտակող հայազգի լինի,
կամ օտարազգի, միշտ անոնց անիրաւութիւնն պաշտպանելով կուզէ
վանորեից հողեր կորզվին և ժողովրդոց ձեռք մնան, այս կես Աղթա-
մարա մասնավոր վանորեից վերա նկատելու չէ, այլ ընդհանուր Հա-
յաստանի վանորեից վերա իմանալով փութալու է դարման տանիլ և
առաջին առնուլ, ապա թե ոչ հետզհետե վանորեից հողեր ազգի սե-
փականութենէն կհափշտակվին և օտարոց ձեռք կմատնվին: Քանիցս
այս նշույթի վերա գրեցի, այժմ կրկին և կրկին կհիշեցուցանեմ ազգա-
խնամ վարչութեանը և հույժ թախանձանոր և ստիպմամբ դարման
կխնդրեմ ազգի լրութեան կողմանէ:

Հիշյալ վանքի եկեղեցւոյ դրան առաջն է մեր մեղրաբան եղիշե
սուրբ վարդապետի գերեզման, անշուր և անմահաբձան, ո՞հ նա, որ
մեր անմահ նահատակաց վերա անմահ և անեղծ հիշատակոց մահաբ-
ձան կանգնեց, տակաւին 1500 տարւան միջոցին մի խաչվեմի և մի
մահաբձանի արժանի եղած չէ այնչափ հայ իշխանների և նախարար-
ների, ո՞հ, միթե այսչափ է՞ հայոց երախտագիտութիւնն առ յուրեն:

12 Բերդաձորո սուրբ Աստվածածնի վանք, որ այժմ կոչի Սպիտակ
վանք, արքունական և հոյակապ շինվածքով, ի հնում երեւելի ուսում-
նարան, աթոռ արքեպիսկոպոսոց և բնակարան բաղմամբիւ միաբանից,
իսկ այժմ բնակարան մի ձերունի տեր Բարսեղի, որո միաբանք են

յուր երեցկին, հարսներ և թոռներ և ժամասաց դպիրք և տիրացուք ճնճողուկներ և ծիծեռնակներ են, ցավալի է ասել, թե Աղթամար շունի արժանավոր միաբան մի, որ վանահայր հաստատվի հիշյալ վանքին, թեև մեր ներկայությամբ բաղմիցս բողոքեցին միաբան վարդապետք, թե այդ վանք եպիսկոպոսի և վարդապետի արժանավոր տեղ է, քան թե մի դառամյալ տղետ քահանայի:

13 Անդղա սուրբ Աստվածածնի վանք, որո դիրքն է աճյաճան և հողային կալվածքն ընդարձակ, ինչպես մատենից հիշատակարան կալվանդե բնակարան եպիսկոպոսաց և բաղմաթիվ վարդապետաց, այժմ մի մանուկ կադ՝ տեր Մովսես, որ նոր ձեռնադրված և վանահայր կարգված է տեղասպահ Հակոբ եպիսկոպոսեն: Հիշյալ քահանային հարցի, թե քանի քիլայի սերմամուտ հող էնի վանք, իբրև պորո՞ճեանալով պատասխանեց, թե 18 քիլայի, քահանայի եղբորեն հարցի, ասաց 40 քիլայի, Անդղա քահանայից հարցի, նոքա պատասխանեցին, թե 60 քիլայի: Սույն տեր Մովսեսի նման շատ քահանա և աշխարհական վանահարք բնավ չեն ուղեր ստուգապես վանորեից հողային կալվածուգիր ցույց տալ և դրով նշանակել նոցա որչափություն արժողություն, նախ կկոտկածեն, չէ թե շատ ցույց տան, դուցե ձեռքերնեն առնվի, երկրորդ՝ մտադիր են վանքի հողեր ծածուկ յուրյանց վերա թափու ընել տալ, ինչպես շատեր բրած են, արդեն հիշեցի վեր, թե կառավարություն կը թույլատրեն այսպես առնել, ուստի հույժ վտանգավոր է աշխարհիկ քահանայից և աշխարհականաց ձեռք թողուլ վանքեր, ահա այս մասին էր, որքանիցս ցավոք սրտի առաջարկեցի վարչության, որ մի խարթա գծուլ խրկե Հայաստանի վանորեից հողերու ճիշտ խարթան հանելու և պատրիարքարանի մեջ պահելու: Հիշյալ վանահոր եղբարք իրարմե բաժանվելով վանքի հողեր իբրև յուրյանց հայրենի կալված բաժնի են մեջներնին, ըստ որում յուրյանց հավ և հայր նույն վանից մեջ նստեր են, սույն վանքի վանահայր ձմեռն ամբողջ գլուգի մեջ կնստի, որ քառորդ վանքեն հեռու է, իսկ ամարսն հաց գլուլի մեջ կեփեն և վանքի մեջ կուտեն, արդեն 6 ամիս եկեղեցվո դուռ գոց կմնա, իսկ ամարսն չգիտեմ, թե ամիս քանի անգամ ժամասացություն կկատարի տաճարի մեջ, կարծեմ ավելորդ է հիշել, թե շատ վանքերու նման, այս դեղեցկավայր վանքի միաբանք են 5 մշակք, քանի ոչխարք, քանի գոմեշք, եղինք, կովք, էշք և ավանակք:

14 Խոսպա սուրբ Աստվածածնի վանք, տաճար կանգուն է, բայց բնակիչ և վանահայր չունի, պետք է սույն վանքի և ամենայն ավիրակ

վանորերից համար վարչություն հարցանե, որմե որ պետք է հարցանել, թե ուր և ոք հողեր որո ձևերն է մնացել:

15 Հերեմեկու սուրբ Աստվածածնի վանք. վանահայր ռես Գեորգ՝ ձեռամբ Հակոբ եպիսկոպոսին հաստատալ, երբ վարչություն կնկատե, թէ վանք այսինչ չեսի և այսինչ աշխարհականի հանձնված է, պետք է խելամտե, թե այգ աշխարհականք, ճարտար ճարպիկ զործոց, երկրի մեջ բավական ձայն ունեցող մարդիկ լինելով վանահայրության պաշտոնին կարծանանան, որպեսզի խաշատուր և Հակոբ եպիսկոպոսից արարմանց դեմ բողոքեն, Աղթամարա վանքի վերա ուշադրություն դարձնելով բարեկարգություն շինդրեն և հաշիվ չպահանջեն: Ինչպես Նոր դպրոցի սուրբ Գեորգա վանք վանեցի Բաղդասարին, Մոխրաբերդի Կարմրորա Աստվածածնի վանք ռես Մուրադին, Կոնկա վանք արտամեացի ռես Հովհաննեսին, նմանապես ուրիշ վանքեր ուրիշ աշխարհականաց: Հակոբ եպիսկոպոսի քաղաքականություն այս մասին մեծ է, քան զգերմանացի պարոն Պիղմարքին⁹⁹: Մարտիրոս վարդապետ Երկար միջոց վանահայրության պաշտոնիվ հիշյալ ճախ վանք յուր խոհականությամբ կառավարելով Հայոց Ձորո համակրություն առ ինքն պատժ էր, սակայն յուր բնածիր արդարասիրությամբ խաշատուր և Հակոբ եպիսկոպոսոց հանդուգն կամակատարությունից դեմ բողոքող լինելով, որով յուրյանց հայր Կաթուղին ՚ի գերեզման մահու գահավիժեցին, ուստի ամբաստանություն հարուցելով նորա դեմ վանքեն զբրկեցին, որո վասն խեղճ սրտի ցավեն երկար անկողնո ծառայելով քանի ամիս առաջ Աղթամարա մեջ յուր մահկանացուն կնքեց: Այսպես, խաշատուրի և Հակոբի հակառակորդք թե վանահայր էին՝ վանահայրութենե, թե ռես էին՝ ռեսութենե ընկան և հալածվեցան, ինչպես Աղթամարա միաբան Հովսեփ եպիսկոպոս խաշատուրի և Հակոբի դեմ բողոքելու համար լուսարարության պաշտոնին բռնի հանվեցավ խիզանցի Հակոբ եպիսկոպոսի ձեռք:

16 Խերա սուրբ Աբրահամու վանք: Հիշյալ սուրբ Աբրահամ մեր երանելի սուրբ Ղեռնդյանց աշակերտն է, որո հրեշտակային վարք սուրբ Եղիշեն կնկարագրե ՚ի պատմություն անդ: Վանահայր այժմ տեր Պետրոս քահանայն է:

17 Սուրբ Գեորգա վանք, որո վանահայր հիշյալ քահանայն է:

18 Խրրբխու սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր տեր Գեորգ:

19 Բերդակու սուրբ Աստվածածնի վանք, տաճար և վանքն ավերակ, հողերն անձանոթ:

20 Կոնկա սուրբ աստվածածնի վանք՝ վանահայր ռես Հովհաննես, որ ճարպիկ լինելով՝ վանք կառավարե առանց միաբանի, երբ ուխտավոր ելր լա վանք, Արտամետ կամ Ձվստան գյուղի քահանայից ժին բերելով ժամ ընել կուտա, իսկ երբ ուխտավոր չգտնվի՝ տաճարի դուռ գոց կմնա: Սույն վանահայր արտամետցի գոլով երբեմն յուր գյուղացի խիստ տաճիկներ վանքի արտերին կիսգրեն ցանելո, խեղճ առ ահի կարարտավորվի տալու: Մեր դիտողություն անսալեն ղկնի ինքն իսկ վկայեց, թե այս արտորից քանիս տաճկաց առանց վարձուց տալն վտանգավոր է, բայց խոստովանեցավ, թե առ ահի պարտավորված է տալու: Այս վանք վանա քաղաքեն 2 ժամ հաղիվ հեռի է]:

Շատախու վանորայ:

21 Կորատերա սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ ռես Աբգար: Հիշյալ վանքի մեջն է Գրիգոր Նարեկացվո հոր խոսքով հպիսկոպոսի գերեզման:

22 Կոռա վանք, վանահոր անուն Աղթամարա միաբանք չէին դիտեր, ուստի անհայտ մնաց:

Խիղան նահանգի վանորայք:

23 Խիղնա սուրբ խաչ, վանահայր՝ Աղթամարա միաբան երիտասարդ Սահակ վարդապետ, որ խիղնո նահանգի մեջ փոխ առաջնորդության պաշտոն կվարե, սա տեղոյն շեխ Ճալալեդին և կառավարություն ձեռքն առնելով իբրեւ բարբարոս կհարստահարե և կկեղեքե ղսղճալի հայեր, որ չեն համարձակիր բողոք բառնալ նորա դեմ, վասնզի Աղթամարա տեղապահ նորա հղոր պաշտպանն է: Հիշյալ վարդապետ դիտութենն ղուրկ է, սակայն ՚ի ձի աշտանակել, ղենք գործադրել և լավ պճնազարդել գիտն:

24 Գամաղիկի սուրբ Եղիայի վանք, վանահայր՝ Սարգիս վարդապետ, սույն վանք բավական եկամուտ ունի:

25 Երեք խորան սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ ռես Մարտիրոս:

26 Ուրանից սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ ողմեցի Կարապետ վարդապետ, որ բավական վարդապետության շուր և պատիվ ունի:

Կեցանի մեջ:

27 Սմպոնա սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ տեր Կարապետ:

ի Կառկառ

28 Երաշխավոր սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ աշխարհական:

29. Խնձորուտա սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ տեր Վարդան:

Մոզաց նահանգի վանորայք:

30 Ամենաիրկիշ, վանահայր՝ տեր Հովհաննես, սույն վանք մոզաց մեջ հռակ և բազում ուխտավոր ունի:

31 Սուրբ Կարապետի վանք, վանահայր՝ տեր Հակոբ, հոգևր քրտեր թափու բրած են յուրյանց վերա:

32 Նանից սուրբ Մինասա վանք, վանահայր՝ տեր Սարգիս:

33 Կոճղոնց սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ տեր Թումաս:

34 Բավա Նարեկացվո վանք, վանահայր՝ ռես Մուրառ:

35 Սուրբ Զորավարա վանք, սրո մեջ է պատմական սուրբ Նղիշե վարդապետի գլուխ:

36 Գնիկոնից սուրբ Աստվածածնի վանք, տաճար կանդուն, մեջ բնակիշ և վանահայր չկա:

37 Ակնդաշտա սուրբ Աստվածածնի վանք, որ է տնտես Ռուսինտի վանք, տաճար վանք և շինվածք շեն է, մեջն անբնակ:

38 Սարի սուրբ Գևորգա անվանի և հռակավոր վանք, վանահայր մոզացի մը՝ Դավիթ: Հիշյալ վանք տարին 20.000 ղուրուշիվ մուխաթայով Աղթամար կժախե աշխարհականաց, որք ամեն կողմեր աշխարհական նվիրակներ խրկելով 80.000 ղուրուշեն ավելի գրամ կհավաքեն սղեքն: Հիշյալ մուխաթայի գումար Վանա առաջնորդ Գաբրիել կախկոպոսի ժամանակ վանեցիք կառնելն և Վասպուրականի զարոցաց վերա ծախք կրնելն, սակայն այժմյան պատրիարք սրբազան Հայրիկի ձեռք Աղթամարա կողմն անցավ, որպեսզի այս գումարով մի երեւի կղերական դպրոց հաստատվեր Աղթամարա վանքի մեջ, երկու տարի հաղիվ կա, որ Հակոբ եպիսկոպոս մի դպրոց բացեր է, 15 որք տղայք

միայն հասարակ ընթերցմունք կուսանին: Վարժապետի վարձք տարին 1000 ղուրուշ է, ամբողջ դպրոցի ծախք 3000 ղուրուշի կհասնի և բնավ աշակերտ հառաջ բերելու կարգավորություն և օրինավորություն չունի, զոր ՚ի կարգին պիտի բացատրեմք: Վարչության կալատկանի յուր ազգու հրամանով հարկ դնել Աղթամարա միաբանության վրա, որ հիշյալ վանքի ամբողջ գումարով ճոխ երեկոյ ուսումնարան մի հաստատեն Աղթամարա վանքի մեջ և տնօրինություն հանձնել մի ուսումնական և հայրենասեր վարդապետի և հատուկ հրահանգով և հրամանագրով խորհել ՚ի կարգադրություն և հսկողություն վարժարանի, զի Աղթամարա Ֆիարանք բնավ բավականություն չունին դպրոց կառավարելու և աշակերտ հառաջ բերելու:

39 Ապարանից սուրբ Խաչի վանք, որ ՚ի նախնում երեկոյ եպիսկոպոսարան էր, զոր նարեկացին հաջուկ ճառիվ կներբողն նորա շենք և բարեկարգություն: Քանի տարին հետե քուրտ Տեվրիշ պիլած և բնակած է հիշյալ վանքի մեջ, այժմ քուրտն Աբրահամ անունով աշխարհական մի յուր կողմանե նստեցուցեր է վանքի մեջ, իբրեւ պահապան: Հողեր և կալվածներ Տեվրիշ պեյի ձեռքն է: Վանքն ունի մի ճոխ կղթորի ծառաստան, որ տարին առնվազ կրնա 5—6 հազար ղուրուշ եկամուտ կրերե, սակայն ամառ, որ դարձյալ քրտեր տիրապետեր են ծառաստանին եկամուտն իրենց սեփականելով:

Ալյաբկերտու վանորայք

40 Սկավառսկու սուրբ Գեորգա վանք, վանահայր՝ տեր Հովհաննես:

41 Բաղմենից սուրբ Աստվածածնի վանք, վանահայր՝ տեր Կարապետ:

Վերոհիշատակյալ 41 վանորեից մեջն 7 ավերակ և անբնակ են, իսկ 34 շեն են այժմ, ունին վանահայր ՚ի վարդապետե, ՚ի քահանայե և հաշիարհականե, ինչպես որ ՚ի վեր անդր մի ըստ միոջ հանկանե և հանվանե գրվեցալ մասնավոր բացատրությամբ հանդերձ, որք պետք է բնավ չվրիպին վարչության սուր ուշադրութենեն:

Այսչափ վանորեից վանահարք ազգային հառաջադիմության առաջ ուրիշ նշանակություն չունին, բայց միայն ազգային հնությանց մի-մի թողակավոր պահապաններ, զի վանորեից բոլոր շարժական և անշարժ կալվածներ իբրեւ վարձք տրված է իրենց, զորս ըստ հաճոյից կտնօրինեն վանահարք, զի ոչ հաշվետու մար ունին և ոչ հաշիվ տալ, եթե վան-

քի եկամտից ավելանա յուրյանց անձնականին, կսկիականեն, իսկ եթե անձնական պարտք ունենան, վանքի վրա կփոխադրեն և հանուն վանքին մուրհակներ կուտան, մանավանդ աշխարհական վանահարք:

Այսքան վանորերից մեջ ոչ միաբան կա, ոչ դպրոց և ոչ դպիր, ոչ իրենք կատարյալ ընթերցմունք գիտեն և ոչ ուրիշին սորվեցնելու եռանդ և փափաղ: Բնական ժողովրդեն նվերքներ կժողվեն և բնավ բարոյական փոխարինություն մի չեն կարող առնել, ոչ խրատ վիտեն տալ, ոչ քարոզչությամբ բավական դժողովուրդն քաջալերել և մխիթարել, վանորայք այժմյան վանահարց իբրև մի-մի առանձին ազատակ վաճառված են, իրենք կվարեն, կվաստակին և ընտանյոք հանդերձ կվայելեն կշտապինդ:

Վանորերից խորհրդոց խրկած հրահանգներ երբեք վերոհիշյալ վանահարց առաջ նշանակություն մի չունին և ոչ բավական են գործադրել և իրենց բնակած վանքեր կանոնավորել:

Աղթամարա կաթողիկոսության իշխանություն երբեք փուլթ ունեցած չէ ոչ միայն յուր իրավասության ներքե գտնված դոնե քանի վանքեր կանոնավորել, այլ իսկ յուր աչքի առաջ ունեցած Աղթամարա մեջ օրինավորություն և կանոնավորություն հաստատել մինչև հայսօր ժամանակի, նույնպես հիշյալ աթոռի միաբանություն, ոչ փուլթ, ոչ եռանդ, ոչ իմաստություն և ոչ այնչափ հայրենասիրություն ունեցել է վանքեր կանոնավորել և ազդի օգտակար ծառայության ներքե դնել:

Գ Լ ո Ւ խ Բ

Ապաքեն այժմ հարկ կլինի Աղթամարա միաբանության ներկա թիվ, նոցա վարք, բարք, ընթացք և պարապմունք հակիրճ բանիվ նկարագրել, որպեսզի ազդաչին վարչության հասու լինի և թե սոքա քանի ամաց հետև ինչ հանճարով կկառավարեն զժողովուրդն և Աղթամարա բուն վանքն:

1 Խաչատուր կաթիկոսալուս¹⁰⁰, որ է անվավեր կաթողիկոս Աղթամարա, որո վարուց և բարուց նկարագիր ամենագետ ծածկագետին հայտնի լինելով՝ միամիտ ժողովուրդ չգայթակղեցուցանելու համար պեսք չէ հրապարակել ազդալնոց առաջ, թեև ինքն անխղճորեն յուր հոր թերևս բնավ չգործած հանցանքներ առաջի ազդալնոց և օտարազդոց հրապարակ հանել հանդիմանալ ի դայթակղության պարզամտաց: Տա, որ այժմ իբրև կալանավոր կնստի պատրիարքարանի մեջ և շարունակ կբողոքեն ժողովրդյան հարստահարողաց դեմ, երբեմն ինքն օտարազգի

հարստահարիչներեն ավելի կրոնանար ժողովրդյան վերա և ծայրահեղ անգթությամբ կեեղեքեր ղգյուղացիս: 'ի կենդանության նահատակյալ Պյուլպյուլ Պետրոս կաթողիկոսին, տա ինքն 7—8 տարի Ռշտունյաց, Հայոց Զորո դյուղերու մեջ վարձակալություն ընելով անհապ տղրուկի պես ժողովրդյան ալյուն կծծեր և ագահելով կ'հարստանար օր ըստ օրե, այս մասին խեղճ նահատակյալ Պետրոս կաթողիկոս բազում անգամ առանձին և հրապարակավ կ'համոզեր զինքն և կ'հանդիմաներ, թե «ես ղքեղ եպիսկոպոս ձեռնադրեցի մյուլթազիմ¹⁰¹ չձեռնադրեցի, բավական է, որ դու քուրտերեն ավելի իմ խեղճ ժողովուրդը կեղեքես», սակայն նա վանա դրամատեր վարձակալ իշխաններ յուր բաժանորդ և պաշտպան ունենալով, բնավ չէր անսար յուր կաթողիկոսի հայրապետ խրատաց, ուստի խեղճ վայ տալով յուր անձին կզոչեր առ երես հաշատուրին, թե ղղջացեր եմ ձեռս քո ղլուխ դնելու և եպիսկոպոս օծելու, խեղճ նահատակյալն, երբ հայրական պարզությամբ իբրև Հովհաննես¹⁰² կխրատեր այս նոր Հերովդես¹⁰³, չէր ղիտեր, թե նա իբրև Հերովդէս ռխացյալ նորոս ղլուխ և աթոռն կըկոնդրեր:

Տակավին մեկ շի հարցաներ, թե սուրբ Լուսավորչեն սկսյալ մինչև ցայսօր ո՞ր վարդապետ, ո՞ր եպիսկոպոս թող տալով յուր բուն կոչումն վարձակալությամբ պարապած է, նախանձահույղ մաքսավորներ մեղավոր կ'համարեին, իսկ Հիսուս Քրիստոս շնորհական օրինաց նախանձահույզն չլանյա խարազանավ ղզնողս և ղվաճառողս աստծո տաճարեն արտաքս կմերժեր, իսկ մեք ղայն աստծո տաճարի մեջ առաջին բարձրագահ աթոռի վերա բազմեցնել կնկրտիմք:

Մեկ չկա ազգի մեջ, որ հարցանե, թե այդ եկեղեցական յուր վարձակալության օրեր, որ դյուլեր սուրհանդակի պես կըրջագայեր, արդյոք օր մի վեղարով փիլտնով եկեղեցի մտած քարոզ և խրատ խոսած է՞ ժողովրդին, օր մի դյուղերու մեջ ղպրոց հաստատելո խորհուրդ հղացեր է՞, օր մի ժողովրդյան նյութական և բարոյական կյանքն ապահովելո փուլթ և եռանդ ունեցեր է՞. եթե նույն թեմի ժողովրդյան հարցանեք, ոչ պիտի պատասխանե, եթե երկյուղի կասկածն յուր սրտի մեջ չունենա:

Սակայն հաշատուր եպիսկոպոս ըստ ասելույն Մովսեսի գիրացավ, ստոր:սցավ, լայնացավ հարուստությամբ, եթող ղխիղճ, մոռացավ ղտեր աստված և ղսիրելին յուր ղՊյուլպյուլ կաթողիկոսն և իբրև անդրանիկն Ռուբեն ել հանկոչին հոր յուրո Հակոբա:

Հույժ հարկավոր էր աստանոր հաշատուրի նենգության խորհուրդներ և Պյուլպյուլ կաթողիկոսի սպանության պարագաներ մանրապատում առնել և ղոր լուաք հանկանե քարոզել 'ի վերա տանեաց, սակայն

թե նստրեկա վանից վանահայր արժանապատիւ Հովսեփ վարդապետ և թե ալլը փսքը ի շտան արդեն գրած և աղւալին վարչության հաղորդած են, եթե ոմանք 'ի մարդկանն զխաշատուր եպիսկոպոսն արգարացուցանեն առաջի մարդկան, ինչպես արգարացուցին Կարնո Հարություն արքեպիսկոպոսն և Վասպուրականի հանգուցալ առաջնորդ Իգնատիոս եպիսկոպոսն¹⁰⁴, սակայն աստված դիտե զխորհուրդս զգործ և զապիրատությունս խաշատուրի: Թող տա երգմամբ և վկայութ հաստատե, թե բնավ չուր հոր Պյուլպյուլ կաթողիկոսի սպանության ո՛չ խորհրդակից և ոչ կամակից է եղեր: Թող համարձակի աստված և հրեշտակներ երկինքն վկա կոչել և ստիպել, թե Դեվրիշ անուն քուրտ չուր սպասավոր չէ և Դեվրիշ պեյի որդի Կուլիխանի հետ սպանության ոճիր գործելուցն ներկա և գործակից չէ եղեր, եթե այս դժպատիհ դեպք տեսնող մարդիկ մի ավուր մեջ մեռանին, թերևս հնար լիներ ուրանալ այսպես հայտնի ճշմարտություն առաջի աստծո և մարդկան, սակայն դեռ բազմաթիւ մարդիկ կենդան են և կվկայեն:

Պահ մի քնդունենք, թե խաշատուր եպիսկոպոսի սրտեն և մտքեն անգամ անցած չէ աշխարհի հայրասպանության խորհուրդ և բոլորով սրտով հավատամբ նորա այս մասին անմեղության, սակայն երբ բոլոր ժողովուրդ Աղթամարա, արք և կանայք միաբարբառ կվկայեն այսպես, թե զի եթե խաշատուր եպիսկոպոս կաթողիկոս չձեռնադրվեր, բնավ ոչ ոք չէր համարձակեր Պետրոս կաթողիկոսին մերձենալ և սպանանալ, եթե նա ամիսներով առանձին միայնակ լեքանց գլուխ, ձորոց խորերու մեջ շրջագայեր այս վկայություն, ոչ միայն խաշատուրի թշնամիք, այլ առավել նորա սիրելիք և բարեկամք հրապարակավ կխոստովանին և այս վկայություն քան զամենայն վկայությունս ճշմարիտ է և անկեղծ, քանզի ամենայն բռնավորք աշխարհին կպատկառեն և կսարսռեն Պետրոս կաթողիկոսեն, բայց երբ տեսան, թե նա չուր հարազատ և ձեռնասուն անարժան որդիքներն մերժվեցավ, աթոռեն դահավեժ եղավ, որք իբրեւ անգութ թշնամի յուրջանց հոր կորուստ և մահ կիսնգրեին, եթե կամակից և խորհրդակից ևս չլինեին, անտարակույս երկար միջոց չի պիտի կենդանի մնար խեղճ նահատակչալն, զի երբ տեսին թշնամիք, թե անագորույն ընտանիք «'ի խաշ հան զդա» կաղաղակեն, այլևս տարակույս չկար, թե կոտորյան պահակներ համարձակ ձեռք նորա արյան մեջ պիտի շաղաղեին:

խաշատուր և Հակոբ եպիսկոպոսներ կեղծյալ պատճառանս շարունակ բողոքեցին Շատախու, Մոգաց հարստահարիչ քրդոց դեմ, բողոքեցին շեխ Ժալախանին դեմ, բողոքեցին Նեխոյի և այլ մարդիկ սպա-

նողաց դեմ, թե Վանա Բդեշխի ատյան և թե բարձր դրան ատյաններ, բայց այս յոթն տարվան միջոցին երբեք չբողոքեցին Դեվրիշ պիլի ուրդի Կուլիխանի և յուրյանց սպասավոր Դեվրիշի դեմ, ոչ Վանա Բդեշխի ատյան և ոչ բարձր դրան ատյան, թե նոքա զմեք հայր ՚ի զուր սարա-սյարտուց սպանեցին, զի եթե բողոքեին և զԿուլիխան իբրև մահապարտ ՚ի բանդ դատապարտեին, անշուշտ սա հայտնի համարձակ պիտի հայտնեի հատենի կառավարության, թե սոցա թևադրությամբ և խորհրդով սպանեցի զՊյուլպյուլն, ուստի երբեք տեղ չկանգնեցան յուրյանց հոր և ազգի մեկ նահատակչալ կաթողիկոսի մը, երբեք նորա արջան վրեժ չպահանջեցին, այլ ընդհակառակ, սերտ մտերմություն և բարեկամություն պահեցին յուրյանց հոր սպանող Կուլիխանի հետ և զայն սլատվեցին և մեծարեցին մինչև ցայսօր ժամանակի, ահա մարդիկ, որ ուլ մի հափշտակողաց դեմ բողոք հարուցին, իսկ կաթողիկոս մի սպանողի դեմ իսպառ լռեցին, միթե մի ուլո չափ արժեք չունեի յուրյանց ձեռնադրող հայր:

Պյուլպյուլ կաթողիկոս ազգային վարչության որոշմամբ և կոն-դակով բարձրագույն դրան հրովարտակով և թեմական ժողովրդոց ընտրությամբ և հաճությամբ օծյալ էր կաթողիկոս տան Աղթամարա, իսկ խաչատուր ոչ ազգային վարչության համանություն և ոչ բարձր պաշտ: հրովարտակ և ոչ թեմական ժողովրդոց ընտրությամբ և հաճությամբ, ալդ դավաճան ազգային իշխանության և բարձր դրան հրովարտակ և ժողովրդյան ընտրություն ոտնահարող և այսչափ աղիսից պատճառ ելով անձ մի պիտի հաջորդի այս իննևտասաներորդ դարու մեջ շարունցանել ազգայնոց ամենուն աչք և միտք և կաթողիկոս բաղմիլ Աղթամարա աթոռի վերա, եթե այս հաջողի, բուրդ կենդանի կաթողիկոսաց կյանք միշտ վտանգի ենթակա պիտի լինի, զի խաչատուրի պես փառասերներ սլակաւ շինելով կղերական դասուց մեջմեն պիտի ջանան զկաթողիկոս զպատրիարքս և զառաջնորդս եկեղեցւոյ կամ սպանանել տալ, կամ թունալուրել և կամ կուսակից գտնալով աթոռն անտի դահավթ առնել և խնքյանք բաղմել՝ օրինակ ունելով առաջի աչաց և առաջի ազգին զխաչատուր ևսլիկոպոսն, զգործս գարարս և դհաջողություն նորա:

Ներկա սահմանադրություն ազգային՝ թե եկեղեցական և թե աշխարհական դասուց վերա սարտականություն կդնե «Հայաստանյայց եկեղեցւոյ դավանություն ու ամանդությունքը անարատ պահել» խաչատուր ևսլիկոպոսի դործ, որ է յուր հոր կենդանության առանց հաճութենե և ընտրութենե համորեն ազգի ձեռնադրել, հակառակ է Հա-

յաստանյայց եկեղեցւո զաւանությանց և ավանդությանց, Զի Աղթա-
մարա աթոռակալք Դավիթ Թոռնիկ¹⁰⁵ ինքնընտիր կաթողիկոսեն սկսյալ
մինչև ներկա խաչատուր եպիսկոպոս բաց ՚ի սակավուց շատեր կամ
աշխարհական իշխանաց ձեռք կամ կաշառոք կամ քրտաց բռնավորա-
կան միջոցներով կաթողիկոսացած են, որոց կաթողիկոսություն ըն-
դոլւոյք է ցարդ ըստ արդգային ստույգ պատմության և ավանդության*:

759 տարի առաջ յամի տեառն 1114 ՚ի թուին հայոց սեաւ լեռան
Գրիգորիս կաթողիկոսի նախագահությամբ ժողով կը գումարվի երկու
հազար հինգհարյուր անձանց, որք բանիվ և գրով ցաւափին անիծյուք
և նդովյուք կմերժեն զԴավիթ Թոռնիկն ՚ի եկեղեցւո և ՚ի կաթողիկո-
սությունն հետո սուրբ Ներսէս Շնորհալին զնույն նդովք և անեծքն
կրկին երկրորդելով կհաստատեն ՚ի վերա Դավթի ՚ի վերա հաջորդաց և
նմանյաց նորին:

Արդոք այժմյան ժողովներ մի՞թե կարեն 2500 սրբոց եպիսկոպո-
սոց, վարդապետաց, վանահարց, քահանայից և կրոնավորաց նդովք
անեծք և վճիռն բառնալ և նոր կաթողիկոս հաստատել Աղթամարա մեջ,
որք միշտ աշխարհական իշխանաց միջոցով կաշառոք, ով չգիտե, թե
հետին դարուս մեջ շատեր քրտաց ձեռք և կաշառատւությամբ բարձ-
րացան ՚ի աթոռ: Եթե Հայաստանյայց եկեղեցւո զաւանություն և ան-
վանդություն անարատ և անխախտ կուղեք պահել բանիվ և սրտեամբ,
ահա ժամանակ հասած է Աղթամարա միջին այդ անուն և նդովք բառ-
նալ, զի շնորհիվ Օսմանյան կայսրության բռնության իշխանաց և մա-
րաց բարձրյալ է ի միջոց և չկա այլևս պատճառոս պատճառանաց զայն
վերստին հաստատելու: Աղթամարա դարավոր հաջորդություն, զոր
ոմանք չգիտնալով նվիրադրոջալ համարեցին, այդ հաջորդություն
միշտ հակառակ մեր սուրբ հայրապետաց, եպիսկոպոսաց, վարդապե-
տաց և ժողովրդյան կամաց աշխարհական իշխանաց միջոցով եղավ:
Եվ և թե ոմանք տապալային օգտակար կհամարեն հաջորդություն շարու-
նակվի, կուզեն պարզամիտներ խաբել, զի տապալայի մեջ հիկ ազգ
կաթողիկոսի կարոտություն ունենա, ուր կամենա հոն նոր կաթողիկոս
կրնա դնել, ինչպէս պատահած է:

Արդեն Աղթամարա կաթողիկոսության վերջին զանգակն հնչած է,
նախ որ սա էջմիածնա աթոռեն 5 ավուր միջոցով հաղիվ թե հեռի է,
երկրորդ, որ 4782 տուն հաղիվ թե հայ ժողովուրդ ունի Աղթամարա

* Այս մասից մի քանի էջ հանված է, որը բերված է Մ. Զամչյանից և վերաբերում
է 1113—1114 թթ. Աղթամարաի կաթողիկոսության հրապարակ գալու պատմությանը
(Հ. Դ.):

տուն, սույն անձուկ միջոցի մեջ երկու կաթողիկոս և այսչափ փոքրաթիվ ժողովրդյան առանձին կաթողիկոս հաստատել ազգի ոչ ավանդապահության, ոչ իմաստության, ոչ լուսավորության և ոչ պատվոյն կվայելի, աղետալի միջոցին Կարնո, Վանա, Տարոնո, Խարբերդու, Սևրաստիո 4782-նն ավելի մինչ 10—12 հազար ժողովուրդ կպարունակե, ամենուն առանձին-առանձին կաթողիկոս հաստատել պետք կլինի:

Ժամանակավ 'ի Թավաբլուր, 'ի Կոնի, 'ի Մարաշ, 'ի Սեբաստիա, 'ի Բերա աշխարհական իշխանաց կամահաճ ձեռնադրությամբ կաթողիկոսք նստած են, բայց ուր են արդյոք այսօր նոցա ինքնընտիր և տեղական կաթողիկոսների հաջորդինք, ազգի անխշխանության և խառնաշփոթության միջոցին միեկունյն ժամանակի մեջ 6 կաթողիկոսներ կային ազգի մեջ և ազգի պառակտելով իրարու դեմ հատուցեի էին, ուր են այժմ նոցա թիվ և հաջորդությունք: Երբ ազգայինք հիշյալ ինքնընտիր և բազմաթիվ կաթողիկոսաց ժամանակակից պատմությունք կընթեանու վայ և եղբւի կեարդա նույն ժամանակի կաթողիկոսաց, իշխանաց և ժողովրդոց:

Թող բոլոր վայսոսիկ ազգային պատմիչք 'ի մի բերան էջմիածնա կաթողիկոսաց հաջորդությունք և Սսո կաթողիկոսաց հաջորդական աթոռակալք միայն հիշելով Աղթամարա կաթողիկոսաց շարք և հաջորդությունք 'ի կարգո անհաղաղատից դասելով իսպառ արտաքո կմերժեն և անարժան կհամարեն պատմական հիշատակության:

Ի դեպ է աստանոր հիշատակել, թե ոչ միայն Գրիգոր և Ներսես Պահլավունի սուրբ կաթողիկոսաց և ոչ միայն 2500 հարց սրբոց անեծքն և նզովք հաջորդաբար և հավաքաբար կժողվին Խաչատուր եպիսկոպոսի վերա, այս Պետրոս Պյուլպյուլ կաթողիկոսի անեծք և նզովք կկուտակին 'ի գլուխ նորա, քանզի, ինչպես ականատես և ականջալուր վկաներն ստուգեցինք, Պյուլպյուլ երկար և ցավագին անեծք և նզովք կարդացիւ է Խաչատուրին, որ հանդգնեի է յուր կենդանությամբ կաթողիկոս ձեռնադրվել: Պետրոս կաթողիկոս լսելով, թե առանց յուր կամաց և հաճության Խաչատուր Վարազա սուրբ շաբաթ օր պիտի ձեռնադրվի, փոքր նավակ բերելով կաճապարե 'ի կղզին երթալ, Խաչատուր, Հակոբ, Եղիազար և Սարգիս եպիսկոպոսք դոսի տուն պատրաստի լինելով նավակ ուրիշ կողմ կփախցունեն. խեղճ Պյուլպյուլն կստիպվի մի ասպարեզ հնուի ալգիի գլուխ մեծ նավին մոտ երթալ, կհասնի և հիվանդ գոլով, մահտեսի նավավարի շալակն իննելով նալի սանդուղի վրայն դնալ 'ի նավ կտարվի, որպեսզի ներս երթա և արգելի Խաչատուրի հայրադավ խորհուրդ: Հիշյալ չորս եպիսկոպոսք, անմիջա-

պէս հոտեան հասնելով նաւաւար մահտեսի Արքահամին սաստիկ հայհոյանք կսպառնան և կհրամայեն, որ խեղճ կաթողիկոս դուրս բերի և ավաղի վրա ձգի, նաւաւար առ ահի կդարձունի և ավաղի վերա կձգե կիսամեռ, վասնզի տեսնաւով, թի յուրմի ձեռնադրջալ շորս կպիսկոպոսք ոչ միայն կարգելուն ներս երթալ, այլ կանարգեն, կանգոսեն և բանս հայհոյանաց կողման յուրջանց անկարեկից հոր վերա, կթալկանա և կիսամեռ կլինի. հիշյալ շորս անգութ կղերք, թող տալով զյուրջանց ձեռնադրող հայր ավաղի վերա, ինքյանք և յուրայինք քանի անձինք նաւ մտնալով ՚ի ներքս կփութան և մյուս օր զխաշատուրն կաթողիկոս կօծեն, խեղճ երկու օր երկու գիշեր ավաղի վերա կմնա, որպիսով ներսն հայելով և տեսնալով կարեկից լինին կպիսկոպոսունք և աթոռ իր կենդանութենէ շահիշատակեն, բայց ի դուրս:

Երկրորդ օր խեղճի սրտի կսկիծեն կսկսի բերնեն և քթեն գունդագունդ արշուն հոսել, այս միջոցին կհայի դեպ ՚ի երկինք և դեպ Աղթամարա կզվին և ցաւագին կերպով նշովք հառնեծք կկարգա խաշատուրին և նորա կամակից կպիսկոպոսաց, թի «դու դիս որ իմ կենդանությամբ ախոսես զրկեցիր զըրկյալ լինիս քո աստիճանեն և չվայելաւ այդ աթոռ»։ Նահատակյալ կաթողիկոսին տորնթեր կացյալ Փշաւանից տեր խաշատուր և նորա սպասաւորք ակոնջաւոր են և կլկայինն ալամ բանիւ երեք շարաթ հաղիմ կանցանի, Ղազար, Սարգիս կպիսկոպոսաց, Ավետիք վարդապետի լեզունի բերաններու մեջ կուռնէա, թղաշափ կկախվի և հոգիեն երեք ավուր մեջ հիշյալներ անբարբառ և անշունչ ընկնելով ՚ի վերեղման կտանի, խաշատուր աթոռեն կզրկվի, Խիզանցին փողատանիկ պատիծ կընդունի, Հուստանո մահտեսի Հովհաննէս և ուրիշ բանի աշխարհական մարդիկ կմեռանին հա ոչ բազում ավուրց:

Գալով ՚ի կարգ պատմութեան կաթողիկոս երկու օր ավաղի վրա մնալով, յուր մտերմաց բուն թախանձանքին ստիպյալ հետն ՚ի Փշաւանք կերթա, դրամի և այլ պատրաստութիւն կտեսնար առաւորս վանա քաղաքն երթալու և բողոք հասցնելու ազգային վարչութեան, գիշեր Դեմրիշ պէյ: որպիսի Կուլիխան և խաշատուրի սպասաւոր Դեմրիշ երկու պնդակ զնելով հրացանի մեջ կսպաննեն զկաթողիկոսն:

Աղթամարա միջի մարդիկնեղեն մին, որո անուն Գրիգոր կը կոչի, պարագա մի կհայտնի, որ զարմանք և սարսափ կբերն մարդուս: Դեմրիշ պէյ շորս կպիսկոպոսաց հետ ներս մտած էր, 3 օր շարունակ ալիկոծութիւն եղաւ այն գիշեր, որ կաթողիկոս սպանի էին, խաշատուր և յուր խորհրդակիցք խորհեցան ՚ի միասին թե նաւ խրկելու եմք, որ սպանյալ կաթողիկոսի մարմին բերն, գիշերույն թաղեմք և

համբավեմք, թե յուր մահամբ մեռած է, երեք անգամ այս խորհրդյամբ նազլ ի ծովն հասնեն, բայց սաստիկ ալեկոծության աղաղազ շկրցան նազլել: Երեք օր ոչ ներսեն դուրս և ոչ դուրսեն ներս նալ նալակ և մարդ եկած չէր, ուստի՞ դիտեին, թե կաթողիկոս այն գիշեր սպանված է, մարգարե էին, մարգարեն չի խորհիր սպանելուն մարմին բերել թաղել և համբավել աշխարհի, թե հիվանդ էր նա և յուր մահվամբ մեռավ, ով լսեց և տեսավ այսչափ ժամանակի մեջ, թե բարձրաստիճան եկեղեցականիմ՝ մարմին գիշերուն թաղվի և մարդ չտեսնա, ահա այս նենգութունը խաշատուրի և յուրայնոցն հայանի կլինի:

Նահատակյալ կաթողիկոսի սպանման լուր խաշատուր լսելով, անմիջապես նորա սենյակ կբռնե կկողոպտե դրամներ և այլ կահավառսիք, հետո դուրս նազլելով ուրախությամբ և կաթողիկոսական շքով կգիմե ի Փշավանք և հրամայե, որ փշավանցի Հակոբ վարդապետ խշտանգին, սպանելույն եղբորորդի խաշատուրն կոչելով սպառնալոք կհամոզե, որ քրտաց սպանության ոճիր գողցիլ համար ինքն ասե, թե իմ հորեղբայրս ես՝ սպանեցի, սպանելուն սպասավոր, որ տեսած էր ոճրագործներ և ճանչեր զանոնք հանկանե հանվանե և որ այժմ կենդանի և Անդղա Աստվածածնի վանք հովիվ է և խաշատուրի սպանության կամակից և խորհրդակից լինելն կստուգե և կվկայե, ինչպես վկայեց մեր և Հովսեփ եպիսկոպոսի ներկայությամբ, զսա սաստիկ գանակոծել կուտա Դեվրիշ պեյի ձեռք, որ կաթողիկոս սպանողի՝ Կուլիխանի հայրն է, կստիպե ասել, թե կաթողիկոսի եղբորորդին սպանեց, լսեղճ քուրտ կաղաղակե, թե նա անպարտ է, սպանության ոճիր այլք գործեցին, բայց խաշատուր բոլոր զորությամբ և խորամանկությամբ կջանա կաշխատի և կսպառնա, որ բնավ Կուլիխանի և յուր սպասավոր Դեվրիշի անուն չի տան:

Մինչդեռ ինքն սպանողը կճանաչե հանկանե և հանվանե կջանա անպարտ մարդիկ իբրև ոճրագործ ցույց տալ աշխարհի, կաթողիկոսի եղբորորդին հարվածոց ներքև կիսամահ ընելով նորա դրամներ կալահանջե, կաթողիկոսի եղբոր կին տեսնալով, թե յուր որդին մահվանի աղատելիք չունի, սպանելույն բոլոր դրամներ կգտնա կբերե կհանձնե խաշատուրին (որո գումարն ըստ վկայության սպանչալի մտերմոց 100.000 ղուրուշի կհասնի), զորս խշտանգանք և բռնությամբ ձեռք կբերե, ըստ վկայությամբ Նարեկա Հովսեփ վարդապետին 300.000, իսկ Աղթամարա կղզի միջի սենեկեն կհանե և քանի վարդապետաց և իշխանաց ձեռք արկղի մեջ դնել և կնքել կուտա և քանի օրեն զկնի

սնտուկի տակի տախտակներ փրցունելով դրամներ դուրս կհանն և մեկ քարիփցա¹⁰⁶ լեցունելով դրամներ ամբողջ կյուրացնեն:

Ըստ վկայության հավաստարիմ գյուղացիոց ոմանց՝ 100.000 դուրուշ դրամ, որ նահատակյալն փոխառած է եղեր գյուղական կարոտ ժողովրդոց, զորս դարձյալ խաչատուր եպիսկոպոս Վանա առաջնորդարանի մեջ նստած միջոցին հավաքեր և յուրացուցեր է, որոց ամբողջ գումարն կընեն 500.000 դուրուշ:

Այլա սպանելուցն մարմին դուրս հանել տալով ձգել կուտա աղբյուրի վերա և կհրամայե, որ տանին գյուղի գերեզմանատուն իբրև աշխարհական թաղեն: Աղթամարա միաբան Մխիթար վարդապետ, որո վարք հետո պիտի զրեմք, հոն հանդիպելով իբրև խաչահան հրեաներն աղելի կատաղությամբ սպանելուցն մարմին կանարգե, կհայհոյե և թուք արծակելով նահատակելուցն մարմնո վերա՝ անզգամության հեղինակ կլինի: Հոն ներկա եղող տաճիկներ և քրտեր տեսնալով, թե խաչատուր խնկանցի Հակոբ եպիսկոպոս և Մխիթար վարդապետ առակ նշավակի կընեն հանդուցելուցն մարմին, անզոսնելուն կասին՝ ամոթ ձեզ, ամոթ, վերցուցեք ձեր կաթողիկոսի մարմին և պատվով թաղել տվեք. այլազգաց այս գովելի խոսքեն նահատակելուցն բարեկամք և մտերիմք համարձակություն առնելով կիսեղրեն, որ ներս տարվի մարմին և պատվով ՚ի շարս կաթողիկոսաց թաղվի: խաչատուր ակամա կամոք կհրամայե ներս տանել, բայց պատվիրելով կպատվիրե, որ քահանայական օծումն և թաղումն չի տան, ուստի ներսի լուսարար Հովսեփ եպիսկոպոս միայնակ անշուք կերպիվ կթաղե:

Հետո խաչատուր Աղթամարա դրսի տուն կբազմի, քանի օրեն զկնի Պետրոս կաթողիկոս սպանող Կուլիխան համարձակությամբ գուկա կմտնա խաչատուր եպիսկոպոսի սենյակ, սա յուր կամակատար մտերիմն տեսնալով կհրամայե, որ սենեկի մարդիկ դուրս ենին, բոլոր մարդիկ կհեռանան, սակայն մի հետաքրքիր մարդ, սենեկի դրան վերա ունկն դնելով, երկուքի միջի խոսակցություն մտիկ կընեն: Կհարցանն խաչատուր, թե պեր նե տեսնեմ, թե ինչ հաջողակ եղանակով և ինչ պատահ միջոցի մեջ սպանեցիք այդ անպիտան մարդ, Կուլիխան կպատասխանե, թե ձեր բախտ հաջողցուց մեզ, որ շատ հնարագետ կերպիվ զնա մեկ հարցանի հարվածով զայն ձեր թշնամին սպանեցինք: խաչատուր սաստիկ կուրախանա, կզովե նորա մտերմություն և հավատարմություն և ՚ի նշան շնորհակալության և ուրախութենն Կուլիխանի երես կհամբուրե և կասե, թե բնավ կասկած չընես, ես մինչև ցմահ զրեզ կպաշտպանեմ, կաշխատիմ և բոլոր դրամներս կվատենեմ, որ բնավ

քո ոճրագործութիւն մեկիմ չհայտնվի, արդեն քո հայր վարձատրեցի, դքեղ ևս մեծի վարձատրութեան և պաշտոնի կարժանացնեմ և այսպես, 3—4 ժամ իրարու հետ ուրախանալով, խոսակցելով եղեռնագործն կկանգնի և յուր տեղ կերթաւ:

Քան օրին դէնի խաչատուր և խիղանցի Հակոբ եպիսկոպոս քաղաք կտարվին, կառավարութեան ատենի մեջ կհարցաքննվին, աստ Հակոբ եպիսկոպոս փոխանակ բողոքելո յուր հոր սպանողաց դեմ, կսկսի նահատակյալ կաթողիկոսի վարուց դեմ սաստիկ և անհավատալի ամբաստանութեամբ բողոքել և զայն մահու արժանի կցուցնի օտարազգաց առաջ, առանց ամաչելու և պատկառելո կխոսի, թե սպանյալն ոչ միայն հայոց, այլև տաճկաց և քրտաց կանայք և աղջկունք, յուր մոլեգին կրից ղոհ կընկեր և մեր խրատին չէր անսար, մեր օրենք այսպիսի եկեղեցական մահվան արժանի կդատե: Միթե դուք մահու արժանի չեք համարեր այսպիսի մարդ մի: Այն ժամանակի դինպիտ կպատասխանի Հակոբ եպիսկոպոսին, թե եթե դուք գիտեիք այդպես լինել, դարձյալ պետք չէր, որ այսպիսի կերպով սպանել տայիք, այլ պետք էր ներս տանիք, ծածուկ թունալորելով ձեր խայտառակութիւնն ձեր մեջ ծածկեիք, այժմ դուք բոլորովին հանցավոր եք և սպանութեան խորհրդակից... Արդեն այս մասին Հովսեփ վարդապետ վանահայր նարեկա վանից տեղեկագրած¹⁰⁷ է, ուստի հարկ չկա երկարորեն գրել:

Ապտուլահ փաշան ևս երկար և մանրամասն քննութեան երկիցս կտեղեկագրեմ բարձր դուռ, թե Պետրոս կաթողիկոսի սպանումն խաչատուրի և յուրայնոց լեւադրութեամբ կատարված է, ուստի կկալանավորեմ 'ի առաջնորդարան Վանա, մինչդեռ ազգային վարչութիւն իրաց եղելութիւն հետզհետ բողոքարկու մարդկանց հանրագրութիւններին ստուգելով, զխաչատուրն համագումարի մեջ անվաւեր կվճռե և կհրատարակե և հետո 'ի Պոլիս կտանե արժանավոր պատիժ տնօրինելո, սակայն նա յուր արեգակնային բաղմաթիւ փոքրիկ բոլորակներով, բաղմաթիւ մեծամեծ մարդիկ 'ի սառն վրեժխնդրութենէն կիոխանակի 'ի մեղմ պաշտպանութիւն անձին յուր և գործոց և պատվով կբազմի աղգային պատրիարքարանի մեջ և պետք եղած հայտնի և դադտնի պաշտպանութիւն կվայելի մինչև ցայսօր ժամանակի և մինչև կրկին կաթողիկոս հաստատուելո կետին կմերձենա դարուս կարծեցյալ լուսավորութեան շնորհիւ, որ փոխանակ Արգոսի¹⁰⁸ աչքը հայելո խաչատուրի անարդարանալի գործոց վերա, կամաւ կուղե կուրանալ, շոնսնալ նորա գործեր և դարուս ազգային պատմութեան մեջ սև բծերով յուր արժանապատվութիւն սպանանել ապագա սերնդոց առջև:

Երբ աղգիմ՝ մեջ օրենք, իրավունք, արդարություն և դատաստանք ճշտիվ՝ ՚ի գործ շին դրվիր, երբ աղգի մը մեջ անձնական շահեր ընդհանուր ազգային շահերին զերադաս կհամարվին, երբ կարեկցության ՚ն գթության պատրվակով մեղապարանիր կպաշտպանվին, տարակույս չկա, թե խաչատուրի նման ծանր հանցավորների որեկից եղանակով կարգարանան դանձյուր, որո գումարոց որքանություն ըստ վիսյության, ականատես և արժանահավատ անձանց վիսյությամբ, հայտնի կլինի հետագա հաշվեցուցական, դորս խաչատուր եպիսկոպոս առատորեն բաշխած է արժանավորաց և անարժանից, որպեսզի սոքոք զինքն սպանման կամակցութենեն: անպարտ կացուցանեն և անիրավ մամոնայիվ¹⁰⁹ պաշտպանելով զնա յուր ինքնընթիր կաթողիկոսության մեջ հաստատեն և ճշմարտություն ծածկելով երեան շահեն:

50000 զուրուշ կարնո գերպայծառ Հարություն արքեպիսկոպոսին և հետի սպասավորաց, որ հանգուցյալ նախկին Պողոս պատրիարքի հրամանով 1864 թվականին քննիչ՝ խրկված Աղթամար՝ սպանության պարագաներ քննել և տեղեկագրել ազգային վարչության: Այսքան ոսկո երկար շղթաներ նորա աջ բազուկ կաշկանդեց, ուստի ձախովն փութաց սպանելույն վարք ըստ ամբաստանության խաչատուրին և Հակոբին երկարորեն դրել և վարչություն առաքել, ցուցանելով, թե սպանյալն ըստ յուր ապիրատության պատուհասակոծ [է] եղեր, ինչ եղանակով որ եղած է իբրև թե աղգպիսի մարդ մի արդարության ՚ի գործ դրած են, քան թե անարդարության, ինչպես իշխանք աշխարհի ծանր հանցավորների մահվան կդատապարտեն: Հարություն և Իգնատիոս եպիսկոպոսոց տեղեկագիր սոյն եղրակացություն առաջ բերելեն բնավ տարբերություն չունին:

50.000 զուրուշ հանգուցյալ Պողոս պատրիարքին Վանա վաճառականաց ձեռք, հիշյալ երանիլի ծերունին նախ իբրև արդարասեր դատավոր մի բողոքելով համագումարի մեջ զխաչատուր եպիսկոպոսն անվավեր վճռել տու[ալ], իսկ հետ գումարն ընդունելու ջանաց եպիսկոպոսն և ընդհանուր ժողովո մեջ դայն պաշտպանել և արդարացուցանել, սակայն չհաջողեցավ:

40.000 զուրուշ Վանա նախկին առաջնորդ Իգնատիոս եպիսկոպոսին խաչատուրի ձեռք, զի Իգնատիոս Վանա քանի երեկուց հետ թախաչատուրի կաթողիկոսանալույն խորհրդակից էր և թե Հարություն եպիսկոպոսի հետ քննիչ կարգված լինելով, զայն արդարացնելու ջանացեր էր և թե Վանա առաջնորդարանի մեջ նորա պահապան և պաշտպան էր սոյն հյուրընկալության միջոցին ՚ի վարձ յուրո պաշտպանու-

թյան ընդունեց վերահիշյալ գումարն, որով յուր պարտքեր վճարեց:

40.000 Իսաճանյան Մարտիրոս պեյ փոք դրամի անունով խաչատուրին ընդունեց 'ի Կարին դնաց խաչատուրին հաջողություն ձեռք բերելո, խեղճ պեյ կաթվածահար մեռավ և դրամներ մեջ խաղալով այլևս տիրոջ չվերադարձավ:

30.000 ղուրուշ Գալբբ պեյին և Հագի էֆենտիին խաչատուրի և Հակոբի ձեռք, երբ հիշյալ պեյեր պաշտոնապես 'ի Փշավունք գնացին՝ Պետրոսի անպարտ սպանման պարագայք քննելո և խաչատուրի կամակից լինել երևան հանելո, հիշյալ պատվավոր այլազգիք հիշյալ ղումար յուրյանց իբրև վարձք համարելով արդարություն գոնե կիսով չափ գրեցին և բերին Վանա կառավարության ատյան թե առանց խաչատուր եպիսկոպոսի կամակցության կարելի չէ, որպեսզի ոճրագործ մի 'ի զուխ հանել նորա օժմանեն երեք օր զկնի:

90.000 ղուրուշ Բախվանցի մահտեսի Պետրոսի ձեռք հասած է խաչատուր եպիսկոպոսի կողմանե, որպեսզի յուր աշխատության վարձք հիշյալ գումարեն հանելով, մյուսն ավելի կաորներ գործակատար մարդկանց բաժանե և հորդորե զիրենք, որ զխաչատուրն պաշտպանեն և արդարացուցանեն ուղղային ժողովոց մեջ: Հիշյալ մահտեսի Պետրոս 9 տարի անվավեր կաթողիկոսին թե փոխանորդություն, թե փաստաբանություն թե գործակատարություն և թե պաշտպանություն բնելով, 'ի հարկե մեծի վարձուց արժանավոր է:

8000 ղուրուշ խաչատուրի կողմանե Վանա բդեշխին կըտրվի, որպեսզի իրեն քանօր հրաման տա առաջնորդարանի արդելյանեն ելնել, Աղթամար երթալ և վերադառնալ: Հրաման ընդունելով կերթա 3 ամիս ամիս կկենա Աղթամարա միաբաններեն և գյուղացիներեն ոմանք կստուգեն, թե այս եռամսյա սուղ միջոցին խաչատուր իբրև կաթողիկոս 50.000 ղուրուշ դրամ հավաքե է խեղճ քահանաներեն, չհասներեն և նվերի անունով ղոժողովուրդն կհեքելեն:

90.000 ղուրուշ խաչատուր եպիսկոպոս իբրև բաժանորդ Վանա Շարան և Կալոյան Գեորգ պեյերուն տալով Ռշտունյաց նոր գեղի մեջ խան մի շինել է, այժմ խան ամբողջ երկու իշխանաց ձեռն է, Աղթամարա միաբանք այժմ կվկայեն, թե զի թե խաչատուր կաթողիկոս վերահաստատվի իշխանաց պաշտպանությամբ, խան ամբողջ անոնց կմնա, իսկ եթե չհաստատվի, 'իհարկե յուր դրամներ կպահանջե և այլն:

30.000 ղուրուշ արդեն Պոլիս տարածայնություն մի կար, թե այսչափ գումար տրված է քեսատար Հարությունին, որ առաջ իբրև խիստ

արդարաւեսեր որ Պետրոսի սպանութեան վրեժխնդիր լինելով կրողոքներ ստեղծ առ վարչութիւնն և խնդրեն, որ փութով ղեկաշատուր եպիսկոպոսն պատուհասեն, սակայն, ընդհակառակն, բարեկամ և պաշտպան դարձաւ:

1200 զուրուշ տասն հատ հարյուրանոց ոսկի և մեկ թոփ կաշի խաշատուր եպիսկոպոսի դործակատարաց ձեռք խառ դշուղի տներ երեմիային կխրկւի, տարող անձն տեսնալով, թի կաշառք կերելի, քահանայն հոգին պիտի կորուսանե, յուր երիտասարդ հոգին կորուսանելով 10 ոսկին դրսեան կղեն և մի թոփ կաշին տներ պապայային կհանձնե, իբր մեծ դործակատար կասկածի երթալով նամակաւ մի կհարցանի տեղ պապային, թե արդոք խրկւածն ամբողջ ձեռք հասած է, թե ոչ, նա կպատասխանե արդարութեամբ, թե միթե կարելի է ինձ մի թոփ կաշիով սուտ խոսել և մեղապարտ անձ մի պաշտպանել, հայնժամ կիմանան, թե տարող 10 ոսկին դրսեան դրեր է:

100.000 զուրուշ այս գումար խաշատուրի ձեռք այլևայլ ծանոթ և անծանոթ մարդկանց տրւած է, 1000-ով, 10.000-ով, 20.000-ով, որոց անուն ինքն լաւապէս կճանաչի և թե ինչ նպատակաւ տրւած է, նա ինքն քաջ գիտե: Այս գումարի մեջ չեն լրացրաց, խմբագրաց և այլ ղանադան փաստաբանաց տրւած ոսկիներ, որոց հաշիւն, եթե ազգային արդարադատ ատլան ուզել, կրնա իրմեն պահանջել և բոլոր մանրամասն մատնաց հասու լինիլ:

529200 զուրուշ (հինգ հարյուր քսան և ինն հազար երկու հարյուր զուրուշ):

Այսպէս ահա կուր պառասիրութեամբ մոլլալ հոգիք ոչ միայն յուրանց հոգիք կկորուսանեն, այլ և բազում անմեղաց հոգիք անիրավ մամոնայիւլ 'ի կորուստ հաւիտենից կառաքեն, զի ասի ոմն 'ի սրբոց «Կաշառն ոչ միայն տվողաց հոգիսն, այլ առողաց հոգիսն ևս կորուսանի»:

Խաշատուրի փառասիրութեամբ ղոհվեցաւ Պետրոս կաթողիկոսի կյանք, նորա փառասիրութեան ղոհեցան այսքան անձանց արդարութիւնք, արդէ՞ք քանի-քանի անձինք շարշարվելով մահացան, քանի-քանի սրտեր վշտացան, քանի-քանի հաւատաւոր անձինք թիւի հաւատացան, որչափ դրամական կորուստ վանուցն Աղթամարա, որչափ դաշնակցութիւն և խռովութիւն պարզամիտ և միամիտ ժողովրդաց մեջ, որչափ տաղտուկ, ձանձրուցթ, շփոթ և վեճ ազգային կառավարութեան մեջ, քոյս և քան զայս առաւել եղև և կլինի տակաւին, ոչ այլ ինչ իրաց համար, այլ միայն, զի խաշատուր եպիսկոպոս յուր հոր կեն-

դանությամբ, առանց ազգի հաճության և ընտրության հանդգնեցաւ ինքզինք կաթողիկոս ձեռնադրել ապա քանի տէրտ և անհեռատես եպիսկոպոսաց ձեռք և լինիլ քար դայթակղության և առիթ կորստյան բազմաց, եթե նա ղանաղան հնարչութե փութա վերոդրչալ ծանր-ծանր հանցանքներ յուր անձն քերել, միթե ինքնընտիր հանդգնութիւն փոքր հանցանք է օրինավորության արդարության և ազգային պատմության առաջ, քանի պատիկ սորա հանցանք Սոռ Նիկողայոսեն¹⁰ ծանրադուշն է, է՞ր վասն նա պատժվեցաւ և արքայի դատապարտվեցաւ, է՞ր վասն այս ճարգ տակավին անպատիւ մնաց, խղճիս ձայնն բռնադատցաւ կհամարձակիմ ասիլ, եթե վարչութիւն այս մարդ արդարացուցանե այս դարուս մեջ, իրեն դեմ ոչ միայն նահատակչալ Պյուլպյուլ կաթողիկոսի ոսկորներ և արշուն պիտի բողոքեն, այլ Նիկողայոս եպիսկոպոսի դատապարտութիւն իրենց դատախազ պիտի կենա թե այս աշխարհիս մեջ և թե հանդերձալ կենաց մեջ:

2. Հետ խաշատուր եպիսկոպոսեն երկրորդ է խիղանցի Հակոբ եպիսկոպոս, որ այժմ Աղթամարա տեղապահության պաշտոն կվարե: Սա երբեմն կրօնավորական սքեմի ներքե յուր խորամանկութիւն ծածկելով, իմ սուրբ անապատեն Աղթամար գնաց, կեղծավորելով Պյուլպյուլեն եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ, հետո յուր բարերար հայրն անգոսնելով խաշատուր եպիսկոպոսին հարեցաւ, հորդոր կամակից և խորհրդակից ելաւ նմա, Պյուլպյուլն դահավեժ առնելով հանդգնեցաւ առանց ազգի գիտության ձեռք խաշատուրի վերա դնել և օծել, Պետրոս կաթողիկոս բարոյապես և անձնապես կռքանելո լմասին գործակից գտնվեցաւ խաշատուրին, վանա կառավարության ատենի մեջ դահատակչալն մօղենության ամենածանր հանցանք ամբաստանեց զապօրինի և ղանագործույն գործս խաշատուրին պաշտպանեց, 'ի Պոլիս դիմեց մի վարդապետով և բազում դրամով զՊողոս պատրիարքն կաշառեց և բերան փոխեց, Աղթամարա ժողովուրդն, որք լի զայրացմաժբ խաշատուրեն Պետրոսի անպարտ արշուն կխնդրեին և բողոքեին այլևայլ միջոցներով, անհիմն ստախոսությամբ նոցա բերան այլ ոմն լեղու դնելով զխաշատուրն պաշտպանելո հնարք գտաւ: Խոսեցաւ առ ժողովուրդն, թե եթե դուք զխաշատուրն վաժեռացնել չտաք, աղբ խաշատուրի ծանր հանցանք պատճառ բռնելով Աղթամարա կաթողիկոսութիւն իսպառ պիտի բառնա, այս կերպիւ բաժնական մարդիկ յուր կողմ որսալով՝ սկսաւ այլ և այլ տեղեր շրջելով նահատակելույն վերա անպատմելի բժավորութիւնք դնելով նորա մարմին գերեզմանի և հոգին դժոխաց արժանալոր քարոզեց և տակավին այսօր զնոյն կքարոզե ամե-

նուն, ապա հաջողեցավ տեղապահության պաշտոն առնուլ և վերադառնալ 'ի Աղթամար:

Ահա այժմ յոթն տարի է, որ իբրև ներքին խորհրդական և հլու կամակատար խաշատուր եպիսկոպոսին, պաշտոն կվարն և բոլոր ներքին և արտաքին ղորությամբ կաշխատի զխաշատուրն զերծուցանել 'ի դատապարտութենէ, այս մասին զտիվ և զգիշեր անդադար կտքնի, ամեն օր նորանոր ստեր հորինելով կտարածն ժողովրդյան մեջ, որոց շատերու կնիք յուր քով 'ի պատրաստի ունելով ուղած միջոցին հանրագրություն էշինն, կխրկն վարչություն, քանզի շատեր վկայեցին, թի յուրյանց կնիք Հակոբ եպիսկոպոսի քովն է, ժողովեր և այս քանի տարի է, որ ուղած կերպիվ կգործածն, նարեկցի Պեղոն երգամբ հաստատեց՝ անգամ կնիք փորագրել տված եմ, յոթն կնիք Հակոբ եպիսկոպոս ուղելով տարեր և հետ չէ դարձուցեր: Այսպես, Մոգաց, Շատախու, Հայոց Զորո և Ռշտունյաց գավառի տանուտերաց և շատ հասարակ ժողովրդոց կնիք այժմ Աղթամարա Հակոբ եպիսկոպոսի կրպանի մեջ է, ուղե՝ շաբաթ յոթ անգամ հանրագրություն կրնա խրկել առ վարչություն:

Աղթամարա ժողովրդն այս և ասոր նման ծայրահեղ պարզամտություն ուղադրություն առնելո է, խեղճեր ոչ կնիք գործածելո կերպ դիտեն և ոչ կրնան գուշակել, թի ինչ վտանգավոր է կնիքներ աշղպես խարդախ և խորամանկ մարդկանց ձեռք հանձնել տարինելով և երբեք չհարցանել, թի յուրյանց անունով և կնիքով ինչ աղգալնաս գործեր հառաջ կմղվին, թի Հակոբ եպիսկոպոս և թի սորա նման մարդիկ շատ անգամ դավառաց մեջ հարչուրավոր անձանց անունով կնիքներ փորագրել կուտան և քովերնին կպահեն և երբ ուղեն, հանրագրություն կհոբինեն, կխրկեն 'ի Պոլիս՝ զվարչություն խաբելո, հրաշագործ Մկրտիչ եպիսկոպոս¹¹, խարբերու Պեսրոս եպիսկոպոս, Ուշքիխայի Հովհաննես վարդապետ այս միջոց 'ի գործ դնելով շատ շինծու հանրագրությունք խրկած են 'ի պատրիարքարան յուրյանց պաշտպանության և անձնագրության համար:

Բայ 'ի հոգեւորականաց, կան տակավին շատ բռնակալ իշխանավորք, որք մինչև այսօր կեղծ և շինծու կնիքներով հանրագրությունք պատրաստելով կխրկեն առ վարչություն, ուստի կառաջարկեմ, որ 'ի գավառաց հղված հանրագրությունից վերա լավ ուղադրություն դարձունեն և մեկին 'ի մեկ հավատալու և կարեւորություն տալու չեն, քանզի տակավին մեր ժողովրդյան խիստ մեծագույն մասն ոչ միայն սնտրի երկյուղներով պաշարված է, այլ տակավին հետին ռամկության մեջ լինելով յուրյան ստորագրության հարգ և պատիվ չի ճանաչեր, բավա-

կան է, որ մի ազդեցութեան տեղի վրա հոգեւորական և թե՛ աշխարհական մարդ կամենաւ և հրամայեց, այլեւ ոչ կամքն, ոչ կնիք, կնոջ պատիւն իրեն չէ, այլ իբրեւ մեքենա կխորհի շարժողին և հրամայողին առաջ, վասնզի դեռ աղատ կամքով կամենալու, խոսելու և գործելու գորութիւն և ազատութիւն չունի:

Իբրեւ ակամա կստիպւիմ հիշատակել տեղս, թե՛ գաղափարացի հայերեն ոմանք տաճիկներն դպրութեան, տերութեան օրինաց անտեղյակ գոլով բազմիցս այնպիսի մաղմաթաներ¹¹² կկնքեն, որ թե՛ տերութեան և թե՛ մէր բուն ազգայնոց և ազգութեան վնասակար է, այսպիսի մեք գտնված են և դուքեւ այսօր գտնվին ոմանք, որ հիմարաբար յուրանց կնիք հանձնեն այլազգաց կնքի, ինչ որ նոցա կամքն է... Աղթամարա վիճակի հայերեն շատեր ոչ միայն տաճիկներն դպրութեան, այլ լեզուն խոսելու ևս անտեղյակ են, ուստի ժողովրդի մեք նստելով երբեմն կամով երբեմն ակամա կսխալին, այսպիսի դիպաց կհանդիպին ուրիշ ռամիկ գաղափարացի հայեր, թե՛ մայրաքաղաքացի ժողովականք բոլորովին անբասիր չեն այսպիսի վրիպմանաց...:

Խաչատուրի արքանյակ խիղանցին արդեն ժողովրդեան տգիտութիւն և ռամկութիւն օժանդակ առնելով այն սոսկալի ռճրագործութիւն մեք քեր խաղացին ազգի մեք, ուստի երկուքն 'ի միասին մասնավոր բաղձանք ունին զժողովուրդն կուրութեան և տգիտութեան մեք պահելու, որպեսզի միշտ յուրեանց կամաց և կրից ծառայեցնեն և յուրանց ազգավնաս արարք նոցա տեսութենեն ծածկելով ծածկեն:

Ազգային վարչութենեն ստեպ-ստեպ հրահանգներ կխրվին առ խիղանցին՝ Աղթամարա վիճակի մեք սահմանադրութիւն գործադրել և դպրոցաց թիվ խրկել, սակայն նա 'ի բնե սահմանադրութեան հակառակ երբեք չի հոժարիր գործադրութիւն ձեռնարկել, նա դպրոց չունի հաստատած վիճակի մեք, որո թիվն հաղորդե կեդրոնին: Ապրիլ ամսո մեք հիշալ խիղանցի եպիսկոպոս Վանա առաջնորդարան տեսնալով՝ ստիպեցինք զինքն, որ ազգային հրահանգներ փութա դործադրել, որպեսզի մեք շտիպվինք երթալ այդ վիճակ սահմանադրութիւն գործադրել, սակայն ինքն հայտնեց, թե՛ առանց մեր երթալուն ինքնին ոչ գործադրելու հղանակ դիտե և ոչ ձեռնարկելու միջոց, դայս ասելով հրավիրեց զմեզ երթալու և խոստացաւ վիճակի մեք սահմանադրութիւն գործադրելու միջոցին մեզ անձամբ ընկերանալ և օժանդակել: Հուլիս ամսո սկիզբներ հազիվ հիվանդութենե ապաքինութիւն գտնալով մտանք Աղթամարա վիճակ, քանի վանիք ստորագրելով, հրահանգներ տալով և հաշիվներ առնելով հուլիս ամսո 5 հասանք Աղթամարա դրսի տուն 'ի

Ախլանք, աստանոր անկեղծությամբ մեղադրեցինք զհիշյալ տեղապահն՝ ասելով առ նա, զի եթե դուք վարչության հրահանդէսեր և հրամաններ ցարդ գործադրեիր, զմեզ դժվարին գործն մը և ճանապարհորդութենէ մը ազատ կկացուցանեիր:

Բռնի 3 օր դրսի տուն կենալով պարապեցանք միաբան վարդապետներին, Զարհան սուրբ Նշանի վանահայր տեր Սարգիս քահանայն, իբրեւ հկող դավառացի հայերին և նույնիսկ Հակոբ հայիսկոպոսեն հայոց հարստահարիչ բռնավորաց մանրամասն տեղեկությունք հաւաքել և զրի տնուլ, զորոց անուանս և զգործս հետո 'ի կարգին կստորագրեմք:

Մինչդեռ մեք աշակես երեք օր առանց վանքի բարեկարգության և սահմանադրության գործադրության ձեռնամուխ լինելու ամենայն ուրախությամբ կենակցեցինք, ներսեն հուլիս 8-են հանկարծ լուր բերին Հակոբ հայիսկոպոսին, թե լուսարար Մամբրե վարդապետ, ըստ սովորության ծով լվացված միջոցին, քիչ 'ի խորն երթալով և լողալ չդիտնալով խեղդվեր է: Հակոբ հայիսկոպոս մեր նստած սենյակ մտնալով հրամայեց, որ Հովսեփ հայիսկոպոս, Հակոբ, Ղազար, Խորեն և Պողոս վարդապետք և տիրացուք դուրս ելնին, զի գաղտնի բան ունիմ խոսելու Երեմիա հայիսկոպոսին, նոցա սենյակեն մեկնելին զինի, մերձեցալ հունկն իմ և ասեի, Մամբրե վարդապետ ծով լողացած միջոցին խորն երթալով և արդեն լող չդիտնալուն համար խեղդվեր է, ինչպէ՞ս ընենք. պատասխանեցի, թե պետք է անմիջապէս կառավարության իմաց տալով քննիչ խնդրեք, լալ մի քննելեն զինի, ապա թաղեք: Նա ընդդիմացալ քննիչ բերելու պատճառելով, թե ծախքի կորստություն կունենա և դրամ կերթա, ուստի ասե՛՛ ես կհրամայեմ, որ երթան ծածուկ թաղեն, հետո կհամբավեմք, թե յուր մահվամբ մեռալ: Աշակես խոսելուն համար սատուի կշտամբեցի զինքն՝ ասելով, թե դուք արդեն ձեր անվավեր կաթողիկոսով ծանր ամբաստանության ներքեւ եք Պյուլպյուլի սպանման մասին, կառավարություն արդեն ձեզ վերա կասկած ունի, դուք ծածուկ թաղելուն պէս ձեր թշնամիք գործին ուրիշ կիրպարանք տալով կրկին զձեզ իբրեւ մարդասպան եղեռնագործության ատյան կոչելով կդատապարտեն, ուստի անպատճառ կառավարության իմաց տալով քննիչ բերելու եք: Եպիսկոպոս իբրեւ ահամայնից բռնադատյալ նրստալ նամակ մի գրեց խանի մեջ նստող մեկ-երկու հայ վաճառականաց, թե այսպիսի դիպված մի պատահած է ներս, ծածուկ դամադամին իմաց տվեք, բայց թող չտաք քննիչ խրկիլու և մեզ ծախուց դուռ բռնալն, երբ դրած նամակ մեզ կարդաց և սպասաւոր կոչեց թողթ խան

խրկելու, կրկին ազդարարեցինք իրեն, թե աչդ կերպ ավելի կստկած կհարուցանե ձեր վերա (այսինքն՝ իմացնելն և մարդ խրկելու արդի տալն) և ստիպեցինք զինքն, որ անպատճառ վարդապետ մի երթա, բերանացի դիպվածն գայմագամին պատմե և քննիչ մի առնելով հետ բերե, ապա զիջալ, կանչեց զՂազար վարդապետն, պատվիրեց, որ երթա գայմագամին դործ պատմե, սակայն քննիչ չբերե: Դարձյալ մեք վարդապետին համոզեցինք, որ անպատճառ մարդ բերե քննելու: Գնաց Ղազար վարդապետն հուլիս 8 երեկոյան ժամ տասին գայմագամի ատենադպիր, իբրեւ քննիչ հետ բերալ:

Տեղապահն իհարց ցՂազար վարդապետն թե՝ ո՞չ ապաքեն ասացի քեզ մարդ չբերել, ընդե՞ր բերիր, նա պատասխանեց, թե ձեր հրամանին համեմատ առաջարկեցի մարդ չխրկելու, սակայն գայմագամն պնդեց, թե երրոթյան օրենք կաահանջե աշդպիսի դիպվածական մահվամբ մեռածներ անպատճառ քննել և կեդրոնական կառավարութեան տեղեկութեան տալ:

Երեկո չակոբե կախսկոպոս, քննիչ էֆենտին և միաբան վարդապետք պատրաստվեցան նալել ՚ի ներս, կախսկոպոսն և միաբանք ՚ի մի բերան հանգերձ քննիչ էֆենտիով խնդրեցին մեղմե, որ մեք ևս իբրեւ քննիչ երթամք ՚ի ներս, սակայն քանիցս հրաժարեցանք ներս երթալու, բայց հետո նոցա խիստ թախանձանքեն ստիպյալ ապա զիջանք վասն հրկու պատճառի երթալ ա. որ ՚ի ծննդենն Աղթամարա տաճար չէինք տեսեր, տեսնալ և ստորագրել, երկրորդ, որ չակոբե կախսկոպոս այն միջոցին սաստիկ թշնամի գոլով աթանանցի Մխիթար վարդապետին կողեր դաշն արատաւորել, թե Մամբրեն նորա անդամութեանց և բամբասանաց շղիմանալով, զինքն ծովուն մեջ խեղդեալ է, երբ սույն ահաստված և անխիղճ խոսք դոսի տան մեջ հիշյալ կախսկոպոսն լսեցի, սաստիկ հաճողմանեցի զինքն, թի դու հայտնապես ասածո զեմ, խղճի զեմ և մարդկութեան զեմ կմեղանչես, երբ բաղմաթիւ վկաներ լսեցիր և ստուգապես դիտես, թե Մամբրեն ուրախ զվարթ, ըստ բժշկաց պատվիրելույն և ըստ սովորութեան ծովն լվացվելու երթալով, պատահաբար խեղդվեր է....:

Հուլիսի 8 գիշեր ժամ վեցին հաջողակ հողմ գտնալով Աղթամարա ներս մտանք, հասած միջոցեն մինչև առավոտ քննիչն սկսաւ թե հրապարակաւ և թե առանձին-առանձին մեն մի միաբաններին հարցաքննութեան առնել, ամենք միատեսակ և միաբերան վկայեցին, թե նա հիվանդութեան տեննալով բժիշկներեն խորհուրդ ընդունած էր ամեն օր վասն առողջութեան: Ծովու մեջ լվացվիլ, արդեն 15 օր առաջ սկսյալ

ամեն օր սովորաբար կերթար կղզիի հյուսիսային կողմ ջրի հորի քով, ծովու մեջ լվացվիլ, որ ամենեւն ասպահով լվացվելու տեղն է, զի անկե ավելի ծով մտնալու ասպահով տեղ բնավ չկա կղզիի մեջ, այն խեղդվելու օրն, որ է հուլիսի 8, կերթա հացի փուռ, հացիփողին կխոսի, թե երթամք 'ի միասին լողանամք, նա կպատասխանե, թե արդեն հաց եփելին չի ավարտեր, ուստի ինքն կերթա ծովուն եղերք, զգեստներ փհանե ծով կմտնա լվացվել, տեղ խիստ խոռ և գահավիժ և լարծուն քարերով լիք լինելով՝ խեղճի ոտք կսահի դեպ 'ի խորն և կընկղմի, ջրի երես կենի, կաշխատի դեպ եղերք գալ և ազատիլ, բայց լող չգիտնալուն համար կրկին կընկղմի ջրի առկ և կսուզանի:

Մամբրեի վարդապետի խորթ եղբայր նույն ծովեղերք գիտով բարձրավանդակ քարի մի վերա նստելով կկարդա եղեր, կախնա թե եղբոր ծովեղերն իջնալն, կտեսնա նորա զգեստ հանել և ջուր մտնալ և կտեսնա նորա առաջին քնկղմիլն, վեր ելնելն և ազատության համար աշխատիլն, բայց խեղճն իբրեւ ասուշն կկարծե, թի վարդապետն ջրի մեջ ուրախացած ձեռքերն արտաքու կարդի կշարժե, ուստի բնավ փուլթ չընե օգնության դիմել, երբ կրկին գրեք վրայն անաչք այն կողմ կդարձնե և եղբայր ոչ ջրի մեջ և ոչ եղերք չի տեսնա, իսկույն կփութա լվացվելու տեղ և կախնա դեղբոր մարմին ջրի ներքե, սաստիկ կսկիծեն կմոռնա յուր քաջ լողվորություն, որով անմիջապես կընար ազատել զեղբայրն, սակայն հոն սակավ ինչ լալով և տնտնալով ասա իբր ուշաբերյալ կդիմե դեպ 'ի վանք՝ եղբոր անցքն իմացնելո, Մխիթար վարդապետն իմանալուն պես քանի մարդիկ կառնե կերթա և սաստիկ հայհոյանոք հաղիվ կհաջողի Մամբրեի եղբայր և ուրիշ լողորդ մի ջրի մեջ մտցունիլ և մարմին դուրս հանել: Հանելն զկնի կբերեն մերձակա ծառի հյուղին ոտքն գլխիվայր կկախեն, ոտքին բավական ծեծ կուտան և կաշխատին, արդեն կես ժամ վրա անցանելով ասլարդուն կլինի Մխիթար վարդապետի հնարք և աշխատություն, եթե այս տեսակ կախելն և ծեծելն հնարք ազատության կրնա բավիլ երբեք:

Քննիչ էֆենտին յուր դործ ավարտելն զկնի, երիցս հարցի իրմե ծանուցանել հրապարակավ յուր քննության արդյունք և ասա երթալ, նա պատասխանեք, թե ես մանրամասնաբար քննեցի թի Մամբրեի եղբորին և թե բոլոր միաբաններին, որ նա ըստ բժշկաց հրահանգին սովորակի ծով լողանալու երթալով խեղդված է, և ինչպես մեք վեր պարզեցինք, նա նույն պատմություն արդեն բոլորին լսելով կրկնեք, Հակոբ եպիսկոպոս դրամի մասին մեր կարծիքն առնելով՝ Մամբրեի գրամեն 1 ոսկի տվավ քննիչին, որ հուլիս 9-ին մեկնեցավ կղզիին:

Ասպա միաբանք կարծիք հայտնեցին, թե արդէք պետք է քահանայաթաղ տալ, թե ոչ, իսկույն պատասխանեց Հակոբ եպիսկոպոս, թի ըստ որում նա պատահարար 'ի ծովն ընկղմած լինելով երբեք հուսահատությամբ զինքն ծով ձգած չէ. հետեաբար, քահանայաթաղի արժանի է, գնացեք պատվով քահանայաթաղ կատարելով օծեցեք և 'ի հանդիստ գերեզմանի ամփոփեցեք, ըստ հրամանի տեղապահին թաղման հանդես շքեղությամբ կատարվեցավ, սակայն միաբաններէն ոմանք հայտնեցին խիզանցիկն, թե դուք որ կհրամայեք 'ի ծով ընկղմելույն մարմին քահանայաթաղով ամփոփել 'ի շիրիմս սուրբ հարց, ասպա ընդե՞ր միաբանելով ընդ Խաչատուր եպիսկոպոսին կհրամայեիք ձեր ձեռնադրող Պյոլպյոլ Պետրոս կաթողիկոսի մարմին քահանայաթաղի երբեք արժանի չընելով 'ի գերեզմանս աշխարհականաց թաղել, մինչդեռ նա արյան մեջ նահատակված էր և կաթողիկոս գոլով հայրապետաց աթոռ կրազմեր, ընդե՞ր նորա մարմին առանց շքեղ հանդեսի, առանց պատարագի և առանց օրինավոր քահանայաթաղի ամփոփել տվիք: Առայս իրավացի առարկության ամոթհար լուծեանն 'ի զատ տեղապահ բնավ պատասխան չտվավ հարցնողաց:

Թաղմանն զկնի Հակոբ եպիսկոպոս և բոլոր միաբանք Հովսեփ եպիսկոպոսի սենյակ գտմարվելով նոր լուսարարի ընտրություն տոջարկեցին: Պատմության ճշմարտություն կատարել զիս հայտնել աշխարհի, թե միաբանության կես արտաքո կարգի և չափեն ավելի ուրախացե՞ր էին Մամբրե վարդապետի մահվան վերա և չկրնալով յուրանց ուրախություն ծածկել, կաղաղակին՝ ո՞վ այսպես անընենլի և արագ դատաստանին, ինչպե՞ս արագ և արդար դատաստանավ դատեցիր սույն գոռոզ սմբարտավան, որ ոչ աստծո երկններ և ոչ 'ի մարդկանն կամաչեր, որ շատերու քար դաշթակղություն եղած էր և շատերու բարոյական մահվան իսկ պատճառ: Մեք քանիցս սաստեցինք և հանդիմանեցինք զուրախացողս, որ առանց ուրախության խորե կարեկից եղբայր նորա հոգով իրկության համար աղոթեն, բայց նոքա կհավելուին, թե սրբազան դուք ոչ զնա կճանաչեիք, ոչ նորա անբարի գործքեր գիտեք, ուստի չեմք կարող մեր սիրտ թաղուցանել և այսպիսի հատուկ հրաշագործություն չպատմել:

Հովսեփ եպիսկոպոսի բարեկամք թե 'ի դէսի տուն և թե Աղթա-մարա ներս նորա ազատության վերա զարմացած աստվածային հրաշք կանվանեին՝ ասելով, խիստ բարեբախտ էիր, որ Երեմիա եպիսկոպոսի հետ դրսի տուն գտնվեցար Մամբրեի խեղդված միջոցին, վասնզի Հակոբ եպիսկոպոս քեզ ոխերիմ թշնամի գոլով անշուշտ պիտի հրատա-

րակեր և սուտ վկաներով հաստատեր, թե Հովսեփի հայրսկոպոսի ձեռքին լուսարարություն հասնող աղանդի համար ձեռքով ջրի մեջ խեղճեց, զայս և Հովսեփի հայրսկոպոս ասեր, զի եթե մեք նախախնամության անօրինամբ զուրս չլինեինք, և Երեմիա հայրսկոպոս հոն ներկա չլիներ, անտարակոյս այդ անաստված և անխիղճ մարդ զմեզ պիտի չորսարտելով դրսարտեր գոհություն արարչին, որ զմեզ ազատեց նորա խաղախ խորամանկութենէն, որ սոյլոր է ամեն օր անմեղ մարդիկ չորսարտել:

Հակոբ հայրսկոպոս և յուրայինք միայն տրտում էին և կմտածին անմեղ մի զրսարտել և չէին գիտեր զո զրսարտին, զի Մամբրէն յուրյանց կամակատար գործիք էր Աղթամարա ներս, սիրելի և մտերիմ խաչատուրին և Հակոբին ներսի գործոց և լուսարարության մեջ, թե արդեցություն կար թե հին և թե նոր շատ դաղանիքներ կար, նորա մահվամբ հետզհետե դաղանիքներ հրապարակ կելնեին և միաբանաց մեջ մեկ չկար նորա հավասար մեքենայութունից մի ծայր բռնող և խաղախ խորհրդոց Հակոբի և խաչատուրին խորհրդապահ, ուստի Հակոբ հանձն յուր կխուովեր և կատարիտներ մեկ մի լուսարար կարգել նորա աեզ և եկեղեցւո բալանին և դանձն հանձնել:

Մինչպէս մեք ընդ Հակոբ հայրսկոպոսին և Հովսեփի հայրսկոպոսի սենյակ նստիւ թիչ կխմեինք, ամբողջ միաբան վարդապետք ներս մանալով հոք լուսարարի ընտրություն առաջարկեցին և խոսքն առ մեզ ուղղելով խոսեցան, թե մեք կտեսնամք, թե դուք քանի օրին աատ վանքս գտնվելով և վանքիս ներքին և արտաքին անբարեկարգություն տեսնալով մեզ միայն լոկ խոտրով կառաջարկես, թե դուք զձեզ և զձեք վանքն ձեր ձեռքով պետք է որ բարեկարգեք, դուք ոչ միայն պաշտոնի և հայրսկոպոսության կողմանն պարտիք վանքս բարեկարգության մեջ դնել, այլ իբրեւ մեղ հայրենակից և եղբայրակից պետք է քր ոչ միայն ցաւիք և վշտանաք մեք վիճակի և կացության վերա, այլ գործնական հայրենասիրությամբ ձեռնարկեք մեր սրբազան հարց հետ Աղթամարա տուն և վիճակ բարեկարգել: Խիստ իրավացի էր այս առաջարկություն և տրտունջ առ մեզ ուղղալ, ուստի ստիպեցինք զբոլոր միաբանություն, որ անմիջապէս լուսարարի ընտրություն կատարվի, որ բարեկարգության առաջին քայլ կհամարվեր:

Որովհետեւ երկու կուսակցության մեծագուշն մասի վստահություն կարկառցի Հակոբ վարդապետի վրա էր, ուստի նախ առաջարկվեցավ անոր լուսարարի պաշտոն, նա անբավականությամբ խոստովանելով, չընդունեց, թեւ բոլոր միաբանք սաստիկ կատիպեին և կհորդորեին

ընդունել, ապա Պողոս վարդապետին, ապա Մխիթար վարդապետին, ապա կարգավ փշավանցի Հակոբ վարդապետին, ապա խորեն և Պողոս վարդապետաց և ապա Հովսեփի եպիսկոպոսին, ամենքն ևս շնոթարեցան ընդունել, մինչդեռ քանիս կատարելին չՀովսեփի եպիսկոպոս ընդունել տալ լուսարարություն, զոր երկար միջոց կատարելով գողություն, արձանադիր էր: Խորեն վարդապետ դիտողություն հայտնեց, թե մեք երկուքս այդ պաշտոն վարելով մեր շրջան լրացուցեր ենք, ուստի նա ևս իսպառ հրաժարեցավ և տեսնելով միաբանաց, թե փշավանցի Հակոբ վարդապետ փոքր-ինչ հոժարություն կցուցնե, ամենքն 'ի մ'սին սկսան զայն հորդորել, ուստի ամենեցուն հաճությամբ և կեղծվաբանալին պապսնիշով¹¹³ մի հանձնվեցավ անոր: Հիշյալ վարդապետին Հակոբ եպիսկոպոս թեև տրտաքուստ հաճություն և հավանություն տվավ, բայց ներքուստ ահա՛ էր նորա այնպիսի պաշտոնի հասնել, քանզի վստահ չէր նորա առ ինքն մտերմության վերա, զի զնա 'ի զար 'ի բանտ և քսոոր մատնած գողով կխեթար 'ի նմանե:

Հետզհետ ասորիկ իբրեւ ևրկորդ բարեկարգություն առաջարկեցինք վարչության առ տեղապահն ուղղյալ հրահանգ գործադրելով տնօրենն ժողով կազմել, սույն առաջարկության վերա միաբանք խորհելու միջոց խնդրելով բաց 'ի անդապահեն, բոլորեքսն Հովսեփի եպիսկոպոսի սենեկին ուրիշ սենյակ դնացին, յուրանց ներքին բարեկարգության վրա խորհելով Մխիթար վարդապետ պատգամավոր խրկելով ծանուցին, թե մեք շրջանով ներս մնալ և կարգավորել կիսնդրեմք, քանզի վանքի առաջին բարեկարգություն խանգարվելով վարդապետներեն ոչ որ հոժարություն չունի ներս նստել և կարգ վարել, մինչդեռ տեղապահ և ուրիշներ շարունակ դուրս նստելով զանազան խորտիկներով և արուրվին, իսկ ոմանք ներս մնալով անկերակուր և անմխիթար արտաձաղ կլինին:

Պատասխանեցինք, թե այդ նորակերպ բարեկարգություն ձեր տեղապահին և ձեզ կպատկանի մասնավորապես, եթե նա և դուք հաճություն ունիք մեք արգելիչ խեղրո չեմք լինել: Պատգամաբեր Մխիթար վարդապետ տեղապահն յուրանց առաջարկություն հաճությամբ ընդունելով միաբանց հաղորդեց և ընդ նոսա 'ի ներքս եկավ բազմեցավ:

Տեղապահի և միաբանաց որոշումն արձանագրվելն հետո, ապա միաբանք խնդրեցին տնօրենն ժողովի կազմության ձեռնարկել, ըստ վանական խորհրդոց հրահանգին բնդհանուր միաբանաց քվեով նախ հինգ հոգի ընտրվեցավ, որոց միջեն կարկառոցի Հակոբ վարդապետ քրոջ հրաժարական տվավ, իսկ Խորեն վարդապետ վասն հայտնի հանցանաց ևնչ արգեն վեղար չունենալով տակավին ապաշխարանց շրջանի մեջ

գոլով ընտրելու ցանկեն հանվեցաւ, իսկ Հովսեփի հայրակալութի, Ղազար և Մխիթար վարդապետաց ընտրութիւն հանդերձ տեղեկագրութեամբ խրկվեցաւ առ ազգային վարչութիւն:

Տեղապահ սրբազան տնօրին ժողովո անգամք ընդ նոսին զրեթե ամբողջ միարանք հետն առնելով նախ ծովակուր լուսարար Մամբրի վարդապետի սենյակ բացաւ, եկեղեցւո վերաբերյալ մոմ, շուշիա խունկ և այլն նոր լուսարարին հանձնեց, իսկ նորա կահկարասիք ում կամեցաւ անոնց բաժանեց և սենյակ Ղազար վարդապետին հանձնեց, որ ներս սենյակ չունիր:

Տեղապահ Հովսեփի հայրակալոս և տնօրեն ժողովն եկեղեցին իջնալով եկեղեցական սպասներ մեր ներկայութեամբ նոր լուսարարին հանձնեցին զիրով և ցուցակով, որոց մի պատճեն առնելով բովս պահեցի առ ազգային վարչութեան խրկելու, երբ կամի ինձմե խնդրել:

Հետեւյալ առավոտ տաճարի վերնատան մեջ անխնամ ձգված ձեռագիր մատենից ցանկ և ցուցակ շինելու զբաղեցաւ և սաստիկ դժւարութեամբ մատյաններ մեկիկ-մեկիկ բանալով ձեռքերս և երեսս փոշոտեցան և մրտեցան, քաղցած լինելով զփռշի և զմոխիր իբրև զհաց կերի և երկամունք իմ ալլազունեցան և սիրտ խռովեցաւ: Ես տեսնալով, թե ազգային հնութիւնք փոշիներով ծածկվելով ցեցերու ապալին դարձեր են, վանքի միարանք տգիտութեան խավարով մոլորված, մի զրասիր և մատենասիր շունենալով 'ի միջի աննման ձեռագիրներ իբրև անսլիտան բարձիթողի ըրած են: Հետո վանքի միաբանաց թիւ, կացութիւն, տաճարի և կղզիի ստորագրութիւն առնելով, մի գիշեր ու կես և մի ցորեկ ու կես հաղիվ ներս մնալով հայրակալոսոք և քանի վարդապետոք հանդերձ մեկեցանք դարձյալ 'ի դրսի տուն:

Աստանոր հորբերտու մելիք Գրիգոր և ուրիշ պատմավոր դուղացիք հաճախելով տրտունջ կբառնային տեղապահ Հակոբ հայրակալոսի դիմ, թե ոչ սահմանադրութիւն կգործադրեն մեր սրբազան և ոչ մեզ համար մի քաղաքական և կրոնական ժողով կկազմեն, որ մեք 'ի միասին ժողովելով մեր ազգի գործոց վերա կամ տեղեկութիւն ունենամք կամ խորհիմք կամ միաբանութեամբ մեկ գործ մի տեսնամք: Մեր հայրակալոս միապետաբար թե քաղաքական և թե կրոնական բոլոր գործեր ըստ քմաց և ըստ հաճոյից վարելով մեր ազգայնոց մեծագոյն մասն վշտացուցեր և պաղեցուցեր է իրմե, գուցե օր մի միաբանութեամբ տեղս դալով մեծ հեղափոխութեամբ զայն պաշտոնեն վար անունեմք և այլն:

Ուստի, իբրև բարեկամ առաջարկեցինք և ստիպեցինք ղտեղապահն, որ գոնե վասն ապահովության անձին փութա մի առժամանակյա քաղաքական և կրոնական ժողով կազմել և ժողովրդյան տերտունջ և աղաղակ ՚ի միջոց բառնալ, թեև խիզանցին ՚ի բնե միապետական ծնած կատե բարեկարգություն և սահմանադրություն, ի ստիպմանե մեթ և ժողովրդյան, ղիշավ մեր առաջարկություն ակամայից ընդունել, ուստի վարդավառի երեքշաբթի օր մերձակա գյուղերեն քանի խելահաս քահանայք և տանուտերք հրավիրելով բազում հարցափորձություն և քննություն մի առժամանակյա կրոնական և քաղաքական ժողովներ կազմեցինք, մինչև ընտրություն երեսփոխանական ժողովին:

Հետո ժողովականներ հրավիրեցան, մեք իբրև վարժարանաց դիվաններ կազմել տվինք, ասյան բանալո և գոցելո, որոշումներ արձանագրելո և այլն, սորվեցուցինք կրոնականք և ժողովուրդն այս նոր բարեկարգության վերա ուրախություն և գոհունակություն հայտնելով մեզմե շնորհակալ եղան, րաց ՚ի տեղապահն, որ բարեկարգություն իրեն բանին չգալով ժողովներ ցրվելո հատակագիծ կատարաստեր բանիվ և դործով, քանզի ժողովոց հաստատության շարունակություն վանքի և վիճակի բարեկաթություն յուր ապօրինալոր միապետության շափավորություն և թերեւ կործանումն առաջ բերեր, ղի խելահաս թեմականք և ժողովականք սկսան վանքի ելից և մտից վերա դիտողություն հայտնել և հաշիվ պահանջել տեղապահն, որ բնավ չէր կարծեր, թե ժողովուրդն այսպես արագ արթնանալով կուզե թե վանքին և թե տեղապահին ներքին և արտաքին գործոց վերա ուղադրություն դարձնել և հսկել, ուստի սկսավ խորամանկությամբ ժողովրդյան առաջադիմության առաջ խոչ և խուժ հարուցանել¹⁴, հնարյուք մի ղմեղ Աղթամարա վիճակն հեռացուցանել, նախ բանիվ սկսավ ստեղծ-ստեղծ խոսել, թե քրտաց մեջ շատ թշնամի ունիմ, ահա 5-ով, տասնով և քսանով դիշեր և ցորեկ ետեւս կըրջին ղիս սպանանելո, բայց գուցե հանկարծ գալով փոխանակ ղիս սպանանելո ծերմիա եպիսկոպոսն սպանեն, կերկնչիմ գուցե ազգն մեր օձիքեն բռնե և ասե, թե Պյուլյուլի պես դուք սպանեցիք և այլն, ՚ի պատասխանի նորա մեք միշտ կրկնեցինք, թե սրբազան բնավ մի երկնչեր, ղքեզ ոչ ոք չի սպաներ, այլ թե դուք ղմեզ սպանելո փորձ կփորձեք կամ մեզ սնոտի երկյուղ տալով կամիք հեռացուցանել, որպեսզի ըստ քմաց և ըստ հաճոյից միապետաբար կառավարեք, այդ լուրներ ևս գիտեմ, այսինքն դուք չեք կարող այդ ձևարանությամբ ղմեզ խաբել, մեք օտարական երկչողներեն չեմք, մեք բուն հայաստանցի և վասպուրականցի եմք, թեև չեք ուզեր, որ մեք սահ-

մանադրության գործադրմբ, վիճակ բարեկարգմբ, դուր գործեցիք վաւերի ազգի լրության ձեզմե այս կպահանջեմ, սակայն նա դարձաւ թե մեր երեսին և թե շատերուն անգաղար կխոսեր, թե քուրտի պիտի գան կամ զիս կամ Երեմիա կպիսկոպոսն սպանեն, չգիտեմ ինչ ընկաւ Քանիցս հրավիրեցինք զինքն, որ հաճի մեզ հետ գալ վիճակի գլուղերու մեջ սահմանադրություն գործադրել, Մոզաց, Շատախու, Կառկառու հարստահարչալ վիճակներ երթալ և այն սղորմելի ժողովրդյան աշխարհություն բնել, սակայն միշտ պատասխանեց, թե քուրտ երկուքս և Կսպանին, և թե մինակ երթալու լինիս, անպատճառ զքեզ ողջ չեն թողուր և ալին:

Տեղապահի այս տեսակ շկամություն և ընդդիմություն տեսնալով, առաջարկեցինք անօրեն ժողովին, որ մեզ մի օգնական վարդապետ հասկացնեն: Ժողով որոշեց Խոբան վարդապետ և Հովսեփի կպիսկոպոս, զոր հետս առնելով գնացինք 'ի Բելու 'ի Նոր պուղ, 'ի Մոխրաբերդ, 'ի Փախնեք պուղսրայիս. ըստ օրենի թաղական խորհուրդներ կազմեցինք և վարժարաններ հաստատեցինք:

Տեսնալով Խիզանցին, թե ժողովուրդն վարչության հրաման ամենայն սիրով կընդունէի և կհարգե և մեծ դուրություն և հաշտություն կա մեր ձեռք սահմանադրություն բոլոր թեմերու մեջ գործադրել և վարժարաններ հաստատել, ուստի անդուստ վրեժխնդրության բոցով քորքոքալ սահմանադրության հառաջադիմություն ձեռնարկեց տապալել այսպէս: Նախ, անհիմն տարաձայնություն մի հանել տվալ բոլոր թեմի գլուղերու մեջ, թե վարչություն խրկած է զԵրեմիա կպիսկոպոս, սահմանադրություն գործադրել կուտա և ով ոք որ յուր անուն ցանկի մեջ գրել տալով քվի տա հետո փրկչի հիվանդանոցի համար կպարտավորի տարին 75 դրամ վճարել, ուստի ժողովրդենին ոմանք դիտությամբ և ոմանք անդիտությամբ սկսան մեղմն հարցնալործ բնել, թե արդարեւ սահմանադրության գործադրելն զինի 75 դուրուշ պիտի պահանջեմք հիվանդանոցի համար, խիստ համոզակիր բանչուք հարցանուղաց տարակույս փարատելով սպահովություն տվինք, որ բնով դրամ վճարելու մասին չկասկածին և ծանուցինք ամենուն, թե այս տարաձայնություն Հակոբ կպիսկոպոսի թյուր և խորամանկ խորհուրդն առաջ գալով կուղի, որ սահմանադրության գործադրություն այս հնարուքս Կապանիւղ ժողովուրդն կուրության մեջ պահել և միապիտարաք կըրկին բռնաճալ ժողովրդյան իրավանց վերա և ուղածին պէս կեղեքել: Հետո իմանալով, թե սուչն անտեղի տարաձայնություն հերքելով բավահան չէ զժողովուրդն 'ի հոտն հանել, աճապարեց 'ի ձեռն արբանեկաց

յուրոց բանիլ և գրով լուր առաքել առ ժողովուրդսն Հայոց Զորո, Ռըշտունյաց, Մոզաց, Շատախու, փոթանալի եկայք ժողովեցարուք 'ի Ախվանք, ես հրաժարական գրած եմ վարչութենի, Երեմիա եպիսկոպոս զիս տեղապահութենես կմերժես, պետք է որ դուք ձեր վանքին տերություն ընեք և այլն:

Ուստի, օգոստոսի 7-ի Հայոց Զորո, 'ի Ռշտունյաց և Մոզաց Հայոր եպիսկոպոսի կուսակիցներեն հաղիվ թե քսանի չափ աշխարհական մարդիկ և 4 քահանա եկան հավաքեցան 'ի Ախվանք:

Մեք նարեկա վանք լսելով, թե Հակոբ եպիսկոպոս մեծ դավադրություն մի կպատրաստես մեզ համար և թե յուր բնածիր ստախոս զբարատությամբ շատ շարախոսությամբ զժողովուրդն պիտի գրգռես, փոթացինք Ախվանք քննել և իմանալ զխորհուրդս, զգործս և զբանս եպիսկոպոսին և դեմ հանդիման խոսել ժողովրդյան զօգտակարութենն սահմանադրության և զգործադրութենն նորա: Օգոստոսի 7 սուրբ Աստվածածնի պահոց երեքշաբթի օր ժամ չորսին ընդ Հովսեփ եպիսկոպոսին հասանք 'ի Ախվանք, ուր որ Հակոբ եպիսկոպոս զժողովյալսն շուրջ զյուր և ահուժ բոլորած մանվածո և խորամանկ բանյուք կհուղկր նոսա ընդդեմ օսհամանադրության և ընդդեմ մեր: Ուստի նորա խոսքն ընդմիջելով, սկսանք աղդու կերպիվ սահմանադրության օգտակարության և գործադրութենն հառաջ եկած բարեկարգություն միրսամիտջն բացատրել ժողովեցոյն, որք իբրև 'ի քնո սթափելով և աչք բացալով 'ի միաբերան աղաղակեցին, թե մեք ամենեքյանքս սահմանադրություն կսիրեմք և անմիջապէս նորա գործադրություն կխնդրեմք, հերիք անկարգության մեջ մնամք, հերիք է, որ մեր որդիք տգիտության մեջ մնան, այսչափ ժամանակ սահմանադրություն գործադրելու և դպրոց բանալու առաջարկություն բրած չէր, շնորհակալ եմք Երեմիա եպիսկոպոսն, որ այս գործին համար մեծ աշխատություն հանձն առած է և եկած է մեր մեջ և սկսան մի զկնի միտ զմեզ հրավիրել յուրյանց գլուղեր՝ իւրեղրելով, որ անպատճառ յուրյանց գլուղն եւ հանդիպելով սահմանադրություն գործադրեմք և դպրոցի շինության և հաստատության աշխատիմք:

Եւեղև Հակոբ եպիսկոպոս իբրև կայծակնահար շփոթեցալ և շվարեցալ տեսնալով, թե յուր ազգավնաս և որոգայթավոր հատակագիծ հանկարծ աղգօղուտ նպատակի փոխվեցալ, բայց գիտնալով ժողովրդյան դյուրամիտփոխ բնավորություն և գիտնալով յուր բաղմահնար խաբեական ձեռնարկություն 'ի հանկանն երկու անձանց խոսելով նոցա բերանով առաջարկել տվալ, թե ափսոս է, որ Երեմիա եպիսկոպոս գլուղերու մեջ շրջելով շարշարվի և նեղվի, դործ թող մեր Հակոբ սրբազա-

նին հանձնեւ և գործադրութեան եղանակ սորվեցունեւ և ինքն երթա ուրիշ գավառներ և երբ որ մեր Հակոբ սրբազան վարչութեան հրաման չգործադրեւ, հետո թող գա, անկե համար պահանջեւ և այլն:

Պատասխանեցինք՝ շատ բարի, մեք արդեն ապրիլի մեջ գինքն 'ի վան տեսնալով խնդրեցինք, որ ինքն անձամբ գործադրեւ և մեզ կրկին աշխատութեան դուռ շրտնա, բայց տեսնալով, թիւ բնավ հոժարութիւն չունին գործադրել, անձամբ եկանք, թող գա 'ի միասին գործադրենք, բայց Հակոբ եպիսկոպոս պատասխանեց, թե մինչև մեկ կանգուն ձյուն չըռնեւ հողի երես, ևս պտուղեր սահմանագրութիւն գործադրելու չի պիտի իշխմ: Առ այս պատասխանեց մահտեսի Հովհաննէս, թիւ սրբազան, հանցանք քո է, ևս Պոլսին դալով պատրիարքարանն և վարչութեանն ինձ հանձնած թիւ սահմանագրութիւն և թիւ վաճական խորհրդոց հրահանգներ ձեռքս բերի, քեզ հանձնեցի և բազում աղերս մատուցանելով խնդրեցի, որ անմիջապէս ձեռնարկեք գործադրութիւն, ընդհրդ մինչև այսօր հապաղեցիր, որ Երեմիա եպիսկոպոս եկավ սկսեց գործադրել և դու հիմա կրես, թիւ մինչև ձյուն չգա, գեղեր շեմ իշխեր, այդ չգործադրելու հայտնի ապացոյց է, մեք այժմ քեզմէ գործադրութիւն կխրնդրեմք, զի ձյուն դալին զկնի ուրիշ պատճառ մի ևս մեջ բերելով դարձալ կհետաձգես և այլն:

Խիզանցին տեսնալով, թիւ յուր լարած որդգայթի մեջ ինքն ըմբռնեցավ, ակնարկելով ժողովրդեան և սենեկին արտաքս ելնելով 'ի այգին գնաց և անդ կոշելով ղժողովուրդն մի նոր ձախողակի հրահանգ տալով դպրոցի մեջ ժողովեց զնոսա, ուր ապա 'ի ձեռն պատգամաւորաց հրավիրեց զմեզ, որպիսզի յուր նոր հրահանգին համեմատ ժողովուրդն մեզ հետ խոսեցնել մահտեսի Հովհաննէս իբրեւ 'ի դիմաց ժողովելոցն կառաջարկեր մեզ այս, մեք սահմանագրութիւն կընդունինք, սակայն պետք է, որ դու մի հանրագրութիւն հեռագրես, ստորագրես և մեզ ստորագրել տաս, խրկենք Հայրիկին և վարչութեան, որ մեր խաշատուր եպիսկոպոս վավերացնեն խրկեն, ապա թիւ ոչ մեք սահմանագրութիւն չեմք ընդունիր և այլն: Պատասխանեցինք՝ մեք հանրագրութիւն գրելու և ստորագրելու պաշտոն չունիմք, մեր պաշտոն է քարոզել սահմանագրութիւն գործադրել և դպրոց շեղած տեղեր դպրոց բանալ, վարչութեան մեզ համար գծած շրջանակեն դուրս ուրիշ որեւից գործի իրավունք չունիմք, եթե դուք հանրագրութիւն պատճառելով սահմանագրութիւն խափանել կխորհիր, հույժ կսխալիր, զի դուք Հակոբ եպիսկոպոսի թելագրութեամբ և ձեռքով այնչափ հանրագրութիւն խրկած էք 'ի պատրիարքարան, որ երկու համալ հագիւլ թե կվերցունեւ, խաշա-

տուր հպիսկոպոսի գործ ընամ հանրագրության կարոտություն չունի, քանզի մասնաժողով նորա գործեր քննության առած է՝ առանց հանրագրությունից կարեւորություն տալո, ձեր ուղեւ լուի թողիթեր դայն շին կարող արդարացուցանել, մանավանդ երբ որ սահմանագրություն չգործադրեք և օրինավոր ժողովով հանրագրություն չխրկեք: Վարչություն բնամ այդպես խաժամութ ամբոխի խնդրադրություն իսպառ կմերժե, երբ լսե, թե դուք յուր հրամաններ և հրահանգներ կմերժեք, հայկության ձեր ձայնին չի լսեր, եթե օրինավոր ևս լինի, ուր մնաց, որ դուք մեղապարտ անձի մը աղատության աղերսանք պիտի մատուցանեք առ նա և այլն:

Սույն առարկությունից ժողովուրդն համոզվելով, հավանություն տվա՞վ և դարձյալ սահմանագրության գործադրություն առաջարկեց մեռ և ստիպեց զՀակոբ հպիսկոպոսն, որ նա ևս ընկերանա մեզ: Հակոբ հպիսկոպոս դարձյալ պատասխանեց, թե մինչև ձյուն չիգա, չեմ կարող, կրկին դուրս ելներ ժողովուրդն և ուրիշ մի խարդախ հրահանգ տալով խրկեց ներս, որք եկան խոսեցան, թե մեք աղքատ ժողովուրդ գոլով սահմանագրություն չեմք կարող ընդունել, վասնզի 75 դուրուշ չունիմք վճարելու հիվանդանոցին, այս կեսին սահմանագրություն բանալով ցցուցինք, թե այդ գումար միայն պոլսեցի աղդայնոց համար է, որք երեսփոխան կընտրեն և այլն: Դուք աղատ եք այս տուրքն: Դարձյալ հարցուցի Հակոբ հպիսկոպոսին, թե երբ դուք ևս համոզված եք, թե 75 դուրուշ միայն սյուսեցիք պիտի վճարեն, ոչ թե գավառացի հայեր, ուրեմն համոզեցեք այս մարդիկ, թե ինքյանք աղատ են 75 դուրուշ վճարելն, բայց նա իսպառ լռեց, որովհետև ինքն իսկ խորհուրդ տված և խաբած էր զժողովուրդն, ուստի դարձա և սաստիկ կերպիվ կշտամբեցի դինքն, թե դուք վարչութենեն կարգյալ պաշտոնական անձի մը գոլով սույն խղճալի մարդիկ գործն հանելով առ մեզ ժողովեցիք և քանի-քանի անգամ զանազան աղգալնաս խորհուրդներ տվիք և տեսնալով, թե մեկ ալ չհաջողեցավ լերջին փորձ փորձելու համար հիմա կըսես, թե 75 պիտի վճարե ընտրողն, և չես համոզեր այս մարդիկ, թե այդ տուրք ձեզ համար չէ, դու արդեն բարեկարգության և սահմանագրության թշնամի գոլով երբեք չես ուղեր, որ վիճակի մեզ գործադրվի, զի ոչ դու կգործադրես և այսպիսի նենգապատիր հնարքներով կտաս թույլ, որ մեք գործադրեմք...:

Այլա բերան քացավ և յուր սրտի ներքին նենգավորություն հայտնելով ասաց՝ դեռ Մշո, Բաղիշո և ուրիշ տեղեր չէ գործադրվեր, թող Աղթամարա վիճակի մեջ ևս չգործադրվի, ժողովյալներ, որ արդեն տե-

վապահի շկամության վերա կասկածել սկսած էին, վերի պարզ պատասխան, որ այլևս մեկնություն չէր կարոտեր, լսելով հայտ հանդիման վերահասու հղավ, թե նա բնավ չի կամեր ազդի բարեկարգություն և սահմանադրության գործադրության, վասնորո արհամարհեցին զբանս և խորհուրդս նորա և ելին արտաքս 'ի սենեկեն: Սույն անցք տեղի 4 ժամի ավուրց մինչև հրեկոյան ժամ 12:

Ի մթան քանիցս փորձ փորձել և զժողովյալսն մեր դեմ հարուցանել, բայց յուր խորամանկության բոլոր զննքս ընկան փշրեցան աստծո արդարության առաջ, զի ժողովուրդն այլևս սոյն հեղհեղուկ և վնասախորհուրդ հովվի օտար ձայնին չլսելով հրեա դարձուց և 'ի բուն ի մուտ:

Առավոտ ծագեցավ, ժողովյալքն, առանց հաց ուտելու առանց հպիսկոպոսի աջն առնելու, լի ցամաք և բարկությամբ մեկնեցան Ախլանքեն՝ անարգելով զնա և զխորհուրդ նորա, թե զմեզ խաբելով բերավ, Երեմիա հպիսկոպոսի առաջ ինքն խաշտառակվեցավ և զմեզ արդիկ¹¹⁵ ձգեց, մեզ ոչ օրինավոր կերակուր պատրաստեց, ոչ անկողին ուր տվավ հանգիստ քուն մտնալու, ուխտեցին, որ այլևս ոչ նորա ձայնին անսան և ոչ վանք ոտք կոխեն, մեկնելեն առաջ ներողություն խնդրելով մեզմե ազաչեցին, որ զկնի վերափոխման Աստվածածնի երթամ յուրջանց գեղեր և սահմանադրություն գործադրեմ:

Քանի օրեն զկնի ժողովյալներեն քանիս նարեկա վաճք առ մեզ գալով հայտնեցին, թե Հակոբ հպիսկոպոս զմեզ ժողոված էր յուր կույր Կրից դործիք ընկու, քանի անգամ, որ զմեզ դուրս հանավ, խիստ իպեղելի խորհուրդներ¹¹⁶ տվավ, թե պետք է սաստիկ հարձակում ընեք Երեմիա հպիսկոպոսի վերա, անարգանք հայհոյանք և դատափես ընելով վանքեն և վիճակեն արտաքս վարեք, բայց ժողովյալքն, որքան Հակոբ հպիսկոպոսի կուսակիցներեն էին, մերժելով մերժեցին նորա վրտ խորհուրդ, կիշտամբեին զինքն, թե նա ոչ աթոռին և ազգին վնաս մի տված չէ, այլ բյուր անգամ ձեզ աղեկ լինելով կշանա վանքի և Վիճակի մեջ բարեկարգություն հաստատել, մեք ոչ թե զնա կանարգեմք և կանպատվեմք, այլ շնորհակալությամբ հանդերձ զայն կմեծարեմք:

Բոլոր խորախորհուրդ և արդարադատ մարդկանց և վարչության քիս ուշ ցավոք հանդերձ կհրավիրեմ հետագա անցից վերա, որ դարձյալ տեղի ունեցավ օգոստոս 7 ժամ 7 միջոցներ, հորժամ ժողովրդյան հրավիրանոք վարժարանի մեջ կխոսակցեինք, Մխիթար վարդապետ լուր տվավ Հակոբ հպիսկոպոսին, թե Տեմրիշ պեյլի որդի Կալիխան քանի հողովով պարտեղ իջանալով կամի զքեզ տեսանել և խոսել, թե

աբղյոք ինչ կհրամայեք, պահ մի մտածեմն ղկնի պատասխանեց՝ գնա ասա, թեղ վեր չի դա, մինչև որ ես դամ ղինքն տեսնամ և պետքն եղածն խոսիմ իրեն, թե ինչ պետք է բնել:

Քիչ մի հետո ասե՛լ դուք խոսեցեք, ես հարկավոր խոսելիք ունիմ, կերթամ կխոսիմ և կվերադառնամ առ ձեզ: Կնաց և քառորդեմ՝ հտք եկավ: Ժողովչալներեն շատեր, չգիտնալով հայկական սիմբոլիստի ներքին խորհուրդ, հարցին, թե այսօր այդ քուրտ ինչ գործի համար եկած է աստ, հայկական սիմբոլիստի կիծությամբ պատասխանեց, թե զայնակամն իմացեր է, որ մեր այսօր այստեղ մեծ ժողով ունիմք, այս մաթա յուր կողմանե խրկած է, որ անկարգություն մի չպատահի և այլն, սակայն գիտցողներ քմծծաղ եղան, քանզի վրտեմն, թե քուրտն Հակոբ հայկական սիմբոլիստի ներքին թելադրությամբ եկած էր, ոչ թե անկարգության առաջն առնելու, այլ նոր և տարօրինակ անկարգություն՝ ի գործ դնելու, քանզի Հակոբ հայկական արդեն գիտնալով, թե Աղթամարա ժողովուրդն իրմեն դժգոհ լինելով չի պիտոք ղիջանի անկարգությամբ ղմեղ արտաքսել վանքեն և վիճակեն, արյունուշտ քուրտ բերած էր, որ ղինու ղոթությամբ և բռնությամբ ղմեղ հեռացներ, սակայն իմանալով, թե յուր կուսակից ժողովուրդն իսկ բնավ հաճություն չունի այս գործին, ուստի մինչև ժամ տասին սպասել տալով պարտեղի մեջ, ապա անձամբ գնաց և ետ խրկեց ղԿուլիխան:

Տեվրիշ պեյ անվանի խան Մահմուդի եղբայրն է, այս Տեվրիշ պեյ ի վաղուց խաշատուրի և խիզանցի մտերիմ բարեկամ և մեծամեծ գործոց գործակատարն է այս այն Տեվրիշ պեյ է, որ Հակոբ և խաշատուր ներս տարին և նորա պաշտպանությամբ և ղորությամբ ղխաշատուրն կաթողիկոս օծեցին, այս այն Տեվրիշ պեյն է, որ մինչդեռ ինքն ի ներքս Աղթամարա կղզին ղխաշատուրն կպաշտպաներ, նորա որդին Կուլիխան ղՊյուլպյուլն Փշավանից մեջ յուր ձեռք կսպաներ, ահա սա այն հայրապետասպան Կուլիխանն էր, որ դարձյալ Հակոբ հայկական սիմբոլիստի հրավիրանք եկած էր ղմեղ կամ արտաքսելու կամ սպանանելու, քանզի Հակոբ հառաջագոյն իբրեւ նախագուշակ կխոսեր, թե կվախիմ, թե ղուցե քրտեք գալով ղՆերմիա հայկական սպանանեն, հետո ասեն, թե Հակոբ հայկական սիմբոլիստի թելադրությամբ գործվեցավ ոճիրն:

Ասացի, թե խաշատուրի և Հակոբի մեծամեծ գործոց գործակատարն են հայր և որդին, ղի մեր, երբ հուլիս հինգ տոք նոր կոխեցինք ի Սիվանք, իմացանք, թե Շատախու քրտեր Աղթամարա ոչխար տա-

րեր են ...խսկույն* հայխկոպոս իմաց տալով կանչեց առ ինքն ի Ախ-վանք և խրկեց ոչխար ետ բերելու, դնաց Տեմրիշ պեյ, իբրև թե ոչխար դրավ և վերադարձավ. Հակոբ հայխկոպոս հետ անկե շնորհատեալ լինելու և վարձատրելու առ մեզ ուղղելով խոսքն սուաց. այս մեր սիրելի պեյ ի սկզբանէ շատ հաժատարիմ է մեզ և վանքին, ամեն ժամանակ այսպէս նեղ միջոցին մեզ կհասնին և անձնվիրաբար մեզ համար կաշխատին և եթէ հարկ լինի, արյուն իսկ չեն խնայեք մեզ համար, հետո հաղարկերպ շնորհակալութեամբ քուրան ճանապարհի դրավ, պատմի-րելով, թե երբ հրամանս քեզ հասնի, անմիջապէս առ իս դաս, քուրտն ևս քո հրամանն ղլխուս վերա, երբ և ինչ հրաման խրկես, անմիջապէս կհասնեմ քեզ....

Այս ցավալի գործողութեանից վերա տարակույս չգիտեմ. զարմա-նալ պետք է, թե սարսափել և զարհուրել իսպառ: Հակոբ հայխկոպոս տասն անգամ Պյուլպյուլի սպանութեան մեր ներկայութեամբ պատմե-լով, այնքանով կաշուր և կհաստատեր, թե Տեմրիշ պեյի որդի Կուլիխան իր իսկ ձեռք սպաննց զՊետրոս կաթողիկոսն, այս ստուգապէս գիտե-նալին ղկնի, արդոք ինչ կնշանակի, որ ինքն հայխկոպոս դրով հայ-րաստան քուրտի հետ այսչափ ընտանեկան մտերմութեան և հարաբե-րութեան կունենա, ինչ սրտիվ և խղճով կխոսակցի անոց հետ և 'ի միա-սին հաց կճաշակի, ինչ հանդուգն համարձակութեամբ դարձյալ ետ այս-քան սրտաբեկութեանց և դաժնակութեանց պանոնք գործի կհրավիրի և համարձակութեան կուտա վանքի և ազգի գործոց միջամուխ լինել, ո՛չ ապաքեն սպար էին թե խաշատուր և թե խիզանցին բողոքելով բողո-քել Կուլիխանի դեմ և հոր արյուն և վրեժ պահանջել, ինչ կնշանակի այս մտերմութեան և լուսնութեան, Անակ թեև Լուսավորչի հայր, երբ մեր կուսպաշտ խոսքով թագաւորն սպաննց, ոչ ապաքեն մինչև հովիտեան հայոց ազգեն նդովուրք և հայհոյանոք կդատապարտվի, եթէ կենդանի լիներ, արդոք մեք կհաճեինք անոր հետ մտերմութեան և ընտանեու-թեան տանել, ապա երբ այլազգի մի մեր հաժատացյալ հայրապետ կսպանան, էր վասն անկե ձեռնադրված հայխկոպոս յոր հայր սպա-նողի հետ այսչափ սիրելութեամբ կվարվի:

Արդոք վայրկյան մի կրնամք շերիմտիլ և կասկածի չերթալ, թե արդարեւ, եթէ խաշատուրի և խիզանցիի ձեռք և խորհուրդ Կուլիխանի հետ չլիներ, նա զՊյուլպյուլն սպանելն ղկնի այսպէս համարձակ և մտերիմ կերպով Աղթամարա տուն ելումուտ չէր կարող ընել: Հայոց ժողովուրդ արդոք ինչ կսպասես հիշյալ հին դրութեամբ և հին բար-

* Բացթողումը հեղինակին է (Հ. Պ.).

բարոսությամբ տողորված մարդիկներն դոքա այսչափ միջոց ժամանակ խրատվեցան, բայց չզգաստացան, սոքա աքսորի դատապարտեցան. սակայն յուրյանց սովորական մարդագավութենն չհրաժարեցան

Զի դարձյալ զուտ ազգային գործոց մեջ ոճրագործեր քրտեր կխառնեն Պետրոսի դերծումն և սպանումն այս քրտաց ձեռոք, խաշատուրի ձեռնադրություն այս քրտաց ձեռոք, դմեղ արտաքսելո խորհուրդ այս քրտաց ձեռոք: Իսկ մեք ինչ փանա բղեխենն պուշրուլթու առած էինք հետերնիս զապթիա առնուլ, սակայն այն հրամանագիր դայմակամին անդամ ցույց չտվինք, հարձակման երեոյթներ հայտնապես տեսանք, բայց երբեք կառավարութենն պաշտպանություն չխնդրեցինք, մի խեղճ փոքրավորով Աղթամարա վիճակ և վաճառ գնացեր էինք, հույս ոչ թե քրտի վերա, այլ աստծո վերա դրած էինք, պաշտպանություն օտարներն չէինք սպասեր բնավ, այլ ազգային վարչութենն, զորմե ստիպված հմք հրապարակավ ասել, թե շատ անգամ յուր հավատարիմներն զլացավ յուր պաշտպանություն, իսկ ոչ հավատարմաց վայն չափեն ավելի շռայլեց: Զի ի՞նչ խաշատուրն իբրև ինքնընտիր կմերժվի և կաքսորվի, Ընդե՞ր դայն ձեռնադրող խիզանցի Վակոբ եպիսկոպոս կպաշտպանվի և տեղապահ կհաստատվի: Ընդե՞ր զնիկեղայոս ձեռնադրող Հարություն եպիսկոպոս աքսորի կդատապարտվի և հավատքն կվրիպի, իսկ խիզանցին վարչութենն բոլոր ուժովն կպաշտպանվի, կաղաչե՞մ մի ըստ աչս դատեք, այլ ուղիղ գատաստան արարեք:

Թերևս ազգային վարչություն 'ի հակամայից բռնադատյալ այս կերպիւլ և այսքան միջոց պաշտպանել ձեացոյց զհանցավորներ մինչև մի պայմանյալ ժամանակակետ, որ մեղ իբրև գաղտնիք անբացատրելի կմնա և մնաց: Բայց ինչ ասեմք այն մեր համազգային պարզամտաց ումանց, որք տակավին զխաշատուրն պաշտպանել կուզեն և վերահաստատության համար կաշխատին: Կմնա մեզ խորենացուն կսկծալի ողբն 'ի բերան առնուլ և ասել թե՝ ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ հայոց պարզամիտ ժողովուրդ, որ ոչ միայն օտարներեն խաբվելով կորուսիր զբո մեծություն և զհարստություն, այլ հայու կերպարանք կերպարանյալ մարդկանց խաբվելով և շահամուլներեն դրդվելով տակավին կփափագիս և գուն կգործես զխաշատուր եպիսկոպոս Աղթամար խրվել, որ գա ոճրագործ և հարստահարիչ քրտաց հետ միանա և անդադար զհայոց խեղճ մնացորդ նոցա ձեռոք ահրեկեց ընե, նեղի, գոփե և կծղեքե, մինչև նոցա աղաղակ առ աստված հասի: Քանզի փորձյալն կրուկին փորձել հիմարություն է:

Վերափոխման տոնեն առաջ քանիցս հրավիրեցի զեկզանցին, որ դա 'ի միասին երթալու 'ի Հայոց Ձոր և ըստ բաղձանաց ժողովրդյան, սահմանադրություն դործադրել և դպրոցներ բանալ, սակայն նա առանց մեզ յամացնելու երկու վարդապետով ոչ թե զկնի վերափոխման տոնին, այլ սուչն առնի օր աճապարեց դնաց 'ի Անգղա սուրբ Աստվածածնի վանք, ուր ժողոված էին բաղմություն ուխտավորաց, ընդ որո նորին հրավիրանաց համաձայն հկած էին հիսուսի չափ զինչալ շատախցիք, որ ըստ աստվծոյ Հակոբ եպիսկոպոսին պիտի դիմէին 'ի Նարեկա վանք զմեզ դանակոծելու, բայց ինքն աղաչիր և հորդորել է, որ այս շար խորհուրդն հա կենան, բայց հետո իրեն աստվծոյ հաւառակ ստուգելով իմացանք, որ Հակոբ եպիսկոպոս զնոսա երկու շաբաթ հառաջ հրավիրած էր զալ 'ի Աղթամար, որպեսզի գանակոծության պաշտոն նոցա ձեռք կատարել տար, սակայն շատախցիք մի տարի առաջ մեծ դիւան¹¹⁷ կրելով Հակոբ եպիսկոպոսի երեսն, ուխտած էին այլևս Աղթամար վանքն ոտք չկոխել, ուստի լուր տված էին իրեն, թե մեք Աղթամար ոտք չեք կոխեր, սակայն ուխտի աղաքալ Անգղա Աստվածածնի Վժողովինք, եթե կամիս եկ անդր և տեսցուք զմիմյանս:

Հակոբ եպիսկոպոս լուր տարածեց, թե կերթա՞ն Հայոց Ձոր՝ քաղաքական և կրօնական ժողով կազմելու, բայց այսու կողեր զմեզ և ժողովուրդն խաբել: Բայց նորա դիտավորություն էր հետեյալ քանի կետեր 'ի զլուս հանել: Նախ զի ինչ 'ի վեր անդր պատմեցինք, ըստ որում Հայոց Ձորու ժողովուրդն սաստիկ ցավելով և երես դարձունելով իրմեն հկած էին 'ի վանք Անգղա ժողովելով զնոսա սրտերնին առնուլ և յուր համարումն նոցա առաջ շտկել, երկրորդ՝ զնոսա և շատախցիներ որչափ հնար է մեր դեմ գրգռել և երրորդ հարստահարությունք պատճառ բերելով երկու կերպ հանրադրություն պատրաստել և խրկել:

Իբրև միջանկյալ պետք է ծանուցանել, թե Անգղա Աստվածածնի տոնին ամեն տարի ծայրահեղ անբարոյականության դեպքեր պատահելն զկնի, քանի մարդիկ քրտաց և տաճկաց ձեռք կվիրավորվին, զի Արտամեսուռ տաճիկներ հոն հավաքվելով հայտնապես հայոց կանայք կքաշեն անառաջ մեջ, կտանին յուրյանց կառաղի կիրք հագնեցնելու, անցյալ տարի կին մի քաշելու միջոցին փախնեցի կտրիճ երիտասարդ մի դեմ զնելով տաճիկներ կհարձակին կվիրավորեն զայն, որ հետ ամսո միո կմեռանի: Այս տարի ևս արտամեսուցիք շատախցովոց զլիսավորին մի սրտ հարված կուտան սպանելու, երբ վանքն զուրա բաղմության հետ նստած կուտեն և կըմպեն եղբւ: Կոճասլուշին կաղաղակե, թե զիս սպանեցին, ուստի շատախցիք սուր մերկացուցած կհարձակին

քրտոց և տաճկաց վերա, մեկ-երկուք սաստիկ կհարվածն և կը վիրա-
շորեն: Հակոբ եպիսկոպոս այս ահռելի շփոթութեան առաջն չկրնալով
առնուլ, թող կուտա զհայերն և այլազգիք արյունոտ ապտեղծի
սեղ և ինքն ձի հեծած խույս կուտա Անգղա վանքն: Կառավարութենէն
եկած քանի պահակներ ղերենք տաճկաց վերա ձգելով հաղիվ թե վի-
րավորչալներ հայոց ձեռքն կաղատեն: Հայոց այսչափ դաշույնամբ
հարձակումն երկու պատճառ ունեւ. ա., զի երկու օր առաջ արտամտ-
ցիք մի երկտասարդ շատախցի սպանած էին զիմաց լեռան մեջ, որ
Արտամեսուս մերձ է, բ., զի յուրյանց ազգապետին սրտ հարված տված
էին:

Արտամեսուս տաճիկ, որ հայոց սրով վիրավորվեցավ, սրիկայից
ղորակուիս լինելով ամեն տարի վանքի տոնախմբութեան բաղմապիսի
չարութիւն կգործե, սա վիրավորված կդիմե դեպ 'ի քաղաք բողոքել
բզեշխին, քալց ճանապարհին պատրիարքարանի նախկին Յսախճի¹¹⁸
Հովսեփի սպատահելով, ճանաչելով և զտաճիկն իրազեկ լինելով պա-
տահմանց կխրատե զտաճիկ, որ բողոքելու չերթա (քանզի ասե, եթե
բողոքես, դարձյալ դու ինքդ հանցավոր պիտի լինիս, վասնզի բզեշխ-
դեզ պիտի հանդիմանի տակալ, թե դու տաճիկ գոյով ինչ ունիս հա-
յոց տոնական հանդիսի մեջ և այլն) ուստի չարագործն տուն կդառնա
և մինչև ցայսօր անկողնոյ կծառայե և ըստ ասութեան բաղմաց, առած
վերքերեն պիտի մեռնի, վասնորո տաճիկ ազգականներ բզեշխին բո-
ղոքելով զշատախցիք դատելո բերին 'ի Վան:

Հակոբ եպիսկոպոս, իբրե տեղապահ հատուկ շրջաբերականով
փոխանակ ուսպես ազգավնաս և բարոյականութիւն հղծիչ տոնն ար-
դեկելու, զշատախցիսն կհրավիրե, նոցա և տաճկաց վիրավորութեան
պատճառ կլինի, ըստ սրում շատախցիք անպատճառ Արտամեսուս սա-
րի ճանապարհին անցուղարձ պիտի ընեն դեպ 'ի Վանա քաղաք, ուստի
սաստիկ երկշողիւ պաշարված, առանց բաղում ընկերաց չեն կարող
անցուղարձ առնել, զի արտամեսոցիք կսպառնան վրեժ պահանջել շա-
տախցիներ[են] և ո՛ր գիտե, թե քանի հոգի փոխանակ միայն պիտի
վիրավորեն և սպանանեն:

Բայց Հակոբ եպիսկոպոս Անգղա մեջ զշատախցիսն և զՀայոց Ձո-
ռո ժողովուրդն հավաքելով շատախցի մեկին սպանումն և մյուսին
վիրավորումն և այլ հին և նոր հարստահարութեան դեպքեր 'ի մեջ բե-
րելով և համոզելով հանրագրութիւն մի ստորագրել կուտա առ վար-
չութիւն, որպես թե Աղթամար կաթողիկոս չլինելուն աղագավ այս-
պիսի դեպքեր պակաս չեն, ուստի աղերսագիր մի ևս վասն խաշատուրն

հայիսկոպոսի վերադարձին համար ստորագրել կուտա և կխրկե 'ի սլատրիարքարան և առանց սահմանադրություն գործադրելու կվերադառնա 'ի Աղթամար, խոստանալով ժողովրդին, թե քանի օրենքներ պիտի դամ գործադրեմ և այլն:

Իսկ մեք վերափոխման տոնին նարեկա վանք լինելով, երբ Անգղա վանքի ցավալի անկարգություն լսեցինք և հավաստի լինելով, թե Հակոբ հայիսկոպոս զսահմանադրություն չի պիտի գործադրե և մեր դեմ որոգայթներ կպատրաստե և ոչ տա թույլ գործադրել, եթե հաջողմբ գործադրելու, անշուշտ պիտի խափանե, ուստի բոլոր պատասխանատվություն չուր վերա ձգելով՝ վերադարձանք 'ի վան:

Թե մեր Աղթամարա վիճակ զտնված միջոցին և թե մեր մեկնելեն հետո Հայոց Ձորո ժողովուրդն քանիցս կհրավիրե զՀակոբ հայիսկոպոսն երթալ քվեով ժողովներ ընտրել, բայց նա հիվանդություն և զանազան գործեր պատճառ բերելով կդանդաղի երթալ, ուստի ժողովրդյան ճարահատ հղյալ գիր կգրեն և զՀովսեփի հայիսկոպոս կխնդրեն երթալ և գործադրել: Տեղապահին սլատճառաբանություն վերջացած՝ ակամա կամոք կխրկե զՀովսեփի հայիսկոպոսն, որ գնալով 'ի Անգղա վանք զՀայոց Ձորո ժողովուրդն կըհավաքե և քվեով միառժամանակյա քաղաքական ժողով կկազմե, ընտրյալ ժողովականք նախագահի պետք ունենալով գաղտնի քվեով զՀովսեփի հայիսկոպոս նախագահ կընտրեն, որ շաբաթ անգամ Անգղա վանքն երթալով՝ նախագահե ժողովն: Թե ժողովականք և թե ժողովուրդն հանրագրությանմբ իմաց կուտան տեղապահին ժողովուն ընտրության և զՀովսեփի հայիսկոպոսի նախագահության պաշտոն և կխնդրեն, որ անպատճառ շաբաթ անգամ զՀովսեփի հայիսկոպոսն խրկե ժողովին նախագահելու:

Բայց տեղապահ, սաստիկ զայրացած, ժողովի կազմության և Հովսեփի հայիսկոպոսի նախագահի ընտրության մասին նամակ մի կգրե առ ժողովականս, թե ես ոչ բնավ Հովսեփի հայիսկոպոսի նախագահություն կընդունեմ և ոչ ես ձեզ կնախագահեմ, ժողովականք զայս խիստ պատասխան լսելով ցիրուցան լինելով, այլևս ժողով չեն կազմեր, լուր խրկելով տեղապահին, թե որովհետև դու զմեր ընդունած նախագահ չընդունեցիր, ուստի մեք ևս բնավ ժողով չեմք կազմեր:

Հովսեփի հայիսկոպոս տխրությանմբ Աղթամար կդառնա և [կ]տեսնա, որ Հակոբ հայիսկոպոս մեր հաստատած և կարգավորաց թե վանքի տնօրեն ժողովն, թե վիճակի համար կրոնական և քաղաքական ժողովներ ցրվելով՝ հետքն անգամ չի թողուցեր և դարձյալ ըստ առաջնունքն սկսեր է միապետությանմբ և ըստ քմաց գործել:

Հակոբ Եպիսկոպոս Աղթամարա տեղապահ՝ բնությամբ իորամանկ, նենգավոր, ոխակալ և քինախնդրության կիրք շաղախյալ, բնավ մեկին չուզեր ներողամիտ լինել, երբ մեկն խղճով և արդարությանմբ վարյալ՝ նորա գործոց և շահուն դեմ մի ճշմարիտ բան խոսի, այս ախտով է, որ շարունակ կը հալածե զՀովսեփ Եպիսկոպոս, որ հեզ, խոնարհ և արդարասեր բարուքն ժողովրդյան սիրելի և իրեն անարդար զործոց անբարբառ հանդիմանիչ հղեր է, ուստի ոչ թե միայն դայն չի սիրեր, այլ թե հորժամ դայն կորուսանել կխորհի և եթե ժողովրդյան միջեն Հովսեփին պաշտպաններ պակասեին, որ նա միշտ կաշխատի պակասեցունել, մինչև ցարդ հոգով և մարմնով կորուսած էր դայն, ամեն տեսակ շարիք և անարդույթուն կհասուցանե խեղճին, ինչպես որ ակունատես եղանք, և այս օրերս նամակավ մի կծանուցանե մեզ Հովսեփ Եպիսկոպոս, թե այս անխիղճ մարդ զանազան դարաններ պատրաստելով կորուսանել կսպառնա զիս և այլն:

Բերան սուտ խոսելու և լեզուն սուտ երդվելու մեջ այնչափ վարժեցուցած է, որո նման ոչլուրդեաց մեջ հազիվ ուրեք կգտանի, ուստի գիտե ստախոսությանմբ և սուտ երդմամբ մարդիկ զբալարուն, երբ իրեն զբարտառությանմբ պետք լինի, գիտե անմեղ մարդիկ մատնել, երբ յուր գործեր տուաջ մղելու մասին մատնությանմբ պետք լինի, գիտե լավ մի կեղծավորել, երբ կեղծավորությանմբ մարդ որսալ պետք լինի Գիտե ի ծածուկ և հայտնի կաշառք առնուլ, երբ կողոպտել հարկ լինի, գիտե ըստ սամնայնի անդետ ձեանալ, երբ անգիտությանմբ հարկավոր լինի: Վերջապես, Ռոտինի դպրոցեն¹¹⁹ ելած մի աշակերտ կրնա համարվել և ոչ այլ ինչ:

Ի Պոլիս խաշատուր Եպիսկոպոսին անհիմն և անտեղի զբալարությանմբ լուր կհաղորդե, թե լուսարար Մամբրե վարդապետ հուսահատութենեն և Երեմիա Եպիսկոպոսի երկյուղեն զինքն ի ծովն կընկղմե, կզարմանամ, թե ույս Եպիսկոպոս ինչպես առանց ամաչելու և պատկառանց այսպիսի անհիմն և հույժ ձախորդ սուտ համբավի մի հեղինակ կլինի: Արդեն, ինչպես վեր գրեցինք, ամսաթվով և օրագրով, թե մեր Աղթամարա դրսի տուն հասնելեն զինի, երեք օր հետո պատահեցավ ույդ դիպվածն: Մամբրե վարդապետ, որ տակավին չէր իմացեր Երեմիա Եպիսկոպոսի հասնիլն ի դրսի տուն Աղթամարա, սորա ապացույցն է, զի Աղթամարա նավակներ հեռի տեղեր փայտ բերելու խրված լինելով, դրսեն և ներսեն երթևեկյալք արգելված էին և դիպված պատահելույն լուր ներսի վարդապետք քաղաքացի Հեմսան ձեռքը երկու փայտյա սանդուխներ իրարու հետ զամելով և կապել տալով և ի ծովն

հանելով խրկած 'ին դուրս՝ Հակոբ հպիսկոպոսին զուժ բերելո, թե վարդապետն լուլալո միջոցին ծովն ընկղմեցավ:

Այս պատմություն թող այժմ և հավիտյանս վկա լինի Հակոբ հպիսկոպոսի ստախոսության և մոլեկին զրպարտության, քո առանց ամաչելո կհանդիմանի յուր հատկանիշ ստախոսությամբ աշխարհի հրապարակն հինել, թող ամաչե խաչատուր հպիսկոպոս յուր գործակից Հակոբ հպիսկոպոսի ստախոսության այսպես խաչատուրակելուն վերա: Բայց չի պիտոռ ամաչին, քանզի այդ զրպարտություն ընկելով հաջողեցան նաև վարչության խաբել և հեռագրել տալ մեզ, որ Աղթամարս վիճակեն հեռանամք, որպեսզի իրենց ապիրատ բազմաթիվ չհմտանամ և շտեղծեցանք վարչության, այս նպատակ: Համար խաչատուր զվարչություն իրեն գործիք ըրավ և հեռագրեց, ստեղծեց չկարողացավ գաղտնիքայն զանեկ մեր զեմ գոցել, զի ահա խոքր 'ի շտեղծ նոցա բանից գործոց և գաղտնիք գաղտնիք ստուգապես ծանոթանալով տեղեկագրեցի աղագյին վարչություն և նորին ուշադրություն հրավիրեցինք 'ի նույն: Որ եթե տակավին ունեն մասուցանելով ամբաստանութենե ներքե ընկած մը շուղե հավատալ մեռ խրկած տեղեկագրությանց, կարե մի անաչառ և անկողմնակալ մարդ մի խրկել Աղթամարս վիճակն և զամենայն ինչ ստուգել, բայց մարդն այն կպառ շաղկորի ծպտյալ կերպարանոք իբրև անծանոթ դալ, ապա եթե հայտնե գալու լինի 'ի հարագայթից խիպանցիին և ահա խաչատուրն շատ 'ո չի պիտի համարձակին զամենայն իրս ստուգապես պատմել:

Հետևապես, մեզ հարկ կլինի ոչ 'քան քննիչ կեմ այցելու, այլ իբր աղագյին անհատ մի դիտողություն հայտնել խաչատուրի և խիպանցիի գործոց վերա, որ վարչություն թուլատրեմ է և կամ լավ ևս բասել հանձնած է նոցա, զխաչատուրն իբրև անվավեր արգելած է պատրիարքարանի մեջ, սակայն նորա անուն Աղթամարս թեմի մեջ իբրև վավերացյալ կաթողիկոս կհիշատակվի 'ի պատարագի: Աքսոր է նա, բայց 'ի պատրիարքարանե կիշխի բոլոր թեմի վերա, այնպես որ եթե Աղթամարս մեջ նստած լինեիր, այնչափ չէր կարող խառնվիլ վիճակի գործին և ոչ գործ տեսնալ: Նա շարունակ թե Հակոբ հպիսկոպոսն իբրև յուր իսկ տեղապահի, թե միաբանց և թե թեմականոց կաթողիկոս ստորագրությամբ նամակներ կգրե, հրահանգներ և պատվերներ կարձակե: Վանքի և վիճակի բոլոր գրությունը իբրև Աղթամարս կաթողիկոս առ նա կուղղվին, վարչության բոլոր պաշտոնական գրությունը ձեր ձեռք խրկվին 'ի վիճակն և 'ի վանքն: Տեղապահն պաշտոնական գրությունից մի օրինակ պատրիարքին և մի օրինակ

խաչատուրին կխրկե 'ի գործադրություն: խաչատուր իբրեւ կաթողիկոս
և վիճակի բոլոր խնդիրներ ինքն վարչության կառաջարկե, կատարել
կուտաւ և կխրկէ: Հորոց կհետեի, թե խաչատուրն 'ի վաղուց անտի վա-
վերացյալ և հաստատոյալ է 'ի պատրիարքարանէն և վարչութենէն, իսկ
նորա անվավերականություն և արքորումն մի երեակայական կեղծիք
է, որ սոռ աշա քանի անդեա ժողովրդյան հազիվ նշանակություն ունի,
իսկ առաջի պատրիարքարանի և վարչության կրքեք շունի այն նշա-
նակություն, քանդի խաչատուր բոլոր կաթողիկոսական հատկանիշ և
գործառնություն ունի, բաց 'ի անձնապես Աղթամարա քարին մեջ նըս-
տեւ, որումն միայն խաչատուրին կմնա ճանապարհ ելնել և գալ բաշ-
մել 'ի արշունաշաղախ աթոռ Պյուլպյուլի հար յուրո և շիւնեւ բեռ աղ-
գային պատրիարքարանի:

խաչատուր և խիղոնցի Հակոբ եպիսկոպոս թեպետ մինչև ցայժմ
միաբան խորհրդով գործեցին, կգործեն, սակայն իշխանասիրութեան
մեջ կատարներին իրարմե, զի թեպետ խիղանցին քան ղամենայն մար-
ավելի սատար և օգնական և ձեռնատու եղած է խաչատուր եպիսկոպո-
սին կաթողիկոսություն հաջողցնել, սակայն այժմ ներքնապես կուզե,
որ ազդ ղխաչատուրն իսպառ անվակեր համարելով, զինքն նստուցա-
նե աթոռ Պյուլպյուլին: խիղանցի Հակոբ եպիսկոպոսի այս տեսակ խոր-
հրդոյան իրազեկ լինելով խաչատուր շարունակ հրահանգ և աղերսանաց
գիր կաղղե, որ ղանաղան հնարչութ և պատճառաբանութեամբ հան-
րագրություն անպակաս խրկե վարչություն վասն հաստատութեան և
վերադարձի յուրո: Ուստի այս անղամ, ինչպես վեր հիշեցի, սպանու-
թյունք և հարստահարությունք պատճառ բերվելով, հանրագրությունք
խրկվեցան առ աղգային ընդհանուր ժողովն:

Բայց եթե մանրախուլ զիտողութեամբ կամի որ վերահասու լինել
սպանությունից և հարստահարությունից վիճակին Աղթամարա, պիտի
տեսնա, թե նույն ինքն խաչատուր եպիսկոպոս և խիղանցին բացին
զդուսն սպանությունից և հարստահարությունից խղճալի ժողովրդյան:
Ամենայն որ գիտեր և կճանաչեր թե Պյուլպյուլ Պետրոս կաթողիկոսն՝
յուր խրոխտ և անվեհեր բնութեամբ և իշխանութեամբ, սարսափ ձգած
էր բոլոր բռնակալ և հարստահարիչ բրտաց վերա, որ ահա Պյուլպյուլին
չէին կարող խլրտել և հարստահարել զժողովուրդն, բայց երբ խաչա-
տուրի և խիղանցիի ձեռք 'ի պատվույն ընկեցավ ժողովրդյան պաշտ-
պան և պարիսպն ամրութենէ և մատնեցավ 'յուրոցն 'ի ձեռն կուլիխա-
նին 'ի սպանումն, այնժամ ապա համարձակություն գտան գողցալ և
թագուցյալ հարստահարիչք և ձեռն արկին ոչ միայն կեղեքել և հարստ-

տաճարել զվիճակային ժողովուրդն Աղթամարա, այլ սպանանիլ զմամանս, ինչպես հիտ սպանման Պետրոսի կաթողիկոսի սպանին զնեքսն և ուրիշ պիտանայու մարդիկ:

Զի ըստ տեսնոն բանի, եթե ընդ փայտ դալար զայս տունին, ընդ շորն, զինչ արասցին, եթե կաթողիկոսն կսպանեն և կմարսեն, ապա հասարակ ժողովուրդն ուր կմա: Եթե այժմ տասն տեսակ հարստահարություն և սպանումն կա, երբ խաչատուր եպիսկոպոս արձակվի դա, անտարակույս կրկնապատիկ պիտի լինի, զի բոլոր քրտիր հավաստի հղած են, թի Պյոլպյուլի սպանումն խաչատուրի և Հակոբի թելադրությամբ հղած է, ուստի երբ նոցա անպատիժ արձակումն տեսնան, քաջալերություն և վստահություն առնելով կրկնապատիկ պիտի ծանրացուցանեն զաղեստ ժողովրդյան, քանզի այժմ զխաչատուրին իբրև արսորյալ և պատքապարտ տեսնալով, սակավիկ ինչ կահնածին կառավարութենեն և պատրիարքարանի բողոքներեն, բայց եբ նա արձակի, պիտի մտածեն, թի որչափ ծանր հանցավոր լինի, կրնա արգարանալ, առ որ վստահացալ և համարձակություն դոյալ պիտի գործեն առանց կասկածի և հրկյուղի: Ահա դոքա են հարստահարությունից սկզբնապատճառ և իրենք են, որ զայն պատրվակելով կբողոքեն առ վարչություն, որպես թի եթե խաչատուր վերադառնա դա, հարստահարությունք կթնթևանա, բայց ընդհակառակն առավել պիտի ծանրանա:

Յ. Հետ տեղապահ Խիզանցի Հակոբ եպիսկոպոսեն, երրորդ միաբան է Աղթամարա Հովսեփի եպիսկոպոս, որ բաց ՚ի քերականական արհեստից ունի բավական հմտություն աստվածային սուրբ դոց, զի է ընթերցասեր, աղոթասեր, շունի լեզվի ճարտարություն, սակայն յուր բարոյական ուղեքնությամբ պատկառելի և ակնածելի է հաշտ ամենեցուն, ունի սրտին մեջ հայրենասիրության և ազգասիրության հոռնդ, զայն Աղթամարա միաբաններեն ոչ ոք չունի, բարոքն է հեղ, խոնարհ, ժուժկալ, համբերող, արգարասեր, ընկերասեր և հղբայրասեր, զովելի է հյուրասիրության և ողորմածության մեջ, ՚ի մանկական տեսց սնյալ է առ ոտս առաքինի և ճգնավոր հորեղբոր իմո Հովսեփ վարդապետ, որս անուն կկրե և նմանող լինել կցանկանա միշտ և հանապազ: Սա յուր հորեղբոր հման 13 տարի Աղթամարա տաճարի մեջ լուսարարության պաշտոն վարելով փառավորած էր զվանքն և զտաճարն, սակայն խաչատուր և Հակոբ եպիսկոպոսոց անիրավ գործոց դեմ միշտ բողոքող լինելով, Հակոբա ձեռամբ բռնի լուսարարության պաշտոնին ընկնցավ տարագրեցավ և բազում վիշտս և նեղություն կրեց երեսաց երկոցունց և հանապազոր կկրե տակավին և կհամբերե և հորժամ նոցա

անիրավ դործոց համար կբողոքեն ի պատրիարքարան և կհուսա, թե արդարադատ վարչութիւն յուր բողոքմանց ձայնին կանսա և կլսե:

4. Որ հետին մնացորդն է հին միաբանութենէ, կոչի շփոթի տոպրակ Մխիթար վարդապետ, յոթն երեւի մականվամբ զարդարված է այս մարդ, վասնզի յոթն և յոթանասնեկի յոթն տեսակ դործեր ունի, է սա անհատ ընչասեր, շահամու, կեղեքիչ, հափշտակող, մուրացկանութեան արվեստի մեջ քան զամենայն հաջողակ, տղրուկի պես ժողովրդյան արյուն ծծող, վասն ագահութեան երբեք նոր չի հագնիր, ալ միշտ հնոտի և աղտեղի ղզեստներ կհագնի, մուրտքն շաբաթ անգամ չրով և ամիսն անգամ հագիլ թե սապոնով կլվանա: Է սաստիկ կրուկասեր, շատախոս, վայրահալ, հայհոյիչ, զրպարտիչ, ինքնահավան, կամակոր և սաստիկ պինդ երես, ժողովարարութեան մեջ առաջին կարգի հաջողութիւն ունի, ի քաղաք, ի գյուղ և ի տունս մանկու միջոցին նախ մեղմաբար և օրհնութամբ և գովութիւնն զտուրս և ղողորմութիւնս կխնդրե, երբ ղլանան ի տալն, աղաղակ անեծք կտեղա ժողովրդյան գլխին, մինչև ականա ստիպվին տալ և հեռացուցանել հինքյանց:

Սա մեր Աղթամար գտնված միջոցին սաստիկ կբողոքեր Հակոբ եպիսկոպոսի դործոց դեմ, թե վանքին հաշիվ չի տար միապետաբար կգործե, հափշտակութիւն, անիրավութիւն կընե, վանքի հարստութիւն յուր ծոց ժողովի կուտե, վանքի անկարգութեան և ավերման պատճառ սա է և այլ բազում ինչ ասեր և բողոքեր ոչ թե Հակոբ եպիսկոպոսի ետեւն, այլ բազում անգամ հայտ հանդիման նորա հրեան, ուստի Հակոբ եպիսկոպոս սորա հանդուգն բողոքման շափ ղնելու համար, նորա ոտից զանաղան թակարդներ լարելով սորվեցուց մշակաց, որ լավ մի տփոց տան Մխիթար վարդապետին և վանքին արտաքս վարեն, ղոր իմացյալ Մխիթար, թե Հակոբ եպիսկոպոս դարանակալ հղեր է ղինքն կործանելու և մերժելու, ղնաց ականա միաբանեցալ ընդ նմա և եղև կամակատար գործոց նորա: Մխիթար վարդապետ շունի ուսումն և բնավ իսկ չգիտե ստորագրութիւն ղնել, բայց յուր բնական շատախոսութեամբ ռամկաց համար քանի խոսք կրնա ընել իբրև քարոզ և ատենարանութիւն, մոռցա գրել, թե յուր սաստիկ կովասիրութեան համար հարյուր անգամ գանակոծ հղեր է և դարձյալ գանակոծ լինելն երկյուղ չունի:

5. Փշավանցի Հակոբ վարդապետ, ձայն հաջողակ շարական երգելու և ժամերգութեան մեջ հաջողակ, հասարակ ընթերցման միայն տեղյակ, բավական քաղաքավար և ընկերասեր, խորհելու մեջ միշակ,

խոսելու մեջ ճարտար, լիարույց մեջ անփառասեր, ընթերցասիրութեան մեջ ծուլ, միաբանութենէ հաճութեամբ ընտրեցաւ լուսարար: Սա սպանջալ Պոլսէստի Պատրիարքական տառարանի լիւսարար, խաչատուր և Հակոբ եպիսկոպոսաց ձեռք ստատիկ դանակով եղև և ՚ի բանասմատնեցաւ, ապա խաչատուրի և Հակոբի հայրազաւութեան դեմ ստատիկ բողոքելուն աղագաւ խաչատուր եպիսկոպոսի և Վանա Պողոս վարդապետի ձեռք ընդ Հովհաննիս վարդապետի, որ այժմ Երուսաղիմ է, աքսոր խրկեցաւ ՚ի Կոստանտնուպոլիս, որպէս խրատելով այլև շրջափակ, բայց նա անվեհեր և արդարասիր դուրս, մինչև ցայսօր և հավիտեան կրողքի ընդդէմ խաչատուրի և Հակոբի:

6. Կարկանդակի միտա Հակոբ վարդապետ, առաջն աշխարհիկ քահանա Ժողովրդեան, հետ մահական ամուսնունցն դնաց ՚ի Լիմ և միաբանեցաւ անդ ՚ի Հակոբ եպիսկոպոսի Թոփուզեան առնու վեղար կրօնավորութեան, ապա ետ ամաց ինչ դա ՚ի Աղթամար: Սա ուսման և գրագրութեն(և) բնավին զուրկ, արտաքին երեւոյթով խոհական և ծանրազուրկ, իսկ մտաց սրութեն և լեզուի ճարտարութեն խալապ մեկուսի ազգային անցից և պատմութեանց անաղջակ, բարութն ժողով և բարեխիտ:

7. Ղազար վարդապետ Մոզայի ՚ի քահանայութենէ եկցաւ ՚ի վարդապետութեան, մարդավարի և զործնայ, հեղաբար և հյուրասիր, ունի կերպարանս քաղաքավարի և մարդասիրի, Մոզայ զավառ մեջ զպրոց հաստատեց, իբրև տեսուչ հոն տեղի ազգայնոց ըստ բովանդակի պաշտպանութեան ըրաւ, ուստի տեղունց գայմական գոթոհիւով բողոքեց Վանա բեկիին, վարդապետի ղինիմութեան և վարք պատճառ բռնելով ՚ի ձեռն Վանա բեկիին և ՚ի ձեռն Վանա հայ իշխանաց, ոմանց հեռացնել տվաւ Մոզայ զավառին, մինչդեռ տեղունց ազգայնոց մեծ մասն զոհ էին վարդապետին, բաց ՚ի սակավոց, որք խիստ գոթոհ էին նորա շափաղանց արեւոյթենին, որում, ի՞նչ կարենար հաղթել, սիրտանի վարդապետ մի կրնար համարվիլ, բայց աստուծո, որ իսպառ հաղթահարված [չ]է արեւոյթենին:

8. Գրիգոր վարդապետ մոխրաբերդի, լեզվաւ թոթովախոս, բերանով անխաբան, մտք աղայամիտ, բարութն երկշոտ և հուսահատ, քաղաքավարութենէ շատ հեռի, մարդկութենէ և ազգութեան գործերէն անտեղյակ և անհոգ, քերականութեան փոքր-ինչ տեղյակ, բովանդակ աշտթասիր և եկեղեցասիր:

9. Ստրեն վարդապետ, հասարակ ընթերցման միայն տեղյակ, դատելու մեջ միջակ, խոսելու մեջ երգիծաբան և զկծեցուցիչ, մշակական

գործող մեջ բավական հաջողակ, բարուքն ինքնահավան և երկդիմի, մի տարի առաջ Հակոբ եպիսկոպոս հեռատեսություն շունենալո աղագամ զհիշյալ 'ի տասարդ վարդապետ դրսի տուն մշակաց վերա վերակացու կկարգե, ինչդ՝ վարդապետ փորձության մեջ իյնալով մի կնոջ հետ նախ դադարի: հարաբերություն կունենա, ապա սատանային խարվելով կհամարձակի զկինն առնացի կերպարանոք դրսի տուն բերել և քաղմաց գայթակղության տեղի տալ, ուստի Հովսեփ եպիսկոպոս և այլք 'ի միաբանից կբողոքեն առ վարչություն, սրբազան պատրիարք այս մասին մի հանդիմանական գիր կուղղե տեղապահին, որ ակամա կստիպվի վարդապետի վեղարն առնուլ և ընդ ապաշխարության միակել չնա, մեր Աղթամար երթալո և մինչև վերադարձին դեռ առանց վեղարի կշրջեք հիշյալ խորեն վարդապետ:

10. Պողոս վարդապետ, այրի տնտես մի, որք զավակ գալով, մանկական հասակի մեջ 'ի շնորհս երեսաց և վաստակոց պառաւ տնտեսին վարդապետ կձեռնադրվի Հակոբ եպիսկոպոսի հրամանով, ինչպես որ Մամբրեն, խորեն և Գրիգոր դեռ պատանյակ գոլով խաչատուր եպիսկոպոսեն ոչ միայն վարդապետ կձեռնադրվին, այլ առանց ուսման և աստվածային գրոց հմտության ծայրագույն իշխանություն ևս կընդունին, ի ծաղր առնել սուրբ եկեղեցւոյ արարողության և ավանդության, քանզի որ տղա գոլով տակավին ուսանելո և խրատ ընդունելո կկարտին հառաջ կմատուցվին, զայլ ուսուցանել և խրատել, որոք բնավ բավականություն չաւնին և շունին ցարդ:

Հիշյալ Պողոս վարդապետ մարդավարութեն և քաղաքավարութեն իսպառ զուրկ է, բնթերցումն և ուսումն սորվելո կարոտ, պարագություն և վայրահաշություն սիրող, ժամու և աղոթքի ծուլ, առանց դատելո խոսող և շարունակ արտնջացող: Հակոբ եպիսկոպոս խորեն վարդապետի փորձեն տակավին չխրատվելով այս պատանի երիտասարդ հոխանակ խորեն վերակացու էր հաստատուի մշակաց վերա, ուստի մեք խորհուրդ տվինք Հակոբ եպիսկոպոսին, որ այլևս ոչ երիտասարդ և ոչ հասակավոր վարդապետներեն վերակացու չհաստատե մշակաց վերա, այլ աշխարհական հավատարիմ և ձեռնահաս անձ մի, զի գործ վերակացուին է շարունակ հայհոյել զմշակներ, ծեծել և բռնի աշխատացուցանել և այլ ինչ-ինչ գործոց պատաշել և պարապիլ, որք բնավ վարդապետության վայելուչ չեն, սակայն նա դարձյալ յորկամք հառաջ առարավ:

11. Հովսեփ սարկավազ, հասակավ պարթև և տարիք 50, սա Պյուպյուլի ձեռնասուն սարկավազ լինելով, նորա անագորույն սպանողաց

դեմ բողոք կհարուցանի նախ Աղթամարա վիճակի մեջ, ապա սրտի կսկիծին չդիմանալով կդիմեն 'ի Պոլիս 'ի պատրիարքարան և աղգային ատյաններու մեջ յուր հոգևոր հոր անպարտ սպանման համար կբողոքեն խաչատուր և Հակոբ հպիսկոպոսոց վերա, սաստիկ կզանգատի, թե նոքա են պատճառ Պյուլպյուլի կործանման և սպանման: Ուստի երբ կվերադառնա 'ի Աղթամար, Հակոբ հպիսկոպոս ոչ միայն ընդ ակամբ կհայի սարկավազ Հովսեփին, այլ հուզե իսպառ տարագիր առնել վասն արդարացի բողոքին, մեք տեսանք, որ սարկավազն վերջի անարգության մեջ ձգելով իբրև աշխարհական գործավորի մի կաշխատեցունի որ տարտեղի, կալի և այլ մշակական գործոց մեջ: Միաբաններեն շատեր կգավիին Հովսեփի սարկավազի վիճակի վերա, կառաջարկեին տեղապահին, որ խնայե անոր, հիշե նորա 30 տարվան հավատարիմ աշխատություն, ձեռնադրե զնա 'ի վարդապետ և կմեղադրեին զնա, թե ընդհանր պատանիք և երիտասարդք կձեռնադրեք և այս խեղճ կզրկեք, բայց նա զանազան պատճառներ հոտելով բնավ չէր լսեր: Բոլոր միաբանք Հովսեփի վարուց ուղղության, բարուց ժուժկալության, ընթերցանության և եկեղեցասիրության համար կը վկայեին, սակայն նա ոխակալութեամբ պատժել կամեիլով զնա՝ թող կուտար զնա երեսի վերա, մինչև որ հաւաստի և երթա կորնչի, բայց սարկավազն բնական հեղ և համբերող լինելով, տակավին կհամբերեր:

Վերափոխման տոնին մեք նարեկա վանք հանդիպելով Մշո սուրբ Կարապետի տնօրեն ժողովո հանձնարարական վկայականով երկու ընծայացուք մեզ եկան 'ի քահանա ձեռնադրվելու: Նարեկա վանից առաջնորդ Հովսեփի վարդապետ այն միջոցին վարչութենեն [հ]ուղվելով կպատրաստվեր 'ի Պոլիս գնալու և ընալ յուր հուշակավոր վանքի մեջ միաբան վարդապետ շունենալով, խնդրեց մեզմե ղՀովսեփի սարկավազն վարդապետ ձեռնադրել, փոխանորդության գործեր անոր հանձնել և երթալ 'ի Պոլիս, բայց մեք շուղեցինք. բնավ ձեռնադրելու հավանություն տալ՝ զանազան պատճառներ մեջ բերելով, բայց Հովսեփի վարդապետ, նարեկա գյուլի քահանայք և ժողովուրդը երկար ժամս սկսան սաստիկ աղաչել և ստիպել զմեզ, թե վանքիս ավերման պատճառ մի լինիր, մեր առաջնորդ Հովսեփի վարդապետ կերթա, մարդ մի չկա վանքս կառավարող և այլ բազում աղերսական և հորդարական բանս խոսեին, չորս անգամ խեղճ Հովսեփի սարկավազ բերին մեր առաջ ձեռնադրության պահպանիչ առնելու, չորս անգամ մերժեցինք, բայց հետո նոցա իսպառ թախանձանաց տված աղերսագրույն ակամա զիջանելով և ձե-

ռագիր առնելով, որ Հովսեփ սարկավազ Նարեկա մեջ մշտնջենավոր միաբան մնա, ապա ձեռնադրել հոժարեցա, հետ ձեռնադրության 'ի Աղթամարա միաբանից Հովսեփ եպիսկոպոս և լուսարար Հակոբ վարդապետ և այլ միաբանք Հովսեփ արեղային ուրախակցության եկին և լուրոր միաբանք ուրախացան Հովսեփի ձեռնադրության վերա, որ վեղար և որ հուլաթափ և սր այլ զգեստ խրկելով: Բայց միայն Հակոբ եպիսկոպոս տրտամած էր, զի կուղեր վասն բողոքին զխեղճ սարկավազն հուսահատության մեջ կորուսանել: Հովսեփ արեղայն Աղթամարա նախկին կաթողիկոսաց և եպիսկոպոսաց մոտավոր ազգական գոլով 'ի տղայութենն 15 տարի Նարեկա վանքի մեջ միաբան լինելով լուսարարություն կրնն, վանքին և Նարեկացիին սուրբ գերեզմանին, հետո Պյուլպյուլ կաթողիկոս օծվելուն պես անթր կերթա կծառայ և հավատարիմ սարկավազ կլինի, հետո նորա սպանման համար սաստիկ բողոքներ կրնն, հետո 'ի պատճառս բողոքման սաստիկ հալածանք և նեղություն կրկրն և հետ 15 տարուց սարկավազության 'ի 50 ամի կատարյալ հասակի մեջ հանկարծ բախտավորելով արեղա կձեռնադրվի, ինչպես ևրբեմն 40 տարվո աղջիկներ հանկարծ նոր հարս կլինին, ահա այս է համառոտ պատմություն 50 տարուց նորընծա Հովսեփ արեղային:

12. Հովսեփ եպիսկոպոսի սարկավազ Ստեփանոս, որ է 'ի Ալուր գեղջե, հասակավ երիտասարդ է Ստեփանոս սարկավազ, սակայն ուսմամբ, կրթությամբ և քաղաքավարութենն կատարյալ է, քերականության արհեստի, նամակադրության և երաժշտության մեջ բավական հաջողակ, որո հառաջագիմության և կրթության պատճառ նույն ինքն Հովսեփ եպիսկոպոսն է, սարկավազս այս բարուքն իբրև վարդապետն յուր հեզ, խոնարհ, առաքինի և եղբայրասեր է, բայց ազգասիրության մեջ տակավին վաթժություն չունի:

Աղթամարա միաբանաց համառոտ վարքագրութենն հայտնի կլինի, թն սոքա բնավ հմտություն և բավականություն չունին զվանքն բարեկարգելո և զվիճակային ժողովուրդն կառավարելո, հայրենիք, ազգություն, հայրենասիրության գաղափար տեղի ունեցած չէ սոցա սրտի մեջ, վասնզի օրինակի ուսուցչի հանդիպած չեն, ցավալի և շփոթ վացության մեջ կհարատենին, անբարոյականություն և չարիեն ավելի ինքնասիրություն տիրած է մեջ' րնին, ժողովրդյան հողեր և մարմնավոր կորստյան անփութ լինելով, միայն յուրյանց անձին շահ և օգուտ կմտածեն, բազում անգամ կրկնելով խոսեցա իրենց, թն պետք է որ յուրյանց գաղափար և հին դրություն փոխելով անձին կրթության և

ժողովրդյան հառաջադիմության ըստ ամենայնի հոգ տանին, բայց ես
 խոսեցաւ և ես լսեցի: Բազում անգամ հիշեցի միաբանության, թի ղի
 թե ազգ ձեր այս վիճակին տեղեկանա, ընտել երբեք ձեզ կաթողիկոս
 չի տար: Վասնդի դուք բնավ կաթողիկոս ունենալո ոչ հատկութուն
 ունիք և ոչ արժանավորութուն, ոմանք 'ի միաբանից, որ կաթողիկոս
 կխնդրենին, ոչ ալլ ինչ է յուրյանց նպատակ, բայց եթե եպիսկոպոս
 լինենն, հանուն կաթողիկոսի և 'ի ձեռն աղղեցության նորա ինչս բա-
 ղումս ժողովել 'ի ժողովրդենն և հարստանալ, քանդի ասեն՝ այժմ
 շեմք կարող բռնի և ստիսմամբ ինչս հավաքել, վերոհիշյալ 11 միա-
 բաններն, ըստ որում Հովսեփ ստեփանոսի միաբանեցալ Նարեկա վա-
 նից, երկուքն, այն է՝ տեղապահ Հակոբ եպիսկոպոս 'ի վերեն երեսս
 կուզե խաչատուր եպիսկոպոսի վերադարձն, քանդի կկասկածի, որ
 եթե անոր վերադարձ չհաջողի, ինքն հետ նորա ձեռնադրող և կամակից
 նորքսն ամբաստանության հետև իյնա, մյուսն շփոթի տուրակ մա-
 կանվանցալ Մխիթար վարդապետ կցանկա խաչատուրի հաջողութուն,
 ղի ունի ինչս բազումս, որով կհուսա, թե կարե ձեռնադրել եպիսկո-
 պոս, հիշյալ երկուքն հորաժամ կգրգռեն զհանդարտ ժողովուրդն Աղ-
 թամարա, հանրադրութուն ստորագրել կուտան և կխրկեն: Ղազար,
 Կարկապետի Հակոբ, Խարեն և Պողոս վարդապետք անտարբեր են, եր-
 բեմն մեկ կողմն և երբեմն մյուս կողմն կհակին: Հովսեփ եպիսկոպոս,
 յուր սարկավազ Ստեփանոս և փշավանցի Հակոբ վարդապետ ոչ զխա-
 խառնուն և ոչ Հակոբ եպիսկոպոսի հաջողութուն կխնդրեն, այլ արիշ
 մեկ արժանավարի հաջողութուն: Վերջապես, եթե Աղթամարս միա-
 բանք հորժամ չհարգորեն և չզրգռեն ղթեմական ժողովուրդն, թե պետք
 է, որ դուք Աղթամարս մեջ կաթողիկոսութուն հաստատ պահեք, ժո-
 ղովուրդն երբեք ջանադրութուն չունի վերստին կաթողիկոս վերահաս-
 տատել 'ի Աղթամար, այլ շատերն լսեցի, որք ասեին՝ ազգին մի կա-
 թողիկոս բավական է և ահա սուրբ էջմիածին 5 ամուր ճանապարհ
 հազիվ թե հեռի է մեզմե, թող մեզ պաշտպանութուն ընեն վեհափառ
 Գեորգ կաթողիկոս, բավական է մեզ: Բայց 'ի հնուց անտի հիշյալ
 միաբանք սովոր են ասել, թե ազգի հարազատ աթոռն Աղթամարս
 աթոռն է, թե էջմիածնա մեռոն ձեթեն իսպիլէ¹²⁰, մեր մեռոն 12 տե-
 սակ սուրբ և ընտիր ծաղիկներն է և առանց կրակի հի կեկի, ասս և
 այս տեսակ շատ մը ռամկական և պատրոզական առասպել բանյութ
 կխաբեն զպարզամիտ ժողովուրդն, ասել և գրել կուտան, թե մեք Աղ-
 թամարս մեջ կաթողիկոս կուղեմք և այլն:

Նախքան խաշատուր եպիսկոպոսի Աղթամար մտնալն տեղույն միաբանք դռնն այժմյան պես գիտություն և կրթություն չունին, այլ կիմ և Կոտուց անապատա միաբանաց նման գովելի վարք և ընթաց ունին և մասամբ իվք ճգնավոր կհամարվին, բայց եթե խաշատուր ոտք կդնե 'ի Աղթամար, բնական և անբնական անբարոյականություն մուտ կգտնե ողորմելի միաբանության մեջ, որ նախաեկիդն և օրինակ կլինի նախ խաշատուր և 'ի նմանն կուսանին այլք:

Անբարոյականության նոր ճարակ տալու առիթ կլինի ապա հիզանցի Հակոբ եպիսկոպոս, որ ուզելով ժառանգավորաց դպրոց հաստատել, քանի որք անհայտ և անմայր մանկունք ժողովելով ներսի կղզին կբնակեցուցանե, որով քանի անփորձ երիտասարդ վարժապետք անբարոյականության մեջ իյնալով կբամբասվին ժողովրդյան մեջ, ուստի Հովսեփ եպիսկոպոս և քանի ողջախոհ միաբանք բողոք բառնալով կստիպեն տեղապահն, որ դպրոց դրսի տուն հաստատեն և նորս տեսլալ, թե դայթակղություն օրրստօրե կսաստկանա հակամայրաց, կստիպվի դպրոց 'ի դրսի տուն փոխադրել, զի գայթակղության ոչ բարի համբավ տարածված էր 'ի Մոգո, 'ի Շատախ, 'ի Ռշտունիս և 'ի Հայոց Ձոր և մինչև անգամ այլազգաց մեջ: Այս մասին մեղադրեցինք ղՀակոբ եպիսկոպոս, թե ոչ ապաքեն դուք տեղյակ էիք փորձությունից սատանայի, ընդե՞ր ներսի կողմ ժողովեցիք այդ որք մանկունք, բամբասանաց և գայթակղության տեղի տվիք ձեր երիտասարդ վարժապետաց: 23 հոգի մեկ խաղկացալ մի կանոնադրություն տրատրաստեցինք վասն ժառանգավորաց դպրոցի բարեկարգության և հանձնեցինք տեղապահին 'ի գործադրություն: Հոգի մեկ կարգելույր երեքք դպրոց ներսի կղզին շտանել և մշտն խստիվ կարգելու 16 տարեկանն վար տգալք ընդունել 'ի վարժարան, զի մի լիցին քաբ գայթակղության կուսակրոն վարժապետաց և այլն:

Աղթամարա վանքն հայոց գավառներն միայն ինն գավառ թեմ ունի, որք են՝ Ա. Ռշտունյաց գավառի հայոց գյուղորեից մի մասն: Բ. Հայոց Ձորո գավառի հայոց ամբողջ գյուղորայք: Գ. Մողաց գավառի հայոց ամբողջ գյուղորայք: Դ. Շատախու գավառի հայոց ամբողջ գյուղորայք: Ե. Կորդվաց (այն է՝ Կարկառու) գավառի հայոց ամբողջ գյուղորայք: Զ. Կեցնա գավառի հայոց գյուղորեից մի մասն: Է. Սպարկերտու հայոց գյուղորեից մի մասն: Ը. Հիզնա գավառի հայոց գյուղորեից ամբողջն: Թ. Կորձեից գավառի միջի հայոց գյուղորեից մի մասն: Ժ. Նորեն Կորդվաց լեռներու մեջ հինգ հարյուր տան չափ թափսուական

հայք, որոց գյուղորեից անուն և բնակության վայր հաստատ կերպիւմ որոշված չէ տակաւին: Հիշյալ ինն գավառաց մեջ ըստ հավանական հաշիւ 4782 տուն հայ ընտանիք կբնակին: Ինն գավառաց մեջ թի որչափ տունք 'ի մարաց աղբէն կբնակին գլխավոր հարստահարչաց անուն, բոնությունից որքանություն և կերպեր սուչն Գ. գլխո մեջ համառոտիւ պիտի բովանդակեմք 'ի տեղեկություն ազգային վարչության:

Ա. Ռշտունյաց գավառ արդեն կից է Աղթամարա դրսի տան (որ է՝ Ախվանք), որո հարավոյն կողմն է, Ռշտունյաց դաշտի կես մաս Աղթամարա առաջ, իսկ մնացյալ կեսուչն երկարություն է չորս ժամ և լայնություն մի ժամ, դաշտ բովանդակ ջրաբբի և առաջին կարգի բարեբեր: Գավառի դիրքն և տեսքն հույժ սքանչելի և ախորժելի: Հայոց գյուղորայքն են՝ Ա. Փշավանք, տունք հայոց 'ի նմա 25: Բ. Բատականց, տունք՝ 30: Գ. Բախվանց տունք 15: Դ. Քարադաշտ տունք 10: Ե. Բողանիս 10: Զ. Հարբերդ 20: Է. Նոր գյուղ 50: Ը. Մոխրաբերդ 40: Իսկ նարեկա վանք, որ սուրբ էջմիածնա դեմ է այժմ, նորա գյուղորայք Ռշտունյաց մեջ են, Ա. Նարեկ 40 տուն: Բ. Փախներ 30 տուն: Գ. Վերին Սորին 8 տուն: Նույնպես սուրբ Թումայի Առաքելո վանք, որ սուրբ էջմիածնա կվերաբերի թեմին են: Ա. Գանձակ 20 տուն: Բ. Վառնց 15 տուն: Գ. Թիմար 20 տուն: Դ. Շատվան 12: Նույնպես սուրբ Հակոբ Մծբնո հայրապետի վանք, որ սուրբ էջմիածնա թեմն է, գյուղորայք են: Ա. Ընծակ 13: Բ. Բելու 100: Գ. Նանկանց 12: Դ. Յաղուն 14: Ե. Առանց գյուղ 10: Միայն Աղթամարա թեմի ամբողջ տունք 200 տունք են, 'ի բաց առյալ երեք վանքի թեմերին:

Սուչն գավառի մեջ 100 տան չափ թի քուրտ և թի տաճիկ բնակիչ կա, գլխավոր քուրտ գավառիս անվանի խան Մահմուտի եղբայր Դեվրիշ պէյն է և յուր որդին Կուլիխան: Գավառիս քրտաց հարստահարություն այնչափ սաստիկ չէ, ըստ որում վանա կառավարություն մերձակա լինելով թուլ շտար, որ հարստահարություն սաստկացունեն:

Բ. Հայոց Ձորո գավառ, Աղթամարա ճիշտ արեւելյան կողմն չորս ժամավ հեռի է վանքեն: Հայոց Ձոր մի գեղեցկատեսիլ դաշտահովիտ է, որ արեւմտյան կողմանէ Արտոսր լեռնեն, Ոստանո ավանեն և ծովու եղբերեն կերարծաղի դեպ 'ի արեւիք, երկարություն 6 և լայնություն երկու ժամ է: Բոլոր արտորայք բերրի և ջրաբբի, Անդղա գետ¹²¹ և Շամիրամա առուն¹²² այս դաշտահովտն կանցանի և մեծ մասն կոռոզանի: Կորսուաց լեռանց շղթայք թի Ռշտունյաց և թի այս գավառի հարավակողմն են, որք գեղեցիկ և հոտավետ հովիտներ ունին: Հայոց Ձոր

Կանա քաղաքեն երեք ժամ հեռի նորա հարավակողմն է: 35 հայոց
 գյուղ կրովանդակե յուր մեջ, որք են: Ա. Հաբանոց տունք հայոց ՚ի նմա
 35: Բ. Յորակոնց 10: Գ. Թրքաշեն 10: Դ. Մարգս 10: Ե. Սպիտակ վա-
 նից թաղ 8: Զ. Բլրենց 30: Է. Քերծ 40: Ը. Կըղլլբաշ 10: Թ. Յիրշ 8: Ժ.
 Խոսպ 15: Ժա. Վեթին Բժնկերու 10: Ժբ. Կղզի 20: Ժգ. Խառնորտկեն 6:
 Ժդ. Հանկշտոնց 20: Ժե. Յիրեմեերու 20: Ժզ. Յորտինց 15: Ժէ. Խեթ 10:
 Ժը. Հընդստան 20: Ժթ. Նար գեղ 40: Ի. Աստվածաշեն 20: Իա. Ոշխա-
 րենց 8: Իբ. Բերդակ 30: Իգ. Հավալոն 50: Իդ. Սեակրակ 5: Իե. Գիլպա-
 լասան 2: Իզ. Արտամետ 100: Իէ. Սուրբ Վարդան 10: Իբ. Խուռգոմ 20:
 Իթ. Քեռշկ 10: Լ. Իշխանեգոմ 20: Լա. Մաշկակտակ 40: Լբ. Յոնգղ 50:
 Լգ. Քարավանց 4: Լդ. Դեմ 70: Լե. Մուլք 6: Ընդ ամենայն տունք հայոց
 780:

Թե Հայոց Ձորո սահմանագլուխք և թե մեջ տեղեր 650 տուն այլ-
 ազգիք կրնակին, 300 տուն տաճիկ կրնակին Արտամետ ավանի մեջ և
 զանազան տեսակ բարոյական և նյութական վնաս կհասուցանեն Ար-
 տամետու հայոց հարյուր տուն բնակչաց, հայք դոգ թե կես գերի կհա-
 մարվին այլազգյաց: Հայոց մեծագույն մասն նոցա ծանր առկոսի ներքե
 ճնշված և հարստահարված են: 50 տուն քուրտ աղքեն կրնակին Հայոց
 Ձորո գյուղերու մեջ, սակավաթիվ լինելով սակավ նեղություն կուտան
 հայոց: 300 տուն քուրտ կրնակին Ոստանո գեղեցիկ ավանի մեջ, որ
 երբեմն շահաստան էր Արծրունի անհարազատ թագավորաց: Տեղույս
 քրտեր սաստիկ կրոնամոլ և հայատյաց լինելով, երբեք ընտանեաբար
 և մտերմաբար չեն վարվիր հայոց հետ, ունին քանի թեքիններ և 60-են
 ավելի ֆեխներու խումբ մի, որք շատ անգամ ամառագույնյամբ կառ-
 րին և եկեղեցի կողոպտող Հիդնա ֆախիններուն կամակից և ընկերա-
 կից են, սոքա են, որ դքրտեր կզրդոնեն հայոց դեմ ատելությամբ և
 խստությամբ վարվելով հարստահարել:

Գ. Շատախու նահանգ Աղթամարեն 8 ժամ հեռի դեպ արևելյան
 հարավ և Վանեն 12 ժամ դեպ ՚ի ուղղակի հարավ, Տիգրիս գետի եզերք,
 Կորդուաց լեռանց մեջ, խոր ձորակի մեջ, ունի յուր դիրք: Հովիտ գետի
 ընթացքի հետ կձգվի արևմուտքեն դեպ ՚ի արևելք: 36 հայոց գյուղեր
 կալարունակե յուր մեջ, որք են՝

Ա. Շատախու թաղ 150 հայոց տուն: Բ. Շատախու Ագարակներ
 (այն է՝ մազրաներ) 10 տուն: Գ. Արուսկե 4: Դ. Պաշկ 7: Ե. Ոգիս 6:
 Զ. Յադինգոն 8: Է. Վախրով 10: Ը. Յագրուս 5: Թ. Քրմենց 4: Ժ. Պա-
 ղոյեանց Մզրեն 3: Ժա. Պասպոր 6: Ժբ. Ծիծանց 11: Ժգ. Զնուկ 6: Ժդ.

Յանինց 7: Ժե. Կաղալի 30: Ժղ. Սաղ 5: Ժէ. Կաճևտ 70: Ժը. Խումար 8: Ժթ. Արտողյւմոց դեղ 3: Ի. Սարկիտ 6: Իա. Արմիշատ 12: Իբ. Թողվանց 5: Իգ. Յիգի 10: Իգ. Ծուղ 5: Իե. Բուս 6: Իղ. Յաշկանց 4: Իէ. Սըվտիկի 20: Իբ. Շահրուր 7: Իթ. Մուսկումեն 6: Լ. Նառ 3: Լա. Վերին Դարենց 6: Լբ. Ներքին Դարենց 4: Լգ. Յառեղ 10: Լդ. Կահնամիրոն 4: Լե. Շիտան 20: Լղ. Կաշաշիղ 20: Ընդ ամենայն տունք հայոց 501:

Շուրջ երեսուն տարի է, որ Շատախու հայեր չկրնալով դիմանալ սաստիկ բռնութեանց և հարստահարութեանց, հետզհետեւ դադրեցին աստ-անդ, մի մասն 'ի Վանա քաղաքն և մեծ մասն Վանա գյուղեր և հեռավոր տեղեր և մինչև 'ի Ռուսաստան:

Շատախու ամբողջ հայեր մի բնածիր սքանչելի աղնվություն և սրամտություն ունին, որ զոգ թե հազիվ ուրեք գտանի, բոլոր բարե-թաշտ և ընկերութեան մեջ հավատարիմ ջանասեր և աշխատասեր թե արբ և թե մանավանդ կանայք յուրյանց լեռնամեջ վայրեր շատ կսիրեն և անկե բաժանվել մահ կհամարեն, շալ գործելո մեջ բավական ուշիմություն և հոռաջադիմութեան ունին: Ընդարձակ հող չունենալով մեծագույն մասամբ շալ կգործեն և կվաճառեն, իսկ կանայք շատ լավ պրտի մանած կմանեն:

Շատախու թաղի մեջ միայն մասնավոր դպրոց մի ունին, որ 30-[ի] չափ տղայք հասարակ ընթերցմունք կուսանեն: Եթե Շատախու տղայք կարգավորյալ դպրոցի մեջ կրթվին, մեծագույն մասամբ Դավիթ Անհաղթ փրկիսփաւ կգառնան:

Շատախցիք քրտաց մեջ խառն լինելով հայոց բառերու ամբողջություն և լեզվի կանոնավորութեան ձեւերն են, ուստի բաց 'ի Վասպուրականի հայերեն, ուրիշ տեղի հայեր խիստ դժվարութեամբ կհասկանան նոցա լեզվի ծամածուռ արտահայտութեան և խոսակցութեան, հայոց բառերու զորս մասն քրտերէն առած են, երեք մասի բառերն խեղաթյուրելով կրճատած և ալլափոխած են: Տարակույս չկա, թե դըպրոց և ուսումն միայն կարե սոցա բառեր և խոսակցութեան կանոնավորել, զտել և մաքրել: Որչափ արտասանութեանք ծամածուռ է, սակայն, աշուտամենայնիւ, առաջին աստիճանի արագախոս և ճարտարաբան են:

Վարուց կողմանե կրնան մաքրակենցաղ ասվիլ, զի ընտանյաց բարոյականութեան պահպանելու մեծ փուլթ ունին, բարուց կողմանե սիրելի հատկութեան ունին, կամքերնին անհողողող և անվեհեր: Եթե կառավարութեան ուժ տա իրենց, կարող են զինուրդ զիրենք պաշտպա-

նիլ հարստահարչաց զեմ, զի զենք գործածելու մեջ բավական քաջություն և վարժություն ունին: Յավալին այն է, որ այս պատվական ժողովուրդ ուսումնարան և ուսյալ եկեղեցական շունին, որ զիրենք քաջալերեն և մխիթարեն, ժողովուրդն առհասարակ մեծ պատիվ կընծայե եկեղեցականաց, ժողովարար կղերք մեծ գոհունակությամբ կվերադառնան այս գավառեն, առատ նվեր կուտան Աղթամարա վանքին:

Շատախու հահանգի մեջ հաղիվ 200 տուն քուրտ կան, որոց բռնավոր աղայք սոքա են: Ա. Մահմուտ աղա: Բ. Ալի: Գ. Օսման աղա: Դ. Հասան աղա: Ե. Ավտո, սա Թողվանց գյուղ հափշտակելով 7 տուն հայեր բռնի դուրս հանեց և գյուղի հողեր հափշտակելով յուրացուց: Զ. Աշկուպ աղա: Է. Գուլմահմուտ աղա, որ անցյալ տարի իբրև ավազակապետ լեռներ քաշվելով շատախցի հայոց 20 հատ ջորի հափշտակեց և պարսից մեջ տանելով ծախեց: Ը. Մուստաֆա և նորա եղբայր Հասան աղայք: Թ. Շարաֆ աղա: Ժ. Ապտահման աղա:

Վերոհիշյալ Մահմուտ աղայն և յուրայինք դմահտեսի Մանուկն սպանեցին, մահտեսի Սարգսի աչք հրացանով հանեցին: Մահմուտ և Ալի աղայք Կաճետու և Կազալի գյուղերու հողեր յուրացուցին, սոքա ծածուկ դրամ կառնուն հայերեն, գող ունին և գողություն ընել կուտան, հայոց կանաց վերա բռնաբարություն կընեն, հիշյալ պեյեր անուն տալով Ալի անուն քուրտի մի ձեռքը զշարությունի որդի Կարիսլ 25 տարվո երիտասարդն սպանել տվին, Յադրվան գյուղի մեջ Պաշոյի 13 տարվո կույս աղջիկ բռնաբարեցին, բայց երբ վերահաս եղան, թե հայք յուրյանց բռնաբարության գործն իմացան, զաղջիկն խեղդեցնելով, հրատարակեցին, թե աղջկան ծնողքն սպանած են: Վերոհիշյալ բռնավոր պեյեր սովորություն ըրած են հայոց դեզեր վառել տալ, երբոր հայոցմենն ուզած բան չհաջողին առնուլ: Մնացյալ 200 տուն քուրտեր իրենց աղաներուն հետեկելով՝ ամեն տեսակ բռնություն կրանեցնեն հայոց վերա, վասնզի քրտեր զենք ունին, իսկ հայեր չեն կարող զենք բանեցնել, բռնավոր ապստամբաց վկայություն կառավարության առջան կընդունվի, իսկ հայոց՝ ոչ:

Թե Շատախու քուրտ աղաներ և թե ուրիշ կողմի բռնավորներ, մի մասնավոր վրեժխնդրության հոգի ունին այն հարուստ հայրնորի երեվելի հայեր սպանելու և գող թե այս քսան տարվան միջոցին Մարաստանի կողմեր բնակյալ ազգասեր և ազգապաշտպան հայերու վերջ հասուցին, որո տուն ավար առին, որո ինչք հափշտակեցին, որո անձն

սպանեցին: Բայց աղլաւնաս և մատնիշ հայոց բնավ չուղեցին վնաս հասցունել, դանոնք իրենցմէ համարելով:

Շատախցի հայք շատ անգամ յուրյանց հարստահարողաց դեմ բողոքեցին, բայց փոխանակ հարստահարություն թեթեւեղութեամբ ծանրացավ ձեռք բռնաւորաց նոցա թիկանց վերա, ուստի այժմ զոգ թե մասամբ իվիք անձնատուր լինելով բռնաւորաց, այլևս չեն համարձակիր հայտնապես բողոքել նոցա դեմ, զի մահ և կորուստ սպառնացած են բողոքողաց, ինչպես որ քանի երեւելի հայ բողոքարկուր սպանեցին, որով սարսափ բաղմաց սրտի մեջ սաստկացուցին:

Դ. Մոզաց գաւառ Աղթամարեն 7 ժամ հեռի ճիշտ դեպ 'ի հարավակողմն և վանեն 16 ժամ հեռի, փոքր-ինչ շեղված դեպի հարավային արեւմուտք: Տիգրիս[ի] մի ճյուղի վերա Կորգլայ բարձր լեռանց ծործորներու մեջ ունի յուր վայելուչ դիրք: Երկիրը ընդարձակ դաշտեր և հողեր չունի, փոքրիկ արտեր ունին լեռանց կողքերու վերա, որք վեց-կիով և փայտատու կմշակեն, Մոզաց մեղր գովելի է ամեն տեղ:

Հայոց զեղերեն այժմ 48 գյուղ կալարունակի յուր մեջ, որք են: Ա. Թառ, հայոց տունք 20: Բ. Պուրանդ 6: Գ. Պուլենց 30: Դ. Կինկոն 35: Ե. Սուն 25: Զ. Շանժիկ 4: Է. Փեսավանք 3: Ը. Գոմեր 25: Թ. Կիտրիս 25: Ժ. Յակրվան 15: Ժա. Յիր 3: Ժբ. Թադս 4: Ժգ. Պրտնուկ 5: Ժդ. Սեպ 20: Ժե. Սպկանց 15: Ժզ. Կոռնդս 10: Ժէ. Տամանց 15: Ժը Մառտանց 5: Ժթ. Մազնի 2: Ի. Թառամաղ 3: Իա. Ամիս 25: Իբ. Խրիպ 20: Իգ. Թառարիս 20: Իդ. Մափանց 10: Իե. Հառնանց 20: Իզ. Կայթանց 25: Իէ. Լորյանց 15: Իը. Հոնենց 26: Իթ. Հասկնճառս 13: Լ. Շեն 8: Լա. Փետատեղ 6: Լբ. Անապատ 5: Լգ. Խաղաբլուր 10: Լդ. Յաղմառս 3: Լե. Յաղին 30: Լզ. Նորովանս 10: Լէ. Կասր 6: Լը. Հորիճանց 18: Լթ. Կառկիճանց 20: Խ. Հառինճ 15: Խա. Տեմկառ 10: Խբ. Քաղաքի թաղի 25: Խգ. Արրահամենց թաղ 30: Խդ. Անծողանց թաղ 11: Խե. Դաշտի թաղ 25: Խզ. Լճան 10: Խէ. Մատականց 7: Խը. Խաղենց 6: Ընդ ամենայն տունք հայոց 696:

Մոզաց գաւառի մարդկանց վերա մի բնական ազնվություն կիւայլի, յուրյանց իշխանական կերպարանք և գեղեցկություն հայտնապես կատարեցան, թե սոքա են թոռունք այն արեւելյան մոգուց, որք այս գաւառեն տեսին զաստղն մանկացյալ աստված որդվոյն և զնացին երկրագունել նմա: Կապահեն մոգվոց և յուրյանց հայրենի բոլոր ավանդությունք: Կսիրեն մեծություն և իշխանություն, հույժ մարդասեր և բարեբարո մարդիք են. անվանց մեջ ամենեն ավելի Մելիք և Մելքոն

անուաններ կղնեն տղայոց վերա, մանավանդ հարուստներ և ազնվականներ: Սուր միտք, սուր դատողություն և բնական տրամաբանություն ունին յուրյանց պերճ և վեհանձն խոսակցության մեջ, ուսման արտաքու կարգի հետամուտ և փափագող են, սոցա լեզուն շատախցվոց լեզուեն ավելի մաքուր է, թե սոքա և թե շատախցիք 12—14 և 15 տարուց տղայք կպսակեն, պարկեշտություն հույժ սիրելույն աղագավ:

22 տարի առաջ Վանա առաջնորդ հանգուցյալ Գաբրիել հպիսկոպոս փութաջան խնամով մի դպրոց բացավ մոզաց մեջ, այդ ազնիվ և սրամիտ ժողովուրդ դաստիարակելու և տեր Դավիթ քահանա մի ՚ի նույն գավառեն վարդապետ հաստատեց և Փութկի սուրբ Գևորգ վանքի 30.000 դուրուշեն ամսական կապեց վարժապետին: Հետ ննջման Գաբրիել հպիսկոպոսի, դպրոց երեսի վրա մնաց, վասնդի Աղթամարա միաբանք այլևս փութ չտարին: 3 տարի առաջ մոզացի Ղազար վարդապետ կրկին դպրոց վերահաստատեց, բայց վարդապետ, ինչպես երկրորդ գլխո մեջ բացատրեցինք, Աղթամար դառնալեն զինի իսպառ խանդարեցավ դպրոց:

Աղթամարցիք ազգ խաբելով Փութկիի մուխաթան յուրացուցին, ու ծրուսաղեմի սուրբ Հակոբա վանքի դպրոցի նման մի ուսումնարան բանալով վիճակին ուսումնական քահանա և վարժապետ հասուցանեին, սակայն 18 տարի մուխաթան առնելեն հետո տեղապահ Հակոբ հպիսկոպոս 2 տարի առաջ մի դպրոց բացավ Աղթամարա մեջ, քանի որ և անսխիտան տղայք ժողովելով յուր միաբանության անբարոյականության պատճառ հղավ և ասկե մի ամիս առաջ վարժապետ նշան տրտաքսվորեց և տղայք ցրվեց:

Ուստի, եթե աղգային վարչություն գավառացի աղգայնոց բարեբարություն կուղե առնել, պետք է], որ Փութկիի 20.000 դուրուշ եկամուտով թե մոզաց, թե Կարկառու և թե Սպարկերտու հույժ աղքատ և հարստահարյալ գավառաց մեջ 10 հատ դպրոց բանալ տա, ապա թե ոչ այնքան դուժար դրամ հումալետս կվատնվի Աղթամարո տեղապահի և միաբանաց ձեռք, որք այսքան տարի յուրյանց վանքեն և երկու տարվան դպրոցեն ոչ մի քահանայացու և ոչ մի վարժապետացու կրցան հասցունել և ոչ այսուհետև կարող են հասցունել:

Մոզաց գավառի մեջ 300 տուն քուրտ կա, որոց բռնակալ և հարստահարիչ պեյքերու անունք են: Ա. Ավտալ պեյ, որ Փութկիի սուրբ Գևորգի աշխարհական վանահայր երեկի Զեթոն սպանեց: Բ. Շիթի պեյ: Գ.

Սուրհման պէլ: Դ. Շարաֆ պէլ: Ե. Թառամ աղա: Զ. Ամր աղա: Է. Հզեր աղա:

Մոզայ պէլեր և աղայք թե հայտնի և թե ՚ի ծածուկ զհայեր կապանեն և սպանել կուտան, պիւլեր յուրջանց ազարակներ և արտեր բռնի և առանց ինչ վարձուց հայոց վարել, ցանել և քաղել կուտան: Պիւլեր զհամարչուն մեր հայ հղբայքը իբրև սարուկ ճորտ համարելով ոչ միայն ամեն տեսակ ծառական գործոց մեջ ձրի կաշխատեցուցանեն, այլ յուրջանց բռնաւորական կամքն ուղած միջոցին որչափ դրամ կամենան ՚ի նոցանե կառնին: Հայոց ձեռն եղած բոլոր արտորայք յուրջանց համարելով իճարոց¹²³ կառնին: Հայոց ձեռն եղած վաղեմի հոգեր բռնի և խորամանկ հնությունք յուրջանց վերա թափի րնել կուտան՝ հայոց պարեկելա կանայք կրճարբարեն:

Հիշյալ բռնակալ և բարբարոս պիւլեր հայեր իբրև անասուն համարելով գրամով յուրջանց մեջ իրարու կծախեն, սոլն գերեվաճառություն ոչ միայն Բենգիմաթեն առաջ հայտնապես ՚ի գործ կզննին, այլև մինչև 1373 ներկա թվականս դեռ սոլն գերեվաճառություն կշարունակեն՝ ընդգեմ մարդկային օրինաց և իրավանց, ընդգեմ տիրության կամաց և արտոնությանց:

Պիւլեր զմոզայի հայոց վերա սոսկալի բարբարոսություն և բռնություն ՚ի գործ զենելով այնչափ սաստիկ երկչուղիւ պաշարւած են, ուստի աշխարհ անհնարին հարստահարությունից դեմ բնավ երբեք չեն համարձակիր հատչան կառավարության բողոքել, վրեժ կամ զթություն հալցել, չեն համարձակիր հայեր մինչև անգամ խոստովանաբար յուրջանց ցաւ հայանել, զի կկասկածին գուցե պիւլերու ականջ հասնելով փոխանակ ցաւեն թեթևանալո յուրջանց կյանքին և քաղցր արեւն զբրկվին:

Հայոց աշխարհ ողբերցի վերա այնչափ չեմ զարմայեր, այլ զարմանալով կտարակուսիմ, թե ինչպես մինչև ցարդ ՚ի Մոզս տիրության կողմանե պաշտոն վարող զաշխարհներ աշոք իսկ տեսնալով աշխարհ բաղմադեմի հարստահարությունք հայոց վերա, մանաւանդ գերեվաճառություն, տակաւին չեն ուղած բողոքել Վանա բզեշխաց, Կարնո բարձր կուսակալաց և նույնիսկ օգոստոսապառ տիրության:

Այս միայն ակնհայտնի կերի աշմ, թե ՚ի Մոզս պաշտոնաւոր զաշխարհներն ոմանք պիւլերն կլտխան, ոմանք կկաշառվին, ոմանք հարստահարությունից մատին գաղանի կբնկերանան բարբարոսաց, ոմանք ևս զբրիտոսնյայս ՚ի սրտե ատելով կթուլտորեն պիւլերուն և

քրտերուն, որ դամենայն ինչ հայտնի գործեն, որպեսզի հայեր Հայաստանն հետզհետե բնաջինջ լինին և կորնչին երթան:

Արդեն թե Մոզայ և թե Շատախու նահանգի հայոց մեծ մասն 25 տարվան միջոցին չկրնալով դիմանալ այսպիսի հարստահարությանց, թողին յուրջանց հայրենի բնակություն և գալթաղկեցին այլ և այլ գավառ, մի մասն ՚ի Վանա քաղաք և ՚ի դյուզնորայս և մի մասն մինչև ՚ի Ռուսաստան: Այս գավառաց մեջ անձին պատվո և ընչից ապահովություն չկա, ով որ ասե կա, նա հայտնապես տերություն և ազգ կիրարե, ով որ ասե կա տերության, ազգին թշնամի է, ով որ ծածկե, չհանե տերության և ազգին անհավատարիմ է, ով որ հայտնե տերության և ազգին հավատարիմ լինելով մեծ ծառայություն կատուցանե, ուրիմն պկաք է, որ հայտնենք տերության և ազգին:

Ե. Հիզնա գավառ, որ Աղթամարա հարավայլին արեմուտք 4 ավուր միջոց հեռի է ՚ի նմանե, 5 ավուր ճանապարհ հեռի Վանեն դեպ արեմուտյան հարավ, 8 ժամ հեռի Բաղեշ քաղաքեն դեպ ՚ի արեւելք: Հայոց գյուղեր Հիզնա լեռնադաշտակի, յերանց ստորոտ և հովիտներու մեջ ջինված են, երկիր դինեբեր և արգավանդ է, բոլոր հայեր երկրագործությամբ կպարապին:

Հիզնա գավառ այժմ հայաբնակ 42 գյուղ ունի յուր մեջ, որք են: Ա. Խարխոց և տունք հայոց որ ՚ի նմա 30, Բ. Խաւկիս 25: Գ. Խածուս 10: Դ. Պախուր 20: Ե. Կատինուկ 20: Զ. Վերին Պախուր 20: Է. Ներքին Պախուր 18: Ը. Համ 8: Թ. Պոռշենց 20: Ժ. Մանտոյանց 8: Ժա. Փասր 6: Ժբ. Պեսոյանց 6: Ժգ. Անապատ 15: Ժդ. Եղունց 10: Ժե. Նորշեն 20: Ժզ. Տի 50: Ժէ. սբ. Խաչո գյուղ 30: Ժր. Լի 20: Ժթ. Հոռ ճոր 15: Ի. Տարոնց 15: Իա. Բրոնց 20: Իբ. Խուփ 18: Իգ. Խսպան 7: Իդ. Հեղու 20: Իե. Միջա 2: Իզ. Ներքին Կարասու 20: Իէ. Վերին Կարասու 30: Իր. Ուրանց 50: Իթ. Բնժան 6: Լ. Կութ 30: Լա. Ըստուս 10: Լբ. Խաչուկ 10: Լգ. Հիզան 13: Լդ. Միջին թաղ 10: Լե. Փալասոր 10: Լզ. Բեդզակ 10: Լէ. Փաստ 100: Լր. Սորի 50: Լթ. Կապան 15: Լս. Կարաւանիս 15: Խա. Խարխեր 80: Խբ. Շեն 50: Ընդ ամենայն տունք 926:

Հիզնա գավառի հայեր երկար միջոց առան(ց) խնամաց և պաշտպանության մնալով հայկական ձիրքեր և հատկությունք մոռցած են, քրտաց ձեռքի ներքե ճնշվելով և նոցա հետ ընդմիշտ կենակցելով, մասամբ իվք նոցա վարք, բարք և բնավորություն իբրեւ կկամուտ ընդունած են, սատոխկ նախանձ և անմիաբան են, իրար չբաշխով ստրուկի

ձերսպարանք առած են, բավական ուշիմ և աշխատասեր մարդիկ են, սակայն խարդախ և խաբեբա են: Ուսման ընդունակ կերեին, սակայն լուսումնասիրութիւնն շատ հեռի են:

Այս դավառի 42 գլուղի մեջ ոչ դպրոց կա և ոչ դպրոցի գաղափար դեռ ծնած է, սուրբ խաչ անունով մի երեւիլի վանք ունին: Այժմ յան վանահայր, Աղթամարա միաբան 22 տարու երիտասարդ վարդապետ, ուսմանն բնավին դուրի, երբեք ուսուցանելու և քարոզելու բավականութիւն չունի, սաստիկ պճնասեր և դինեմոլ է: Արտաքու կարգի կկեղեքն վժողովուրդն, որք քանիցս բողոքներ բարձին տեղապահ խիւանցի Հակոբ եպիսկոպոսին, սակայն նա յուր հայրենակցաց ծայնին չլսելով թող տվալ, որ այդ ցոփակցաց վարդապետ տեղապահ հայրենիք կեղեքն, որ յուր 7-ամյա տեղապահական իշխանութեամբ դռնն մի դպրոց չբացաւ յուր հայրենյաց դավառի մեջ, որ թերեւ հասարակ ընթերցմունք սորվեին մանկունք:

Հիլնա դավառի մեջ բարոյականութիւն և մարդավարութիւն այնքափ հարգ և պատիւ չունի, կկեղեցականք տգիտութեամբ վարակած բավական չեն վժողովուրդն հոգեւորապէս մխիթարել և կառավարել:

Հիլնա դավառի մեջ 1500 տան շափ քուրտ բնակիչ կա, որոց գրեթե ամբողջ են անվանի շխա ճալալետին և յուր հղբայրք, որք այժմ Վրացական խիլնա Պեյաթի մեջ, ուր Մուրադ անունով հայտնի տուն բռնի հափշտակելով բնակած է մեջ: Սոքա վերջին ծայր կրոնամով լինելով հայութեան և քրիստոնեւթեան անհաշտ թշնամի են: Երեք թեքն ունի յուր իշխանութեան ներքո, որոց մեջ 300-են ավելի ֆախիք կրեական: Եւսի բստ յուրյանց նախնայց հնամանդ սովորութեանց կուսուցանեն աշակերտելոցն ընթերցմունք, յուրյանց կրոնից պաշտպանութեան տաքածումն և բերանացի ավանդական շատ տեսակ պատվերներ, այն է՝ հայոց վերա բռնանալ, ինչք կողոպտել, կկեղեցիք և վանորայք ավար հարկանել, սրբութեան սպասներ փշրել, խորտակել, քրիստոնեայք յուրյանց կրոնքին հրավիրել կամ բռնի հավատքեն մերկացնել, ամենայն ինչ կերպ վնաս հասուցանել քրիստոնեից և մեղք չհամարել, քրիստոնեից հետ ընտանեբար և բարեկամաբար երբեք չկենցաղավարել: Վերոգրյալ պատվերներն նախ շխա շատ անգամ անձամբ ի գործ դնելով քործնական օրինակ կլինի աշակերտելոց:

Եւսի զհայեր և աղքատ քուրտեր կեղեքելով մեծ հարստութիւն Զեռք բերած՝ 300 աշակերտք ինքն կկերակրեն, թող զայս 1000-են ավելի աշակերտ ունի, խիլնա դավառն մինչև Ոստանա դավառ և Մարաս-

տանի կես սահմանաց ֆախիք նորա իրավասության ներքև են, ամենուն պատվեր և պատվոտ աստիճաններ կուտա, զոր ինքյանք թորիք անվանեն, ֆախիք շեխի հրամանեն դուրս երբեք գործիմ՝ չեն ձեռնարկեր, ուստի նորա հրամանով զանազան գավառներ կերթան, թե հայտնի և թե գաղտնի գողութուն կրնին, ով որ հաջողի հայոց վանք կամ կեղեցի կողոպտել, շեխեն մեծ պատիվ և աստիճան կընդունի իբրև աստծո հաճոյակատար կամացն աստծո, իսկ որք ծուլ են ավազակության մեջ, անպատիվ կլինին առաջի շեխին:

Թե խիղնա և թե Մարաստանի շատ քրտեր հիշյալ շեխ Ճալալեփաշին իբրև մարզարե և իբրև յուրյանց մարզարեի հաջորդ կընդունեն, ուստի արտաքո կարգի կպատվեն և կմեծարեն զայն: Հիղնա երկրի մեջ որչափ հարուստ հայ կար, սպանել տվավ և ինչքեր հափշտակեց, 30-են ավելի հայոց գեղունի կանայք և օրիորդ բռնի հափշտակել տալով մահմետական դարձուց, սա Մշո սուրբ Հովհաննու հարուստ վանք, նույնպես Հոգվոց վանք կողոպտել տվավ, սա անգադար յուր բռնությունք՝ ի գործ կդնէ՝ առանց պետութենեն ակնածելու:

Հիշյալ շեխի վերա թե հիզանցի հայք, թե ազգային պատրիարքարան սաստիկ կերպով քանիցս բողոքեցին, սակայն երբեք ըստ արժանավույն մի պատուհաս չկրեց գոնե վասն զգաստության, ամեն ժամանակ Հիղնա հայք բողոքեցին, թե շեխ հայոց վերջ բերավ, բայց տակավին նոցա բողոք լսելի չեղավ: Ուստի շատ հայք հավատքե եղան, շատեր աղքատացան և շատեր երկիր թող տալով ուրիշ կողմեր դալթական գնացին, իսկ շատեր դեռ համբերելով կսպասեն աստծո օգնության և տերության պաշտպանության և ազգի հզոր բարերարության, քանզի հայք իբրև զազգն Իսրայելի գերի եղած են այս նոր փարավոնի ձեռք:

2. Կեցան Աղթամարեն 2 օր հեռի դեպ ՚ի արևմտյան հարավ տեղված, 3 օր հեռի դեպ արևմտյան հարավ, Բաղեշեն 2 օր հեռի դեպ ՚ի արևելք Կորդուաց լեռանց ծործորոց մեջ ունի յուր դիրք, ուր առաջ հայոց մեծ բաղմություն կընակեր, բայց հարստահարութենեն մաշվելով սպառվելով այժմ քան[ի] գյուղ հայք մնացեր են, որք են:

Ա. Սպոն, ուր այժմ 10 տուն հայք կընակին: Բ. Կանճառու 15: Գ. Ռուպուս 10: Դ. Քարվակ 6: Ընդամեն տունք հայոց 41:

Կեցնա գյուղորեից 15 քրտարնակ են, որոց մեջ այժմ 300 տան չափ բռնավոր քուրտեր կընակին, որոց զլիսավորք են Կեցնա պելի գերդաստանի պայազատք, որք վաղուց ՚ի վեր իբրև ինքնընտիր գավառին

աղավառատեր էին և ինքնակամ կիշ[խ]երն գալառի վերա: Հիշյալ դեր-
դաստանեն այժմ մնացյալք են: Ա. Մահմատ պեյ: Բ. Համիտ պեյ: Գ.
Շեխի: պեյ: Սոքա յուրյանց հարց և հավուց նման Կեցնա հայոց վերա
սաստիկ և սոսկալի բռնություն բանեցնելով միշտ հարստահարեցին
որով հայոց շատ գյուղեր ավերակ և անմարդաբնակ դարձուցին, զի
հայերեն զոմանս կողոպտեցին, զոմանս հալածեցին, զոմանս սպանե-
ցին: 25 տարիեն սկսյալ մինչև ցայսօր հայեր շատ անգամ պեյերու
բռնությունից դեմ թե 'ի Բաղեշ, թե 'ի Մուշ, թե 'ի Կարին և թե 'ի Պոլիս
բողոքեցին կառավարութեան, սակայն կառավարություն իբրև թե չհա-
վատալով բողոքարկուից թող տվավ զպեյեր նախնի բարբարոսությու-
նից մեջ, որով Սմայոն գյուղ, որ հառաջն 30 տուն էր, այժմ ունի 10
տուն հայ: Սորվանք, որ քանի տարի առաջ 10 տուն էր, այժմ 1 տուն
հայ չունի յուր մեջ, Բերդակ 7 տուն էր, այժմ Կեցնա շեխու աղարակ
է դարձեր: Պեթամ գյուղ 7 տուն հայ ուներ, շեխ 7 տուն մեկեն հալա-
ծելով բռնի հողերուն տիրեց:

Փարսածա նահանգի մեջ 12 հայաբնակ գյուղորայք կային, Մահմատ
պեյ միջի բոլոր հայեր հալածեց, սպառեց և քրտեր բերելով 12 գյուղի
մեջ բնակեցուց:

Է. Սպարկերտ Աղթամարեն 2 օր հեռի դեպ արևմտյան հարավ
Վանեն 3 օր հեռի դարձյալ արևմտյան հարավ Կորդուաց լեռանց մեջ
տունի յուր դիրք: 20 կամ 22 հայաբնակ գյուղորայք կայարունակի յուր
մեջ, որք են՝ ա. Ծաղվան տունք հայոց 30: Բ. Սեքար 15: Գ. Հողանդ
20: Դ. Վերին Հուրուք 25: Ե. Վերին Կուտենց 35: Զ. Ներքին Կուտենց
25: Է. Բաղինց 25: Ը. Լըզվան 15: Թ. Դաշտ 10: Ժ. Տոսու 24: Ժա. Տա-
յաս 10: Ժբ. Կեղիս 25: Ժդ. Տանծիս 15: Ժդ. Ներքին Հուրուք 30: Ժե.
Տըվաշուս 8: Ժզ. Գուճ 8: Ժէ. Մատ 15: Ժը. Առնճիկ 30: Ժթ. Սորի 20:
Ժբաստ 30, ընդամեն 415:

Սպարկերտու նահանգի մեջ 8 գյուղի մեջ 200 տուն քուրտ կբնա-
կին, որոց մեջ զլխավոր բռնավորք են: Ա. Ավտի պեյ: Բ. Նորին եղբայր
խուշրուտ պեյ, որ հայու մի կին բռնի հավատքեն հանելով յուրացուցեր
է: Գ. Մահմուտ պեյ: Հիշյալ պեյեր յուրյանց արբանյակ քրտերով հան-
դերձ ծայրահեղ բարբարոսութեամբ հայոց վերա բռնանալով ճորտ և
գերի դարձուցեր են զանոնք: Հայոց ձեռք իղած հողերին բռնի իճարա
ձառնին, որպեսզի ետքին օրինոք սեփականին, ինչպես այս տարի հա-
յոց հողեր յուրյանց վրա թափի ընել տվին: Զհայեր տարին 'ի բուն
իրև ճորտ ձրի կաշխատցնեն, արտեր վարել, ցանել, քաղել կուտան,

ոչխար և տավար արածելու, փայտ կտրելու բերելու, տուն շինելու մեջ հայեր կբանեցնեն: Պէկեր և քրտեր ձմերան միջոցին յուրյանց տավարեղենք հայոց ձրի պահել կուտան, երբ յուրյանց բարբարոսական կամքն հաճի հայերեն ոչխար, տավար, ցորցան և այլ նպարներ կհափըշտակին կառնին: Սպարկերտ Հիզնա նման Սղեբտու բգեշխության և Տիգրանակերտի կուսակալության ներքև լինելով և նոցա իշխանութենեն հեռու լեռնաբնակ քրտաց մեջ մնալով շարաշար նեղություն կկրեն և երբեք պաշտպանություն և անդորրություն չեն վայելեր, թե տերության, թե սպարիարքարանեն և թե Աղթամարա իշխանությունից մենե առանց կարեկցության և այցելութենե մնացեր են: Աղթամարցիք վանքի սեփական և կամուտ բերելեն ի դատ, բնավ նյութական և բարոյական ձեռնադրություն մի չէ կարող առնի Սպարկերտու խղճալի ժողովըրդյան, որ զոգ թե հրաշյուք հայություն և քրիստոնեություն կպահեն յուրյանց մեջ, որովհետև ոչ քննիչ, ոչ իմաստուն, ոչ առաջնորդ և ոչ վարժապետ ունին:

Ը. Կորդուաց գավառ, որ այժմ ասի Կարկառ, Աղթամարին 4 ժամ հեռի դեպ հարավակողմն և վանեն 14 ժամ հեռի, դեպ արևմտյան շեղված, Կորդուաց յերանց խոխոմներու մեջ ունի յուր զիրք: 19 հայաբնակ գյուղորայք ունի, որք են: Ա. Յալթ 15 տուն: Բ. Կիճի 12: Գ. Յարթինց 8: Դ. Մուլք 4: Ե. Մճկոնց 10: Զ. Տափ 4: Է. Խրարտինց 25: Ը. Ծոկու 17: Թ. Ծախող 6: Ժ. Թրիզ 18: Ժա. Ծկոր 15: Ժբ. Ծղեղիս 40: Ժգ. Հոգուձու 6: Ժդ. Հաչս 8: Ժե. Խնձորուտ 13: Ժզ. Հարբենց 15: Ժէ. Բերկրի 10: Ժը. Յավշու 20: Ժթ. Թացու 30: Ընդ ամենայն տունք հայոց 276:

Կորդուաց միջի քուրտ աղայք: Ա. Ազպաշեր: Բ. Ալի աղա: Գ. Ծուկուտա շեխ մուլա Մահմուտ: Դ. քոշար Ալկանցի և Տոտանցի քյուրտեր, որք բաղմապիսի և շարաշար վնաս և նեղություն կհասուցանեն հայոց, որք այս քրտաց ձեռաց ներքև նեղվելով մարդկութենե կերպարանքե ելած են: Ինչ տեսակ հարստահարությամբ, որ կնեղվին Սպարկերտու հայք, սոքա ևս նույն տեսակ նեղություն կկրեն յուրյանց մերձակա քուրտերեն:

Կորդուաց հայք ընդարձակ դաշտ և արոտայք չունենալով փայտագույն փոքրիկ արտեր կհերկեն, որք լերանց կողքերու վերա իբրև ածու հատկացուցեր են, ցանած սերմունք կորեկ, կլլկլլ և գարի է, հետին աղքատության մեջ կտառապին տեղույս հայք, բայց նույն Կորդուաց

չերանց զեղեցիկ հովիտներ սիրելով, շին ուղեր հեռանալ, երթալ ուրիշ
ընդարձակ երկիրներ, ուր ընդարձակ դաշտորայք կան:

Թ. Կորճեկից գավառ, այժմ ասի Պոհտան, Աղթամարա հարավային
արեւմուտ 6 ավուր ճանապարհ հեռի 'ի նմանե և 3 ավուր ճանապարհ
հեռի Բաղիշեն դեպ 'ի նոր հարավակողմ: Կորճեկից մեջ այժմ 13 հա-
յաբնակ գյուղորայք կան, որք են: Ա. Ողիմ 200: Բ. Յակուկ 40: Դ. Հա-
վէլանց 20: Դ. Խասխեր 25: Ե. Յեղաթ 40: Զ. Ռապանակ 20: Է. Մա-
շուկ 30: Ը. Պոնիջան 10: Թ. Դաշտուկ 25: Ժ. Տըհ 300: Ժա. Տերկոշ 200:
Ժք. Մլիսանց 7: Ժդ. Մալուկ 30: Ընդամեն տունք հայոց 947:

Կորճեկից հայեր հայոց նախնական քաջություն պահելով շատ տա-
րիներ զենքով զիրենք պաշտպանեցին քրտաց դեմ, մինչ զի քրտեր
ստասիկ կվախենային այս դշուցազնական հայերեն, որոց մին 10 քըր-
տաց կղիմակալեր: Պոհտանից պեյեր և քրտեր շատ ժամանակ խուռն
քաղմությամբ հարձակեցան ողմեցվոց և տհեցվոց վերա, բայց միշտ
սպանյալ վիրավոր բազում թող տալով ամոթալից կորագլուխ եղան:
Բայց երկու տարի առաջ ավելի բազմությամբ հարձակելով տհեցվոց
և երա շատ վնաս հասուցին, ուստի 500 տունեն 200 հարյուր տուն հայք
ստիպվեցան գաղթական գնալ այդ քաջության վայրերեն:

Այս գավառի մարդիկ բնավ հայերեն չեղու չգիտեն, բոլոր մարաց
չեղվով կխոսակցին, քահանայք միայն քիչ կարդալ սորվելով հաղիվ
եկեղեցվո մեջ խեղաթյուր լեղվով ժամերգություն կընեն, քահանայք
քաց 'ի կարդալեն եկեղեցվո մեջն անգամ իրարու հետ քրտերեն կխո-
սին, ինչպես Կ. Պոլսի քահանայք և վարդապետք քանի տարի առաջներ
տաճկերեն կխոսակցեին:

Այս հուանդուն, աշխոյժ և քաջակորով ժողովուրդ ոչ այցելու, ոչ
ուսուցիչ և ոչ վարդապետ ունի, այս գավառ Տիգրանակերտին մերձ
լինելով բողոքական քարովիչք շատ քրտերեն ավետարան տարածե-
ր են նոցա մեջ և քիչ ժամանակի մեջ դուցե մեծագույն մասն 'ի բողո-
քականություն դարձուցանեն, արդեն այս տարի Աղթամարա թիմի ինն
գավառի մեջ բողոքական գրածախների մուտ գտանելով շատ խմորե-
ցուցիչ գրչանքն տարածեցին և կպատրաստվին այն մուլ գավառներ
քարովիչներ խրիել, այս կեստ կրոնական ժողովի ուշադրություն կհանձ-
նրվի, զի մինչդեռ մեք կդանդաղեմք մեր ժողովրդյան գոնե հայրենի
լեզուն և պարզ քրիստոնեական մի դաս տալ, բողոքականք ավետա-
րան, աստվածաշունչ, արտաքին գիտությունք և բողոքական վարդա-
պետություն մեկեն կը սորվեցնեն ժողովրդյան, ուստի ժողովուրդն

զմեկ իբրև վարձկան թող տալով նոցա ետեւն կերթա, նոցա ձայնին կլսեւ և կհամբուրն այն աջ, որ իրեն բարեբարութիւն կընէ, անցալ էն ժամանակ, որ միայն գովելով ժողովրդյան բարեպաշտութիւն, շողոքորթենք զիրենք ասելով. աստված օրհնէ ձեր բարեպաշտութիւն, դուք ձեր նախնյաց ինչ որ տեսած եք, անոր վերա հաստատ կացեք: Այս պարզ, համառոտ և անգոհացուցիչ վարդապետութիւնն այլեւս զորութիւն չունի ժողովուրդն նախնյաց բարեպաշտութիւն մեջ պահելու: Ժողովուրդն սաստիկ ծարավի է ուսման և գիտութիւն, չեմք համարձակիլ ասել նոցա՝ ժողովուրդ, տգետ կացեք, ռամիկ կացեք, պտղին և այլ տուրքեր տվեք և մեկ սիրեցեք: Ժողովուրդ քաղցյալ է, նյութական հաց տալով, մեղմե բարոյական հաց կխնդրե, զի ոչ միայն հացիւ կեցցե մարդ և այլն:

Ահա Աղթամարա ինն գավառաց և այնպես Կորճից 13 դուռի ժողովուրդ, սոցա հետ ՚ի միասին հինգ հարցուր տան չափ վրանաբնակ թափառական հայեր, որ Շատախու կողմի Կորդուաց լեռանց մեջ աստանդական կշրջին և հայերեն մոռցած են: Սոքա ամենեքյան մտրաց խիստ և անգութ ազգի բաղմութիւն մեջ կբնակին, ինն տարի փառած կաթողիկոսական խնդրով դբաղելով, ոչ հովիւ, ոչ առաջնորդ, ոչ աշուցելու, ոչ ուսուցիչ և ոչ օգնականութիւն ձեռք կարկառեցիր այս ժողովրդյանն, կարծեցիր, ձեք քարի մեջ նստած անշարժ կաթողիկոս մի երբ հաստատվի, ամեն բան անորով կկարգավորվի, ամեն ասեմ քեզ Աղթամարա վիճակ կաթողիկոսով, որ մի հասարակ վանահորե ավելի ազդեցութիւն չունի, բնավ չի բարեկարգվիր:

Ահա խաչատուր ոչ թե իբրև եպիսկոպոս Պոլսն ամեն սուք տված է տեղապահ Հակոբ եպիսկոպոսին, վարչութիւն յուր բոլոր զորութեամբ կապաշտպանն զնա, արդ հարցուցեք, թե մինչև ցարդ այս անկարեկից թեմականաց համար ինչ բարի բան խորհեցան, ինչ բարեկարգութիւն հառաջ բերին, քանի տեղ դպրոց հաստատեցին, քանի քարոզիչ, ուսուցիչ և վարժապետ խրկեցին վիճակներ:

Մեք Աղթամարա վիճակացոց խեղճութիւն վաղուց ի վեր գիտեին[ք], բայց աշուցելութիւն գնացած միջոցին վերոգրյալ բոլոր կետեր ուշի-ուշով նկատեցինք: Ուստի քանիցս առաջարկեցինք տեղապահին, որ Երուսաղեմա պատրիարքի դրութիւն հետեւելով յուրաքանչյուր գավառի համար մի-մի բանիբուն վարդապետ իբրև տեսուչ խրկե, որք փոյթ ունենան զեկեղեցին և եկեղեցականներ ուղղել, ժողովուրդն հրահանգել նախնական քրիստոնեւթիւն մեջ, դպրոցներ բանալ և եթե

վարժապետի սով կրեն, ինքյանք վարժապետք լինին, վարեն վարժապետության պաշտոն, ինչպես մեր լուսավորիչ քրմերու որդւոց նախ ինքն հղավ վարժապետ: Բայց տեղապահ մեր իսկ աչաց առաջ ավելի սիրեց մշակոց վերա կանգնել ցորչան քաղել տալ, կալի և այլ երկրագործական գործոց վերա մտածել և պարապել, քան թե ժողովրդյան բարեկեցության համար: Երբ վանքի վարդապետներեն և վիճակի քահանաներեն կրոնական ժողով կազմեցինք Աղթամարա դրսի տուն երկրորդ նստին Ջարհան սուրբ Նշանի վանահայր և փշավանից տեր խաչատուր, որք անդամ էին ժողովին, բողոքեցին, թե մեր բոլոր վիճակուց մեջ ամառ և ամիս քահանայք եկեղեցւո ղուռ գոցելով երկրագործութեամբ և այլ շրջանաց կպարապին: Ուստի մեք հրահանգ տալով պահանջեցինք, որ անմիջապես տեղապահ մի ազդու շրջաբերական խրկե բոլոր թեմի քահանայից, որ այսուհետև թե ամառ, թե ձմեռ անխափան առավոտ և երեկո Հայաստանյայց սուրբ եկեղեցւո ժամերգութիւն անխափան կատարվի: Բոլոր ժողովն ընդունելով արձանագրեցին շրջաբերական գրելու, սակայն մեք ոտք Աղթամարեն քաշելուն պես, ոչ թե շրջաբերական չգրեց, այլ կրոնական ժողովն հիմնովին տապալեց: Կեդրոնական կրոնական ժողովն թող մտածե այս կետին վերա և դարմանի ձեռնարկե, քանզի տեղապահ եթե շրջաբերական գրելո լինի, ՚ի հարկե ընդունելութիւն և ազդեցութիւն չունենար, պիտի պատվիրե, թե պետք է քահանայք երկրագործութեամբ և այլ գործոց պարապելով եկեղեցւո ղուռ գոց պահեն, բայց քահանայք առ եպիսկոպոսն երթեկեկելով պիտի տեսնան, թե նա քան զամեն ավելի միջամուխ եղած է արտաքին գործոց մեջ և անփութեք եղած է յուր հովութեան և այցելութեան պաշտոնն հառաջ վարելու:

Մեր սահմանադրական ազգ կուխտե Հայաստանյայց ավանդութիւնք և դավանութիւնք անխախտ պահել. մի՞թե Աղթամարա կաթողիկոսութիւն այս ավանդութեան և դավանութեան մեջն է, թե նորահակառակն է, իբրև բացառութիւն ասեք, թե Սիս ժամանակավ լուսավորչի հաջորդներ տեղակալեցին, և երբ կրկին կաթողիկոսական հաջորդութեամբ ՚ի սուրբ էջմիածին փոխադրվեցավ, հետո մի երկու արթողոց գահակալաց միաբանութեան դաշինքով հաստատվեցավ մի միաբանութիւն և մի հաջորդութիւն շարունակվի երկուց արթողոց մեջ, բայց ոչ ապաքեն Աղթամար բազմող Թոռնիկ Պահլավունի կաթողիկոս իբրև ապստամբ մերժվեցավ և ընդ նդովուր փակվեցավ: Մի այլ Պահ-

լավունի կաթողիկոս հարեալ, 2200 արանց սրբոց ժողով գումարեց, Աղթամարա նղովք բարձալ, դաշինք հաստատեց ոչ երբեք: Ուրիմն այդ աթոռո կաթողիկոսության հաջորդության վավերականություն ծնած օրեն մերժված և հերքված է, կրկին հաստատողք և վավերացնողք ոչ ապաքեն Թոռնկան համախորհուրդ կհամարվին, ո՛չ ապաքին էջմիածին ուխտյալ հայիսկոպոսք ուխտադնաց կհամարվին, հոր նորա վերահաստատության մասին կաշխատին: Ես, իբրև էջմիածնա հայիսկոպոս, կբողոքեմ և կպահանջեմ, որ մայր աթոռո հայիսկոպոսունք բնավ միջամուխ չլինին կրկին Աղթամարա մեջ կաթողիկոս, մանավանդ այնպիսի ամբաստանյալ անձ մի, որ յուր աշխարհածանոթ հանցանքք արժանի չէ հայիսկոպոսության, ուր թողումք կաթողիկոսության*:

* * *

Բագրևանդա դաշտ արևմուտքեն դեպ 'ի արևելք 7 ժամու երկարություն է, իսկ հյուսիսեն մինչև հարավ 3 ժամ ճանապարհի չափ լայնություն, դաշտին արևելյան կողմանե Գոգովիտ, Պայազիտ և Մասյաց բարձունքն են, արևմտյան կողմանե Բասենք, Սուգավետ լեռինք և Երասխ գետ Քոսա տաղի, հարավային կողմանե Խնուս, Մանզկերտ և Սիփանա և Աղավիտ լեռինք, որ Ալա տաղի ասի: Հյուսիսային կողմանե Կարս, Շիրակավան, Կաղզվան, Կապուտ և Քոռօղլի լեռինք:

Բագրևանդա դաշտ Հայաստանի արգավանդ և հացավետ դաշտերեն է, դաշտ հարդահատակ հորիզոնած և գեղեցիկ տեսարան ունի, դաշտի որ կողմեն հայես, միշտ աչաց հաճելի է, բարձր ու խոնարհ լեռներ կամարած և դաշտին շուրջ պատած են, դաշտի հողեր մեծագույն մասամբ ջրարբի են, սերմանելիք սերմն են ցորյան, գարի, հաճար, ոսրն, ոլոռն, կտավատ, բանճար, կաղամբ, մեղրապուպ շատ համեղ է:

Բագրևանդա լեռներ, բլուրներ և հովիտներ խիստ ծաղկավետ և խոտավետ են, հյուսիսային լեռանց մեջ 500 տան չափ դիլանցի քրդտեր կբնակին, ոչխար և տավարեղեն կբուծանին և կդարմանեն և շատեր հարստությամբ ճոխացած են: Բագրևանդա հայոց ասկե երեք տարի առաջ շատ նեղություն կուտային, սակայն ըստ պատմության ողջա Հայրիկի պատրիարքութենեն և այսր դուդարել են նեղություն տալին:

* Ձեռագիրն այստեղ ավարտվում է (Հ. Պ.):

Բագրեանդա դաշտի մէջ 20 գյուղ հայոց է։ Սուլն գավառի հայ բնակիչք Պասքէլիի ժամանակ գաղթել են 'ի Ռուսաստան՝ թողլով յուրյանց հայրենի բնակարան, արգավանդ արտորայք և եկեղեցիք։ Այժմ դաղթականաց գյուղեր քրտեր և տաճիկներ կբնակին, որ եթն ղիլանցի քրտեր ևս 'ի հաշիվ առնվի շորս հարցուր գյուղի կհասնի, որ Պայաղի-տու կառավարի իշխանութեան ներքե են, իսկ այսչափ ընդարձակ հրկրի մէջ հալիվ թե 30 գյուղ հայ բնակիչ մնացյալ է։

Սուրբ Հովհաննու հռչակավոր վանք (որ Ուլքիլիսա ասի) սուլն դաշտի մէջն։ Եփրատի մի ճյուղ, որ Արածանի ասի, այս դաշտն կան-ցանի 'ի Մանածկերու, 'ի Հացյաց գավառ և 'ի Մշո դաշտ։

Ամատ գյուղ Բագրեանդ դաշտի հյուսիսային կողմն իյնալով հյու-սիսային լեռանց ստորոտ ունի յուր դիրք և հայի դաշտի ընդարձակու-թեան վերա 60 տուն բնակիչ ունի, մի փայտաշեն եկեղեցի, հրկու քա-հանա, տեր Սարգիս, տեր Հարություն, դպրոց չկա գյուղի մէջ, բայց տեր Հարություն ձմեռն 30 չափ տղայք կկարդացունն։ Սահմանադրու-թյուն դործագրելով 6 հոգի թաղական ընտրվեցան։ Սուլն գյուղ առա-ջին եղավ մեր իջեանին, երբ խաշվանք գյուղին Ալաշկերտու վիճակ ուղևորեցանք։

Խաշու գյուղ կես ժամ հեռի 'ի հին Վաղարշակերտն և երկու ժամ հեռի 'ի Համատ գյուղն Բագրեանդու արեմտյան հյուսիսային լեռանց ստորոտ ձորակիմ՝ բերան ունի գեղաղվարճ դիրք։ 50 տուն հայ բնա-կիչ ունի և 4 տուն քուրտ։ Մի փայտաշեն եկեղեցի՝ սուրբ Աստվածած-նա նվիրյալ, մի քահանա՝ տեր Միքիլիսէ։ Դպրոց չկա գյուղի մէջ, Գե-վորդ անունով տիրացու մի-երկու ձմեռ 20 չափ տղա կարդացուցած է, սակայն այս ձմեռան համար կմտածեն հղեր։ Գյուղի հողեր ընդարձակ են և արգավանդ, գեռ թափու ըրած չեն։ Սահմանադրութեան դործա-գրելով 6 հոգի թաղական խորհուրդ ընտրվեցավ, հորդորեցինք ղգյու-ղացիսն, որ հաստատուն դպրոց հաստատեն, գյուղացիք խոստացան։

Խըտր գյուղ 7 ժամ հեռի 'ի Վաղարշակերտն և մի ժամ հեռի Եփ-րատա հղերքն զառիկող մեծ թումալի մ'կողի վրա ունի յուր դիրք, հովիտ մի ունի յուր հարավային կողմ, որո միջեն Եփրատա մի ճյուղ գետակ կը խաղա, 12 տուն հայ բնակիչ ունի, Մշո Թիլ գյուղն տեր Առաքել անունով քահանա մի ունին, որ յուր հայրենիք վերադառնալու չկատրաստ եղած էր, գյուղացիոց խնդրանք հորդորեցինք ղինք, որ գյուղի մէջ մնալով այն փոքրիկ գյուղ հովվն։ Եկեղեցի մի ունին փայ-տաշեն, ղոր գյուղացիք առանց վարդապետի յուրյանց ձեռք անար-

վեաստ կերպիվ շինած են: Նկատելու է, թե Բագրևանդի եկեղեցյաց մեծ մասն այսպես գյուղացիք անարվեստ կերպիվ իբրև մարագ և հարգանք շինած են:

Մանկասար գյուղ 8 ժամ հեռի 'ի Վաղարշակերտեն և չորս ժամ ու կես մերձ սուրբ Հովհաննու վանից, հարթահատակ դաշտի մեջ ունի յուր դիրք: Մի փայտաշեն եկեղեցի ունին՝ սուրբ Հարությունի անվամբ, երկու քահանա՝ տեր Դանիել և տեր Զաքարիա, դպրոց չունին, տեր Առաքել 20 տղայի 500 դուրուշ վարձքով հասարակ ընթերցմունք դաս կուտա: Սույն գյուղի մեջ սահմանադրություն գործադրելով հինգ հոգի թաղական խորհրդո անդամ ընտրվեցան:

Քեփուկոան գյուղ Բագրևանդա հյուսիսային լեռանց ստորոտ, ընդարձակ հովտի մի արևմտյան կողմ, ունի յուր գեղեցիկ դիրք, հովտի միջեն զով և առողջարար գետակ մի անցանելով կերթա Շիրապատին մեջ: Զրի անուն քրտերեն Հավթոսնի ջուր¹²⁴ յոթն ակներե բղխելու աղագավ: 15 տուն հայ ընտանիք կա սույն գյուղի մեջ, 3 տուն քուրտ բնակիչ կա: Զիլանցի քրտեր նեղություն կուտան սույն գյուղացվոց, վրաններ սոցա սահմաններու մեջ կզար[ն]ին դարձանե մինչև վերջի աշնան, մի փայտաշեն փոքրիկ եկեղեցի ունին՝ անուն սուրբ Գևորգ, եկեղեցվո մեջ մի Արապյան առձեռն շարականեն 'ի դատ, ոչ հայսմավուրք, ոչ ճաշոց, ոչ շարական, ոչ ստեղծույց և ոչ ավետարան կա: Այսպիսի մ[ա]յտենաղուրկ բավական եկեղեցիք կան սույն Բագրևանդի վիճակի մեջ, սակայն հիշել ցավ, թե տաղալություն կբերե: Այս գյուղ քահանա չունին, այս կողմի քահանայից խղճալի վիճակ, Կայապեի քահանան երկու ոտքեն կաղ է, Կարաքիլիսայի քահանայն ծեր և արտաքո կարգի պարզամիտ և տղայամիտ, Յոնճալուա քահանայի աչք վատացած, հտրա տեր Առաքել յուր հայրենիք 'ի Մուշ գնացել է: Միայն Մանկասար երկու օրինավոր քահանա կա, երկուք ևս Բագրևանդա վիճակեն չեն, դի տեր Դանիել վանցի է, իսկ տեր Զաքարիան՝ մշեցի:

Քեփուկոան գյուղեն կես ժամ հեռի լեռան ստորոտ Բաղկա բերդի ավերակներ կտեսնվի, որ Վաղարշակա ժամանակի ամրությունից մնացորդ կերևի: Բերդի կիսակործան պարիսպներ դեռ կնշմարվին, բերդի ստորոտ բանի հաղար տուն ավերակաց տեղիք կան, սույն գյուղի ձորակեն վեր դարձյալ մի ավերակ բերդ կա՝ Հողբերդ անունով: 'ի հնոմն Հայաստանի քաղաքներ, գյուղաքաղաքներ, ավաններ և մեծ գյուղեր անպատճառ բերդ, ամրություն և պատերազմելու ամուր շենքեր և արշավանաց երեսեն պատսպարվելու շենքեր եղել է, այժմյան դիրքերեն,

շինքերին և ավերակներին հայտնի է, իսկ այն բերդորից շներեր և ավերակներ, որք զեռ կանգուն կան, մեծեր, երեկիներ և անառիկներ են, որք դարավոր ժամանակաց ժանյաց բռնութենին զերծանելով զեռ հայկազանց քաջագործությունից և հաստատությունից անբարբառ վկայք են, մինչև 'ի մերս ժամանակ:

Զերս գյուղ տասն ժամ հեռի 'ի Վաղարշակերտին և շորս ժամ մերձ սուրբ Հովհաննու վանից զառիկող դարավանդի վրա ունի յուր զիրք, 20 տուն հայ ընտանիք կա, 3 տուն քուրս: Մի փայտաշեն եկեղեցի՝ անդարդ, անպաճույճ և բեմ քարն դրված է սեղանի վրա, եկեղեցվո առաստաղ քանի տեղե ծակված լինելով հողեր շարունակ 'ի վայր կհոսին, թռուններ սեղանի վրա եկեղեցվո հատակ ծերտերով նկարել են: Հստ վկայության գյուղի տեր Միքայել քահանային, լի օրեր երկու հարյուրամյա պառավ կանայք և մի ծերունի եկեղեցի կմտնան: Կիրակի գրեթե հիշյալ ծերունի և պառավունք եկեղեցի կմտնան: Քրիստոսնեության և հայության անուն մնացած է մարդկանց վրա, բրտաց ընավորություն և եղտոց կրոնքի նման կրոնք մի կնշմարվի բնակչաց վրա: Եկեղեցվո անուն սուրբ Հարություն է, բայց աստվածապաշտություն և Քրիստոսի փառավորություն մեռած է մեջ: Մի քահանա ունին՝ անուն տեր Միքայել, դպրոց շունին, քահանայն քանի տղայոց սաղմոս դաս կուսա: Սույն գյուղի սահմանագրություն դործագրելով՝ 5 անձինք ընտրվեցան:

1872 'ի նոյեմբեր 23 մուտ գործեցինք 'ի Վան պատրիարքական փոխանորդ Աղվանյան Գրիգորիս վարդապետ հանդերձ վարդապետոր, քահանայուք և՛ երեսնի չափ իշխանավորոք մինչև 'ի Ավանց գյուղն դիմավորեցին մեզ, երգեցիկ մանկունք ճանապարհի վրա 'ի բարի ողջույն մեզ երգեցին: Իջանք առաջնորդարան, ուր երկու-երեք օր մեր հայրենակիցք խոռոն բազմությամբ եկին, մեր գալուստ շնորհավորեցին, քանի օրեն զկնի եկեղեցյաց այցելություն առնելով, մեր այցելության պաշտոնի կոնդակ կարդացինք և սկսանք քարոզությամբ մխիթարել զժողովուրդն:

Եկեղեցյաց և դպրոցաց վիճակ քննելով և ստորագրելով պատշաճավոր հրահանգներ և խրատներ տվինք վարժապետաց և աշակերտաց, երկու կուսակցությունից մարդիկ հույժ սիրեցին և պատվելով տուններ հրավիրեցին, թե եկեղեցիոց մեջ, թե առտնին միշտ սեր և միություն քարոզեցինք, հայրենասիրական մատենաներին դպրոցաց և ազնվականաց ընծայելով հորդորեցինք, որ հայրենասիրությամբ և ազգա-

սիրութեամբ առաքինան, շատ սխիստանի և օգտակար խրատներ տվինք Կրիզոստոմի վարդապետին, որ եթե ըմբռնելու լիներ, յուր ապագային շատ պիտանի կլիներ, սակայն նա հետևելով երիտասարդաց խրատին, յերև Սողոմոնի որդին հետո զրկվեցավ իշխանութենէն, որո անշափ տենշանոք սիրահարչայ էր:

Ղուռապաշա սուրբ: Խաչի վանքի տաճարի երկայնութիւն 25 ոտք, իսկ լայնութիւն 22 ոտք, մեկ սեղան, սեղանի երկու կողմեր փոք[ր] խորան, տաճարի ձև խաչաձև է, դեղնեկաձև սալիտակ քարերէ շինված, քմբեթ մի ունի: Տաճարի առաջ փայտաշէն դարպաս մի կա, որո երկարութիւն 26 ոտք և լայնք 41: Վանքի բոլորք և շրջապատ սլարիսալ 223 մարդաքայլ է, երկու բակ ունի՝ ներսի և դրսի, վանքի դրսի բակի մէծ դուռ կհայի դեպ ՚ի արեւելք, որ բանուկ դուռն է, իսկ ներսի բակի փոքր դուռ կհայի դեպ ՚ի հյուսիս Վանա Այգեհստանա վերա, արեւելան. քարընկեց մի հեռի մի համեղաշուր աղբյուր կա, վերան քարուկիր դեղեցիկ կամար մի կա, աղբեր առաջ մեծ ամվազան մի կա, որո մեջ աղբեր ջուր համալքելով աղբեր առաջի մարգագետին կջրէ: Ինն սենյակ կա ներքին բակի մէջ՝ 5 ավերակ, իսկ 4 շին, մի տնտես տուն և մի մառան, դրսի բակի մեջ մի վերնահարկ սենյակ և մի ևս ներքնահարկ, 2 փարախ և մի մարաղ, մի ևս զոմ և մի ևս դառանց տեղ:

Վանա քաղաքէն մի ժամ ու կես հեռավորութիւն ունի, 20 րոպի Ղուռապաշ գեղէն, Կուսանաց լեռան միջավայրի վերա է, վանքի դիրք կհայի Վանա Այգեհստանա վերա: 15 քիւլայի ջրաբբի և 15 քիւլայի ևս ոստին հող ունի, վանքի խաշինք Ղուռապաշա հողերու մեջ արածելու կերթա, 4—5 բարդ խոտատեղ և մի ևս այգիի տեղ, որ կորնկան կցանվի:

Խաշինք վանքին 85 հատ ոշխար, գոմէշ 4, 2 որձ, 2 մատակ, 4 եզ, 1 կով, 9 հատ 1—2—3 տարեկան հորթեր, ընդամեն 103 անասուն, 1 ավանակ:

Վանահայր Ղուռապաշցի տեր Խաչատուր, 2 պառավ տնտես, 1 նուպատոր¹²⁵, 3 մշակ, 1 հովիւ, 1 գառնարած ընդամենը 9 հոգի, որ վանքին հաց կուտեն:

Վանք ունի մի փոխ գութան¹²⁶ և 2 վեցկի: Տարին 20 քիւլա թե ջորյանեն և տարեկանեն և թե գարիեն արդշունք գուկա, 1000 ղուրուշ չորամական արդշունք, գեղէն 4 անփոխ գութան 20 վեցկի կբերու, կես ձիթահան գեղի մեջ:

Մտխը 12 քիւս հաց կերթա, 2000 ղուրուշ դրամական ծախք նոպատորի, հովվի մշակաց և տնտեսաց:

Վանքի սահմանաց համար մի ձեռագիր ավետարանի կողայսպիս գրված կար. «'ի թուականութեան հայոց 212 (=1487), այս է վանից սինօր կնկուղով արտի ձոր և սասման խաչ և քարաշար և Կուռանաց սար, ձորէ 'ի ձոր մինչև 'ի խաչի սրատ, ճանապարհիս մինչև Պուրունով արտ, այս բանիս վկա ես տեր Խաչատուր, ռես թանօ: Եւ եղև մեծ հակառակութիւն այս բանիս, մեք ղեղով վկայ, և այս բանիս որ հակառակ կայցև Յուդայի և Կայնիսի առցև ամեն»:

1873 ապրիլ 13 'ի սուրբ Գրիգորի վանք.

Սուրբ Գրիգորի Սալնո անապատ կոչեցյալ մենաստան 3 ժամավ հեռի 'ի Վան քաղաքե դեպ 'ի հարեւելս կույս Վարագա լեռան հյուսիսակողմն, վերան երկու փեղկ բացված, ձորձորաց մեջ ունի յուր հաստատութիւն, սույն մեծագոյն ձորակի հյուսիսեն դեպ 'ի հարավ երկայնյալ կղղիածև դարավանդի վերա Գեղեի բլրակի տափաց վերա շինված է Սալնո անապատի սուրբ Գրիգորի վանք:

Արտաքին պարսպի շրջապատ 250 քայլ է, պարիսպներ սև որձաքար քարերի շինված է, ներսի կողմ երկու բակի բաժանված, վանքի արտաքին հարավային դուռ կհայի դեպ հյուսիս, արտաքին բակի մեջ կա ոչխարի դոմ, անասնոց փարախ մի:

Ներքին բակի մեջ կա երկու կոփածո քարերի կառուցյալ տաճարներ՝ 'ի հին ժամանակաց շինյալ, արձանագրութիւնք կան, սակայն անվերծանելիք են: Սուրբ Գրիգորի տաճար քառակուսի խաչածև շինված է՝ 25 ոտք երկարութիւն և 23 ոտք լայնութիւն, գմբեթ այնչափ բարձր չէ, շինվածքի քարեր սպիտակ են:

Սուրբ Կարապետի տաճար սուրբ Գրիգորի տաճարի հյուսիսակողմն է, երկարութիւն.... և* լայնութիւն սորա շենք և գմբեթ ավելի բարձր է մյուս շենքեն, կավանդվի, թե սուրբ Լուսավորչի քով դավազան և հողաթափ հիշյալ սուրբ Կարապետի մեջ է:

Ներսի բակի մեջ երկու հարկերու մեջ կա տասն սենյակ, զրեթի ամբողջ խարխուլ և խարխտյալ և վերանորոգութեան կարոտ, տեր Մեսրոպյան Եղիշ վարդապետ 5 տարի վանահայրութեան պաշտոնի մեջ արտաքին դրան նորոգութեն[և] 'ի զատ բնավ շենք մի շինած չէ վանքի մեջ, յուր թուրութեամբ, անգործութեամբ և զեխ արեւցութեամբ:

* Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

10.000 ղուրուշ պարտ թողուցեր է վանքի վերա, եկեղեցվո ավետարաններու վերա տաս խաչերն անգամ քակելով քթախոտի և ծխախոտի տուփ շինել է ավեր, վանքի բարձերու միջի բուրդեր հաներ տարեր, տեղեր խոտ է լեցուցեր և ինչ որ Թատեոս վարդապետի օրով իրեն հանձնեցավ, վերմակ, քուրձ, ոչխար և այլն, տասն մին թողուցած չէ, ուստի վանահայրութենեն արտաքս մերժվելով յուր նախկին տեղ՝ ՚ի Կտուց անապատ, ապաշխարելո խրկվեցավ Վանա առաջնորդական իշխանութենեն:

Վանքես դեպ ՚ի արեւմտակողմ քառորդ ժամու ճանապարհ դառիւ վեր սարավանդի վերա քարաշէն մատուռ մի: Կա, լուսավորչի աղոթատեղի անվանյալ, ավանդություն կա ՚ի հնուց, թե սուրբ Լուսավորիչ սոյն աղոթատեղեն օր յոթն անգամ Գալիլեան²⁷ կեններ և կիջներ, յուր հոր Անակա մեղաց թողություն խնդրելու: Հիշյալ աղոթատեղեն մինչև ՚ի Խանար առ եղերս ջրոյն Սալնապատո դեղեցիկ անտառ մի կա, որ ասկե 30 տարի առաջ խիտ առ խիտ ծառաստանոք քաղցրազվարճ տեսարան մի կընծայեր տեսողաց, սակայն Վանա Պողոս վարդապետ, Թատեոս և Նղիշ վանահայրք ծառեր հետզհետե կտրելով, ցանցառացեր են:

Վերին Վարադա հյուսիսային սարավանդներեն աղբերականց ջուրք դառ ՚ի վայր իջյալ և միացյալք զան անցանեն վանքի հարավային և արեւմտյան կողմերեն և երթան անկանին ՚ի դետն Զորավանից և ամարսն ոռոգանե շուրջորայս Զրվանդաց գյուղին, ջուրս այս կոչի Սառնապատի ջուրք: Թեթևութենե, բարեհամութենե և սառնորակութենե կողմանե հույժ անվանի է Վասպուրականի մեջ: Վանքին մերձ և հեռու կողմեր և աղոթատեղին մեր(ձ) բավական սառնորակ աղբյուրք կան, որոց ջուրք Սառնապատի ջրին մեջ դիզվելով, կմիանան:

Այժմյան նոր վանահայր է Շապաղլյան շնորհազարդ Հակոբ վարդապետ, վանք միաբան չունի, կա մի մշակ, մի գառնարած, մի տնտես երկու որդովք:

Որովհետեւ վանքի շրջապատ վայրեր հույժ սքանչելի են թե սառնորակ ջրերով, թե ուռենի ծառաստանոք, ուստի Վանա զվարճասեր մարդիկ դարնան միջոցին խումբ-խումբ կհաճախեն հիշյալ վանք և այսպիսի ուխտավորներեն տարին 1000—1500—2000 ղուրուշ արդյունք կդոյանա:

Վանքն 11 գյուղ թեմ ունի 1. Կողբանց 2. Զորովանք 3. Լամզկերտ 4. Դարման 5. Նապատ 6. Ֆառուղ 7. Պախիշեկ 8. Ոսկիբակ 9. Սեան

10. Կիմ 11. Ղորանց: Սուչն վերոհիշյալ գեղեր դպրոց շունի[ն], Գեղերու քահանայից, Եկեղեցյաց անուններ և աղգահամար վանահայր Հակոբ վարդապետ գրելուն մեղ պիտի հանձնեն:

Վանքի արդյունք հիշյալ 11 գեղերեն, տարի եթե տալուին 10 քիլացորյան, յուրաքանչյուր տուն 1 նուկի յուղ, գարուն ժամանակի մեջ բոլոր գյուղերու մի ավուր կաթ, գութան և վիցի ունեցողք անխափան տարի մի օ[ր] վանքին կբանին: Վանքի բոլոր թև ցորեն, թև դարի և թև ալ սերմունք գյուղերու մարդիկ կհանեն:

Ննջեցելոց համար հոգեբաժին յուրաքանչյուր ոք յուր կարողության համեմատ կուտա, գոմեշ, մատակ, եղ, կով և ոչխար, երբեմն ևս կողոպուտ¹²⁸ ևս կուտան: Գեղերու վերոհիշյալ բոլոր արդյունք դրամի վերածելով 8000, 9000 և մինչև 10000 դուրուշ կհասնի: Վանքի հողային կալվածք 40 կտոր արտորայք կան, տարին միջին հաշվով 10 քիլա արդյունք գուկա, և եթև մշակվին և երկրագործության հոգ տարվի, մինչև քսան քիլայի կհասնի արդյանց աշխատության պտուղ, 3 կտոր խոտատեղի կա:

Վանքի դրամական ծախքեր, 700 վանքի պահապանին, 3 մշակաց 1000 դուրուշ, գառնարած տնտես 5 հարյուր դուրուշ, ամբողջ՝ 2000 դուրուշ:

Վանքի խաշինք՝ 2 գոմեշ, 1 ձագ, 2 եղ, 1 կով, երկու սատկել՝ մոտ ձի, 1 շորացած ավանակ, 18 հատ ոչխար, 9 հատ, ամիսներով, շնորհիվ Եղիշե վարդապետին, քաղցյալ մնացած խղճալի շներ, խեղճ տմեն բան ծախեր կերեր է, հեռի յուր սուրբ վարդապետութենեն միայն շներ չէ ծախեր, բայց զանոնք ալ սովով սպանել ուզեր է:

1873 ապրիլ 15 ՚ի սուրբ Կարմորա Աստվածածնի վանք.

Կարմորա սուրբ Աստվածածնի վանք ժամ ու կես հեռի Վանա քաղաքին, մի ժամ Վարազա վանքեն դեպ ՚ի հյուսիս և մի ժամ հեռի դեպ հարավային արևմուտք, Վարազա լեռան արևմտյան կողմի երեսի միջասահմանի բարձրության վերա ունի յուր դիրք:

Վանքս յուր տեսարանի կողմանե Վասպուրականի բոլոր վանորեից առաջին է, ծով, քաղաք և Այգեփտան վանո վանքիս տեսարանին առաջ ներկա են, վանքես հատուկ կերպիվ կտեսնվի Աղթամարա և Կառուց անապատի կղզիներ, կտեսնվի Արտոսա, Եղերովա և Շատախու, Մոքսկա, Սիփանա և սուրբ Սահակ բարձրաբերձ լեռներ:

Վանքի շրջապատ պարիսպ 235 քալ է, երկու բակի բաժանված է, երկու դուռ ունի, ներսի և դրսի բակերեն կբացվի դեպ ՚ի արևմուտք,

դրսի բակի մեջ է ընդարձակ խաշանց փարախ, փարախի դրան կից կա մի սենյակ և մի ևս ուրիշ սենյակ, իսկ ներսի բակի մեջ թե վերի և թե վարի սենյակներ 6 հատ են, շորս հանգուցյալ Իգնատիոս եպիսկոպոս նորոգած է:

Տաճարի դարպասի դուռ կբացվի ներսի բակի մեջ, տաճար խիստ գեղեցիկ է, լայնություն քառասուն ոտք է, իսկ երկարություն 25 ոտք, հրեք սեղան ունի, երկու քառակուսի սյուն կա տաճարի մեջ, 4 գմբեթ քարծրացած է տաճարի միջի սյանց և սեղանաց միջի սյուններու վերա, դրսի կողմանե շատ գեղեցիկ կերևի գմբեթի ձև, որ սպիտակ մալթայի քարերով շինված է:

Դարպաս կնմանի տաճարի ձևին, լայնություն դարպասին է 35 ոտք, իսկ երկարություն 30 ոտք, երկու քառակուսի սյուն կա մեջ, սակայն վրան գմբեթ չունի, տաճարի և դարպասի տանիքներ նորոգություն պետք ունին, դի երկար ժամանակ առանց ձեփի մնալով անձրևաց ջուրք 'ի ներքս կկաթին:

Կարմրորա վանքեն արևելքեն է Վերին Վարազ և Գալիլեա հարավակողմ կիյնա վարի Վարազ, հյուսիս Սալնապատի սուրբ Գրիգորի վանք, արևմուտք Վանա քաղաքի բերդ և Այգեաստան:

Եկեղեցական սպասք են վանքիս 3 բոլորակ արծաթյա խաչ, 1 սադաֆյա խաչ, 1 երկար արծաթի խաչ, 2 արծաթի պատկերի վերա խաչեր, 1 ձեռաց արծաթի խաչ, 1 ևս թուճե ձեռաց խաչ: 2 քղոց մին արծաթեն և մյուսն թուճե, մի արծաթի սկիհ, 1 մասն տուփ արծաթի, մի արծաթի մեռոն թափ: 3 շուրջառ, մին մետաքսյա, իսկ մնացելուն մի Պասմա մին Տամասկո[սի], 10 հատ ժամու շապիկ, 1 ժամարարի սաղավարտ, 1 գակաս, 3 փորուրսն, 3 զույգ թենոց, 1 ժամարար ջրտի պղնձյա, 4 սկիհի ծածկոց արծաթեյա բանվածք, 6 սեղանի գոգնոց, 19 հատ շուշփա, 4 վարազույր՝ 2 նոր, 2 հին: 1 ձեռագիր արծաթապատ ավետարան, 3 տպյալ ավետարան, որոց վերա կան երկերկու խաչեր, 2 ճաշոց, 1 հայսմավուրք, 2 էջով նարեկ, 1 աստվածաշունչ, 1 ձեռաց մաշտոց, 1 ձեռաց սաղմոս, 2 շարական, մի առենի ժամագիրք, 1 ոսկիփոր ճառընտիր, 2 ձեռագիր հին ավետարան, 1 ձեռագիր հին ժամագիրք, մեկ ձեռագիր պատկերազարդ ճաշու գիրք:

Իսկ պղ(ն)ձեղենք, 2 մեծ պղինձ, 2 փոքր, 2 տապակ, 1 հոտհոլ, 5 ափսե, 2 լանկոռի, 2 իպրիզ սական, 1 կերակուրի լական, 1 կացին, 3 փայտատ, 3 բահ, 1 ուրագ, 8 երկաթե շամի, 1 կութանի շղթա, 2

խոփ, 5 վեցկու խոփ և սալլի զանձիլ, 1 սալլ, մի գութան յուր սարոքն, 5 վեցկի:

Տավարեղենք մի կամ 2 արջառ, 4 հատ գոմեշ, 2 նորահաս ձագ, 4 հատ մատակ, 12 ցլիկ, 2 հատ փոքր ձագ: 5 հատ եղ, 5 հատ կով, 3 երինջ, 2 որթ, 3 ձի, 10 ոչխար՝ 4 ծնած, 6 ստերջ, մի թուճի բուրվառ:

— Վանքի հողեր՝ թև ոստին և ջրաբերի, 40 քիլայի հող կա, 30 քիլայի հող ջրաբերի է, 10 անջրտի: Արեւելքի կողմի սահման է Աղլիցի և քեղով աղբեր, Շուշանից կողմանի սահման է ճանապարհ, որ երթա 'ի Սղկա գյուղ, հյուսիսային կողմանի սահման է Սղկայու լճեր, խորանդր ձոր և Սեյրան առուն: Արեւմուտքին սահման կհասնի մինչև Ուրբաթ առուն: Սահմանեն դուրս 4 արտ կա, 1 Շուշանից սահմանի մեջն է և 3 Սղկայու սահմանի մեջ, 2 մարդադետին վանքի քովեր: 1 ալլի և 1 ջրողաց վանքին մերձ: 'ի խառակոնիս կա վանքին արտեր, 2 ջրմուռ¹²⁹, 1 արտ Փաղատկա ճանապարհի վերա, հիշյալ արտեր վեց քիլա սերմ կառնին:

8 քիլա վանքի սահմանի մեջ այս տարի ցանված է, իս[կ] 15 չափ¹³⁰ ցանված է տարեկան 5 չափ, 5 չափ ևս դարի, 1 չափ կանճուակ, 1 կոտ ոսպ, չափ ու կես կտավատ:

Վանք վանահայր շունի, այժմ Վանա առաջնորդի վերա հատկացյալ է, մի միաբան վարդապետ կա կիմ անապատի վարդապետներեն՝ Աստվածատուր վարդապետ: Մի վերակացու՝ Հարություն անունով, 1 օրրացու՝ Հովհաննես, 2 մշակ, 5 հոտաղ, 2 տնտես:

Տարին 40 քիլա հաց գուկա վանքի հողերին, 2 գյուղ թև ունի, թեմերեն տարին 22 չափ պտղի կբերվի: Հոգեբաժին կուտան, կով, երինջ, ոչխար, այծ, թաղիք, շուլ, 2 գեղին 10 լիտր սլանիր, 3 լիտր յուղ, 2 գյուղ 20 գութան, գութնի գութի 20 ղուրուշ դրամ կառնվի, 2 գյուղ տան գութի 1 սարակ¹³¹ ղուպարա¹³² կուտան:

Վանքին տարին 15 քիլա հաց կերթա, 10 քիլայեն ավելի սերմ կցանվի, 2500 ղուրուշի չափ դրամական ծախք կերթա մշակաց: 2500 պարաք ունի վանք, այս օրեն սկսյալ վանք հաց կգնի ուտելու, վանքի տնտեսականությունն անկանոնություն մեջ է: Վանքն ունի 5 վերմակ, 4 բաղմոց, 8 թաղիք, 5 կարպետ, 5 բարձ, 15 քուրջ, 10 խսիր:

1873, ապրիլ 21 'ի դրախ տուն Կտուց սուրբ անապատին:

Կտուց սուրբ անապատի դրախ տուն 4 ժամավ հեռի 'ի Վան քաղաքեն, Արեգին լեռան սպառավածքի արեւմտյան հյուսիսային կողմ ծովեկերյա տեղի մը ունի յուր դիրք: Կտուց անապատի վերակացուն

Բարսեղ վարդապետ կկառավարե այժմ դրսի տուն, որ անապատի հրկրագործության վայրն է: Մի փայտաշեն եկեղեցի կա, հրկարություն 35 և լայնություն 24 ոտք և մի ևս քարաշեն տաճար, երկայնություն 10 և լայնություն 10 ոտք, եկեղեցին փայտաշեն է, անուն սուրբ Աստվածածին:

Վարի հարկ կա՝ յոթն խրճիթներ և մի ևս վերնահարկ սենյակ՝ բավական հարմար շինված: 4 հատ փարախ կա խաշանց, 1 մարագ, 1 տնտեսատուն, 1 մառան, 4 սենյակ կա պանրեղեն-կաթեղեն պահելու տեղիք: 20 քիլայի հող կա դրսի տան մերձակա, բոլորն անջրտի է: Մալագասմ գյուղի տաճիկներ 200 գութանի տեղ¹³³ հողի բռնությամբ տիրած են և թափու ընկելով յուրացրած են: Խաշինք դրսի տան 300 հատ ոչխար, 15 հատ գոմեշ, 13 հատ եղ, 10 հատ կով, 8 հատ մատակ, 5 հատ մանր ձագեր, 2 ձի, 6 հատ ավանակ, 10 հատ շուն: Մշակք կատարյալ հասակավ և փոքր հասակավ ընդամեն 20 հոգի, 4 մոնթ, 5 պառավ կանայք:

Տարին 7—8—10 քիլա սերմ կցանվի դրսի տան արտերու մեջ, տարին 40—50 և 60 քիլա ցորյան քուկա դրսի տան արտերեն:

Կտուց անապատն ունի ամենազարդ այգի մը, միջի ծառեր են թեղի, պարտի և ուռնի, այգիի դուրս և ներս մի քիլա սերմի տեղ կբռնե, տարին 40—50 բարդ խոտ կբերե: Այս այգին խիտ ծառաստանոք իբրեւ մի գեղեցիկ անտառ ձևացեր է:

Աննավանք ունի մի ջրաղաց՝ երեք աչքե լավ շինված, տարին 20—30—40 քիլա վարձք կբերե: Աննավանք կա մի մարգարտին: 2000 ղուրուշ տարին քարի, երկաթի և առու հանելու ծախք կերթա ջրաղացի մասին: Մալագասմ տաճիկը կբռնանան ջրաղացիին, վերակացու Բարսեղ վարդապետ ծեծեր էին անցյալ տարի ջաղցի մեջ: Մամերտ գյուղի մեջ ունի մի ձիթահան, տարին 10 լիտր ձեթ կբերե: Ունի մի այգի Ավանուց գյուղի մեջ, 15—20 բարդ խոտ կբերե, կա այգիի մեջ մրգեղենաց ծառեր, պարտի ուռի և այլն:

Դրսի տան մշակաց, տնտեսաց և վարձավոր ծառայից 5880 ղուրուշ տարեկան վարձքեր են և 4000 ղուրուշ զգեստուց: Կտուց անապատ ունի 1 խավինց, 2 Աննավանք, 3 Ճռաշեն, 4 Մարմետ, 5 Եկմալ, 6 Ամենաշատ: Ալուր, Դռնաշեն 2 գյուղ Ալրու վանիցն է: Հիշյալ գյուղերեն կրտսանան պսակադրամ, հոգեբաժին և տան գլուխ մի մարդ արտեր հնձելու:

Ալրո վանք Կտուց անապատի հսկողության ներքեն է վաղուց հետ,

վանահայր Կտուց անապատի միաբաններին կնստի, ունի 1 աշղի: Անապատա խանութները, 1 հացի փուռ Թա[վ]րիզու դուռ, 2 տուն նույն դուռ և 30-ի չափ խանութ, 120 հազար ղուրուշի շափ վարձը կբերե տարին:

Թե հանգուցյալ Հարություն հայկոպոսի, թե Կարապետ Պապազյանի գրամներին հարյուր հիսուն հազար ղուրուշ հանձնված է Պողոս վարդապետին, 50.000 ղուրուշ կառնե և Պոլիս երթալու միջոցին աստին-անսին կիշացնե, շատ կաշառք կուտա: Ասկե հինդ տարի առաջ միաբանություն ստեպ բողոքելով առ վարչություն, թե անապատին մեծամեծ վնասներ կհասուցանե, թե յուր հափշտակությամբ և թե յուր շուայլությամբ, վտանդի քաղաքի տաճիկ պեյեր կբերե եղեր անապատի զըրսի տուն խնճույքների կկաղմե, մեծածախ սեղաններ կպատրաստե, 2—3—4—5 օր նոցա հետ կուտե և հարբենա և ղենկի¹³⁴ բերելով կխաղցունե և կլրբանա քուրտեր և այլ զանազան տաճիկներ բերելով անապատի հարստություն նոցա կշռայլե: Այս ամեն միաբանություն մանրամասնաբար քանիցս վարչության բողոքելով Պողոս պատրիարք զայն անապատի վանահայրութիւնին կդադրեցուցանե:

Միաբանք 18 տարվա հաշիվներ կպահանջեն Պողոսին, ուստի նա յուր կուսակիցներով հանդերձ, փոխանակ հաշիվ տալու, կբարկանա միաբանից և մինչև անգամ կծեծե Պողոս զբողոքող վարդապետ, որ վանքի վնասուն և հաշիվուն տեղյակ գոլով մեծագումար դրամ կպահանջե անորմե: Նա փոխանակ օրինավոր տուժարավ հաշիվ տալու յուր խարդախ կուսակցաց ձեռքը, մի հաշվետուժար կպատրաստե և բռնի կերպով միաբանից կնքել տալով կխրկե վարչություն, որ միաբանության ստորագրություն տեսնալով, այլևս չուզեր մանրամասն հաշիվ պահանջել Պողոսեն, որ հարյուր հազարեն ավելի դրամ յուր կոկորդ լեցնելով հարստացեր, որով պատրիարքի հրամանին չի հնազանդիր:

1873 ապրիլ 22 ՚ի ներս Կտուց սուրբ անապատին Կտուց սուրբ անապատի կղզին Վասպուրականի Գնունյաց զավառի կողմեն արևելից դեպի արևմուտք իբրև երկար կտուց մի երկարցած է Բղունյաց ծովու մեջ, դրսե կղզին անվանյալն Ճիշտ թերակղզի է, իսկ ներսեն կղզին ցամաքեն անջատյալ Ճիշտ կղզի է, ասկե 30 տարի առաջ դրսի թերակղզույն մի 15 կանգուն լայն ճանապարհով կից էր, սակայն հիշյալ թվականին և այսր բոլորովին ցամաքեն մի քառորդ ճանապարհ նավակի անջատյալ է:

30 տարի առաջ մի ժամու ճանապարհ էր կղզիի շրջապատ, սակայն այսօր մեր իսկ չափելով դառնք երեք քառորդի ճանապարհ, ղի

ծովն միշտ հետզհետե բարձրանալով կղզիի եղերքներեն ուտելով կփոքրացնէ դիրքն:

Կտուցա կղզին թեև տեսքով փոքր է, սակայն տեսարանի կողմանն աննման գեղեցկութիւն ունի, զի Բղնունյաց ծովու գրեթէ միջաբաքի մէջ իյնալով, Վասպուրականի բոլոր անվանի մեծամեծ լեռներ և լեռանց դոտիներ և ծովամերձ անվանի մեծ գավառներ կդիտես իբրև գեղեցիկ տեսարան մի, կղզին արեւելից կողմանն կհայի և կտեսանն Վարազա և սուրբ Սահակ բարձր լեռներ, Վանա բերդ և քաղաք և Գնունյաց գավառ մինչև Առբերանք: Արեւմուտքէն կհայի և կտեսանի Սիփանա բարձր լեռ, Նեբրովթ և Գրգուռ լեռներ, Բղնունյաց գավառ, Խլաթ և Տուրուբերանի ծովամերձ մեծ մասն:

Հարավային կողմանն կհայի և կտեսանն Ոստանա բարձր լեռներ, Մոկաց և Կորճելից գոտեւոր ամենագեղեցիկ լերինք, Նարեկա վանք, Աղթամարա և Արտեր կղզիներ, Ոստանա և Արտամետա ավաններ և այգիներ, Հալոց Ձոր, Ըմիշտունյաց, Կարկառու և Կեցնա գավառներ: Հյուսիսէն կտեսանն Ծաղկե լեռներ (որ Ալա տաղի ասի), ամբողջ Քաջբերունյաց գավառ, Նոյնպէս արդեն կհայի և տեսանն Բղնունյաց բոլոր տարածութիւն բաց ՚ի փոքր ծոցեր, որ Առբերանի կողմ կիյնա:

Նույնպէս վերոհիշյալ բոլոր լեռներէն և գավառներէն կտեսնվի և կնշմարվի ծովու իբրև կեդրոնի մէջ Կտուց սուրբ անապատի կղզին, որո զիրք եռանկյունաձև է, միջի քարեր և փոքրիկ լեռներ սպիտակ քարէն, հողն սևագոյն և կարմրագոյն, դարնան առատ բող բուսոցանն 40—50 բարդի չափ քաղելով անասնոց կուտան, ատաշոյի¹³⁵, սինձ, սունկ, սուրբ Թումայի ծաղիկ և այլ տեսակ խոտեր ևս կբուսին, որովք գարնան իբրև դրախտ կձևանա ամբողջ կղզին, կա կղզի[ի]ն մեջ քաղցր և դառն նշենի ծառեր:

Վանքի շինութեանց հաստատութիւն կղզիի հյուսիսային արեւելակողմ փոքր բերդի չափ բարձր քարի մի ստորոտ ծովու ափանց երկու քարքնկեց մերձ ունի յոր շէնքեր:

Եկեղեցւո հաստատութիւնք են մի սքանչելակերտ գեղեցկահարմար տաճար, անուն սուրբ Աստվածածնի նվիրյալ մի դարպաս, մի ավանդատուն, մի զանդակատուն եկեղեցւո դրան վերա:

Սուրբ տաճարի ներսի կողմանն չափելով գմբեթի բարձրութիւն է 35 ոտք, կամարաց 27, տաճարի դիրք քառակուսի լինելով թե երկարութիւն և թե լայնութիւն 29 ոտք են: Տաճարի մեծ սեղան սուրբ Աստվածածնի նվիրյալ է, ճարտարարվեստ խաչկալ մի կա տաճարի ավագ

սեղան, երկու փոքր խորաններ կան սեղանի աջ և ահչակ կողմեր, աջակողմյան խորան սուրբ Կարապետի անվամբ է, որո գերեզման և մասունք սուրբ Կարապետի խորանին մեջ է, ահչակ կողմի խորան սուրբ Ստեփանոսի անվամբ է: Տաճարի մեջ հարավային և հյուսիսային որմոց քով հասարակ դրան շափ մերձ երկու քառակուսի սյուներ կան, դմբեթ հիշյալ սյունաց և սեղանի կամարի վերա բարձրացած է, տաճարի մեծ դուռ կբացվի 4 բացվի դարպասի մեջ, որո միջին հրեք քարն սանդուխով կելնին 'ի տաճարն, որո քարեր մութ կարմրադույն են:

Դարպասի շենք ճիշտ քառակուսի է, երկարություն և լայնություն հավասար 40 ոտք է, իսկ բարձրություն 28 ոտք, շորք քառակուսի սյուներ կան դարպասի մեջ, տաճարի դուռ դարպասն հայելով գեղեցիկ քանդակներ և կերտվածներ ունի, երկու դուռերու մեջ սեղաններ կան, որոց խաչկալք քարյա լինելով դմբեթաձև քանդակալք և հորինյալք են, միաբանք սուրբ անապատիս հիշյալ դարպասի մեջ կկատարեն յուրյանց բոլոր սաղմոսերգությունք և ժամասացությունք և դիշերապաշտոնք և հսկմունք, իսկ սուրբ պատարագ կմատուցանեն տաճարի մեջ և դպիրք ևս տաճարի մեջ կառնին դպրություն սուրբ պատարագին:

Դարպասի աջակողմյան դուռի մեջ բացված է ավանդատան դուռ, որ սուրբ Հրեշտակապետի անվամբ է, ավանդատան երկարություն 19 ոտք է, լայնություն 15 ոտք, իսկ բարձրություն դարձյալ 15 ոտք, իբրև եկեղեցի սեղան ունի, հորո մերա երբեմն պատարագ կմատչի: Ըստ նախնյաց սովորության, միշտ պատարագիչ հիշյալ ավանդատան մեջ կղգեստավորվի, թե առաջնորդ և թե եպիսկոպոս լինի ժամարար: Ամեն շաբաթ և կիրակի անխափան կպատարագեն կուսակրոն կրոնավորք և անապատի բոլոր կարգադրությունք ըստ առաջնույն անթերի կկատարեն միաբան եղբայրությունք:

Վարդապետաց, սարկավագաց, դպրոց և մահտեսաց սենյակք եկեղեցվո շրջապատ շինված է, բացի արևելյան կողմանե տաճարին: Շինվածք հինգ թաղի բաժանված է, հինգ թաղի մեջ կա 62 սենյակ, յուրաքանչյուր սենյակի մեջ մի ևս սենյակ կա, որք կընեն 124 սենյակք: Կա մի սեղանատուն՝ 4 մառանավ, մի տնտեսատուն՝ մի շտեմարանով և հացի փուով, կա երկու մարագ, 1 փարախ և մի փայտի տուն, 1 հացու և 1 ցախի տուն:

Կտուց սուրբ անապատի ներսի ամբողջ միաբանություն 33 հոգի

ևն: 12 վարդապետք, 4 ալագ սարկավադ, 2 ուրարակիր¹³⁶, 5 դպիր, 11 մահտեսի:

1. Շատախցի Հակոբ վարդապետ առաջնորդ կամ վանահայր	50
2. 'Ի Կորճեից Բարսեղ վարդապետ վերակացու	60
3. 'Ի Ալուր գեղջե Գրիգոր վարդապետ լուսարար, որ 70 վարդապետ թաղած է, ինքն այժմ 80-ամյա է, բայց խիստ քաջառուղջ, բայց է միականի	
4. 'Ի վան քաղաքե Գևորգ վարդապետ տեր Բարսեղյան	65
5. 'Ի Մոգաց գավառե Անդրեաս վարդապետ	100
6. 'Ի Մոգաց Եղիազար	—»— 38
7. 'Ի վան քաղաքե Եղիշե վարդապետ Մեսրոպյան	30
8. 'Ի վան քաղաքե Գրիգոր	—»— 35
9. 'Ի Պաֆրայե Կարապետ	—»— 40
10. 'Ի Կեսարիայե Հովհաննես	—»— 35
11. 'Ի Սյունյաց գավառե Մկրտիչ	—»— 35
12. 'Ի Տարոնո գավառե Ավետիս	—»— 36
13. 'Ի վանա Աբրահամ սարկավագ	40
14. 'Ի Պարտիղակե Մարտիրոս	—»— 40
15. 'Ի Կարնո Հովհաննես	—»— 30
16. 'Ի վանա Կարապետ	—»— 28
17. 'Ի Ռշտունյաց Հոհան ուրարակիր	30
18. 'Ի Մոկաց Պաղտասար	—»— 30
19. 'Ի վանա Աբրահամ դպիր	50
20. 'Ի Կորճեից Մարտիրոս	—»— 70
21. 'Ի Ալուր գեղե մահտեսի Կարապետ	—»— 35
22. 'Ի Հայրորտա Մելքոն	—»— 28
23. 'Ի վանա մահտեսի Պաղտասար	—»— 35
24. 'Ի վանա Հովհաննես	—»— 30
25. 'Ի Կորճեից Մահտեսի Մանուկ	90
26. 'Ի վանա մահտեսի Հարություն	85
27. 'Ի Նարեկա մահտեսի Մարտիրոս	65
28. 'Ի Մոգաց մահտեսի Մխիթար	50
29. 'Ի վանա մահտեսի Գրիգոր	40
30. 'Ի վանա մահտեսի Խաչատուր	40
31. 'Ի Այրարատա մահտեսի Հովհաննես	42

Վանահայր վերոհիշյալ միաբանաց տարին մեկ-մեկ ոտնաման, հրկու տարին անգամ մեկ-մեկ վերարկու և մեկ-մեկ բաճկոն կուտա, շապիկ և վարտիք խնդրողաց կտրվի, տարին ղգեստի 4000—5000 դուրուշ կերթա:

Անապատի կերակուր սարդ է, միս, դինի և օղի չկա, օր մի անգամ կերակուր կեփվի, տարվան մեծ մասն պահոք կանցունեն:

Կաուց անապատի ոչ գրսի տուն և ոչ ներսի կղզի[ի] մեջ ժառանգավորաց դպրոց չկա, միաբանաց վերա հարկ դրինք անպատճառ դրոց բանալ, զի անապատի եկամուտ կբավէ մի դպրոց ունենալ: 22000 դուրուշ Վանա միջի խանութներեն, 4000 Պոլսո, Բաղրատաղի և Ատրնաչի խանութներեն և 3000 դուրուշ ևս Տփլիսո խանութներեն դուկա, 19.000 դուրուշ, 2000 դուրուշ պսակադրումե, հողաբաժինե և ողորմութենե կգայանա 21.000 դուրուշ:

Վանքիս վանահայր և վերակացուն օրինավոր տնտեսականություն չգիտնալով, շեն կրնար կառավարել ղվանքն և ղմիաբանություն:

Վանքի վանահայր Շատախոս կողմեր ժողովարարության կրթալով եկեղեցիսց ղգեստուց և գրչանց բալանիքներ հետ տարեր էր, ուստի նուցա հաշիվ չտուովեցալ: 6 տարի առաջ մի անգամ ձեռագիր գրչանց ցուցակ շինված է, 250 հատոր ձեռագիր կա կղեր, սակայն այժմ այնչափ մնացած չէ: Վանականք ձեռագիր գրչանց արժեք չգիտնալով, ոչ օրինավոր թանգարան շինած են և օրինավոր պահպանության կերպ գիտեն: Ասկե 30 տարի առաջ վերոհիշյալ լուսարար Գրիգոր վարդապետ, որ այժմ ղեռ կենդանի է, ութսունամենյուր գոլով 400 հատոր հին ձեռագիր գրչանք ղերեղմանի մեջ թաղեր է, ևս անձամբ իրմե հարցուցի այս մասին, նա պատասխանեց, թե գրչանք անխնամ մնալով ձյունի և անձրեկ ներքե թուղթի իրարու թափված էին, հարցուցի, թե ինչ ձեռագիր էին, խեղճ ողորմելին ղժբախտարար անուններ չէր գիտեր բնավ, ահա քեզ երկրորդ կենի Բեմուր, բայց կարծեմ թե տղետ, ահհոգ և անընթերցասիր վանականներեն ավելի շատ գրչանք վնասված են, քան թե կենի Բեմուրի ձեռոր, զի ճիշտ ալսալիսի պատար մի ևս կիմ անապատի և Սևանա անապատի մեջ տեղի ունեցած է: Կիմ անապատ 40 տարի առաջ սակավի չափ հին ձեռագրեր դարձյալ հողի ներքե թաղած են, իսկ Սևան անապատ, ինչպես Շահաթաթունյան Հովհաննես

նպիսկոպոս ստորագրութիւնն Հայաստանի մեջ կգրեի, լսելով, թե Ղուկաս կաթողիկոս այցելութեան կերթա անապատին, փութացեր էր բոլոր ձեռագիրներն նաւակով ծով լեցուցեր են, կասկածելով, թե կաթողիկոս գալով և փոշոտած տեսնալով զգրչանս՝ կալատուհասի զվանահայրն և զմիաբանութիւնն:

1840 թվականին խան Մահմուտի եղբայր Միրսէպին պէյ նաւակով գալով ՚ի կղզին Կաուց, սուրբ անապատի վանահայր Սիմեոն վարդապետ սրախողխող կսպանանէ և անապատի բոլոր եկեղեցական անոթներ, զգեստներ, ամբողջ պղնձեղէն կկողոպտէ կտանի և ոչ ոք կարող կլինի հափշտակված ինչքերէն մազ մի ետ դարձունել:

Սուրբ անապատիս մեջ խիստ առաքինի Կախկոպոսք և վարդապետք առաքինացած են թե ճգնութեամբ, թե իմաստութեամբ, թե մեծագործութեամբ և թե շինարարութեամբ, սակայն ոչ մեկէն գրաւոր հիշատակարան կա, միայն ավանդութեամբ փոքր-ինչ ժամանակ նոցա առաքինութիւնն կպատմվի և հետո սակաւ առ սակաւ կմոռացվի:

Ասկէ քանի տարի առաջ հայոց ազգ երկու անապատներ յուր երկու աշքի պէս սիրով առատորեն նվերներ կհանձնէր նվիրակաց և ամէն երկրի մեջ դանձապէտ հաստատելով, ողորմութիւնն կհավաքեր և կխրկեր, բայց մեր ազգ օրըստօրե բարեպաշտութենէ սառնելով և հոգևորացն անփութ լինելով անապատաց այլևս ըստ նախնաց բարեպաշտութեան չեն նայեր: Ուստի այն բարեպաշտութիւնից ժամանակին 60—70 վարդապետք կային մեն-մի անապատաց մեջ, այժմ ահա փոխան 60-ի և 70-ի՝ հազիւ թե 11 վարդապետ կա:

Բոլոր ազգի վանորեից վարդապետներէն անապատի վարդապետներ առաւել սրբակրօն, քաղաքավար, առաքինութիւնից նախանձաւոր են, երանի թե ազգի վարդապետարան անապատին լինէ, այն է՝ բոլոր ժառանգավոր կուսակրօն վարդապետք անապատաց մեջ կուսակրօնութեան և վարդապետութեան ուսումն առնելով Հայաստանի վիճակաց մեջ վանահայրութեան և առաջնորդութեան պաշտօն վարեն, հայնժամ այլևս ալժմուս պէս ժողովուրդն յուր կղզիներէն գոհ լինելով, այլևս չէր ախորժեր բամբասել յուր հովիւներ: Անապատի մեջ սակավապետութիւն, ժուժկալութիւն և շարքաշրութիւն գործնական կերպիւ ուսանելով՝ ժողովրդեան վերա ծանր բեռ չէին լիներ: Սակայն մեր վարդապետներէն շատեր շռայլութեան և թուլամորթութեան մեջ վարժվելով ՚ի փոքրամորթութենէ կամ մայրաքաղաքաց մեջ վարդապետ դառնալով թե բամբասանաց առարկա կլինին, թե քիչ դրամով չեն բավականա-

նար և կամ թե բնավ փոքր պաշտոններու չեն ղիջաներ երբեք:

Կտուց անապատի տաճարի թվական է ՌՃԲ (=1653), Երեմիա վարդապետի ձեռամբ շինված է, իսկ դարպասի հայոց թիվն է ՌՄԾԱ (=1802), որ դրան ներսի կողմ դրոշմվելով ունի այսպիսի ոտանա-
վոր մի:

Շնորհօք սրբոյ Կարապետին
եղև շինեալ դարպաս սորին
զանգակատուն 'ի միասին
ձեռք ջանիւք տեսչի սմին
Տեր Կարապետ Զոհազգեցին
և լծակցաւ երկրորդ դետին
Տեր Սիմեօն սրբասիրին
աշխատողացն 'ի միասին
և տեր Պետրոս վարդապետին
Տեր Յովհաննէս բարեբերին
ընդ Ըղազարու ճգնակրին
Արդեամբ ընչից Հայոց աղգին
յոր աղօթեք տուք զողորմին:

73 ապրիլ 24 'ի էջմիածին վանքն Բաղենից:

Բաղենից էջմիածնի վանք 7 ժամու հետի քաղաքեն Վանա դեպ 'ի հյուսիս սուրբ Սահակա լերան արեւմտյան ստորոտ փոքր-ինչ վառի-
վայր և ծովափանց մերձ ունի յուր ցանկալի դիրք: Վանքս երեք ժամ
Կտուցեն դեպ արեւելյան հյուսիս և կիմ անապատեն 3 ժամ դեպ 'ի հա-
րավային արեւմուտք կիյնա, ուստի հյուսիսեն կտեսնա Մաղկե լեռինք
և Քաջբերունյաց գավառ, արեւմուտքեն հայի և տեսանե Սիփանա, Նեբ-
րովթա և Գրգուռ լեռներ և Խլաթա և Բլնունյաց գավառներ, հարավեն
Ոստանաւ և Գորտված լեռներ և Կորճեից գավառ, իսկ արեւելից մերձ
անեղով գլեռան սուրբ Սահակ կտեսանի զգավառն Գնունյաց, որ է հան-
դեպ արեւելից վանուցս:

Վանքս չէ պարսպապատ, շենքեր անկանոն շինված, տաճար շեն-
քերաց մեջ իյնալով դրան շերեր, տաճար մատուռի ձեով փոքր և
նսեմ է, որո երկարություն 11 և լայնություն 15 ոտք է, փայտաշեն
դարպաս մի ունի առաջ՝ երկու տաճարի քանակութեամբ:

Վանքիս վանահայր է այժմ Սեդրակյան Ավետիս վարդապետ՝ կիմ

անապատի կողմեն տրված, սա արևոք ծաղկեաց 60-ամյա պատկառելի ծերունի մի է, որ 25 ամ հիշյալ վանուց մեջ գործակատար լինելով սենյակներ նորոգեց, մի երկուհակ շերամատուն շինեց, նույնպես ջրաղաց և փարախ նորոգեց, թթենի և ծառաստաններ տնկեց, երկրագործություն ծաղկեցուց, Ավետիք վարդապետս համեղաձայն երաժիշտ, որո ձայն և եղանակ բոլոր Վասպուրականի մեջ հուշակված լինելով, սորա ձայնի նման ձայն այժմ Հայաստան չկա: Սա 3 ամիս առաջ կաթվածի հանդիպելով՝ չկարեր 'ի վերա ոտից կանգնել, իսկ այժմ փոքր-ինչ ապաքինություն գտնալով, փայտի ապաստանելով ելան և մտան և սենյակ՝ կաղնիկաղն քայլելով:

Վանքն արդեն իմ անապատի ագարակն է այժմ, ունի Վանա 40 քիլայի հող, մեծ մասամբ սոտին և 15 քիլայի չափ տեղ ջրարբի, հող հույժ բարեբեր է և բերրի, ագարակ կիսովի տրված է արճիշեցի Ատիին, տարին 10 քիլայի չափ սերմ կցանվի, ուստի երբեմն 80—100 և մինչև 150 քիլա արդյունք դուկա, կեսն անապատին է, կեսն՝ մարապային:

Ունի մի մարգագետին, որմե 20 բարդ խոտ կբերե, ունի [ի] մի խաղողի այգի, որ տարին 500 լիտր շերա կբերե, զորո կեսն ըռուպ հիվելով կխրկեն անապատի ներս, իսկ կեսն կմնա քացախի և բաժկի¹³⁷:

Կա մի անտառ և թթենի, բոլորտիք ցանկապատ, թե այդին, թե թթենին, և թե անտառ հույժ սքանչելի տեսարան մի կընծայեն վանից բոլորտիք, որո նման վայելուչ վանք և վայր Վասպուրականի մեջ գրեթե չկա:

Իմ անապատ ունի այս վանքի մեջ մեկ գուլթան՝ յուր սարոք, 10 գոմեշ, 10 եզ և 100 ոչխար, որք իմ անապատին են: Վանքս միաբան և տիրացու չունի, երբեմն անապատի տիրացուր օգափոխություն համար հոս գուկալն]:

Վանքիս ամբողջ եկամուտն իմ անապատ կերթա:

73 ապրիլի 24 'ի սուրբ Սահակա վանքն:

Սուրբ Սահակ Պարթևի Հայրապետի վանք, որ ասի Երեքինա սուրբ Սահակ 8 ժամու հեռի Վանա քաղաքեն դեպ 'ի հյուսիս նույն վանքի անունով կոչված լերան, այն է՝ սուրբ Սահակա սարի հյուսիսային կողմի բարձրության վերա, փոքր-ինչ լերան կատարին վայր բերդաման սեպացյալ սպիտակ ապառաժ քարի վերա ունի յուր վսեմ դիրք:

Վանքի պարիսպներ քառակուսի կես քարե կես աղյուսե շինված է, աղյուսներ անձրևի և ձյունների մաշած և խարխլած են: Տաճարի շինվածք գահավեժ քարի մը կատարի վերա է, փոքր է տաճարի դիրք:

սակայն խիստ ամրակառույց է որմաց բարձրության մասին, լայնություն տաճարին 15 ոտք է, երկարություն 13, դմբկթ թրծյալ աղյուսոք շինված է, տաճարն ունի յուր մեջ մի սեղան, երկու փոքր մատուռներ, տաճարի ձախակողմ կա տեր Հուսկան[ի] գերեզման:

Դարպասի շինվածք տաճարեն ընդարձակ է, երկարություն և լայնություն հավասար 23 ոտք են, 2 սեղան ունի մեջ դարպաս, տաճարի հասակ չորս աստիճան բարձր է դարպասեն: Դարպասի դրան վերա կա այսպիսի հիշատակարանք.

«Շինեցաւ դարպաս 'ի հիմանց հանդերձ խցնեւօք աշխատութեամբ վանեցի Կարապետ մեղապարտ վարդապետիս, որ 'ի թուականին ՌՄԻԲ (=1773) եկի 'ի յանապատս սրբոյն 'ի Սահակայ և շինեցի զայս 'ի յիշատակ ինձ և օրհնեալ ազգիս հայոց և ծնողացս 'ի թիւ ՌՄԼԷ (=1788), արդ յիշեցէք 'ի Քրիստոս զԱբրահամ եպիսկոպոսն, որ իղ (=36) տարի եկաց ընդ հոգեւոր հօրն իւրոց Կարապետ կաթողիկոսին էր գործակատար, 'ի շինումն դարպասիս հանդեալ 'ի Քրիստոս»:

Խցներ և սենյակք աճբողջ քայքայյալ են, 1 տնտեստուն, 2 ավերակ սենյակ, երկու փարախ, վանքի բակ աղբյուաներով լցեւած կոյանոց դարձեր է:

Վանքի մեջ ոչ վարդապետ և ոչ քահանա կա, այլ Երեւին պուղեն Խերապետի գերդաստան, որք են՝ 4 այր, 3 կին, որք վանքի մեջ իբրեւ պահապան նստելով՝ երկրագործություն կրնեն, բայց երեք վանքի շինության հոգ տարած չեն:

Վանք 40 գուլթան հող ունի, ասել է՝ 5 քիլայի սերմամուտ, վանքի միջի բոլոր տաւարեղենք մարապային է, վանքին սեփական բան չկա, տառանորդ կվճարեն իմ առաւելատին¹³⁸:

Եկեղեցւոց մեջ այժմ կա մի ժամարարի հնամաշ զգեստ, որ իմ առաւելատեն բերված է, 6 հատ խաչ, երեք սեղանի պատկերի վերա երեքն ձուրթի, մի ևս մասունքով խաչ: Կա մի ձեռագիր արծաթապատ ավետարան, մի հին ճաշոց և մի ձեռագիր կեղամաշ հայսմավուրք:

Վանքի հարավային(ն) կողմի գերեզմանատան մեջ կա Կարապետ վանեցի կղմբաամենց Կարապետ կաթողիկոսին, որո տապանագիրն է.

«Տապանս այս է սակաւախոր,
Առ ինքն ունի կալանաւոր
Կարապետ շքեղաւոր,
և Հայրապետ պսակաւոր,

Տանս Հալոց աշխատաւոր,
 Եկեղեցաշէն արդինաւոր,
 Որ նուաճեաց զթեմն բոլոր,
 Ղրաղումս արար սրտակոտոր,
 Ահա այժմ կա աստի 'ի խոր,
 Յանուր մահու կալանաւոր,
 Աւաղ յունայն փառ անցաւոր,
 Որսկես փոխի կա փութաւոր,
 Երեկ հզօր պիրճ փառաւոր,
 Այսօր մոխի[ր] անարգաւոր,
 Ահա վախճան աղետաւոր,
 Որ տայ աշխարհ[հ]ս այս ուղցաւոր:

Թվին ՌՄՕԲ (=1803)-ին փոխեցաւ առ աստուած»: Ուրիշ տապա-
 նագիր մի անդ.

«Այս է տապան Շիրվանեան արհիեպիսկոպոսին ի զ (=90) տարի
 ծառ(այ)եաց հոգեւոր հօր (այն է՝ Կարապետ կաթողիկոսին թիւն ՌՄԼԵ
 (=1786)»:

Կա դերեզմանատան մեջ քանի վարդապետաց գերեզմանք:

1873 'ի ապրիլ 25 'ի դրսի տուն կիւմ սուրբ անապատի:

Կիւմ սուրբ անապատի դրսի տուն ասացյալ տեղէն Վանա 9 ժամու
 հեռի դեպ 'ի ճիշտ հյուսիսային կողմ նորավանից լերան ստորոտ ծո-
 վափէն մի մղոնաշափ դեպ 'ի հարավ զառիկողի վերա ունի յուր դիրք,
 որ հյուսիսէն կհայի կիւմ անապատի կղզուն և Բաջբերունյաց դավա-
 ուի վերա, նույնպէս հյուսիսէն կտեսանն բոլոր Մազկէ լեռներ և արե-
 մուտքէն կտեսանն Սիփանա լերան բարձունք, արեւելքէն կտեսանն Առ-
 բերանի լեռներ և զավառն, հարավային կողմն կիյնա Գնունյաց դա-
 վառն, սակայն չի տեսանիր:

Դրսի տուն չունի պարիսպներ, ուստի շէնքեր խառնիխտուն շինված
 են, փայտաշէն եկեղեցի մի կա՝ սուրբ Ստեփանոսի անվամբ, երկարու-
 թյուն 10, իսկ լայնութիւն 20: 6 հատ նսեմ խրճիթներ կան, 1 վարժա-
 տուն երկահարկ, 8—9 տարի կանոնավոր ժառանգավորաց աշակերտք
 ուսմունք սորվեցան մեջ, բայց այժմ վարժապետ չլինելուն աղագավ
 7 աշակերտք մնացած են առանց դասասանութիւն: Կա 1 տնտեստուն,
 1 մառան, 2 փարախ, մին ձիանց և մին խաշանց, մի կանոնավոր մեծ

ցորենի շտեմարան կա, 2 սենյակ յուղի և պանրի, 2 բակ խաշանց համար:

Դրսի տան այժմյան վերակացուն է Թադեոս վարդապետ, 7 մոնթ¹³⁹ անունով արագուր, 2 միաբան՝ Սարգիս և Պետրոս, 3 պառավ կանայք, 7 մշակ, 7 խոտաղ, 4 ևս ներսի տան մշակներ: Թե մեծ և թե փոքր և թե ներսի մշակաց ներկա տարույս զրամական վարձուց ամբողջություն է 6750 ղուրուշ, բոլոր մշակաց զգեստուց ծախքեր 5548, որոց ամբողջ գումարն կընեն 12298 ղուրուշ:

Լիմ սուրբ անապատի դրսի տան տավարեղենը 10 լծկան գոմեշ, 18 մատակ, 30 հատ ձագ գոմեշի 1—2—3 տարեկան, 13 եղ, 16 կով, 13 հատ 1—2 տարեկան հորթեր, 3 ալանակ, 4 ձի, 1 քուռակ, ամբողջ 98 հատ:

Դրսի տան հողային սերմանելի արտորայք 14 քիլոյի սերմամուտ կա: Ատեր գյուղի սահմանի մեջ ունի վանք, 2 կոտոր արտ կա, Կասկի արտ Դաունեն 9 չափ սերմ, իսկ Որուտոց արտ կառնեն 4 չափ: Մի մարգագետին 2000—2500—3000 խուրձ խոտ կրերն: Բերդի սահմանի մեջ կա այգի տեղ, ինն գոթանի տեղ հող, նույն սահմանի մեջ Մկրի արտ կա 3 չափ սերմի տեղ:

Դրսի տան հողեր հասարակ հողեր լինելով բարեբեր չեն, խիստ դժվարին աշխատությունը կմշակվի և կհնձվի, դրսի տուն ճանապարհորդք պահաս չեն, օր 4—5—6—7—8—10 և մինչև 12 հոգի կպատահին և ձրի հաց կուտեն կերթան, առանց մի դրամ վճարելու: Դրսի տան օդ այնչափ առողջարար չէ, խոնավ է օդն, մի աղբյուր ունի, ջուր ծանրահամ է: Զրաղաց մի կա աղբյուրի ներքև, որ դարնան միջոցին 20 օր հավիվ կբանի, իսկ ամառ և ձմեռ աղբյուրի ջուր լճի մեջ ժողովելով՝ երբեմն կթողվի:

Ատեր գյուղի մեջ կա երկու ջրաղաց, 1 նորաշեն ձիթահան և 1 ավերակ ձիթահանի տեղ վանքին սեփական:

1873, ապրիլ 27 'ի Լիմ սուրբ անապատն:

Լիմ սուրբ անապատի կղզին, 10 ժամավ հեռի է վան քաղաքի ուղղակի դեպ 'ի հյուսիսակողմ ծովու գրսի ափունքեն, 1 ժամ հեռի ծովու մեջ ունի յուր դիրք:

Պղզիի ձև արևելքեն դեպ արևմուտք ուղղակի երկայնյալ սրածայր հավկթաձև է, արևելյան ծայրի անուն Բաղածեր է՝ դեպ 'ի բաղ երկայնանալույն աղագավ, արևմտյան ծայրի անուն Բետաժեր է՝ հոն բերդ լինելույն աղագավ, տակավին մինչև ցայսօր բերդի մի մեծ աշտարակի

ավերածին մնացորդ կմնա, իսկ ամբողջություն ծովու ջուր քանդելով
կործաներ է յուր մեջ: Ըստ պատմութենե ծերունյաց 250 տարի առաջ
Արճեշին ուղղակի ճանապարհ հիշյալ բերդի քովեն անցած է ՚ի Խժիշկ
գյուղ և անտի ուղղակի ՚ի Վան գնացած է: Եվ Առբերանի Բերկրի գետ,
որ է՝ Պանտրմահ¹⁴⁰, հիշյալ բերդեն կես մղոն հեռի անցանելով, կեր-
թա հղեր ծով, այժմ դեռի կամուրջ նաւավարք կտեսնան ծովու ջուրի
մեջ: Ծով 250 տարւան միջոցին, հիշյալ հին կամուրջեն մինչև այժմեան
կամուրջ Պանտրմահու գետեն 3 ժամու ճանապարհ առաջ անցած է:
Հիշյալ թվականին կողին շատ մեծ ընդարձակ եղած է, մինչև որ մեջ
գյուղի բնակչութուն և երկրագործություն եղած է, զի այժմ գելի գե-
րեղմանի բնակչութուն կա կղզիի մեջ և հիշյալ թվականեն առաջ, որո
ժամանակ հայտնի չէ և չկա գրավոր հիշատակություն, սակայն բնա-
կան դիրքեն հայտնի կերևի, թե կղզին ցամաքի հետ հաղորդակցութուն
ունենալով թերակղզի եղած է, բայց ապա հետզհետե ծովն բարձրա-
նալով և հառաջ անցանելով ցամաքեն բաժանելով կղզեցուցած է:

Կղզիի այժմյան շրջապատ ճիշտ երկու ժամու ճանապարհի մեջ 10
քիլայի սերմանելո հող կա, որո մեծ մասն հանգուցյալ Գեորգ Շինա-
վեր յուր արտաքո կարգի աշխատությամբ մաքրի փոքր և մեծամեծ քա-
րեր և հողեր սերմանելո վիճակին հասուցած է, կղզիին հատակ ամբողջ
քար է և երեսի մեծ մասն սև որձաքարովք լեցված է, բավական անուշ
նուշի ծառեր կան աստ և անդ: Երեք խաղողի այգի կա ներսի կղզին,
մին հյուսիսային արևելյան կողմ ծովու ափանց մերձ երկրորդն արե-
վելյան կողմ, բարձր դիրքի վերա, երրորդն վանքի շինության մերձ:

Կղզիի մեջ կբուսնի բոգ և այլ և այլ խոտեղենք, որք հնձելով ա-
նասնոց համար կսլահին:

Կղզին արևելքեն կհայի Առբերանի գավառի վերա և տեսանե Ծր-
տաշեն գյուղ: Արևմուտքեն կտեսնվի Սիփան, Նեբրովթ, Գրգուռ լեռներ
և Բղնունյաց գավառ, հյուսիսեն կտեսնի Ծաղկե լեռներ, Սրճեշ քա-
ղաքի ավերակներ ծովու մեջ և բոլոր Քաջբերունյաց գավառ, հարա-
վային կտեսնի Գնունյաց գավառի մի մասն:

Լիմ սուրբ անապատի տաճարի և խրճիթներու շենքեր կղզույն հա-
րավային կողմ Բաղաճայրի և Բերածայրի միջաբաժին մեջտեղ ծովու
ափունքեն 3 քարընկես հեռի զառիկող վայրի վերա ունի յուր դիրք:

Սենեկաց տարածություն ցիրուցան, անկանոն շինված, նսեմ և խո-
նավ խրճիթներ են, 54 սենյակ են, որք տաճարի հյուսիսային, հարա-
վային և արևելյան կողմեր Հայաստանի գյուղերու տանց պես շինված,

3 կանոնավոր սենյակ կա բոլոր խրճիթաց մեջ, 1 Ավետիք վարդապետին, 2 Գաբրիել եպիսկոպոսին և նաբեկա վանահայր Հակոբ եպիսկոպոսին: Մի ևս հին առաջնորդարան այժմ ունիտավորաց համար հատկացած է:

Եկեղեցվո արեմտյան կողմն սեղանատուն, որ 100 հոգի կառնե, 5 մառան կա, որո զուտ կրացվի սեղանատան մեջ, 1 խոհարան, որոց հացի փուռ և քարուկիր ալյուրի շտեմարան, խոհանոցի մեջ կա մի մեծ թոնիր, շաբաթ մի անգամ կվառեն, բոլոր միաբանության թե վարդապետ, թե սարկավագ, թե տիրացու և թե մշակը, բաց 'ի վանահորեն, օջիւ կթոթվին, լվացարան չկա վանքի մեջ, միարանք ամիսն անգամ յուրյանց շորեղենք ծովու պաղ ջրի մեջ կլվանան, որ է անտանիւի ողորմելի տեսարան:

Կա մի ձիու ջրաղաց, մի ընդարձակ ցորենի շտեմարան, 1 կաթ մածունի տուն, 2 ընդարձակ փարախներ, մի մարադ, 1 ցորենի խահութ, 1 քարուկիր ջրամբար, որո մեջ ձյուն կհալաքեն և տմառան տաք միջոցին ձյան ջուր կխմեն, որ խիստ վնասակար են կենաց և առողջության: 3 ջրի խոր կան, որոց ջուրը շատ անուշ չեն: Մատենադարան չկա հասուկ, դրքեր աստ-անդ ցիրուցան և քիչ մի ևս առաջնորդի սենյակի մեջ ժողոված են:

Լիմ սուրբ անապատի ամբողջ միաբանությունը են 14 վարդապետ, 2 ավագ սարկավագ, 2 ուրարակիր հմանավ, 8 դպիր, 7 մահտեսի:

1. 'ի Վան քաղաքի Թոփուզյան Հակոբ եպիսկոպոս վանահայր 73
2. 'ի Վան քաղաքի Սեդրակյան Ավետիս վարդապետ 60
3. 'ի Վան քաղաքի վերակայու Թադեոս վարդապետ 55
4. 'ի Վան քաղաքի Անանիա վարդապետ 45
5. 'ի Վան քաղաքի Բարդուղիմեոս վարդապետ 45
6. 'ի Վան քաղաքի Գաբրիել վարդապետ 40
7. 'ի Վան քաղաքի Եղիշե վարդապետ 46
8. 'ի Հացյաց գավառե Միլքոն վարդապետ 75
9. 'ի Պոլսո Խաս գյուղե Հովհաննես վարդապետ 82
10. 'ի Պայազտու Դոդովիտ գավառե Գալուստ վարդապետ 75
11. 'ի Տարոնո աշխարհե Կարապետ վարդապետ 43
12. 'ի Երերին գեղջե Աթանաս վարդապետ 40
13. 'ի Նորավանց գեղջե Գրիգոր վարդապետ 31
14. 'ի Խժիշկ գեղջե Աբրահամ վարդապետ 28

15. 'ի Բզնունյաց գավառն Պետրոս ավագ սարկավագ	25
16. 'ի Վանա Քաղաքն Հակոբ սարկավագ	25
17. 'ի Կղլար քաղաքն Ռուսիո մահտեսի Հակոբ ուրարակիր	60
18. 'ի Երևան քաղաքն Մանուկ ուրարակիր	22
19. 'ի Պոնտոս քաղաքն Կարապետ դպիր	23
20. 'ի Վան քաղաքն Առաքել դպիր	34
21. 'ի Վան քաղաքն Գաղպար դպիր	22
22. 'ի Վան քաղաքն Ավետիս դպիր	18
23. 'ի Հակն քաղաքն Նիկողայոս դպիր	22
24. 'ի Երևան քաղաքն Հարություն դպիր	24
25. 'ի Հացյաց գավառն Դրիգոր դպիր	28
26. 'ի Հացյաց գավառն Մուրատ դպիր	30
27. 'ի Վան քաղաքն մահտեսի Նահապետ	90
28. 'ի Վաղարշապետն մահտեսի Մեսրոպ	40
29. 'ի Նորաշեն գեղջն մահտեսի Եղաղար	65
30. 'ի Շատախու մահտեսի Ավետիս	60
31. 'ի Խիղան գավառն մահտեսի Խաչատուր	45
32. 'ի Երերին գեղջն մահտեսի Ղաղար (խելագար)	65

Լիւմ սուրբ անապատի տաճար Աղթամարա Զաքարի կաթողիկոսի մեծագործութեամբ շինված է, որո հիշատակարան դարպասի աջակողմյան սեղանի ներքե դրված քարի վերա արձանագրված է այսպես ('ի Թուականս հայկազեան տումարի (ՉՄԴ=1305) յաշխարհակալութեան յազդին նետողաց Աւջաթու սուլթանոյն հս նուաստ աէր Զաքարիա վերադիտող Աղթամարայ շինեցի 'ի հիմանց զսուրբ տաճարս և զքուէրսն և զաշխատաւորսն և զերախտաւորսն Քրիստոս Աստուած ողորմեսցի, յիշողացդ և յիշեցողս. ամեն սրբոյն Գեորգայ զօրաւարին, որք հանդիպիր յիշեցէք 'ի Քրիստոս, ընդ նմին ծնողս մեր և զեղբարս)։

Տաճարի ճարտարապետութիւնն աննման գեղեցկութեամբ հորինելով տեսողաց զմայլումն կրեքն, սպիտակ մալթայի քարերով հիմնված է, ներսի կողմեն չափելով բաց ի սեղանեն 26 ոտք երկարութիւն է, իսկ լայնութիւն 28 ոտք, 29 ոտք տաճարի կամարաց բարձրութիւն է, նույնչափ բարձրութիւնն ունի գմբեթի բարձրութիւնն, որ սեղանի և մյուս երեք կամարաց վերա բարձրացեր է դեպ 'ի վեր։

Տաճար ունի մի մեծ սեղան, որ հանուն սուրբ Աստվածածնի նվիր-

ջալ է, սեղանի աջ և ահյակ եռահարկ շորս խորաններ կան, աջակողմ-
յան վարի խորան սուրբ Գեորգա զորավարի անվամբ է, ուր դրան ա-
ռաջ կա սուրբ Գեորգա հրաշալի գերեզման, որո անվամբ կկոչվի Լիմ
սուրբ անապատի կրոնաստան, ահյակ կողմի խոր[ա]յն սուրբ Մինասի
անվամբ: Աջ կողմի վերի խորան սուրբ Լուսավորչի անվամբ է, իսկ
ահյակ կողման սուրբ Հակոբ Մծբնա Հայրապետի անվամբ, առճարի
դրան լայնություն, որ կբացվի դարպասի լայնություն 6 1/2 ոտք է:
Դարպասի երկարություն 44 ու կես ոտք է, 46 ու կես լայնություն: Կա-
մարաց բարձրություն 27 ոտք է, 35 կամարի միջացոց բարձրություն
է: Դարպաս շորս քառակուսի սյունաց վերա շինված է, քարեր կղղիի
սև քարերին է, դարպասի աջակողմյան դուռի մեջ կբացվի ավանդա-
տուն, որո մեջ պատարագիչ կղղեստավորի, ավանդատան երկարու-
թյուն 18, 16 ու կես լայնություն, 17 կամարաց միջի և 14 կամարաց
բարձրություն է:

Զանկատան (վանդակատուն—Հ. Պ.) ներքին կողի լայնություն 45
ոտք, 21 ոտք երկարություն, 18 ոտք կամարի միջի բարձրություն է:
Զանկատան ամբողջ բարձրություն վարեն մինչև դմբեթի ծայր 54 ոտք
է: Զանկատան միջի կամարո բարձրություն 14 ոտք է, կամարաց լայ-
նություն և երկարություն հավասար 14 ոտք:

Տաճարի զմիս կողմին 19 ոտք հեռի հյուսիսային կողմ փոքրիկ
մատուր մի կա, որո մեջ կա հանգուցյալ հռչակավոր Գեորգ ճգնավորի
գերեզման, որո պատմություն ևս ինքս անապատ միաբանած միջոցին
գրած ունիմ:

Ավանդատան և դարպասի թիվ և արձանագիր:

(Շինեցաւ աւանդատունս սուրբ ընդ դարպասին ձեռամբ Յովհան-
նէս վարդապետ Մոկացին որ(ք) հանդիպիք սիրով տուք վս(ղո)րմին 'ի
թիվ Ռեթն (=1766):

Հին փայտակերտ ժամատան յիշատակագիր, որ ավանդատան վրա
է, սա ցույց կուտա, թե հին ժամանակին որչափ եպիսկոպոս և երեւի
միաբանք հղած են Լիմ սուրբ անապատի մեջ:

Շինեցաւ ժամատունս թիւ ՌԼԱ. (=1582) ձեռամբ տէր Յովհաննէս
Եպիսկոպոսի, տէր Զաքարիա Եպիսկոպոս, տէր Կարապետ Եպիսկոպոս,
տէր Դավիթ վարդապետ, տէր Գրիգորն, տէր Սարգիս, տէր Հայրապետն
և միաբան[ք] սուրբ ուխտիս տէր Ստեփաննոս, տէր Պետրոսն, տէր
Մեղիսեթ, տէր Պետրոս յիշեցեք 'ի Քրիստոս:

Լիւմ սուրբ անապատի խանութներ:

	Վարձ
3 հատ Շեխի շուկան	1035
1 Հաջ շարուխչնոց	300
2 Կաղանճնոց	215
1 Թահմիդի մեջ սրջանոց ¹⁴¹	150
7 փոսրնոցի մեջ	1380
2 Սոնթնոցի մեջ	600
1 Խալազնոց	150
2 Սկրչնոց	25
4 Թարվիզու դուռ ներս	420
2 դրան դուրս	200
1 Սրջարան	450
3 բաղնիքի դուռ	240
1 Սղերտու խանի դուռ	160
1 խանութ Արարուց դուռ	000
1/2	000
31 1/2	90
	10

Կաղճնո վանքեն իճարո կառնվի 1 միխանա ¹⁴²	5610
Հայկավանից մեջ	3000
Ի Պոլիս Կալֆա ամիրայի խանութեն	800
Սուրբ Եկեղեցվո զգեստք և սպասք:	4000

13410

- 9 հատ սկիհ:
- 8 հատ զիարիչի մասունքով խաչ, որոցմեն է կենաց սուրբ խա[չ]:
- 3 Թափորին մեծ խաչ:
- 30 Անդասաւանի ձեռաց մեծ և փոքր խաչեր:
- 5 առաջնորդարան ձեռաց խաչ, 2 մասունքով:
- 22 հատ սեղան[ի] խաչեր:
- 1 հատ արծաթապատ սուրբ Գեորգա պատիտ և եռաճաճող¹⁴³:
- 2 արծաթյա պատկեր 1 Հիսուսի, 2 Յստվածածնի:
- 3 արծաթյա բուրվառ:
- 1 պղնձյա —»—:

- 4 արծաթյա քշոց, 2 մեծ, 2 փոքր:
 5 արծաթապատ մեծ և փոքր թե ձեռագիր և թե տիպ արծաթապատ
 ավետարան:
 16 արծաթապատ ավետարան մեծ և փոքր թե ձեռագիր և թե տիպ:
 1 արծաթապատ ավետարան:
 2 արծաթյա աղավնի:
 5 արծաթապատ սաղավարտ, 2 լակաս¹⁴⁴ ունի, 2 չոնի:
 3 հատ տփխոց, հասարակ սև սաղավարտ:
 2 սաղավարտ, մին արծաթաթելիվ հունված և մյուսն իստհվան:
 4 եպիսկոպոսական թագ, արծաթապատ:
 2 աղանդործ եպիսկոպոսական թագ:
 1 իստիֆան...* թագ:
 9 հին անգործածելի թագեր:
 2 տմբողջական քաթեա դավաղան:
 1 գլուխն միայն արծաթյա դավաղան:
 1 մարմոտոնյա գլուխ դավաղան¹⁴⁵:
 1 սեղանի արծաթյա դոզնոց:
 7 դավաղան ոսկորյա խլինոս¹⁴⁶ և փայտյա:
 2 արծաթյա տապանակ¹⁴⁷ ուխտի:
 4 հատ առենի ավետարան:
 1 նոր արծաթապատ ավետարան:
 1 առենի արծաթապատ ավետարան:
 30 ձեռագիր ավետարան, որոց ոմանց վերա կան խաչեր:
 2 մասնատուփ:

զգեստք

- 5 հատ առաջնորդական զառ առաջի կարգի շուրջառներ:
 10 հատ զառ միջակ զառ շուրջառ:
 8 հատ հասարակ զառ շուրջառ:
 10 հատ մաշված զառ շուրջառ:
 3 հատ պոսմա¹⁴⁸...:
 2 հատ սև թավիշե շուրջառ:
 5 հատ սկիհի բանված լավ ծածկոց:
 10 հատ թե ասեղնադործ և թե մետաքսյա ծածկոց:
 6 հատ սեղանի հին նոր դոզնոցներ:

* Բացթողումը հեղինակին է (Հ. Պ.):

- 4 գերեզմանի զառ ծածկոց:
- 11 լավ ուրար¹⁴⁹:
- 10 հասարակ ուրար:
- 3 հատ կապորոշի շապիկ¹⁵⁰:
- 5 հատ զառ հին և նոր շապիկներ:
- 13 հատ տիպեթ եսխներ զառ¹⁵¹ շապիկներ:
- 13 հատ սպիտակ կտավե շապիկ եսխներ զառ¹⁵²:
- 40 հատ հին և նոր մետաքսյա և պասմա շապիկներ:
- 20 սպիտակ կտավե հասարակ շապիկներ:
- 14 ժամարարի գոտի արծաթյա:
- 4 սատաֆեն գոտի բոլորտիք արծաթ:
- 10 ժամարարի հասարակ փորուրար:
- 7 լավ զառ փորուրար:
- 10 զույգ լավ և հասարակ թենոցներ:
- 1 զառ եմփորոն:
- 10 ժամարարի լավ և հասարակ շապիկ:
- 10 լավ ասղնագործ ժամարարի ձեռնոցներ:
- 20 հասարակ ձեռնոցներ:
- 1 մեծ գորգ տաճարի համար, երկու կողմերով:
- 1 մեծ ատենի գորգ:
- 3 առաջնորդական մեծ խաչիք:
- 6 հասարակ խաչիք:
- 6 իոն խաչիք:
- 7 կարպետ հին և նոր:
- 40 պատկեր հին նոր, լուսագույն և հասարակ պատկերներ:
- 1 մեծ պատկերազարդ վարագույր:
- 5 հասարակ վարագույր:
- 3 խաչկալ 1 տաճարի սեղանին և 2 դրսի սեղանոց:
- 4 հատ եկեղեցվո մեծ և փոքր լական:
- 1 ժամարարի իբրեզ լական¹⁵³:
- 2 լվացման իպրեզ:
- 15 նշխարքի տիպ մեծ և փոքր:

1873 ապրիլ 30 'ի Խժիշկ գյուղն:

Սույն գեղի հարավային կողմ մի քառորդ ժամ հեռու դեպ հարավ
ավերակ վանք մի կա եղեր Աստվածածին անվամբ, կթվի, թե 100 տա-

քի առաջ ավերակ դարձեր է, հողեր Ամկու բերդի¹⁵⁴ տաճիկ[ք] հա-
փըշտակելով մինչև անցյալ տարի կվարեն հզեր: Եթշկցի տեր Հակո-
բ[ի] որդին Կարապետ անցյալ տարի 5000 զուրուշ գրամ տալով, թեև
մեծ մասն ավերակ վանքի հողերը առած է, սակայն ինքն ամուրի մնա-
լով, եթև մեռնելու լինի առանց կտակի, հարքունիս պիտի գրավվին
հողեր: Հիշյալ Կարապետ տոկոսով գրամ կուտա գեղացիքը: Լիմ անա-
պատի միաբանք կհորդորեն, որ նույն հող վանքի վերա դործունե, իսկ
մե[ք] հորդորեցինք, որ գեղի դպրոցին սեփականե, սակայն համառ
մեկն լինելով տակավին մտածել կպատճառե:

Ապրիլ 30 Ալուրի վանք սուրբ Աստվածածին:

Ալուր վանք Ալուր գյուղեն կից նորա արեւմտյան կողմ հարթահա-
տակ տեղի մ' վերա ունի յուր գեղեցիկ դիրք, պարիսպ շունի, շենքեր
խառն ի խուռն: Մեջ երկու սենյակ, 1 տաջնորդարան 1 վարժարանի
ամար հասկացած ուղորմելի շենք: 1 տնտեսատուն և մատան, 1 փարախ
և մի մարագ: Տաճար[ի] դարպասի երկարություն 27 և լայնություն 21
մետր է, իսկ տաճարի 18 երկարություն, լայնություն 16 ոտք:

Պաշրտցի Կարապետ վարդապետ իբրև վանահայր նստած է մեջև
այժմ, ձմեռ պուղի տղայոց վարժապետություն կրեն, իսկ ամառ հո-
ղադործությամբ կպարապի:

Վանքի խաշինք, թե կով, թե հզ, թե գամեշ, թե ձի և այլն բոլոր
քսան հատ են: 3 հատ շուն կա, բայց քաղցյալ: 20 ոչխար կա, միա-
բան չլինելույն տղադավ 4 հատ կատունք կվարեն միաբանության պաշ-
տոն:

Հողային կալվածք:

42 կտոր բարերեր արտեր կան, ջրարբի են հողեր, սակայն ջուր
չհասնեն, հիշյալ արտերեն քանիս արուրցիք կվարեն կցանեն առանց
իճարայի և յուրացնելու միտք ունին: 42 կտոր արտեր Վանա 20 քիլա
տերմ կառնեն: 1 խաղողի այգի ունի, 1 փոքր խոտատեղի ունի, որ 3
բարդ խոտ կբերեն:

Մի արծաթապատ նարեկ կա, 2 ձեռաց խաշ, 1 սեղանի խաշ, 1
մաշված սաղաւարտ և 1 մաշած դուկաս և 1 մաշած շուրջառ:

Հիշյալ վանք դպրոց հաստատելու շատ հարմարություն ունի, վանք
այժմ Կոուց անապատի աղարակն է, գրսի տուն այնչափ հարմարու-

թյուն չունի ժառանգավորաց դպրաց բանալո, սակայն այս վանք, թե տեսարանի և թե օգի առողջությամբ և թե գյուղացվոց տղայք կարգացնելու մեծ կարեորություն ունի:

1873 մայիս 7

Մայր մենաստանա Վարադա սուրբ Նշանի վանք Վանա քաղաքին և բերդին 2 ժամ դեպ արեւելյան հարավակողմ Վարադա անվանի լեռան բարձրության միջաբաժնի վերա դառիկող տափատեղի մ' վերա ունի յուր ամենավաչելուչ դիրքն: Վանք արեւելքն և հյուսիսն կհայր Վարադա լեռան բարձանց վերա, արեւմուտքն կհայր և կտեսանն Սեթամարա Առտերա կղզիներ և ծովու մի մասն, Նեբրովթա և Գրգուռն լեռներ և Վանա Աղեցտանոց մի մասն: Հարավային կտեսանն Արտաս Կորճեից և Նղերով կոչեցյալ լեռանց բարձունք և գոտիներ:

Վանք[ի] հողեր խիստ քնդարձակ են, 500 Վանա չափի տեղ սերմամուտ հող ունի, կես ջրաբքի և կեսն անջրոտի, Վարադա լեռան կեսն Տախմանից և Պատուր լեռանց հյուսիսային կողմի միջն լեռանց դազաթ, որ վանքին հարավային կողմ կիյնա: Վանքի ընդարձակ սահման 7 ավերակ գյուղից անունով կհիշատակվի, որք Արծրանիք վանքին տված էին 'ի կալված հավրանական, սուկայն Սենեքերիմա դաղթականության միջոցին դեպեր ավերակ մնալով՝ հողեր արքայն վանքին նվիրած է: Հայոց սլաւամություն կզրե, թե Սենեքերիմ արքայն Արծրունյաց Վասպուրական Երկիր հուն[ա]յ սալով և փոխարեն Սեբաստիայն առնելով, վանքեր և վանքի կալվածներ շտալով հունաց, Վարադա վանք արդեն Սենեքերիմա սիրելի վայրն լինելով, 26 գյուղ թեմ շնորհելեն ղինի, հաստատուն հրովարտակալ և երկարավ վերոհիշյալ ավերակ գյուղեր վանքին կալված տված է, որո անունք են 1 պղնձ քաղաք, որո սահման վանքին արեւմտյան կողմ լինելով, կհասնի միջն Կուռաղաղ գյուղին մերձ, հողեր ամբողջ ջրաբքի են: Զթորվան ավեր գյուղի հին անուն մոռցված լինելով և որովհետեւ գյուղի ավերակն հին թունիքներ դուրս կելեն, ուստի անուն Թորվան ավեր է կոչվեր, վանքին արեւմտյան կողմ և պղնձ քաղաքին արեւելակողմ է, որո արտեր դարձյալ ջրաբքի են: 3 ավեր Շուշանց կամ Կավլի դուխ, վանքի բուն դիրքին մերձավայր հարավ և արեւմակողման անուն է, որ վանքի դիրքն և շրջապատն եռ մեջն կառնու:

4 Տախմանց, որ ավերակ վանքի տեղ է եղեր, այժմ միայն վանքի ավերակաց հիման քարեր կերեին, վանքի հարավակողման հանդի-

պակաց լեռնավայրաց մեջեր ունի յուր բարեբեր անջրտի հողեր, որք քաց 'ի սերմանելի տեղերեն ունի պարարտարոտ վայրեր ոյսարաց և խաշանց համար:

5 Մարգեր (շալիբներ) վանքին հարավային արեւելք, Տախմանից ճիշտ արեւելք, սերմանելի արտեր շունի լեռնավայր գոլով, թե ամարան և թե ձմերան ոյսարաց արոտատեղի է: 6 կասրիկ մարգերու հարավակողմ Տախմանից լեռան Հայոց Ձորոտ երեսի կողմ, հիշյալ Կարսիկ ավերակ դեղի ամբողջ սահման մյուս ավերակաց սահմանի նման վանքին կալված է հղեր, բռնակալք վանքի ձեռքեն հափշտակելով նոր դեղի սահմանի հետ միացուցած [են], սույն հողերու հափշտակութեան թվական անորոշ է դեռ:

7 Եկմալ, որ վանքի արեւմտյան հարավակողմ է, որն որ սղող թվականավ¹⁵⁵ քուրտ մի սուրբ Նշանի հրաշք տեսնալով, յուր մեռյալ որդւոց վերա կենդանութեան վերա, ամբողջ գյուղ և գյուղի բոլոր սահման վանքին կնվիրե, վանք երկար ժամանակ մինչև թափուի սահմանյալ ժամանակ կտիրեր Եկմալա հողին, թե նույն միջոցի վանահոր հողութեան և թե Կուռապաշա հայոց հափշտակասիրութեան, վանքի ձեռքեն կհափշտակվի զի կուռապաշցիք վանքի վանահարց և միաբանաց աղաչելով, երբեմն արտեր վարեր և տավարներ արածացուցեր են և ապա, երբ թափուն 'ի Վան գուկա, կառավարութեան առաջ գյուղացիք կբողոքեն, թե Եկմալա հողն յուրյանց գեղին է, իսկ կառավարութեան ըստ որում միշտ կջանա գաղտնի քաղաքականութեամբ վանքերու հողեր տունել և գյուղացւոց ալ, վանքի կողմանե հղած բողոքներուն չսեւելով Եկմալա հողեր կդարձունե կուռապաշցոց վերա:

8 վարի Վարազա սահման է, վերին Վարազա ավերակ վանքի սահման, որ վարի Վարազեն ժամ մի հեռու է:

Վանքի պարսպի արեւմտյան կողմ կա մի գեղեցիկ բնական անտառ և նորատունկ թթենի, անտառի ծառեր կաղամախի են, բարտի և ուռենի: Հարավային կողմ կա տնկված մի արվեստական անտառ, ծառեր բարտի, հացի և ուռենի են: Հյուսիսային կողմ մրգեղենաց և խաղողի այգի կա, փշա ցանկով պատած պտղատու ծառեր են, ծիրանի, խընձորի, սալորի, բնկուղի կա այգիի մեջ, կաղամախի և բարտի շատ ծառեր, կաղամախի ծառոց ներքև կան մանուշակի ծաղիկներ, պարսպի արեւելից կողմանե բլուր մի կա, որ կսվի Վարազառի բլուր: Վանքի արեւելից կողմն է նաև Ձործորք Վարազա, որ ծայր կերկարի կերթա մինչև 'ի Վերին Վարազ, սույն Ձործոր բլուրաղան ծաղկամբ կլար-

դարվի գարնան ժամանակի: Վերին Վարադա լեռանցամիջի և Ապարանջան աղբերաց ջուրը կխաղան խոխոնջալով ձորակի միջին: Զուրի մեծ մասն լեռան գառիկողի վերա բացված առվակն մը դուկա վանքի հյուսիսային և արևմտյան պարսպոց քովեն՝ բերելով նախ վանքի պարսպին մեր ջրաղաց կըբանեցնեն և ապա կիջնա արտորեից վերա և կոռողանն:

Ահա այսպես, Վարադա վանք յուր պարսպոք և տրյուք իբրև տաղավար մի ՚ի մեջ ատենասարաս¹⁵⁶ դրախտոց բարձրանալով ամենահաճի տեսարան մի կընծայե տեսողացն: Պարսպին թե մերձ և թե քիչ մի հեռի 10 աղբյուր կա, որոց ջուրը ղով բարեհամ են:

Վանքի պարսպի շրջապատ դրսեն չափելով 550 քայլ է: Պատեր կես բարե և կես աղյուսե շինված են զանազան ժամանակս: Պարսպի ներս երեք բակի բաժանյալ է, առաջին եկեղեցվո բակ, որո մեջ է եկեղեցիք և առաջնորդարան և միաբանաց սենյակ, երկրորդ խաշանց բակ, որո մեջ կա այժմ մի մեծ փարախ և ոչխարաց գոմ, ձիանց արոռն և մարաղ և ղռնապանի երկու սենյակ: Երրորդ բակն է դպրոցի բակ, զոր իբրև պարսպին նոր հավելված շինեց վանահայր վանից Խրիմյան Մկրտիչ վարդապետ, որ է այժմ պատրիարք Կ. Պոլսո: Դպրոց բակի արևմուտյան կողմ շինած է բավական ընդարձակությամբ, որ 50 աշակերտ կառնեն, դպրոցի քով կա տղայոց մի սեղանատուն և մի սենյակ փայտի և այլն:

Ներսի բակի մեջ 37 սենյակ, 19 սենյակ ներքին կողմն է, մին-մի սենյակ կրկերկու սենյակ են միմյանց մեջ, 18 սենյակ վերո հարկ կա: Առաջնորդարան երկու սենյակ վերին կողմն, 2 վարի կողմ, որոց մին տպարանի հատկացված է, որո մեջ այժմ «Արծիվ» և այլ դասատետր կտպվին: Ներքին բակի մեջ կա մի հացի փուռ, 1 խոհարան, 1 տնտեսատուն, 2 մառան:

Ներսի բակի մեջ կա 7 եկեղեցի 1. սուրբ Գեորգի, 2. տաճար սուրբ Աստվածածնի, 3. սուրբ Հովհաննես կամ 40 վարդապետաց եկեղեցի, 4. սուրբ Սուրբ կամ Բերով եկեղեցի, 5. սուրբ Սիոն, որ այժմ խոնարհյալ է, որո տեղն այժմ ցորենի շտեմարան շինված է, 6. սուրբ Նշան, 7. տաճարի մեջ է, որ կոչի սուրբ Խաչ:

ա. Սուրբ Գեորգ եկեղեցվո սուրբ Աստվածածնի տաճարի երկանք և լայն հավասար 34 ոտք է, բաց ՚ի սեղանի միջոցեն գմբեթի բարձրություն տաճարի հատակեն մինչև վեղարի գագաթ 83 ոտք, սեղանի աջ և աջակ 2 փոքր խորաններ կան: Տաճարի դրան աջակողման քո-

վին կմտնա սուրբ խաչ հեղեղեցին, որո շինություն տաճարի հիշատակարանի հետ անհայտ է: Տաճարի պատեր անտաշ քարերով և դմբեթ թրծյալ աղյուսով շինված է: Աղթամարա և Արծվաբեր վանուց տաճարաց նման անկյունաձև է:

Դարպաս, որ սուրբ Գեորգա անուանով է, հրկանք 45, լայնք 44 ոտք է, կամարաց բարձրություն 30, դարպասի դմբեթի բարձրություն հատակին մինչև վեղարի զարգաթ 69 ոտք: 4 քառակուսի սյանց վերա շինված հեղեղեցվո պեղեցիկ կամարներ և դմբեթ, դարպասի որմոց և սյունաց վերա թաղավորաց և հայրապետաց պատկերք կան լսի քարաց վերա տեղադրծյալ, քարեր սրբատաշ և սպիտադուլն են:

Դարպասի յրսի դռան վերայի արձանադիր է այս¹⁵⁷:

Ի Հայրապետութեան տեան ֆիլիպոս կաթողիկոսին,
և Յաբեթակոն թուականութեան ՌՂԷ ամին (=1648),
և յաբեղան ի և մին խ. է. քնդ նմին,
կամոք տեանն բաբեղարին,
Ջերութեամբ սուրբ Նշանին,
Դմբեթաշարի խորանք որբին
Դարպաս և պարիսպ քնդ նմին,
Շինեալ հաստապին,
Վերակացութեամբ աէր կիրակոս վարդապետին,
նւ իշխանօք Խաչալ Ամիրխանին,
նւ Սարգիսանին, Ռուհիջանին և Մարիտանին,
Հաւասար ժողովրդեան
նւ մեծար աբրաատուրին
Յիշեա Քրիստոս յաւուր սահեղին ամեն:
«Դարձեալ ՚ի մեր հայոց թուին
որ էր հասեալ մինչ ՚ի շեմին
Խոճա Մինաս վաճեցին
օրհնեալ որդիք հղբօր նորին
Առին կիրթան Բուրդովին
Ստուն ՚ի դունն սուրբ Նշանին
Որոց Քրիստոս ողորմեացի
Յաւուր մեծի դատաստանին ամեն»:

Սուրբ Հովհաննես և կամ Քառասուն վարդապետաց հեղեղեցվո ներսի երկանք և լանք համասար 34 ոտք են, կամարաց բարձրություն 27,

նույնչափ է դմբեթի բարձրություն, այն է՝ 54 ոտք։ Այս հիկեդեցվո շինությունն շատ հին է, սորա մեջ ոչ ժամերդություն կլինի և ոչ պատարագ, զի որմեր խարխլյալ լինելով, հանկարծ փլչելու երկյուղ կա։

Սուրբ Նշանի հիկեդեցին Կարասեֆերյան Հակոբ աղայի¹⁵⁸ օրով շինված է, կարմրագույն քարերով, երկանք 37, լանք 28 և բարձր 22 ոտք, այժմ վանքի գրչանք և լանգարան սույն հիկեդեցվո մեջ է, երբեմն ձմեռն սույն հիկեդեցվո մեջ ժամասացություն է։

Սուրբ Սուփիա գեղեցիկ և դմբեթավոր հիկեդեցին ասկե 26 շարժեն խոնարհեցավ, այժմ տեղ մի բնդարձակ շտեմարան շինված է ցորենի համար։

Վարագ մենաստան, որ 'ի նախնայ անտի մայր մենաստանաց կիողվի, բայց 'ի Աղթամարեն Վասպուրականի բալոր վանորեից վերա իշխանություն ունի։

Վարագա վանքի վանահայրություն Վանա առաջնորդության հետ միացյալ լինելով ասկե 30 տարի առաջ առաջնորդ շատ ժամանակ վանքի մեջ կնստեր, սակայն ասկե 17 տարի առաջ հրիմյան վանքի մեջ դպրոց և տպարան բանալու համար Հակոբ պատրիարքի¹⁵⁹ հատուկ կոնդակով վանահայրություն Վանա առաջնորդարանեն զատելով, ինքն եղավ վանահայր և առաջնորդություն մնաց լուսահոգի Գաբրիել եպիսկոպոսի վերա։ Վանա իշխանք նախքան զբաժանումն, առաջնորդության կիշխեին վանքի վերա, իրենց հատուկ զբոսատեղի մ'ընելով, վանքի նյութական կարողություն կապառեին։ Առաջնորդ, կախումն ունենալով իշխաններին, չէր կրնար վանքի կործանման առաջքն առնուլ, սակայն երբ վանահայրություն բաժանվելով այժմյան պատրիարքի վերա մնաց, իշխանաց ազդեցություն վանքի վերային խալառ անհետացավ, ուստի սկսան թշնամությամբ վարվել վանահոր դեմ, զանազան տեսակ արգելքներ հարուցին հրիմյանի դեմ, տպարան դոցեցին, դպրոցին հակառակեցան, որպիսով վանահայր արտաքս վարելով կրկին առաջին դրության բերին, սակայն յուրյանց բոլոր թի հայտնի և թե դադարի մեքենայությունք խորտակեցան հրիմյանի խորախորհուրդ հեռատեսության և դործունեության առաջ։ Դեռ մինչև ցայսօր կան իշխանաց մեջ, որք եթի պատահ առիթ ունենան, վանքն առաջնորդության հետ միացնելով վանքի վերա ազդեցություն բանեցնել, բայց հույժ տկաբացած են։

Այժմ վանքի մեջ դպրոց և տպարան կշարունակվի, տպարանի խմբագրություն Անանյանց պարոն Մանուկի¹⁶⁰ ձեռքն է, խսկ դասաւորու-

թյան պաշտոնն Կյուրեղ վարդապետ կկատարե առայժմ, մշակարանության դասեն ուրիշ դասատվություն չկա վանքին մեջ, ուսումնական վարժապետի մը պետք կա, զոր պատրիարքարան միշտ կ'իտրհի զըսնալ և խրկել, զի դպրոց խիստ անբարեկարգ է:

Դպրոց 14 աշակերտ ունի, որոց անուանք հետևյալքն են:

	տարիք	տարիք	դալու
1 Ասավաճատուր Մելքոնյան շահպաղեցի	22	11	
2 Պետրոս Մարտիրոսյան արտամետցի	24	2	
3 Սողոմոն Հայրապետյան սաղմոնցի	12	4	
4 Գրիգոր Ներսիսյան մամ[ր]տանցի	21	3	
5 Գեորգ Ներսիսյան մոխրաբերտցի	17	12	
6 Դավիթ Դանիելյան էրեմեբցի	21	2	
7 Գրիգոր Մանուկյան լիզկցի	12	2 1/2	
8 Աշոտ Հովհաննիսյան շատախցի	18	1 1/2	
9 Արսեն Ավետիսյան վանեցի	17	1 1/2	
10 Աբրահամ Ադամյան վանեցի	15	8 ամիս	
11 Մարտիրոս Հակոբյան վանեցի	11	1 1/2	
12 Հովհաննես Կարապետյան խըժշկեցի	10	17 ամիս	
13 Աբրահամ	7	7 ամիս	
14 Սահակ Ավագյան պոլսեցի	27	1/2	

Վանքի վանահայր և միաբանք

1 Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյան, 'ի Վան քաղաքի, այժմյան պատրիարք Կ. Պոլսո, 17 տարի է, որ Վարագա վանից վանահայրության պաշտոն յուր վերա ունի:

տարիք 53

2 Մեսրոպ ծայրագույն վարդապետ Մոկացյան 'ի Վան քաղաքի	40
3 Մելքիսեթ ծայրագույն վարդապետ 'ի Նորավանք գյուղին Վանա	56
4 Կյուրեղ ծայրագույն վարդապետ 'ի Վան քաղաքի	40
5 Հարություն վարդապետ 'ի Գիմա գյուղի	43
6 Հուսիկ վարդապետ Գալիազճյան պոլսեցի	40
7 Դանիել վարդապետ աղեքսանդրապոլցի	30
8 Մեսրոպ վարդապետ Կուռնիկ մանկանվանյալ	65

Դպիր միաբանք

9 մահտեսի Գաղսլար վանեցի 30

10 Խաչատուր 30

Գործակատար միաբանք

11 Տապլո ՚ի Սալմաստա մառնապետ 60

12 Մուրատ քաղաքացի Աբր անվանյալ դռնապան 75

13 մահտեսի Սարգիս վանեցի սենեկապետ 30

14 Ստեփան Հալաճյան կաթնակիր 40

Վարձկան գործակալ և մշակք և այլք:

Մահտես[ի] Շաչին ավանցի վերակացու արտաքին մշակական
գործոց 40

վարձք և հանդերձք

1 Մաճկալ Կարապետ 900

2 Վարդան 725

3 Ներսիս ... 700

4 Նազար 700

5 Ազիզ 550

6 Մհեր 400

7 Ավետիս 400

4375

8 Հովիվ Ավետիս 700

9 Փոխան հովիվ 700

10 Հովհաննես գառնարած 700

11 Կարապետ գիշերապահ 600

12 Մարտիրոս 600

13 Դավիթ ձիապան 750

14 Պողոս նախրորդ 500

15 որդկարած 200

16 աղսղատա ուարտիզպան 600

17 Սարգիս պարտիզպանի օգնական 400

10225

18	}	չորս կանայք կաթնակիր	1200
19			
20			
21			
22		Սարգիս հացազործ	450
23	}	խոհարար լվացարար 2 կանայք	430
24			

			12325

25		Ալահվերտի գութանի հյուս	600
26		ջաղացական	300
27	}	4 ջրկալք	2040
28			
29			
30			
31		մեղուանցի և ծխախոտի դարմանող	600
32		մահաւետի Մարգար տպագրութպետ	1200
33		պարոն Մանուկ Անտոնյանց խմբագիր	2400
34		մահաւետի Շաշին վերակալու	800

			26765

Վարդապետ վանքի: զբամական հկամուտներ միջին հաշվով առնված:

5000	զուրուշ	ցարյան ճախիւոց
5000	զուրուշ	նշանաւորի զբամներեն
3000	զուրուշ	ոչխար և դառներեն
3000	զուրուշ	պանիրեն
3000	զուրուշ	յուղեն
3000	զուրուշ	ուխաալորներեն
2500	զուրուշ	Տփխիսո խանութներեն
2500	զուրուշ	գութանի փարայեն
1500	զուրուշ	խոտ ծախելեն
1000	զուրուշ	բուրդ ծախելեն
800	զուրուշ	Ավանուց ալգիեն

30200

Հիշյալ եկամուտի հաշիվ միջին կերպով դրեցաւ, վասնզի տարի կլինի, որ 10.000 ղուրուշ ցորչան կծախվի ինչպէս անցյալ տարի, տարի կլինի, որ 5000 ղուրուշի ոչխար կծախվի, տարի կլինի ուրիշ ծախվելու բաներ ավելի կծախվին և կլինի, որ պահաս կծախվի մինչև ցայսօր փոխանորդ Մեսրոպ վարդապետ տակաւին տնօրեն ժողով չհաստատեց, որք հաշվույն տեղյակ լինեին, պատրիարքեն հանդիմանական նամակ ընդունեց կաղմելու, սակայն նա դարձյալ շուղեց ժողով կաղմել, որո վասն յուր գործեր և հաշիւներ կասկածելի են: Վասնզի, ինչպէս եկամուտի և ծախուց գումարների համեմատութենեն կերելի, թե տարին 8—9—10 հազար ղուրուշի գումար մի կհաւելանա, սակայն վանք պատրիարքի վանահայրական տեսչություն ներքե լինելուն միաբանք և այլք չեն համարձակիր հաշիվ պահանջելու, ուստի հաշիւներ վանահոր և նորա փոխանորդին մեջ բացատրված կմնա, իսկ միաբանաց գրեթե անբացատրելի և թագուն: Միաբաններեն ով որ վանքի ներքին և արտաքին կացութեան վերա դիտողություն ընեի, կամ ուղե հաշիւներուն աղեղեկանալ, փոխանորդ գիտեի ինչ կերպ դրութեամբ առ այն միաբան, որն որ կամ Պոլիս կկանչվի և կամ արտաճառաւ իվիք հեռավոր տեղեր դործի կխբկվի և կամ միաբանութենեն կմերժվի:

1873 մայիս 15 'ի վերին վարագ:

Վերին վարագ անվանյալ ավերակ մենաստան վարի վարագեն ժամ ու կես հեռավորութեամբ դեպ 'ի հյուսիսային արեւելք, վարագ լեւորան կատարին մերձ, Գալիլեա կոչեցյալ քարակատարին ոտորոտ մի ամենագեղեցիկ բարձրավանդակի վերա ունի յուր ամենադժարճաւի և ծաղկավետ դիրք:

Ներսէս Շինող հայրապետ վարագա խաչի երեման միջոցին նորոգած է վերին վարագա երկու եկեղեցիք, զի ինչպէս պատմություն կվկայեի, նախքան զերումն դարձյալ մենաստան էր կրոնավորաց: Հանուն վարագա սուրբ Նշանին խիստ փառավոր և զմբիթավոր, քրիստոնեութենե ջերմութեամբ վառչալ Հայր Թոթիկ¹⁶¹ և Հովել աշակերտ նախքան զերեւմի սուրբ խաչին, նոյնպէս զինի երեման սուրբ Նշանին գրեթե ութն տար(ի) այդ սառնամանց մեջ քրիստոնեական դուրացադնութեամբ ճգնելով հիացուցին աշխարհ ամենայն: Զի սեպտեմբեր ամսն մինչև մայիս ամսո վերջեր գրեթե խիստ դժվարին է վերին վարագ բնակիլ, ուստի այժմ օգույն սաստկութեան նայելով, ոմանք չեն ուղեր հաւատալ, թե ձմեռան միջոցին հոն կեցեր են ժուժկալե կրօնավորք:

այլ ասեն, թե միայն դառնանե մինչև աշուն Վարի Վարադեն իբրև ամարանոց հոն դիմած են իբրև զբոսավայր և այլն:

Եկեղեցիք և վանքի շինությունք տակավին 80 տարի չկա, որ քանդած են, ականատես ծերունիք մեզ կպատմեն, թե վանեցի բարբար(ս)ս տաճիկ մի 60 տարի առաջ եկեղեցւոյ գմբեթներ վառտոտով քանդելով թրծյալ աղյուսներ բերեր՝ Այգեհստան բաղանիք շիներ է, որո մեզ հանկարծակի մեռնելով պատուհասեր է:

Եկեղեցւոյ որմեր դեռ կանգուն կկենան, 9 տարի առաջ աժմյան պատրիարք Մկրտիչ եպիսկոպոս հայրենասիրութեամբ, եռանդով վառված եկեղեցւոյ մեջ բլած քարեր քիչ հավսուրելով և սեղանի վերաշարժական վեմ դնելով, սուրբ պատարագ մատուցանել տվաւ, ուր ներկա և հանդիսակատար հաք մեք ռոմաճոր, այս լուր քանի օր առաջ վանա քաղաք հռչակված լինելով բազմաթիւ ուխտավորք դիմեցին նախնայաց աղերակի մեջ մի անգամ ևս պատարագ տեսնալ, նախնական կրօնասիրութեամբ, ջերմեռանդութեամբ լեցված ամենեքայն սրտառուչ հառաչմամբ կարտասովեն և կողբային յուրյանց նախնայաց նվիրական մեծազործութեանից խոնարհած եկեղեցւոյ վերա և ասեին՝ «իցե թե տեսցին աչք մեր նորոգյալ կրկին զվերահարդ եկեղեցյաց նախնայաց մերոց»:

Վանքին արեւելյան աջ և ահլակ կողմեր սառորակ և բարեհամ աղբյուրներ կան, աղբերականց ակունք գինեբերուկ և սուսան և այլ զարմանազուն հոտավետ ծաղկամբք զարդարված են, վանքի արեւելյան, արեւմտյան և հարավային կողմեր ծաղկասփիւռ մարգագետիններով դրախտանման զարդարված է, երբ դարնան եղանակին զբոսասեր և ծաղկասեր վասպուրականցիք Վերին Վարադա ավերակաց ուխտի կդիմեն, մի կողմանե տիրագին դիմոք ավերակաց քարինք կհամբուրեն և մյուս կողմանե զվարթագին աշոք 'ի ծաղկավետ վայրսն հայելով ցնծալից հղանակաւ կերգեն «'ի մէջ լիբանց կառուցել» երգն¹⁶², որ 'ի վերա Վերին Վարադա է հորինյալ:

Վերին Վարադա արեւելյան իբրև ամենամեծ ամբարտակ կեցած է լերան բարձր կատարին և Գալիլեայի որբացյալ քարեր, Հռիփսիմե կուսի պարանոցի սուրբ Խաչ սոյն Գալիլեայի սեպածե կատարի վերա ամփոփված լինելուն աղագաւթ քաջ երիտասարդք Վասպուրականի 'ի նշան սիրո սուրբ նշանին ը(նդ) ասպառժուտ և զառիվեր ճանապարհ բարձրանալով կհամբուրեն զխաչքարն, հորում ամփոփյալ մնա

կենսատու ավագ սուրբ Նշանն Վարագա: Հանդես արեցալ է նա այլոն Թաթիկ ճգնավորին:

Ի հյուսիսային կողմն երկու ասպարեզ հեռի է Քրիստոսի աղբյուր, այս կողմի խորանդունդ ձորակի մեջ ժամ ու կես դեպի ՚ի վայրն է Սալնապատի սուրբ Գրիգորի վանք: Վերին Վարագ այս կողմեն կտեսանես բոլոր Քաջբերունյաց, Բերկրո և Գնունյաց գավառներ, հարավակողմն մի քառորդ զառիվայրն է Աղբայից ձոր, Արեղայից խցներ, մի ժամ ՚ի վայր է ուրբաթ այլ ավերակ եկեղեցին և Ապարանջան անվանի աղբյուր, այս կողմանն կտեսանես Կորդուաց լեռանց գոտիք և Հայոց Ձորո մի մասն:

Արեմտյան կողմ է Կարմրավորո սուրբ Աստվածածնի վանք, քարափանց վերա երթալով 1 ժամ հեռի է Վերին Վարագեն, սակայն շտեմնվիր: Այս կողմանն կտեսնվի, կտեսանես Վանա քաղաք՝ բերդովք և ալգեստանոք, ղծով, զԱղթամար, զԱռտեր և Կտուցո կղզիներ, միով բանիվ այսչափ ընդարձակ քաղցր և հաճելի է տեսարան Վերին Վարագա, որոց մեջ բարձրացող կկոչն ըստ Պետրոսի, թե որ ասցաւք երիս տաղավարս և աստ բնակեսցուք¹⁶³:

Այս տարի մայիս 15 օրեն, որ Վերին Վարագա ամենազվարճ ծաղկալից ավուրքն են, Վարագա միաբան եղբարց հետ վերացաք անդ և զի հիվանդագին լինելով իմ կամի առողջություն դուանել անդ, ուր մոռացալ զհիվանդություն անդգուշաբար նստա ՚ի մեջ ծաղկանց ՚ի վերա դալար խոտո, որ ըմպի ջուր ցուրտ և հարա ՚ի տապ հիվանդութենն, անկա ընդ հովանեավ որմույն եկեղեցվո խնդրեցի մեռանել անդ, ասպա ստիպմամբ եղբարց իջի ՚ի ներքին Վարագ ՚ի մահիճս տառապեցա ավուրս տաս և հինգ, բաց ՚ի Մելքիսեթ վարդապետե, ոչ ոք խնամ կալավ վասն առողջության իմո, զի այժմ վասն մարմնապաշտության կրոնավորք ևս ոչ կամին հոգատարությամբ ծառայել հիվանդոց, զի մի և ինքյանք ՚ի նույն ըմբռնեսցին, ավաղ ոչ հիշեն տերունական թե Վելվանդ էի և ոչ տեսեք զիս: Վասնորո աղաչեմ զքեզ տեր դու ինքնին խնամակալ լեր ինձ ՚ի տկարութեան և ՚ի ծերութեան իմում մի թողուր զիս, զի բաց ՚ի քեն ոչ ոք ունիմ յոյս և ապաւէն ՚ի ժամանակի նեղութեան, տկարութեան և ծերութեան իմում, տէր աղաչեմ զքեզ փրկես զիս յամենայն յորոգայթե հոգւոյ և մարմնոյ իմո, մի մատնեք զիս ՚ի ձեռս թշնամեաց իմոց, զի զքեզ ապաւեն ինձ արարի:

1873 հունիս 28 ի սուրբ Աստվածածնի վանք Կոնկու վանից:

Սույն վանք Վանա բերդի դեպ 'ի հարավային կողմ 2 ժամու հեռավորությամբ մի բլրակի վերա ունի յուր դիրքը, մի քառորդ ճանապարհ հեռի արևելակողմն է Զվստան գյուղ և մի քառորդ հեռի 'ի արևմտակողմն է Արտամետ աշգեղվարձ ավան, հարավային կողմն է մի փոքրիկ աշղի, մերձ 'ի պարիսպ վանից, հյուսիսակողմն է մի ձիարշավ, հեռի ավախն Շամիրամա:

Վանքի պարիսպ 'ի հռն կառնոս պլիտակ քարանց է շինված, որո շրջապատ 18 քալավորն է, պարսպի ներսի կողմն մի փոքրիկ բակ, 3 փարաիս, 1 մարաղ, 1 տնտեսառն, 2 մառան, 3 ավերակ վերնահարկ:

Տաճար-եկեղեցիին պարսպի արևելյան հյուսիսային անկյուն շինված է, տաճար կոմածո քարամբք կիմ անապատի տաճարի ձեռք կառուցյալ է Դավիթ եպիսկոպոս, թվական հայտնի չէ: Տաճարի երկանք և լայնք 18 ոտք է, իսկ բարձրություն 21 ոտք, ոեղանի աջ և աջակ երկհարկ փոքր խորաններ կան, արևմտյան կողմ միայն մի լուսամուտ ունի, հնամուշ մի խաչկալ կա սեղանի մեջ: Բեմի վրայի սուրբ Աստվածածնի պատկեր բավական ճարտաշվեստ է:

Վանքն ունի յուր շրջապատ քսան Վանա քիլայի¹⁶⁴ խորմամուտ հողեր, մեծ մասամբ անջրտի, ունի մի գութան յուր սարսըն, այն է՝ չորս գոմեշ, 8 եղ, 30 հոտ կով, արջառ որթիկ և այլն 80 ուշխար: Արտամետ և Զվստան գյուղեր վանքիս թեմերն են, սովորական արդյունք չեն տար՝ վանահայր աշխարհական լինելույն աղադավ:

Վանահայր Արտամետ գյուղացի Հովհաննես անունով անձ մի է, որ զվանքն կկառուվարե, բավական շինություն արած է վանքի մեջ, վանքն արդեն միտրոն չունի բնավ, 2 տնտես, վանքի մշակք և գութնավորք, բնդամեն 8 հոգի:

1873 հուլիս 30 'ի Անդղա սուրբ Աստվածածնի վանք:

Սուրբ վանքն Վանա քաղաքի հարավակողմ չորս ժամավ հեռի է 'ի համան Անդղա դետին եղերք ամենազվարճալի դիրք մի ունի: Վանքին արևելյան կողմն է Վերին Հայոց Ձոր, արևմտյան կողմ Աղթամարա ծով և մի քառորդ հեռի Անդղ գյուղ: Հյուսիսային կողմն է Անդղա կամ Արտամետու սար, մի քառորդ հեռի հարավային կողմն է Կորդուաց լեռանց գոտիք, դեպ 'ի արևմտյան հարավ Արտոս լեռ և Ոստան, որք երկու ժամ հեռի են վանքեն: Վանքի հարավային կողմն մի քարենկեց հեռի տհաղին շառանջամբ կանցանե Անդղա դետն և մի վսեմ զվարճություն կրնծայն վանից:

Վանքի պարսպի շրջապատ 245 քայլ է, հողե աղյուսով շինված: Վանքի ներքին կողմ երկու բակի բաժանված է: Առաջին մեծ բակի մեջ էա փոքրիկ պարտեզ մի, մի դռն և մի փարախ: Ներսի փոքր բակի մեջ կա մի անտեսություն, 3 խուց, վերին հարկ 7 սենյակներ, որք անկանոն շինված են, շունին օրինավոր դուռն և պատուհան և ոչ մեջ փռելու կարասիք: Կա մի փոքրիկ պարտեզ:

Սուրբ Աստվածածնի եկեղեցին սույն ներքին բակի մեջն է, երկու տաճար ունի և մի փայտյա դարպաս: Սուրբ Աստվածածնի տաճար դարպասի աջ կողմն է Կոփածո քարամբք և անհմուտ ճարտարություն շինված շինություն թվականք չկան: Այս տաճարի երկարություն սեղանի առաջին չափերով 8 ոտք է, իսկ լայնություն 18 ոտք, նսնմ է, արևելյան կողմանն մի փոքրիկ լուսամուտ ունի:

Երկրորդ սուրբ Գեորգա տաճար, կռածո քարամբք շինված, դարձյալ երկարություն 8 ոտք է, իսկ լայնություն 15 ոտք, սույն տաճարի մեջ երկու փոքրիկ սեղաններ կան, աջակողմյան սեղան սուրբ Գեորգ, սուրբ Հովհաննես, սույն տաճարի մեջ է ձեթաբուխ հրաշալի վիմն, որ տաճարի ձախակողմյան որմին մեջ դետեղված է, քարի մեջ փոքր քառակուսի փորված մի կա, առաջին ժամանակներ քարին միջեն ձեթ կրդխեր, 2 թղպիափ տախտակի դուռն մի կա վերա, ուխտավորք ձեթ յուրյանց վերքերուն վերա կքսեն և ժամանակավ հրաշաբուխ ձեթին բժշկություն շատ հոշակված էր, այժմ ձեթն այլևս ըստ առաջնուն չի բղխեր, այլ վանահայր կլեցունե, երբ պակասած տեսանի:

Դարպաս փայտակերտ է, երկարություն 38 ոտք և լայնություն 42, երկու տաճարաց դռանց միջոցի կա մի փոքր և անգարդ սեղան: Եկեղեցական ղզեստք և սպասք են, 1 արծաթյա սկիհ, 2 արծաթյա խաչ, մի սեղանի մեծ խաչ և մին ձեռաց, 1 պղնձյա բուրվառ, 7 պղնձե աշտանակ, մի ժամարարի զգեստ, թագ Գուկաս յուստուֆայե¹⁶⁵, դռտին պղնձյա, հին ուստուֆա շուրջառ, փորուրար և թենոց:

Շատ անգամ կողոստված է վանք, վերջին անգամին տասն տարի առաջ կողոստված է:

Աստվածածնա վերափոխման օր վանքի սոնախմբության օր է, ավանդություն կա, թե վանքիս տեղ կռատուն եղած է, զոր Թադեոս առաքյալ քանդելով տեղն սուրբ Աստվածածնի տաճար հիմնարկելով հրաշյուր քարեն ձեթ բղխեցուցեր է, այս ավանդություն վանքի ձեռագիր կոնդակի մեջ երկարեցված է:

Վանքի հողային կալված 50 վանա քիլոյի չափ սերմամուտ է,

ամենքն ջրաբքի, արտորեից կես գետի հայնկույսն և կեսն հայնկույս: Վանքն ունի մի անփոխ գութան, որո տավարքն են 3 գոմեշ, 6 եղ: 16 հատ նախրի տավար, 5 կով, 4 արջառ, 3 հեռնիկ, 4 երինջ, 1 ձի: 50 հատ ուխար, 30 գառն, մի ավերակ ջրաղաց, վանքի պարսպին մերձ խնձորի, ծիրանի, սալորի, ուռի, թեղի ծառաստաններ, որք վանքին շրջապատ իբրև անտառ կձևացունեն:

Վանքի աշխման վանահայրն է տեր Գեորգ քահանայն 20-ամյա, որ այս տարի խիզանցի Հակոբ եպիսկոպոսեն ձեռնադրված է, մշակք 3 գութնավորք, 1 հովիվ, 1 դառնարած, տնտես վանահոր մայր է: Հիշյալ քահանայի տուն զեղի մեջն է, ձմեռ վանքին պահպան զնեղով, կքաշվին Անգղ գյուղ, ամառ գուկան երկրագործությամբ կպարտապին:

Տարին 50 քիլա ցորյան գուկա վանքին, տարին 1000 դրամական եկամուտ հաղիվ գուկա: 3 գյուղ թեմ ունի վանք՝ Անգղ, Կղզաշ, Մաշկակտակ: Գեղերեն գութան ունեցող գութան կուտան, տան գլուխ մի սարակ, կաթ, հոգեբաժին և կողոպուտ կուտան: 2 պղինձ՝ մի մեծ, մի փոքր, 5 աթոր, 3 լենկեռի¹⁶⁶, 1 տապակ:

Վանք դրամ չունի, այլ 7000 ղուրուշ ըստ ասույթի պարտք կա, սակայն պարտքեր վանքին չեն, այլ յուրյանց, զոր պարտին վճարել: 1000 դրամ Շամիրամա առվի վերա կիրթա, 400 զմուխաթա տան, վանքեն 20 քիլա կիրթա, խոկ միայն վանքին 10 քիլա կրավահանանա:

Վանքեր քահանայից և աշխարհականաց հսնձնել թե ներկային և թե ապագային վնասակար է, զի ոմանք թեև վարդապետներեն լավ տնտեսություն կղեկավարեն, սակայն ոմանք վանքի արտեր կահկարասիք կյուրացուցանեն, ոմանք արտեր ուրիշներու կուտան, ոմանք յուրյանց վերա թափու կընեն և ոմանք որդովք շատանալով այլևս վանքեն չհեռանալով վանքն զրեթե կյուրացուցանեն: Այսպիսի վանահարք աղգի նյութական և բարոյական հարստություն բնավ նպատակավոր չեն, այլ միայն վանորեից հնությունց իբրև վարձկան պահպաններ են, աղգ վանքեր քահանայից և աշխարհական վանահարք ձեռք բնավ չէ կարող բարեկարգել:

1873 հուլիս 1 ՚ի Զարհան սուրբ Նշանի վանք:

Այս վանք Վանա քաղաքեն վեց ժամ հեռի գեպ ՚ի հարավային արևմուտք Աղթամարեն և Նարեկա վանքեն 3 ժամ հեռի ճիշտ գեպ ՚ի արեւելք Արսուս լեռան ստորոտ դառնկողի մ՝ վերա Ոստանա ալգեստանյաց մեջ ունի յուր վայելուչ դիրք:

Վանքի արեւելակողմն է Հայոց Ձոր, Բերդաձորո Աստվածածնի վանք, որ է Սպիտակ վանք, այս կողմանե կտեսանի Վարազա լեռ և Հայոց Ձորո դաշտեր, լեռներ և գյուղեր: Արեւմտյան կողմանե են Գաղկա բերդ, Ոստանա ալգիք և Հիլու Աստվածածնի ձոր: Հյուսիսային կողմանե Աղթամար: Ժող ժամ ու կես հեռի վանքին, այս կողմանե կտեսնվի Կտուց անապատ, սուրբ Սահակա լեռ և դեպ 'ի հյուսիսային արեւմուտ կտեսնվի Սիփանա լեռ, Բղնունիք և Քաջբերունիք: Հարավակողմ է Արտոսը լեռան կատարք, որո գլխուն է Սիմեոն ճգնավորի աղոթատեղին:

Վանքի պարսպի շրջապատ է 218 քաչլ, կես քարե և կես աղյուսե շինված, պարսպի ներս կա երեք բակ, առաջի բակին մեջ կա 1 տնտեսատուն, 1 փարախ և մի սենյակ, երկրորդ բակն տավարեղենաց մակատեղի, երրորդ բակի մեջ 10 սենյակ կրկնահարկ, վերի 5 հարկեր բլրված են:

Այս բակի մեջն է սուրբ Աստվածածնի տաճար, կոփածո քարամբ շինված խիստ վաչեղությամբ 'ի թիվ հայոց ՌՃԻ (=1120), երկարություն 18, լայնություն 28 և բարձրություն 32 ոտք է, երեք սեղան ունի, քովի երկու փոքր սեղանաց ներքե տաղավարներ կան:

Երկու քառակուսի սեանց և միջի սեղանի կամարի վերա բարձրացած կա գմբեթ՝ Հայաստանի վեղարաձևով: Տաճարի աջակողմն է սուրբ Դեորգա փոքրիկ տաճար, այս տաճարին ուխտի դուկան Ոստանա և ալլ կողմի տաճիկներ: Սոյն տաճարի դրան առաջ կա մի անշուք և անխաշաքար շիրիմ, այն այն երանելի վարդապետի գերեզման է, որ 1036 վկայեց գերեզմանաքարի վրա գրեց, թե «Մեծ է սերն տաժո քան զամենայն մեծութիւնս երկնաւորս, և այսպես աներկիւղ առնէ զմարգիկ, իբրեւ զանմարմին շորս հրեշտակաց», ինքն ինչպես հայոց քաջաց և առաքինաց տապանագիր յուր ոսկեղենիկ մատենի մեջ գրած է, այնպես յուր փառավոր հիշատակ յուր մատենից մեջ միայն հուշակելի եղած է, մեղպես շատ եպիսկոպոս, վարդապետ, իշխան եկած տեսած է այս անշուք տապան, հառաչելով անցեր գնացեր է՝ առանց նորա վերա մի մարմարոնյա տապան, մի ոսկեգրոշ խաչվեմ և մի նորին արքունյա վաչկուշ մատուռ կանգնելով զանց արարյալ հեռացեր է: Տասներեք դար անցանելով տակավին Վարդանա հոգով մեկ շերեցեալ Հայաստան աշխարհի մեջ, որ իբրեւ Վարդան կարեկից լինելով վաչկուշ տապանաքար մի գետեղեր այն ճաշխարհիկ հայրենասիրի վերա, որ Հայաստանի եկեղեցւո վերականգնութեան և նահատակութեան պատմու-

թյուն մեղ թողուց, որ կենդանի ձայն ամեն վայրկյան հայ մանկավույն սիրտ և հոգին դեպ 'ի ջերմ աստվածապաշտություն և 'ի եռանդուն հայրենասիրություն և վառ և կայտորատտե:

Քաջոց ամսո մեջ երանելի Նղիշին Վարդանաց պատերազմի բանակի մեջ շրջելով վշտաբեկ հոգովով ուխտապահ նախարարաց առաքինություն և հետս կայելոց վատություն կատրադրեր, այսչափ ամաց 'ի վերա անցանելին ղկնի, ևս Նրեմիա եպիսկոպոս նորա տապանի վերա վշտաբեկ հոգովով զայտոսիկ գրեցի և մտոք ընդ նմա խորհելով ասացի, հանգիր հայր 'ի դերեզման խաղաղութեամբ մի զարթեցիս, մի՛ հայեցիս, մի բարբառեսցիս, լուռութեամբ և տխրութեամբ կաց 'ի անշուք դամբանի քում, ղի տակավին արբ վասականմանք երկիկելին զժողովուրդն հայոց, մտոք և հոգւով դառնան 'ի կողմն պարսից, 'ի վերին երեսս ունին ղբրիստոնեութիւն, վասն մարմնաւոր փառաց և շահուց գերազանց գտանին քան զհայր իւրեանց Վասակ, ուրանան ղեկեղեցին զազդ և հայրենիս վասն նախանձու և ատելութեան, բանք պապութիւն և վարք առաքինեացն քոց ոչ բնաւ ազդէն 'ի սիրտս նոցա, որք հղանան ղցափս և ծնանին ղանօրհնութիւն, ուստի ննջեա հայր, մինչև հարիցին առաքինիք և կործանիցին վատք և ուրացողք:

Չարհան սուրբ Նշանի հրաշագործ սուրբ խաչ կա սույն վանից մեջ, ուստի վանից անուն Չարհան սուրբ Նշանի վանք կկոչվի, Վարագա խաչի տոնին Վանա, Հայոց Ձորո և Ռշտունյաց կողմանն ուխտավորք կդիմեն 'ի վանքս:

Կա մի կենաց փայտ ևս, որո մասին զրված է, թե Հսկոբ տեառն-կղբոր պարանոցի խաչն է:

4 արծաթյա պատվանդանով խաչ, 2 խաչերով ավետարան տպագիր, 1 ձեռագիր տեր Հուսկան ավետարան բեհեով, մի խաչերով նարեկ, 1 հայսմավուրք, 1 ճաշոց, 2 շարական, 1 ատենի ժամագիրք, մի տոնացույց, 4 շուրջալ երկուք մետաքսյա, 2 պատմա¹⁶⁷: 1 չիթ վարագույր, 1 արծաթյա սկիհ, 20 հատ շուշփա, 1 թագ, 1 գուկաս շալի: 1 սղնձե դոստի, 3 փորուրար, 4 թենոց, մի սեղանի ասեղնագործյալ գոգնոց, 6 աշտանակ, 6 գորգ եկեղեցվո:

Հողային կալված այժմ վանքի ձեռք, 3 արտ մնացեր է Առվամիջու դաշտի մեջ, երեք արտի մեջ 38 Վանա չափ սերմ կառնե: Վանքի տակ Առվամիջի դաշա 124 չափի սերմամուտ բերրի հող ջրիպորներ¹⁶⁸, որք վանքին աղայություն քրած են, ասկե 30 տարի առաջ բռնութեամբ հափշտակած են, վանքի վանահարք, երբ պատեհ միջոց գտած են,

կառավարության բողոքներ են, այս տարի ևս վանահայր տեղի Սարգիս բողոքեց այս հողերու մասին Գավաշու և Վանա կառավարության, Գավաշու դատին գալմակամով և ժողովքով իրավունք տվին, որ հող վանքին դառնա, սակայն Վանա բռնշխ քսոյ յուր սովորության տաճկաց կողմ բռնելով՝ վանքի և վանահոր իրավանց վերա բռնացավ: Ռստա-նա երեկի տնձինք և կարդացող[ք] տաճկաց ամենայն ճշմարտու-թյամբ վկայություն կուտան, թի 124 չափի տեղ Չարհան սուրբ Նշա-նի վանքին է: Վանքի հյուսիսային կողմն, պարսպի շրջապատեն սկսյալ մինչև Արտոսը լեռան գլուխ, 20 քիլայի տեղ կա ոչխարի և տավարի արածելու տեղ և 50 կտոր արտ կցանվի այս լեռնային հողերու մեջ, 2 մրգիղենաց աչգի կա, 1 ևս վանքի շրջապատ ծիրանի ծառատան և ջրաղաց մեկ աչքեն: Թի ջրաղացեն, թի արտերեն 15 քիլա ցորչան գու-կա, 500 ղուրուշ պրամական եկամուտ ունեցավորներն:

Վանքն ունի 6 գյուղ թեմ, 1. սուրբ Վարդան 8, 2. Խուռդեմ 30, 3. Քոշկ 10, 4. Թրքաշեն 11, 5. Քարադաշտ 3, 6. Հիլի 7, բնդամեն 7: Դուռն, Գեղերու արդյունք հողերածին, գութանի և մարգու գոտարա:

Վանք այժմ ոչ դրամ ունի և ոչ պարտք:

Խաշինք 50 ոչխար, 2 գոմեշ, 3 եզ, 3 կով, 1 դոմեշի ձագ, 2 ձի, 2 որթիկ:

Հայոց ՌՅԻԶ (=1877) վեց բարդոց ցորչան այրած են, ՌՅԻԸ (=1869) երեք բարդոց ևս այրած են, ՌՅԻԱ (=1872) 50 սալ կորբն-կան խոտ այրել [են], ՌՅԻԼ (=1871) ութ եզ տարած են, ՌՅԻԴ (=1874) երկու ձի և մեկ գոմեշ սրով սպանած են, ՌՅԻԵ (=1865) 28 ոչխար, ՌՄԿ (=1811) վանքի 124 չափի սեմամուտ հող ջրարբի հա-փըշտակեցին Ռստանի Ահմատ աղայի պարագայք, ՌՅԻԸ (=1879) 9 անգամ ջրաղաց կողո[ւյ]տեցին Սելիմ պեյի ձեռք, ՌՅԻԳ (=1874) շներ սպանեցին:

Բերդաձորո սուրբ Աստվածածնա վանք, որ կոչի սպիտակ վանք, 6 ժամ հեռի Վանա քաղաքեն, Արտոսը լեռան ստորոտ Չարհան վան-քեն և Ռստանեն մի ժամ դեպ ՚ի արեւելք բարձր բլուրիմ վերա ունի յուր Գիրք:

Վանքի շրջապատ 13 քալ, պարսպի ներս բակ չունի, շներեր իրարու կից շինված են: 1 փարախ, 1 մարագ, 1 տնտեստուն, 2 սեն-յակ, մեկ մառան:

Տաճարի եթկարություն 62 ոտք, լայնություն՝ 36, 12 ոտք գմբեթի

բարձրություն, սեղանի խորաններ կան, տաճարի առաջ անշուր պարիսպ մի կա:

Այս խոյակապ տաճար 100 տարվա չափ ամացի մնացեր է, այլադպիք դոմ ընկելով, մեջ կրակ վառելով սևացուցեր են, ՌՃՁԸ (=1666) Աղթամարա Ավետիս հայկազոպոս տաճար մաքրելով միջի շինվածքներ նորոգեր, վանքին վանահայրություն ընկելով, հոն վախճաններ և հոն թաղվեր է: Ավետիս հայկազոպոսին հաջորդեր են Մարգարե հայկազոպոս, տեր խաչատուր, Պետրոս հայկազոպոս և այժմյան տեր Բարսեղ, որ յուր 3 որդովք և ընտանյոք զվանքն կկառավարի:

Հողացին կալվածք, մի արտ ունի Ոստանա դաշտի մեջ, 4 քիլա սերմ կընդունի: Կորաիկ արա ջրարրի 4 քիլա, Մալա Պրահիմի արա 2 քիլա, Զաղցի դրան արա 2 քիլա, 4 քիլայի հող ևս Աբանանից դաշտի մեջ: Սոտին հողեր¹⁶⁹ 30 քիլայի լեռնային վայրեր, կաղնի անտառ մի այս սոտին հողի մեջ, 1 ալգի կա բավական մեծությամբ ծիրան, տանձ, խնձոր, խաղող և ընկուղ կրերի: Ունի 1 ջրաղաց և տանի ձիթ-խաց, վանքե մեկ ժամ հեռի կալի մեջ 3 տուն, 1 մարագ, 1 փարալի, 1 շտեմարան:

Վանքին մի արտաչափ հեռի 12 տուն հայ կընակին, վանքի հող կցանեն և խոտեր կհնձեն, 4 տուն և հնդկն մին տասանորդ կուտան վանքին: Խաչինք, 3 գոմեշ, 5 եղ, 7 ոչխար, 5 կով, 3 աջառ, 4 որթ:

Ռեմ, 1. Իշխանիգոմ տուն 30, 2. Խորականց 15, 3. Մարգո 8, 4. Բլրենց 35, 5. Աթանան 35:

1873 հուլիս 5 ՚ի սուրբ Խաչի վանս Աղթամարա:

Աղթամարա կղզին Վանա արևմտյան կողմ Աղթամարա ծովակին մեջ իբրև անառիկ բերդ մի բարձրանալով կապուտակ ջուրը վերա կընշմարվի գրեթե ծովու շորեք կուսի հզերքներեն Վանա կողմի ափանց հզերքեն առադաստափոր նավի ճանապարհով շորս ժամու, իսկ հյուսիսային հզերքեն, այն է՝ Ախվանից կողմանե, 1 ժամու ճանապարհով հեռի՝ ի ցամաքեն:

Կղզին ամբողջ սպիտակագույն ասպառաժ քարի ձևանա փոքր մասն հիկեղեցվո շրջապատներ հողերով ծածկված է ասպառաժ: Կղզին շրջապատ հավանական է, թե երեք քառորդի ճանապարհ լինի, արդեն ՚ի հին պատմութեանց և ավանդութեանց, մանավանդ Արծրունի ստորագրութենեն հայտնի է, թե խիստ ընդարձակ է եղեր կղզույն շրջապատ, բր հարավային և արևելյան կողմեր քաղաք[ի] շինություն և այգիք

եղած է մինչև Ոստան Արծրունյաց քաղաք և ցամաք միայն զհատուն և սլարսպով բաժանված է եղեր կղզիներ:

Կղզույն արևմտյան կողմ բոլոր ապառաժ քար է, արևելյան կողմ դարձյալ ապառաժ է, կեդրոն կղզույն է Գազկաշեն հռչակավոր սուրբ խաչի տաճար:

Տաճար երկու դուռ ունի, մին արևմտյան և մյուս հարավային, տաճարի երկարություն և լայնություն իբրև քառակուսի առնելով 46 ոտք է, դմբեթի կամարի մեջեն մինչև տաճարի հատակ 40 զրկաչափ է¹⁷⁰: Տաճարի շենք խաչաձև է, սեղանի երկու կողմեր երկհարկ խորաններ կան, 24 լուսամուտ ունի, տաճարի հարավային դրան ներսի կողմանե բաց վերնահարկ մի շինված է իբրև պատշգամբ, Գազիկ թագավորին եկեղեցվո մեջ պատվավոր վերնահարկ մի: Սեղանի վերա կա հին գեղեցիկ խաչկալ մի, աջակողմ կա կաթողիկոսական աթոռ, վերան փայտյա կերտված դմբեթ մի:

Տաճարի հարավային դրան դիմաց ավանդատան դուռ բացված է հյուսիսակողմ, երեք ավանդատուն մեջեմեջ շինված է, ուր պատարագիչք կղզեստավորին: Այս շենքեր այնչափ փառավոր չեն:

Տաճարի արևմտակողմն շինված է մի դարպաս՝ Թումա կաթողիկոսի ձեռամբ ի թիվ հայոց ՌՄ (=1751), դարպասի երկարություն և լայնություն 48 ոտք է, չորս սյան վերա է, 30 ոտք բարձրություն ունի, սակայն բոլորովին անշուք և երեսե ձգված:

Տաճարի ներսի որմոց վերա նկարված կտեսնվի շատ տեղագործյալ սրբոց պատկերներ, սակայն գույներ թափած և եղծված են:

Տաճարի դրսի չորեք կողմի որմոց վերա կիսարձանի նման քանդակված է սրբոց առաքելոց, մարգարեից, Քրիստոսի, Աստվածածնի և հրեշտակապետաց, Դանիելի, Երից մանկաց, Դավթի, Դողիաթի, Սամսոնի, Հովհաննու, Գազիկ թագավորի, Ադամա և ալլնի, Սարգսի, Մինասի, Դեորգա զորավորաց պատկերներ կան հոյժ հրաշակերտ կերպարանք:

Բազմահույլ կենդանյաց քանդակներ կան նույնպես որմոց վերա, պատկերաց վերև մի շրջապատյալ քանդակյալ ողկուղաբեր դոտի կա իր տևոք և ողկուղոք արտադրյալք, զանազան մարդկանց, կենդանյաց և թռչնաց կիսարձաններ կան այս գոտույն մեջ քանդակված:

Հսկա պատկերաց քանդակաց վերա կտեսանվի հին զգեստուց տարազներ, թագեր, վահաններ և զենքեր: Այս տաճար Հայաստանի բոլոր տաճարաց մեջ այս սքանչելի քանդակաց կողմանե եղակի է, այս քան-

դակագործ Էլատիերաց մեջ կտեսանվի ճարտարապետին հանճարեղություն և մեծագործ Արծրունի Գաղիկ թագավորի կիրթ ճաշակ և հայկական փառաց պերճություն և Արծրունյաց հարստության ճոխություն:

Տաճարի հարավակողման դրան վերա շինված [է] մի վանդակատուն բավական շքեղությամբ՝ դարձյալ Թումա կաթողիկոսի ձեռամբ և վանա խոճա Ախիճանի արդյամբք: Հարավային կողմ կա 18 բալ[լ] հեռի մի հնաշեն սուրբ Ստեփանոսի տաճար, երկարություն 20, լայնություն 16, սակայն այս եկեղեցվույն հյուսիսային որմեր սկսած են խախտիլ և խոնարհիլ:

Տաճարի դրսի հարավային և արևելյան կողմեր կան կաթողիկոսաց և վարդապետաց զերեզմաններ և խաչարձաններ: Կղզույն արևելյան կողմ կա մի քարաշեն սուրբ Սարգսի մատուռ և մի ևս Աստվածածնի մատուռ խոնարհած, կղզույն արևմտյան հարավակողմ մի տապառած քարի վերա, որ կղզույն մեծ ապառաժեն անջատյալ է, կա մի եկեղեցի՝ անուն սուրբ Գեորգ, նավակավ կարէլի [է] երթալ տեսնալ:

Հակոբ եպիսկոպոս՝ տեղապահ տաճարի, հարավակողմ մի նորաշեն երկահարկ սենյակներ շինած է բավական հաբմարությամբ, տավրին հիսուն վարդապետ մեջ կրնալին, վերի և վարի հարկեր հանդերձ տեղանատամբ 32 սենյակ է, նոր շինած սենյակաց հանդեպ արևելյան կաթողիկոսի վեհերան հետ առնելով 16 անշուք և անհորմար սենյակք կան հինցած, մաշված և ավերակ դառնալու մոտեցած: Հակոբ եպիսկոպոս ավելի գովության արժանի կլիներ, երբ այս կողմի սենյակք ևս մյուս կողման նման վերստին նորոգեր: Կա 3 մառանց, 1 տնտեստուն, 1 ցանոց:

Միաբանք Աղթամարա:

	տարիք
1 Հակոբ եպիսկոպոս տեղապահ Հիդանցի	50
2 Հովսեփ եպիսկոպոս 'ի Նարեկա գեղջն	36
3 Մխիթար վարդապետ 'ի Աթնանց գեղջն	50
4 Հակոբ վարդապետ 'ի Կարկառ Կարիշա գեղջն	55
5 Հակոբ վարդապետ 'ի Փշավանից	40
6 Ղազար վարդապետ 'ի Շատախու թաղեն	36
7 Գրիգոր վարդապետ 'ի Մոկաց	30
8 Պողոս վարդապետ 'ի Հիզանա	30

9 Խորեն վարդապետ Արգելյան 'ի Կեցանա	30
10 Հովսեփ սարկավազ 'ի Մոգաց Հաղնո	70
11 Ստեփան սարկավազ 'ի Ալուր գեղջե	25
3 զպիր և գործակալք	
4 պառավ կանայք	

Աղթամարա դրսի տուն, որ Ախվանք ասի, կղզույն արեւմտյան կողմ ժամ ու կես անկէ հեռի ծովեզերք մանավայելուչ դիրք մի ունի:

Դրսի տուն պարիսպ չունի, այլ տան ձևով շինված է, 9 սենյակ կա, 1 տնտեսարան, 2 մառան, 1 բռան տուն, 1 բուռ, 8 փարախ, 3 ջրադայ, 1 ձիթահան՝ հանդերձ միջի փարախով, 1 շտեմարան, 2 մարագ, 2 գոմ Պատականց պլուղի մեջ:

Դրսի տուն կա փայտաշեն եկեղեցի, զոր շինած է] սպանյալ Պյուլպյուլ Պետրոս կաթողիկոս, ուր երկարութուն 30 ոտք և լայնութիւն 20 ոտք է: Եկեղեցւոյն կից կա 1 սենյակ:

Ախավանից հարավային և հյուսիսային կողմեր կա երկու դրախտանման այգիք, որոց մեջ կան ծիրանի, խնձորի, տանձի, ընկուղի, սալորի, սերկեիլի, ուռի, բարտի, կաղամախի ծառեր:

Պետրոս կաթողիկոս մի առու հանած է Փշավանից գետին, ուր գուկա հրկու ջրաղաց կբանեցունե, արտեր և այգիներ կոռոգանե:

Վաճքի ագրակի մեջ երկու փոխով գութան կբանի, որո աշխատավորք 14 հոգի եբաղկանա: 5 ջրկալ, 8 նավավարք, 2 ջրաղա(ց)պան, 2 հացեփ, 2 պառավ, 2 հովիվ, 1 գառնարած, 2 զոդարար¹⁷¹, 2 կավարար¹⁷², 1 պահապան, 1 հյուսն, 1 ձիապան, 1 պարտիզպան, 1 մառապետ, 1 վարժապետ, դպրոցի 15 աշակերտք, որոց անվանք են հետեւյալքն:

տարիք

1 Պետրոս Անգղ գեղջի	15
2 Հակոբ Անգղ գեղջե նոր[ա] եղբայր	8
3 Պետրոս 'ի Պողանիս գեղջե	14
4 Սամուել 'ի Կառկառու Մլքա գեղջե	13
5 Վարդան 'ի Կեցան 'ի Փրխուս գեղջե	14

6 Մուրատ 'ի Կեցան 'ի Նոյն գեղջի	15
7 Սարգիս Ռշտունյաց Փշաւանք գեղջի	14
8 Մանուկ 'ի Խիւզանա 'ի Խակ գեղջի	14
9 Գրիգոր 'ի Շատախու 'ի Դարանց գեղջի	15
10 Հովսէփ 'ի Ռշտունյաց 'ի Բողանիս գեղջի	8
11 Ալեքսիս 'ի Ռշտունյաց 'ի Նարեկա	14
12 Մինաս 'ի Ռշտունյաց 'ի Ախւանից	16
13 Սարգիս 'ի Զվտտան գեղջի	15
14 Համբարձում Ռշտունյաց 'ի Պատականից	9
15 Հակոբ 'ի Զարհան վանից	16

Վանքի հողային կալված, որք Ախւանից և ուրիշ գեղերու սահմաններու մէջ են, 30 վանա քիւա սերմ կընդունեն: Աղթամարա հողերու միծ մասն ծովն առած է, շատեր բռնավոր քրտեր հափշտակած են իրենց բռնակալութեան միջոցին, որոց գլխավորն է Յաթահ պէյ:

Տաւարեղենք, 360 ոչխար, հովիսի մեկին 15 քուրտ Շատախու Ալի, Մուստաֆա, Կուլ Մահմատ Մահմուտ աղայից սպասավորք թիւադրութեամբ նոցին վանքի ոչխարներն 6 հատ բռնութեամբ հափշտակեցին տարին Շատախու կողմեր: 114 դառ, 20 ուլն, 15 գոմեշ, 3 ձագ չորս տարեկան, 3 ձագ երեք տարեկան, 3 նախրեկ երկու տարեկան, 22 եղ, 4 աջառ, 6 կովիկ արջառ¹⁷³, 4 խիռնիկ¹⁷⁴, որ է նախրեկ հերովան, 16 գոմեշի մատակ, 15 կով, 5 էշ, 1 ջորի, 3 ձի, 6 սավա ձագ¹⁷⁵, 9 սավա որթիկ, 14 շուն:

Դրա[մա]կան հկամուտ*:

1873 հուլիս 23 'ի Կարմրակա սուրբ Աստվածածնի վանք:

Այս վանք ժամ ու կես հեռի Աղթամարա Ախւանքեն գեպ 'ի արեւմուտք ձորակի մէջ ունի յուր դիրք: Հյուսիսային, հարավային և արեւմըտյան կողմեր բարձր սեպացյալ լեռներով շրջապատուած է, արեւելյան կողմ բաց է և կհայի Աղթամարա ծովակին վերա, վանքի շրջապատ լեռներ կանիփայտերով անտառներ¹⁷⁶ են, վանքեն որչափ լեռ կերեր բոլոր վանքի սեփական լեռ և անտառներ են:

Վանքի տրեմտյան և արեւելյան լեռանց վերա բերդեր կան ավերակ, զորք Արծրունիք շինած են, բերդեր ավերակ, Դագիկ Արծրունին շինած է վանքի տաճարներ:

*Հեղինակը դրամական եկամտի մասին թվերը բաց է թողել (Հ. Պ.):

Վանքի շրջապատ 200 քաչլ է, տարիսպ սպիտակ որձաքար ան-
տաշ քարամբ շինված է ասկե 30 տարի առաջ Աղթամարա միաբան
Ստեփան վարդապետ նորոգեր է, միջին կողմ պարսպին երկու բակ
կու ա. բակի մեջ 1 տնտեսատուն, 9 փարախ, կրկնահարկ 3 սենյակ կա
անկանոն և անճաշակ շինված, ներսի երկրորդ բակի մեջ կա մի փոք-
րիկ պարտեզ և երկու տաճար:

Աստվածածնա տաճարի երկարություն 27 և լայնություն 22 ոտք
է, բարձրություն բավական բարձր, այս տաճարի վերա գեղեցիկ դմբեթ
կա, սպիտակ քարամբ շինված, տաճարի մեջ ոչ խաչկալ կա, ոչ դարդ և
ոչ դարդարանք:

Այս տաճարին կից սուրբ Գեորգա անվամբ մի տաճար կա, եր-
կարություն և [լայնություն] բաց 'ի սեղանեն, համասար 14 ոտք են,
առաստաղ կամարակապ է:

Եկեղեցվո մեջ ճաշոց, հասնամուրք չկա, այլ մի շարական, մի
ժամագիրք, մի տոնացույց և մի ավետարան, 5 սեղանի խաչ, 1 ձե-
ռաց խաչ, 1 սկիհ, 1 բուրվառ պղնձի, 1 սաղավարտ, 2 շուրջառ, 5
կտավն շապիկ, 1 գավաղան, մեկ մասունքով խաչ, որ: անուն վարդա-
պետ Ղլիտեր, 1 մասունքով խաչ ևս մնացեր է Երեան քաղաք:

Վանքի վանահայր մոխրաբերդցի մահտեսի Մուր[ա]տն է, որ 8
տարի վանահայրություն կրնե, մեջ մի ծերունի՝ Ստեփան վարդապետ,
միաբան 70-ամյա, 1 հովիվ, 1 մշակ, 1 խոտաղ, 1 տնտես: Անասունք
50 ոչխար, 30 դառ և ուլ, 4 եղ, 3 աջառ: Ուշաունյաց քիլայով¹⁷⁷ 30
քիլայի սերմանելո հող ունի, 20 քիլայի հող ջրարբի Մոխրաբերդի սահ-
մանի մեջ, իսկ տասն քիլայի հող վանքի սահմանի մեջ է, հողեր վա-
նահայր չի մշակեր, այլ վարձով տված է Մոխրաբերդի հայոց: Վանա-
հայր վանքի տնտառի փայտեր շարունակ կծախե և բնավ մարդ հա-
շիվ չղիտեր, Հակոբ եպիսկոպոս միայն գիտե: Տուրսին մերձ կա մի
ջրաղաց և մի ծառաստան պարտեզ, որո ծառք են թեղի, ընկուղի, ծի-
բանի, ուտի, կաղամախի: Վանքի երկու բակեր ոչխարի և տավարի աղ-
բերով լեցված է, աղտեղություն մի է սենյակներ և վանքի շրջապատ:

1873 հուլիս 26 'ի Կապուտկողա սուրբ Հակոբա վանք:

Այս վանք, ինչպես ձեռագիր մայր մաշտոցի մեջ հիշատակաբա-
նի մեջ գրված է, որ սույն վանքի մեջ է, կհիշատակե, թե հայոց թվա-
կանեն երեք հարյուր տարի առաջ շինված, Մանաճիւր Ռշտունյաց իշ-
խանի որդին 'ի Միջագետքն երթալով Հակոբ հայրապետի ճկույտն իբրեւ
օրհնություն բերելով վանք կշինե և այն միջոցին 3Ճ (=400) կրոնավոր

կրնակին վանքի մեջ. հետո ամացի կմնա, Ստեփանոս վարդապետ ֆլերանորոգի ՊՂԶ (= 1547) հայոց թվականին և շատ արտորայք և կալվածք կգնն վանքին համար, այժմ նույն կալվածներ քուրտեր յուրացուցիր են բռնությամբ:

Սուրբ Հակոբա վանք Վան քաղաքին 12, իսկ Նարեկա վանքն 3 ժամ հեռի դեպ արևմուտք Ընծաքար լեռան արևելակողման սաորոտ կապուտկողա բարձրահովիտին մեջ բարձր ըլրակի վերա ունի յուր գեղեցկահայաց դիրք: Վանքի տարիսոյ անտառ որձաքար սպիտակ քարամբ շինված է, որո արտաքին շրջապատ 300 քայլ է, ներսի սենեկոց, փարախաց և գոմոց շինվածք շատ անկանոն և անարվեստ շինված է. 1 սենյակ, 1 տնտեստուն, 2 մառան, 2 փարախ, 2 դոմ, 1 մտրադ:

Սուրբ Հակոբա տաճար կրամած անտառ քարամբ, իսկ գմբեթ թրծյալ աղյուսոք է շինված: Տաճարի շինվածք խաչաձև է, երկարություն 30, իսկ լայնություն 28 ոտք է, սեղանի աջ և ահյակ երկու փոքր խորաններ կան, տաճարի դրան կողմ դարձյալ երկու խորաններ կան, աջակողմյան խորանի դուռ ներսն է, իսկ ձախակողմյան դրսի կողմանն է, այս խորաններ երկհարկ իրարու վերա շինված է, տաճարի կամարաց բարձրություն 50 ոտք կա:

Տաճարի առաջ կա փայտաշեն մի դարպաս, որո երկարություն և լայնություն 30 ոտք է, դարպասի առաջ խառնիխուռն շենքեր կենալով տաճարի վսեմ տեսարան խափաներ է իսպառ, վանքի բակեր անառնոց աղբերու անմաքրությամբ տկեղացիր է: Տաճարի ետև սուրբ Սոսովածածնի մատուռ մի կա, կոփածո քարամբ կամարակալ շինված է, սակայն մեջ առանց հկեղեցական դարդուց և դուռ հարածամ բաց է:

Վանքի հյուսիսային տարսպեն մի քարընկեց հեռի Երեք Մանկունք անվամբ տաճար մի կա կրամած քարամբ գեղեցիկ շինված, դուռ հարածամ բաց և մեջ առանց հկեղեցական դարդուց, մեք երր այցելություն դնացինք գեղեցիկ տաճարիս, վանքի շունբերեն մին տաճարեն դուրս ելնելով հաշեց մեր վերա և անցալ, ոչխարի շներ ամառ այս դով տաճարի մեջ կերթան դովանալու: Վանքի հարավային ձորակի մեջ կա մի տաճար՝ Հովհաննու ավետարանչի անվամբ կառուցյալ, դուռ բաց և մեջն ամացի:

Վանքի հարավային կողմ կա երկու պրակ¹⁷⁸ կամախի, 16 ընկուզի մեծ ծառեր, սուրբ Հովհաննու տաճարի քովի ընկուզենիքն հաստություն 40 ոտք է: Վանքի հարավային, հյուսիսային և արևմտյան կողմի լեռներ վանքի աակի Ընծակու ձորեն և ջուրեն մինչև լեռանց գլուխ վտնբին է:

Վանքի հողային կալվածք:

12 սոտին արտ կա 2 արասի քիլա¹⁷⁹ սերմ կընդունի, 13 ջրաբքի արտեր 2 քիլա սերմ կընդունին, 'ի Մոխրապերթ 4 արտ ջրաբքի 5 քիլա սերմ կընդունին, Շատվան 2 արտ 1 1/2 սերմ կընդունի, 'ի Բելու 4 արտ 1 1/2 սերմամուտ, 'ի Զլատ սոտին 1 1/2 կես սերմամուտ, 'ի Նանիկանց 1 սոտին արտ 1 չափ սերմամուտ, տասներեք քիլայի և մեկ չափի հող կա վանքին: 4 ռարդ բող և փայախ¹⁸⁰ քաղելու խոտատեղի ունի 'ի Բելու 3 կտոր խոտնոց կա, Բողու բացախ¹⁸¹ քաղելու տեղ կա, որ իճարայով տրված է:

Վանքի եկեղեցական զգեստներ:

1 սկիհ, 1 խաչ, 1 սուրբ Հակոբա աջն, 1 արծվաբեր ավետարան, 2 ձեռագիր մաշտոց, 1 ճաշոց, 2 ավետարան, 1 ժամագիրք, 1 շարական, 1 նարեկ: 8 կտավե շապիկ, 1 շուրջառ, 1 սաղավարտ, 1 գալաս, 1 գավազան, 2 քշոց, 1 բուրվառ:

Չորս անգամ կողոպտած են վանք 40 տարվան մեջ, երկու անգամ Վարդան հպիսկոպոսի և 2 անգամ Աբրահամ վարդապետի օրով, եկեղեցական զգեստներ, մասունքներ և խաչեր տարած են:

Տավարեղենք:

3 գոմեշ, 5 եղ, 10 կով, 1 ձագ 3 որթիկ, 1 նոր ձագ 3 որթիկ, 2 էշ, 3 քուռակ, 1 ձի, 44 ոչխար այծ, 24 գառ, 7 ուլ, 5 շուն, 12 խավ, 2 աքաղաղ*:

Վանքս [ունի] 2 ջրաղաց և երկու ձիթահան, այժմ վանքն առաջուն հետ համեմատելով ավերման կերպարանք ունի և ոչ շինության: Այժմյա՛ն վանահայր Նորդեղիյ Աբրահամ վարդապետն է միաբան և տիրացու շունի, 1 տնտես, 7 մշակ, 1 սլահառլան, այժմյան միաբանք փոխանակ սրբակրոն վարդապետաց՝ մշակներ, դոմեշներ, եղներ և ոչխարներ են:

Բելու գյուղ Ռշտունյաց դավառի Կապուտկողան լեռան հարավային կողմ ընդարձակ հովտի մը մեջ վայելուչ գիրք մի ունի, ունի մի եկեղեցի՝ սուրբ Շմավոն: Տաճարի երկարություն 24, լայնություն 17

* Վանքում գտնվող ձեռագիր Մաշտոցի հիշատակարանը, որը արտագրել էր Ե. Տեկանցը, հանեցինք, նկատի ունենալով, որ վերաբերում է XV դարի կեսերին (Չ. Գ.):

ոտք, իսկ դարպասի երկաթություն 35, լայնություն 30 ոտք է, առճար կրամած և կամաբակալ է, իսկ դարպաս փայտաշեն նսեմ և անկանոն շինված:

Այս քահանա կա, որոց անվանք են 1 տեր Մելքիսեթ՝ 90-ամյա, 2 տեր Վարդան՝ 70-ամյա, 3 տեր Հակոբ՝ 70-ամյա, 4 տեր Հովհաննես՝ 60 տարվո, 5 տեր Ավետիս՝ 40 տարվո, 6 տեր Խաչատուր՝ 50 տարվո:

88 տուն հայ բնակիչ կան գյուղի մեջ, բոլոր երկրագործ են: Գյուղացվոց խիստ մեծագույն մասն սովոր են Պոլիս երթալ և մեծ մաս բեռնակրություն ընել: Հաղիվ թե տասն հոգի դառնք, որ Պոլիս շէին գնացել: Տասն տուն հաղիվ կա առանց պարսուց, հազար ոսկի պարսք կա գեղացվոց վերա, զոր Պոլիս երթալով և դառն աշխատությամբ կվճարեն:

Այս գեղի մեջ դարոցի ընկերություն գրելով սահպեցինք դարոց հաստատելու, սահմանադրություն գործադրեցինք և սուրբ Հակոբա վանքին համար 3 անձինք հոգաբարձու հաստատելով վարդապետի և թեմականաց մեջ առժամանակյա մի խաղաղություն հաստատեցինք:

Բեկու կրտսի այս գեղին, վասնզի գեղացիք ավանդությամբ կրսեն, թե Բեկու մարմին գեղեն դեպ արեւմտյան հարավային կողմի բլրակի վերա է թաղված, ուստի գեղի անուն Բեկու կկոչվի, որ եթե ստուգարանեմք, կրնա բավել, թե Բեկու մարմին ունի: Մի ժամ հեռի գեղեն դեպ 'ի հարավային արեւմուտ կա մի Գաղց անունով ավերակ բերդ: Գեղի գերեզմանատան մեջ կա մի մատուռ՝ սուրբ Աստվածածնի անվամբ, ննջեցյալք գնելու տեղ:

1873 հուլիս 28 սուրբ Նարեկա վանք:

Այս վանք ընդտունյաց պալատի մեջ բոլոր վանքերեն հնաշեն, երեւելի և 'ի հնումն հռչակալոր մեհնաստան և ուսումնարան Հայաստանի: Նարեկա վանք Վան քաղաքին 8 ժամ հեռի դեպ 'ի արեւմտյան հարավ, Եղերով լեռան հյուսիսային ստորոտ, ընդարձակ դաշտահովտի մը մեջ, մի բլրակի վերա ունի յուր մեհմ և վայելուչ դիրք, վանքի ճիշտ արեւելյան կողմ է Ոստան և Արդոսո լեռ, արեւմտյան կողմն է Փախնեք գյուղ և Նարեկացվոյն աղոթատեղին, հյուսիսակողմ է Աղթամարա վանք ծովն և Ախավանք, հարավակողմն է Եղերովա լեռներու գոտին, այն [է]՝ Կորդվաց լեռինք:

Վանքի պարսպի շրջապատ կա Նարեկա գյուղ, որո մեջ 70 տուն հայ ընտանիք կրնակին, այս գեղ վանքի վսեմության, պայծառության և առանձնակեցության ամենամեծ տեկղություն տված է, գյուղացիք

յուրյանց խոռվասեր և հափշտակող բարյուր միշտ վանքի հարստության և հառաջադիմության վնասակար դիրք ունին, վանքի կալվածներ կհափրշտակեն, արտօրենից մեջ յուրյանց խաշինք և անտուներ իկերակրեն, արածել կուտան:

Վանքի դրսի պարսպի շրջապատ 318 քաջ է, առաջին բակի մեջ կա մի դպրոց և երկու հարկերով 16 սենյակ: Այս բակի մեջ է վանքի ղանդակատուն, դարպաս սուրբ Սանդխտո, սուրբ Աստվածածնի տաճարներ և Նարեկացվո գերեզմանի մատուռ:

Գարպասի բարձրություն 27, երկարություն 43, լայնություն 10 ոտք է, չորս քառակուսի սյունյաց վերա սրբատաշ մոխրագույն ք[ա]րամբ շինված է, 7 լուսամուտ ունի, մի սեղան, ատոր աջակողմն է սուրբ Սանդխտո տաճարի դուռ, իսկ ահյակ կողմն է սուրբ Աստվածածնի տաճարի դուռ, այս դռան առաջ է Անանիա Եպիսկոպոսի Նարեկացվոյն բնու գերեզման:

Սուրբ Սանդխտո տաճարի երկարություն 25 և լայնություն 28 ոտք է և բարձրություն 57 ոտք է, հատակեն մինչև դմբեթ: Գեղեցիկ և բարձր կաթուղիկ և մի կա այս տաճարի վերա: Այս տաճարի սեղանի աջակողմ է սուրբ Նարեկացվոյն մատրան դուռ, որո մեջ մտնալով և երկու փոքր դռնակ ևս անցանելով, սուրբ Սանդխտո տաճարի ետե շինված մատրան մեջ մտնալով Նարեկացվոյն գերեզման կհամբուրեն և նորա աղոթքներեն մի երկու աղոթք մրմնջելով ի աստծո մեղաց թողություն և երկնից արքայություն կը խնդրեն, հրեշտակակրոն սուրբ վարդապետի գերեզման արևելքեն դեպի արևմուտք դրված չէ, այլ հյուսիսեն դեպի հարավ, որո պատճառն չգիտցվիր: Մատրան դիրք քառակուսի լինելով երկարություն և լայնություն հավասար 11 ոտք է:

Սուրբ Աստվածածնի տաճարի բարձրություն հատակեն մինչև գմբեթ 57, երկարություն 24, լայնություն 21: Սանդխտո կուսի տաճարի գմբեթի նման գեղեցիկ գմբեթ մի ունի այս տաճար: Շարունակ ժամասացություն դարպասի մեջ կկատարվի և երբեմն տաճարոց և գերեզմանի մատրան մեջ պատարագ կմատչի:

Գարպասի դրան վերա կա մի գեղեցկաշեն և բարձրադիր ղանգակատուն, որո ներսեն չափելով երկարություն 14 և լայնություն 15 ոտք է, իսկ բարձրություն 82 ոտք է, հատակեն մինչև գմբեթի ծայր, Աղթամարա Հարություն կաթողիկոս շիներ է ղանդակատունս, հայոց թվին ՌՄԿԱ (=1231):

Վանքի ներսի բակի մեջ 17 սենյակ կա, որո մեջն է վանահոր

առաջնորդարան, 1 տնտեսապետ և 1 մառան: Պարսպի հյուսիսային դրսի կողմն է վանքի կաշատեղ¹⁸², որո կից է երկու մարագներ: Հարավային պարսպին մերձ է 1 ձիթահան, 1 փարախ, քամ, վանքի արեւելք մի ասպարեղ հենի¹⁸³ 1 ջրաղաց կա, որ ասի պարտս ունի, ջրաղաց(ի) հյուսիսային կողմն հորաշեն ջրաղաց մի կա, զոր նարեկո տարվույն դարնան շինած է Հովսեփ վարդապետ Ամբակումա ջրաղաց:

Վանքի այժմյան վանահայրն է Հովսեփ վարդապետ, որ վանքի դպրոց և սենյակներ շինեց և բավական կանոնավորեց: Քանի տարի առաջ վանքի ժառանգավորաց դպրոց բավական հառաջադիմության մեջ էր: Այժմ ամառան միջոցին 28 տղայք հասարակ ընթերցմունք և քերականության դաս կառնուն: 20 տղա նարեկա գյուղեն են, 8 հոգի մերձակա գավառներեն:

Նարեկա վանքի եկեղեցական զգեստներ, 4 իռիստիֆա շուրջառ, 2 համասկոս(ո), 1 փուլի, 1 պասմա հին, 2 եպիսկոպոսական թագ, մեկն մի կեսն իշլամա¹⁸⁴ և կեսն արծաթապատ և մյուս իստիֆա: 5 գակառ իստիֆա, մին արծաթի բեռեռք, 3 տմիմիորսն, մին իստիֆա, մին թավիշ և մյուսն մետաքսյա, 3 փորուրախ, մին իստիֆա, մին ասեղնագործ և մյուսն պասմա, 2 թավիշ բեռարա: Մյուսն իստիֆա, 4 զույգ քաղման, 3 իստիֆա, 1 ջալե, 2 ժամարարի սպիտակ կտավե շապիկներ: 1 եպիսկոպոսական արծաթի դոտի՝ վեցթեյան սրովբեռած և ձուլված, մյուսն հասարակ ժամարարի, 1 սաղավարտ՝ հանդերձ գուլասով իստիֆա, 2 փորույնար¹⁸⁵, մին թավիշ, մյուսն մետաքսյա, 1 կարմիր ատլասե, 1 կապույտ ատլասե, 1 կարմիր ասեղնագործ և 1 կարմիր յուստուֆա, 1 կապույտ ասեղնագործ իստիֆա, 13 պասմա, 1 Տամասկո գերեզման ծածկոց, 1 կարմիր մետաքսյա գեղեցիկ ծածկոց, 1 քեղին մետաքսյա: 1 կարմիր շալե դերց, ասեղնագործ սիւնտի գորգոց¹⁸⁶, 1 մետաքսյա բուրբակ¹⁸⁷, 1 սպիտակ իստիֆա, 1 սե, կարմիր և սպիտակ մահալտի վերա ասեղնագործյալ նոր սեղանի փոքոց, մեկ մութ կարմրագույն ատլասի վերա ասեղնագործյալ սփռոց, 1 ասեղնագործ հին, 9 հին ծաղիակ սփռոց, 1 պրդյա ասեղնագործ սփռոց, 3 փուլլի բուրբակ սկիհի ծածկոց¹⁸⁸, 11 հատ պասմա շապիկներ, 2 պասմա վարագույններ, 2 արծաթե սկիհ, 1 արծաթե աղավնի, 1 զույգ արծաթի քշոց, 1 զույգ պղնձյա քշոց: 1 կենաց փայտե ճաճանշավոր սուրբ խաչ՝ 6 շուշփայտի և մի ծածկոցով պատատյալ, 2 ճաճանշավոր մատուներով խաչեր, 4 բուրբակ խաչեր՝ 1 սեղանի երկու երեսն, 1 մի երեսն

խաչեր, 2 սկիզբ, 3 ձուլածու Քրիստոսով ձեռաց խաչեր, 14 պատկերի
և ավետարանի մեկ-մեկ երեսն մանր խաչեր:

2 պղնձյա բուրվառ, 23 զույգ սեղանի մանր աշտանակներ, 2 հատ
միջակ աշտանակ, 1 խլորիղ¹⁸⁹ և 3 լական ժամարարի: 2 արծաթապատ
յուղաբերից ավետարան, 3 խաչերով ավետարան, երկուք գրկո, 4 գրկո
առանց խաչի ավետարան, 1 դանձատուն, 1 ճառ, 1 տպված ճաշոց, 1
հայսմավուրք, 2 շարական, 3 ատենի ժամագիրք, 1 տոնացույց, 1
հայր մաշտոց, 4 արծաթապատ նարեկ, մեկն ժողովքի տարված, 1
ծնծտակ, 2 դանկ, 1 արծաթյա կանթեղ, 2 նշխարքի տիպ, 1 խաչի
կոնք, 1 թուճե խնկանոց, 8 նարեկի վերա 23 շուշփա կա, 1 Աստվա-
ծածնի պատկեր դարպասի սեղանի վերա, 5 պատկեր նարեկացվո դե-
րեզմանի վերա կո, 4 առանց նարեկացիի, 1 Աստվածածին նարեկա-
ցիով, 1 Աստվածածնի պատկեր Անանիո գերեզմանի վերա, 2 սեղա-
նի վերա շինի ծածկոց:

1873 օգոստոս-2 'ի նոր դյուղ:

Այս գյուղ Ոստանա 4 ժամ հեռի դեպ 'ի արեմուտք ընդարձակ ձո-
րակի բերան ունի յուր քեղցիլ դիրք, 60 տուն հայ բնակիչ կա և 3
տուն բուրտ: Գյուղացիք առհասարակ երկրագործությամբ կպարապին,
2 երկաթագործ խանութ կա: Գյուղի քառորդ բնակիչ Մոկաց, Մամըր-
տանից և Տհո դավառներեն եկած են:

Երկու տար[ի] առաջ գյուղացիք դպրոց էին հաստատեր, երկպա-
ռակության աղաքավ, երկու վարժապետ փոխելով առանց վարժապե-
տի մնալով տղայք ցիր ու ցան եղած են, սաստիկ հորդոր դրին[ք]
գյուղացվոց վերա, անմիջապես նոր վարժապետ բերել:

Եկեղեցին սուրբ Հովհաննու անվամբ է կառուցյալ, տաճարի 'ի
վաղ ժամանակաց մեծամեծ քարամբ կրամած շինված, որո երկարու-
թյուն է 20, լայնություն 19 ոտք է, իսկ դարպասն տարվույս մեջ 1873
ավարտված է, որո երկայնություն 50, լայնություն 32 ոտք է:

Այս գեղի մեջ 3 հոգի հարյուրամյա, 5 հոգի ութսունամյա էին: Աստ
սահմանադրություն գործադրելով 4 հոգ[ի] թաղական խորհրդոց ան-
դամ ընտրվեցան: Երկու քահանա՝ Հովհաննես 80-ամյա, իսկ մյուս
տեր հաշատուր 40 տարվո պանդխտյալ 'ի Պոլիս:

Նոր գեղա սուրբ Գեորգա վանք գեղեն մի քառորդ հեռի հյուսիսա-
յին ձորակի մեջ ունի յուր դիրք, տաճար փոքր, մեջ շենք չկա, ոչ սեն-
յակ, ոչ տնտեստուն: Վանքի տուն նոր գեղի մեջն է՝ 1 տնտեստուն, 1

մառան, 1 մարագ, 1 փարախ, 1 ոչխարի գոմ: 30 կտոր մեծ և փոքր արտեր կա նոր գեղի սահմանի մեջ, 10 արասի քիլա սերմամուտ հողեր ունի, չորս ընկուղի ծառ, 30 ոչխար, 2 գոմեշ, 3 կով, 5 եղ, 1 սալ, 1 գութան՝ յուր գործիքներով:

2 Սուրբ Գեորգոս մասունքով խաչեր, տարին 200 խառճ կառնի կառավարութիւն այս վանքին, վանքի եկամուտ և ծախք հայտնի չէ, արտերեն ինչ եկամուտ գա՝ բոլոր ծախք կլինի, այժմ այս դարնանի սկսյալ վանցի Պաղդասարի ձեռքն է:

1873 օգոստոս 3 ՚ի Մոխրաբերդ գյուղ:

Այս գյուղ Ռշտունյաց գավառի մեջ, Ոստանա 4 ժամ հեռի դեպ ՚ի արեւմուտք Աղթամարա ծովուն եղերք Մրտաբար լեռան ստորոտ ունի յուր դիրք: 52 հայ ընտանիք կա այս գյուղի մեջ, ամենքն առհասարակ երկրագործութեամբ կալարապին: Սույն Մոխրաբերդ գյուղ այն գյուղն է, որո մեջ Սահակ Ռշտունյաց հպիսկոպոս որմզդական կրակն ջուր ձգել տվալ և սպանեց:

Երկու եկեղեցի ունի՝ մին նորաշին սուրբ Սարգիս, որո որմանք ամբողջ շինված և միայն առաստաղ մնացեր է, երկարութիւն 42 և շաշուկութիւն 33: Երկրորդն է սուրբ Գեորգ՝ կրամած քարամբք շինված, որո երկանք 12 և լայնք 9 ոտք է: Երկու քահանա կա՝ մին տեւր Պետրոս և մյուսն տեւր Զաքարիա, բնիկացանութեան մեջ շատ տկաք, քաղաքավարութեան եղերքն անգամ անցած չեն, քահանայք ոչ յուրանց քահանայութեան պատիւ կճանաչին և ոչ քահանայութեան, թե ինչ դիտեն:

Երեք տարի առաջ դպրոց ունեցած են, Աղթամարա Հարութիւն վարդապետ մականվամբ Կոռմալ կոչված վարժապետին լավ սփոց տալով դպրոցի խանդարման պատճառ եղած է: Այժմ դպրոց չունին, յահմանագրութիւն դործադրեցինք, հարկ դրեցին[ք] վարժարան հաստատելու: Վերջի խանդարման պատճառն են երեք հոգի՝ տեւր Պետրոս, Մխիթար Պաղոյան, ռես Հարութիւն Պողոսյան, Սահակ Մկակասյան աղայք նոր գեղի դպրոց խրկելով ՚ի միասին հակառակութեան դպրոց գոցելուն առիթ եղեր են:

1873 օգոստոս 4 ՚ի գյուղն Փախնիր:

Այս գյուղ Ռշտունյաց գավառի մեջ Վանա քաղաքին 9 ժամ հեռի և Ոստանին 3 ժամ հեռի դեպ արեւմուտ, նույնպէս նարեկա վանքն մի քառորդ դեպ արեւմուտ ընդարձակ գեղեցկահովտի մը մեջ ունի

դրախտանման դիրք, օգ և ջուր խիստ առողջարար, գեղի մեջ և շրջապատ կան հանազան մրգեղենաց ծառաստաններ, ընկուղի, ծիրանի, սալորի և այլն, կաղամախի, ուռի և բարտի:

Այս դյուղ աղքատ հարուստ 40 տուն հայ ընտանիք կբնակին, բոլոր երկրագործությունները կսարապին, առան դուխ մի մարդ 'ի Պոլիս պանդուխտ են, արտորայք գեղին չեն բավականանար: Աստվածածին անվամբ մի փայտաշեն եկեղեցի ունին, երկարություն և լայնություն...* եկեղեցին ունի ժամարի զգեստ՝ յուր սարոք, սկիհ, սաղավարտ, 1 զույգ քշոց պղնձյա, բուրվառ պղնձյա, երկու արծաթի խաչ, 2 շուրջառ պասամ, 10 կտավե շապիկ: Կա մի ձեռագիր, մեծ և փոքր ավետարաններ, 400 զուրուշ դրամ ունի եկեղեցին:

10 կտոր արտ կա եկեղեցվուն 1 խանիլարան դուխ, 1 Գեորգի արտի դուխ, 1 կտոր Ձորի բերան մեջ տեղ Գաղարի և մեջ վանքի արտին: 1 Կարիպի արտի գուլի Փլի բերան, 1 Հուսկի Մուրատի արտի գուլի, 1 Կոքնկու լարի ճոթի տակ 1 սերի արտ, 2 սոտին արտ՝ յուր բրակով գեղի դիմաց, 1 դրախտի սոտին արտ 20 գավաշու չափով սեր[մ] կընդունի այս արտեր: Եկեղեցվո արդյունք ավետարանին և պատկաշված դրամեն է, տարին 400 զուրուշ կգոյանա:

Գեղի արևելյան կողմ, գերեզմանատան մեջ, սուրբ Ստեփանոսի անվան նվիրյալ փոքրիկ կրամած քարամբ եկեղեցի մի կա, որ երկանք²... և լանք այսչափ, տարին մի անգամ հաղիվ պատարագ կլինի, ննջեցյալ մեջ կդրվին:

Երկու քահանա կա գեղի մեջ՝ տեղ Դաղար 50 տարվո, տեղ խաչատուր 45 տարվո, գեղի տղայք երեք չեն կարդացներ, միայն յուրյանց տան տղայք կկարդացնեն:

1874 հուլիսի 3 'ի Վանս նա[խ]կին Լուսավորչին մեղո Բարդուղիմեոս Առաքելո:

Բարդուղիմեոս սուրբ Առաքելո վանք, երկու ավուրոք հեռի Վան քաղաքեն, Աղբակ դավառի մեջ, ինչպես կկարծվի հին Արևբանոս¹⁰⁰ քաղաքի արևելյան կողմ, մի հովանդանանման բլրակի մը վերա ունի յուր վայելուղ դիրքն, վանքի արևելյան կողմն է ընդարձակ դաշտահովիտն, որ հյուսիսին սկսելով կերկարի դեպ 'ի հարավափովն, փոքր-ինչ դեպ արևմտյան հարավ շեղված: Հովտի երկարություն 4—5 ժամու ճանապարհ կլինի, հովտիս մեջտեղեն գետակ մի կխաղա օծապտույտ մա-

* Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

** Բացթողումը հեղինակինն է (Հ. Պ.):

նուածով, որ կանվանվի Աշկերտու գետ, որո ջուրք Սորաստերա լեռներին և հովիտներեն, որ վանքիս հյուսիսակողմ է, 2—3 ժամով հեռի ժողովելով հովտին հետ կսկսին հյուսիսին դեպ ի հարավ խողալ: Վանքի հյուսիսային արևմուտք երկայն և նեղ հովիտ մի կա, որո մեջ մեծ և ուլակ մի կխաղա, որո ջուրն սքանչելի համեղութուն ունի, թե Աշկերտու գետակն և թե սուլն մեծ առվակ յուրյանց, սկսյալ լեռներեն և հովիտներեն սկսյալ, թե վանքի արտորելից և թե յուրյանց խաղացման հանդիպած հայաբնակ և քրտաբնակ գյուղացվոց արտորելից առատոռեն ջուր կբաշխեն, գետակի մեջ կարմրախայտ և քանի տեսակ համեղ ձկուներ կան, զոր գետեղբայր բնակիչք որսալով կճաշակեն:

Վանքի արևմտակողմն մի քարքնկեց հազիվ հեռի է գյուղն, որ այժմ կանվանի Վանքի գյուղ, արի մեջ կրնակին այժմ 61 տունք և 36 տուն բուրտք, որք աղքատ գոյով այլ և այլ կողմերե 10—15 տարի հետ դհետ եկած բնակած են և վանահայրերեն հող խնդրելով վար ուլան ըրած են և այս տարի վանցի Տիլավորոզլի Թապուճի Հասան աղան թեկադրությամբ վանից հողեր, որ յուրյանց իրր ավանդ տրված էր, յուրյանց վերա թափու ընել կուզին, ինչպես որ 5 տան բուրտ թափու ըրած են:

Հիշյալ մուկառնդ և հայոց թշնամի Հասան աղան նույնպես հայերն ևս զանազան խորամանկ հնարյուք ստիպած է, թե վանքի հողեր, որք յուրյանց իրր ավանդ հանձնած են նախկին վանահայր՝ Թափու ընել, բայց նոքա թե բերանացի և թե գրով հրաժարվեր են թափու ընելու, ասելով համարձակ, թե վանքի սեփական հող մեք չմք համարձակիր սեփականել մեզ, զի եթե համարձակիմք սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալն կպատժե զմեզ:

Հիշյալ գյուղի տուններ հին Արեբանոս քաղաքի ավերակաց վերանկանոն և ցիբսւցան կերպիւ շինված է, վանքի գյուղին կից արևմտյան բլրակի վերայի բերդ 15 տարի հազիվ թե ավերակ է դարձեր, բայց քաղաք մի դար առաջ յուր քաղաքական շքեղութուն կորսված է: Սուլն դեղեն նուտոն անուն ծերունի մի, որ 140 տարի ապրելով և հինգ տարի առաջ, 1869 թվականին, հաստեացս առ ստսված փոխվեր է, սայտը մանկության ժամանակին քաղաքի շինութուն՝ պարիսպներ, քաղաքի տուններ, շուկաներ տեսնելով կպատմե եղեր, ասկի 50 տարի առաջ վանքի վանահայր, ավերակաց տեղեր հարթելով, սերմանել տորտրալք կպատրաստե վանից: Այժմ ավերակաց տեղեր հազիվ ուրեք

կնշմարտվին, զի Հայաստանի ուրիշ հին քաղաքաց պէս սև հողերու ներքև կծածկվի, 'ի ցավ սրտի հայրենասիրաց:

Գյուղի հաթաժային կողմ Ստեփանոս անուն եկեղեցւոյ ավերակ մի կա, որ քաղաքի եկեղեցւոյ ավերակներին մնացորդ է: Վանքի հարավային պարտպին կից ուռնոյաց ծառաստանով զաբղարված պարտեզ մի կա, որ վայելուչ տեսք մի կընծայե վանից տեօարանին: Վանքի հյուսիսային պարտպին կից արտաշատի հեռի վանից ջրաղաց է, որ տարին երեսուն բեռ ցորյառ եկամուտ կբերի:

Վանքի շրջապատ պարիսպ հասարակ քայլափոխով 500 քայլ է, պարսպաց բարձրութիւն միջակ է և հասարակ սպիտակ քարերով շինված, պարսպաց ձև քառակուսի չէ, այլ երկաթնաձև, որ արևմուտքէն դեպ արևելք կերկարաձգեն:

Վանքի դրսի դուռն դեպ 'ի հյուսիս կհայի, ներսի կողմն երեք բակի բաժանված է, ա. բակի մեջ 5 ախոռ, 3 ոչխարաց գոմ, 1 խոտատուն բարուկիր, բ. բակի մեջ 8 հատ վերնահարկ սենյակ, 1 շտեմարան, 1 տնտեստուն, 1 մառան, գ. բակի մեջ է սուրբ առաքելուն տաճար և դարպասն:

Տաճար և դարպաս դրսի կողմանն միահաժմասար շենք և երեւելոյթ ունի, բայց ներսի կողմանն ըսված ձևուն, ըսված շինվածույն խիստ տարբեր երևելոյթ ունի: Երկուքի շրջապատ դրսի կողմանն չափելով 140 հասարակ քայլ է, երկարութիւն երկու կողմեր 45-ական քայլ են, իսկ լայնութիւն երկու կողմեր, այն [է]՝ արևելյան և արևմտյան կողմեր, 25-ական քայլ են: Սրբազան Առաքելոյ տաճարի ներքին կողմն քառակուսի է և կամարներ խաչաձև հանդեպ միմյանց: Երկարութիւն և լայնութիւն միահաժմասար 46 ոտք են, դմբեթ խաչաձև չորից կամարոց վերա հրաշափառապէս 'ի վեր բարձրացած է և տաճարի լայնութիւն և երկարութիւն չափ 46 ոտք բարձրութիւն ունի: Կամարներ կիսո չափ, այն է՝ 23 ոտք հաղիմ բարձրութիւն ունին, զկամարաց վերո և մեջտեղունք ծածկապահ շինվածք կան:

Սուրբ սեղանի վերա ըստ Ուշքիլիսայի սուրբ Հովհաննես վանից սեղանի քարեղէն խաչիւլ մի կա՝ երեք դմբեթներով: Սուրբ սեղանի աջ և ահյակ երկու գեղեցկաշեն մատուռներ կան, ահյակ մատրան մեջ, որ սուրբ առաքելոյ անվամբ սուրբ Բարդուղիմեոսի խորան կոչվածք, ամփոփված է նախկին սուրբ Լուսավորչին մերո մեծին Բարդուղիմեոս առաքելուն սքանչելահրաշ քրիստոսամեծար աստվածամերձ սուրբ մարմին, հույժ գեղեցկանկար մարմարյա տապանաքար մի կա սըր-

քաղան առաքելո շիրիմի վերա և նորա նահատակության առաքելական պատկեր գերեզմանի վերի կողմն:

Աջակողմյան մատուռն, որ հաղարապետի խորան կանվանվի, ամփոփված է հայոց Սանատրուկ թագավորի հայ հաղարապետ նահատակի սուրբ մարմին, որ առաքելո քարոզության մեջ Քրիստոսի հավատարմով նահատակեցավ 'ի Սանատրուկ արքայի: Տաճարի դուռն կբացվի դարպասի մեջ, այս դուռն մեծ է և բավական ճարտարապետությամբ շինված:

Դարպասի լայնություն տաճարի լայնության հավասար 46 ոտք է, իսկ լայնություն տաճարի դռնն չափելով 40 ոտք է: Դարպասի կամարներ տաճարի կամարներն բարձր է, ձեղունի կեղտոնի վերա փոքրիկ զմերթ կա՝ յոթն փոքրիկ սյունակնյաց վերա կառուցյալ:

Դարպասի դուռն տաճարի դուռնն ավել ընդարձակ և գեղեցկւան է, սույն դրան բարձրության վերա, այն է՝ դրան ուղղության վեր, դարպասի տանիքի հավասարությունն առնելով մի փոքրիկ զմերթաձև պանդակատուն շինված է եղբր, ինչպես Կտուց անապատի դարպասի մն վերայի զանգակատուն, բայց զմերթ խոնարհյալ լինելով միայն տեղ կնշմարվի: Դարպասի հատակ մի աստիճան բարձր է տաճարի հատակն, զի երկու աստիճանով վեր ելանն տաճարի դռան վերա և ձերք աստիճան տաճարի դռնն վար կիջնա 'ի հատակն: Դարպասի դուռնն դեպ 'ի դուրս ելած միջոցին 8 աստիճան կիջնա բախի մեջ:

Նախկին սուրբ Լուսավորչի առաքելական սուրբ մասունքներն իրեն հրաշալի ծնոտ կա սուրբ Բարդուղիմեոս խորանի մեջ, իսկ առաքելական սուրբ աջն այժմ՝ 'ի Սալմաստ 'ի Հավթվան գյուղի սուրբ Գևորգ եկեղեցվո մեջ է: Բազմահրաշ առաքելական դամբարան և երկու հրաշալի սուրբ նշխարք ունին բազում սքանչելիս և բժշկության 'ի հիվանդս, 'ի նեղյալս, որք 'ի հեռավորաց և 'ի մերձավորաց հավատով աստվածապաշտության դիմեն առ նոսա:

Առաջին դարերու մեջ, երբ աստվածապաշտության և քրիստոսաիրության դարուն էր, Հայաստանի ամեն կողմերն կգիմեին 'ի հուսա առաքելական սուրբ գերեզմանին և սուրբ նշխարաց, բայց այժմ հայոց ազգիս աստվածապաշտություն և քրիստոսաիրություն նվազելով 'ի սակս բաղմանալու անօրինություն, միայն Աղբակու մերձակա ժողովուրդը վարազա խաչի տոնին ուխտի գուկան բազմությամբ, բազումք ոչ թե 'ի ջերմեռանդութենն ստիպյալ, այլ վասն մարմնական զբոսո-

նաց և ուրախության, զի նվազելով և թպուկ հակահեղով կպարին, կուտին և կրմպեն...:

Տարին քանի անգամ Հեր և Զարեանդ զավառե, այն է Սալմաստու հայ ժողովրդիենն ուխտավորք ըստ նախնի բարի սովորությունից ամենայն ջերմեռանդությամբ, պարկեշտությամբ և առատաձեռնությամբ ուխտի դալով կպատվեն և մեծարեն սուրբ Առաքելո զամբարան, որ ամենայն պատվո մեծարանո, սրբության և համբուրման արժանի է, զի ասէ տէր, որ զիս պաշտիցն պատուեսցն զնա հայրն իմ¹⁹¹, սա է մին երկուտասանից անտի, որ աշակերտեցավ Հիսուսի և պաշտյաց զնա կենոք և մահու, ուստի պատվեցավ և փառավորեցավ 'ի հորեն ամենակալե, դարձյալ թի ուր ես եմ անդ և պաշտօնեայն իմ եղիցի¹⁹², ահա սա է ճշմարիտ պաշտոնյան Քրիստոսի և առաքյալ նորա, սա է, որ հոգով ընդ Քրիստոսի բազմյալ է ընդ աշմե հոր աստված և զի Քրիստոս յուր անհասանելի աստվածությամբ համենայն տեղիս է, մանավանդ ամենայն տեղիս ուր և կարդան զանուն նորա սրբությամբ, ուստի տերն փառաց և կապարիշ խնդրածոց Քրիստոս աստվածն մեր ընդ յուր ունելով զհոգի ճշմարիտ պաշտոնեին յուր սրբույն Բարդուղիմեոսի ներկա է 'ի վերա դամբարանի նորա և կատարե զխնդրված ամենայն ջերմեռանդն աղոթավորաց և ուխտավորաց աղթյուք և անդառնալի բարեխաւովյամբ սրբույն Բարդուղիմեոսի նախկին լուսավորչին Հայաստանյայցս աշխարհի:

Թե Հեր և Զարեանդ և թե Աղբակու ժողովուրդք յուրյանց մեծ երդումն Բարդուղիմեոսի անվամբ կերդնուն, ասելով՝ Բարդուղիմեոս վկա, կամ թե հաճախ, Բարդուղիմեոս: Այսպես, Տարոնս երկիր, մերձակո սիրելի սրբոց անվամբ կերդնուն, սրբի Կարապետ: Երզնկացիք, Ներսես Հայրապետ, Թոթթանցիք, լուսավորիչ, վանեցիք՝ սուրբ Խաչ, սուրբ Նշան, ուրիշ կողմի հայք այսպես յուրյանց երկրի մերձակա սիրելի սրբոց անվամբ կերդնուն, խոյնցիք, ութմեցիք, Թարվիղցիք Թատեոս առաքելո անվամբ կերդնուն, երանի թե այս ստեպ հիշատակութուն ճշմարտությամբ և ուղղությամբ սրտի լինելով սրբից սեր միշտ կենդանի և վառ պահեք հավատարիմ հավատացելոց սրտի մեջ, երանի թե անստի տեղ և ստությամբ վկա չկոչին զաստված և զսուրբսն նորա, ահ թի որչափ մեծ մեղք է աստված և նորա սրբոց սուրբ անվամբ զմարդիկ խաբել և զընկերն խարդախել, զի նա, որ կարգիւ մինչ անգամ զգլուխն յուր չերդնուլ սուտ, երբ կենրն յուր և յուր սրբոց անուն սուտ երդնուլ:

Բարդուղիմեոս սուրբ Առաքելն վանից վանահայրության սլաշտոնն, ինչպես սուրբ Թադեի վանից, սուրբ Էջմիածնա հայրապետեն կհասաւսուցի, և երբ օսմանցիք տիրեցին Աղբակու երկրին, բռնավոր քուրտեր նվաճելով Հակարու պարոնն Նուրիւհայ պիյ արտասահման տարին, վանք հանդերձ Աղբակու գավառով նվաճեցաւ ընդ իշխանությամբ Օսմանյան պետութենէն, ուստի Վանա առաջնորդ Գաբրիէլ սրբազան եպիսկոպոս և իշխանաւորքը 'ի ձեռն կուսակալացն Վանա բարձին հոգևոր և քաղաքական իրավասությունն սուրբ Էջմիածնա գահակալացն վանքես և ոկսեցին թե կրօնապես և թե քաղաքականապես իշխել նախկին սուրբ Լուսավորչի վանից վերա մինչև ցայսօր և ըստ կամի և ըստ հաճության փափոխել զվանահայրս՝ առանց նոր բարեկարգությունս և ուղղությունս հաստատելս սոյն մեծահռչակ վանից մեջ:

Գահակալք սուրբ լուսավորչաց Թատեի Բարդուղիմեոս և սրբոյն Գրիգոր ճանաչելով զմեծ վաստակս և զերախտիս նախկին լուսավորչայն զվանս Թատեի և Բարդուղիմեոս մասնավոր խնամք իբրև հայրենի տուն սահպանելին և 'ի պատիւ առաքելական սուրբ շիրմաց յուրջանց կողմանէ իբրև փոխանորդ արքեպիսկոպոսներ կնստեցուցանելին այս առաքելական աթոռներ: Այժմ Թատեոս առաքելոս արքեպիսկոպոսն 'ի Դավրիժ մայրաքաղաքն պարսից բաղմի և իբրև փոխանորդ մի վարդապետ կիւրկէ ի Թատեոս առաքելոս վանք, իսկ վանից թիմական իրավունք Թավրիժոս եպիսկոպոսն հաւաքելով կեսն իրեն կը սեփականէ, կեսն 'ի Էջմիածին կիւրկէ, իսկ վանքին այնչափ հասուցթ կ'ընդունու, որ պակսի և ոչ տվելոնաւ: Ասկի տասներեք տարի առաջ Մատթեոս կաթողիկոսի օրով¹⁹³ սուրբ Էջմիածնա վերադառնալով սրբո Թադեոսի և Բարդուղիմեոսի առաքելոս տոնին հանդերձ բաղմությամբ ուխտաւորաց հանդիպեցինք սուրբ Թադեի վանք, տեսանք տաճարի և եկեղեցւո զրոններ փախչալ, զի Փիլիպոս վարդապետ Դավրիժոս եպիսկոպոսն վանահայր կարգվելով, գլուղի քահանայի փիլոն վար առնելով եկեղեցւո դուռ փոցելով և ինքն գլուղերն երթալով վերջի անարդության և անպատվության մեջ թողած էր զվանքն, մեր սրտի կսկիծեն և մորմոքմանն ստիպչալ գրեթէ բռնի եկեղեցւո դուռ բացինք, լուսաբոլս և հրաշալի սուրբ գերեզման առաքելույն երթալով մեր ուխտ կատարեցինք և սրբոյն առաքելոս տոն մեծահանդես շրջությամբ կատարելով թե նույն շաբաթ և թե կիրակին պատարագ մատուցանել տալով հողհարապես մխիթարեցանք, քանզի ուղեկից ունեինք շորս քահանայք, երկու վարդապետ, տասնեն ավելի համեղաձայն դպիրք, բայց հայնմ օրև և այսր

վշտանալով կվշտանամք վանքի ամայության վերա և թե զհարդ հայ-
րապետք, եպիսկոպոսք, վարդապետք և քահանայք և հավատացյալ աշ-
խարհիկ ժողովուրդք մոռացալ են 'ի սրտե և ըստ ամենայնի բարձիթո-
ղի արարյալ են աջն առաքելական սուրբ վանքն և աթոռն, որո անվամբ
հանապազօր կպարծին և զանվան նորա իբրև նախկին լուսավորիչ հի-
շատակին 'ի աղոթս:

Այժմ Բարդուղիմէոս Առաքելո վանից վանահայրութեան պաշտոն
կվարե Քաջբերունցի Եղիազար ծայրագուն վարդապետ, որ Դավրիժո
վիճակավոր Սահակ եպիսկոպոսեմ և իբրև նորին փոխանորդ 9 տարի
Բագես առաքելո վանից վանահայրութուն և 15 տարի է Բարդուղիմէոս
առաքելո վանից վանահայրութեան մեջ է:

Եղիազար վարդապետ թեև ուսանողութուն չունի և դպրոցական
ուսման չի հանդիպելով միայն հասարակ] ընթերցմունք ձեռք բերած
է, սակայն ինքն անձնյա է, քաջասիրտ, ժիր, գործունյա, ճարտարա-
կան ճարտարամիտ, խորագետ և կենցաղագիտութեան մեջ հառաջըն-
թաց, տնտեսագիտութեան և ժրաջանութեան մեջ մեր եկեղեցականաց
մեջ առաջին կրնա համարվիլ, սա ոչ թե իբրև վանահայր վանքի տըն-
տեսական և բովանգակ երկրագործական մշակութուն հառաջ վարե-
լով բազում արդունս սերմանց կշտեմարանն վանքիս մեջ, այլ իբրև
առաջնորդ Աղբակու գավառին եկեղեցվո հոգևոր բոլոր իրավասութեան
հրամանահան է և ժողովրդեան բովանդակ քաղաքական գործեր կա-
ռավարութեան ժողովոց մեջ խոհական իմաստութեամբ և զգոթեամբ
կատարելով՝ հայոց իրավանց զորեղ պաշտպան և ախոյան է: Եթե
այսպիսի բնական ձիրք և հատկութուն ունեցող անձինք 'ի մանկու-
թենն ուսման և հայրենասիրութեան հրահանգվելով հառաջադիմեին, մեծ
պատվար և ամուր սլարիսպ կլինենին հայոց ազգին և աշխարհին:

Վանքի բոլոր հասույթ և եկամուտ սույն վանահոր ձեռքն է, որով
թե կամենա 20 տղա կրթելու ժառանգավորաց դպրոց մի բանալ, հան-
ցանք ոչ թե վանահոր է, այլ ազգային վարչութեան, որ չհարկադրեր
այսպիսի վանահորք ազգօգուտ ձեռնարկութունից, այս մասին հետո
պիտի գրեմք:

Վանքի միաբանք են՝ երկու ծերունի աղբատ և ախտավոր անձինք,
չորս հասակավոր տղայք սպասավոր, վանահոր իբր միաբանք: 4 տըն-
տես ամառ և 2 ձմեռ, մի Պետրո[ս] անունով վերակացու, 11 մշակ:
Իսկ անասնեղենք 400 ոչխար, 24 գոմեշ, 12 կով, 8 հատ մատակ, 5 ձի:

Բարդուղիմէոս առաքելո թեմական վիճակ 'ի նախնյաց անտի հատ-

կացյալ Աղբակու երկրի հայոց գյուղեր, Հեր և Զարեանդ գավառի հայոց քաղաքներ և գյուղեր, Զատամաթ, այն է՝ Զուլամերկա հայոց գյուղերու 26 հայ գյուղ [կա] Աղբակ գավառի մեջ, 24 գյուղ 'ի Սալմաստ, 5 գյուղ Զուլամերու մեջ, 2 գյուղ գավառի մեջ, Ուրմի գավառի մեջ 17 գյուղ:

ա. թեմ Աղբակ գավառ

Աղբակ գավառի գյուղորայքն են: Ա. Պաշգաւա, տունք հայոց 'ի նմա 30, եկեղեցին փայտաշէն՝ սուրբ Ստեփաննոս, 2 քահանա՝ տեր Արիստակես, տեր Պողոս, կա 'ի նմա փոքրիկ դպրոց, 20 [ի] չափ աշակերտք հասարակ ընթերցմունք կուսանին: Բ. Առակ գյուղ, տունք հայոց 40, եկեղեցին սուրբ Հովհաննէս՝ սրբատաշ քարամբ գեղեցկաշէն, 1 քահանա՝ տեր Դանիել, որ 5—6 տղայոց հասարակ ընթերցմունք կուսուցանէ, երբ ժամանակ ունենա: Գ. Պաղ գյուղ, տունք հայոց 42, եկեղեցին՝ սուրբ Հովհաննէս, սրբատաշ քարամբ և գեղեցկաշէն, 1 քահանա՝ տեր Տիմոթիոս հեղբարս, որ 5—6 տղայոց հասարակ ընթերցմունք կուսուցանէ: Դ. Յիրիսան, տունք հայոց 37, Աստվածածին եկեղեցի փայտաշէն, 1 քահանա՝ տեր Հակոբ, դաստառ և դպրոց չունի: Ե. Երընկան, տունք 60, եկեղեցին՝ սուրբ Ստեփաննոս, սրբատաշ և գեղեցկաշէն, 1 քահանա՝ տեր Գրիգոր, սրո որդին՝ տիրացու Աստվածատուր, միշտ կջանա հասարակ ընթերցմունք ուսուցանել գեղի տղայոց, բայց գյուղացիք ուսումնասիր չլինելով տղայք չեն հանձնիր: Զ. Վանքի գյուղ, տունք հայոց 61, գյուղի եկեղեցին որմեր փոքր-ինչ բարձրացուցեր են գյուղացիք, բայց գյուղի միջի բուրտեր արդելք լինելով չեն կրցեր ավարտել շինվածն, ուստի սուրբ Առաքելու եկեղեցին կհաճախեն գյուղացիք՝ աղոթ և պաշտոն կատարելու: Վանքի գյուղն ունի 2 քահանա՝ տեր Դևորդ, որ ըստ անուն յուր է քաջ զինակիր և ձիավոր: Տեր Հուսիկ, որ ընթերցման մեջ կաղ կարշավ: Հիշյալ երկու քահանայից վիճակ դժբախտ է՝ վասն այրեցյալ լինելու:

Է. Հասփստան, տունք 31, եկեղեցին՝ սուրբ Հարություն, սրբատաշ և գեղեցկաշէն, քահանա և դպրոց չկա, վանքի գյուղի տեր Գևորգ կհովուս զժողովուրդն: Ը. Խառատուն, տունք 17, եկեղեցին սրբատաշ, քահանա և դպրոց չկա, Բաղա տեր Տիմոթիոս կհովուս զժողովուրդն:

Թ. Մալգաւա, տունք 16: Եկեղեցին սուրբ Խաչ, փայտակերտ, քահանա և դպրոց ոչ գոյ: Պաշգաւայու տեր Պողոսն կհովուս զժողովուրդն: Ժ. Սորան տունք 8, եկեղեցի, դպրոց և քահանա ոչ գոյ, Պաշգաւայու

տեղ Արիստակես կհովուե զժողովուրդն: Ժա. Փիս, տունք 13, եկեղեցին սուրբ Աստվածածին, փայտաշեն, քահանա և դպրոց ոչ գոյ, Առակու տեղ Դանիել կհովուե զժողովուրդն: Ժբ. Ալաս, տունք 15, եկեղեցին Թուխմանուկ, քահանա և դպրոց ոչ գոյ, դարձյալ տեղ Դանիել կհովուե: Ժգ. Աքնիս, տունք 2, եկեղեցի, Դպրոց և քահանա ոչ գոյ, դարձյալ տեղ Դանիել կհովուե: Ժդ. Լալկոր, տունք 5, քահանա, դպրոց և եկեղեցի ոչ գոյ, դարձյալ տեղ Դանիել կհովուե: Ժե. Պատկան տունք 6, եկեղեցի, քահանա և դպրոց ոչ գոյ, Պաղա տեղ Տեմեթիոս հովուե: Ժզ. Մժնկերտ, տունք 24, երկու եկեղեցի, սուրբ Աստվածածին և սուրբ Գեորգ սրբատաշ և զեղեցկաշեն, 1 քահանա՝ տեղ Գարեգին, դպրոց և ուսուցիչ չկա, զի քահանայն ծերունի է և խղճալի: Ժզ. Պասլասան, տունք 12, եկեղեցին՝ սուրբ Հովհաննես սրբատաշ, Մժնկերտու տեղ Գարեգին կհովուե զժողովուրդն: Ժէ. Փարս, տունք 9, եկեղեցին՝ սուրբ Խաչ փայտաշեն, դարձյալ տեղ Գարեգին կհովուե զժողովուրդն:

Ժը. Զակավք, տունք 2, եկեղեցի և քահանա ոչ գոյ, դարձյալ տեղ Գարեգին կհովուե: Ժթ. Աշկերտ, տունք 6, եկեղեցին՝ սուրբ Աստվածածին փայտաշեն, քահանա ոչ գոյ, Երնկանու տեղ Գրիգոր կհովուե զժողովուրդն: Ի. Կարապուլի, տունք 14, եկեղեցի, դպրոց և քահանա ոչ գոյ, դարձյալ տեղ Գրիգոր կհովուե: Իա. Չուխ, տունք 11, եկեղեցին՝ սուրբ Հովհաննես փայտաշեն, քահանա ոչ գոյ, Թրեսանա տեղ Հակոբ կհովուե: Իբ. Ալալիսն, տունք 4, եկեղեցի, քահանա ոչ գոյ, տեղ Հակոբ կհովուե, հիշյալ Ալալիսն գյուղեն քիչ մի հեռի է Հակովիկ բաղամահատ նահատակի գերեզման, որո վերա շինված է սրբատաշ և զեղեցկաշեն եկեղեցի, զոր ալազգիք հափշտակելով մղկիթ են դարձուցեր: Սուրբ վկայի գերեզմանին ուխտի կերթան հայք, ասորիք, տաճիկ, բուրտ և հրեայք:

Իգ. Ասուլան, տունք 3, եկեղեցի, քահանա ոչ գոյ, Պաշդալայու տեղ Արիստակես կհովուե: Իդ. Քելակոմ, տուն 4, եկեղեցի, քահանա ոչ գոյ, տեղ Տիմոթիոս կհովուե:

Իե. Սորատեր գյուղ, սույն գյուղի արեւելյան կողմ մի արտաշափ գյուղեն հեռի ընդարձակ դարավանդի վերա շինված է սուրբ էջմիածին անվամբ վանքն, որո շինվածք Աղթամարս սուրբ Խաչի տաճարի ձևոյն հար և նման է, բայց ՚ի կաթողիկեան: Սպիտակ և սրբատաշ քարամբք շինվելու աղաղակ, ի քրտաց Սորատեր կոչված է: Տաճարի մեծութուն, բարձրութուն, շքեղութուն զմարդն ՚ի հիացումն ածե, մի օր սույն տաճարի մեջ նստելով զարմացանք նորա մեծագործ շինվածոց վերա և

ողբացիներ նորա ամայության և անսերության վերա, զի թեպէտ տաճարն ողջանդամ կեցած է կանգուն, սակայն դավիթն և սենյակը ամենք խոնարհած ընկած են, քանի տարի առաջ բարբարոս քուրտեր նստած են եղեր մեջ վանքին: Պաշկալեցի միւրի Մարտիրոս աղան Հեքարու պարունի ձեռամբ բռնավոր քուրտ որտաք վարեր է, 6 տարի առաջ տիգրանակերտցի ծերունի Գրիգոր վարդապետ տքնալով վանքի ամայության ինքներին գութ ածելով վանքի շքեղության վերա և իբրև վանահայր բազում տառապանք կրած է, վանքն նորեն պայծառացուցանել վանականոք և միաբանոք, սակայն մեռանելով փափագն անկատար է մնացեր: Հստ որում Սորատեր գյուղացիք ոչ եկեղեցի և ոչ քահանա ունին, ուստի յուրյանց եկեղեցապատկան պաշտամունք հիշյալ էջմիածին տաճարի մեջ կկատարեն: Մծնկերտու տեր Գարեգին երեք ժամ երթալով սորատերցիւց պսակ մրկտություն կրնն և ննջեցալ կթաղն, տարի[ն] երկու-երեք պատարագ կրնն գյուղացիւց և կվերադառնա յուր գյուղն: Հիշյալ վանքի շրջապատ մեծ քաղաքի մի ավերակներ կնշմարվի և սորտերցի գյուղացիք ևս կստուգեն քաղաքի հնություն և մեծություն, բայց անուն չգիտեն, հնախոսության նայելով սույն ավերակ հայոց Հագամակերտ քաղաքի ավերակն է: Ծերունի մարդիկ տեսած են վանքի շքեղություն և հարստություն, տեսած են վանահայր վարդապետ և միաբանք: Այս վանքն է ընդ իշխանությամբ Բարդուղիմեոս Առաքելո վանից վանահոր, 4 գյուղ թեմ ունի, որ արդյունքն կստանա Առաքելո վանից վանահայր: Սալմաստա երկրեն սուրբ Խաչին բաղամաթիմ ուխտաւորք կգիմեն հիշյալ էջմիածին վանք, նոյնպիս ամարսն մյուս կիրակիք և 3—4 հազար ղուրուշի արդյունք կնվիրեն վանքին: Արդյունք գյուղի երեսփոխանի և գյուղացիւց ձեռք կմնա իբրև հափշտակող մի: Վանքի գյուղեն մի տիրացու ունին իբրև վարժապետ, որ 15 տղայի հասարակ ընթերցմունք կուսուցանն, հիշյալ տիրացուն դպրության աստիճան տալով պատվիրեցինք, որ ամեն օր տաճարի դուռ բանալով հանդերձ աշակերտոք ժամասացություն ընն, մինչև տեր այցելություն առնելով հայոց ազգին, կամ իմ քահանա շնորհն գյուղացիւց, կամ մի վանահայր՝ վանքին:

Խանձալիս գյուղի մեջ կա մի սրբատաշ վայելչաշեն եկեղեցի՝ սուրբ Սարգիս անվամբ, գյուղի հայ բնակիչք գաղթելով՝ գյուղն քրտաբնակ է եղեր, Վանա Թամուր օղիք գյուղի հողեր թափու ընելով 20 տուն քուրտ բերեր բնակեցուցեր են, հոյակապ եկեղեցին մնացեր է քրտաց մեջ, որ անարգության և անպատվության առարկ է դարձեր քրտաց:

Անշտարակու սուրբ Աստվածածին, որ ձորակի մեջ լեռան շողորմող շինված է, մերձակա գյուղացիք բարբաբոսաց բռնության չդիմանալով Ասակ գյուղ գաղթեցին, սրբատաղ և գեղեցկաշեն տաճար մնացել է ամայության մեջ, բայց այս Աստվածածին հրաշալի լինելով ինքն իրեն կպահպանե, իսկ այլագիշտ քանիցս սաստիկ պատուհաս կբերով, ոչ նորա մերձակա ժողովուրդն փախ կաբելո կհամարձակին, ոչ նորա անդամատանց կարեն վնաս հասուցանել, վերափոխման սուրբ Աստվածածին ուխտավորաց բազմություն կհավաքվի հիշյալ սուրբ Աստվածածին ռխտ, արդյունքն մի աշխարհական կստանա, որ Առտկո մեջ կբնակի, ըստ որում հիշյալ տաճար այդ աշխարհականի նախնիք շինած են:

Երկանու սուրբ Աստվածածին, որ դարձյալ գեղեն հեռի վայելուզ վայրի մեջ շինված է, ունի սրբատաղ և գեղեցկաշեն տաճար, ուր դարձյալ վերափոխման աստվածածնի շաքաթ օր ուխտավորաց բազմություն կհամահավաքվի: Սուրբ Աստվածածին, որո մերձակա գյուղն ավերակ լինելով, ինքն մնացած է բլրակիմ վերա, պաշկանանցիք հաճախ ուխտի կերթան սուրբ տաճարին, արդյունք Պաշկալայու բահանայք կստանան:

Բ. Թեմ Զուլամերկա՝ 5 գյուղորայք, որ վանքեն 14 ժամ հեռի է: Ա. Միական, տունք հայոց 37, եկեղեցին՝ սուրբ Ստեփաննոս, քարաշեն և վայելուզ, 1 քահանա՝ տեր Նիկողայոս: Բ. Խալիչան, տունք 15, եկեղեցի և քահանա ոչ գոյ, կհովուե դարձյալ տեր Նիկողայոս: Գ. Սիրահան, տուն 2, եկեղեցի և քահանա ոչ գոյ և դարձյալ տեր Նիկողայոս կհովուե: Դ. Խանս, տունք 4, եկեղեցի և քահանա ոչ գոյ, դարձյալ նույն քահանայն: Ե. Քերուն, տունք 8, եկեղեցի և քահանա ոչ գոյ, դարձյալ տեր Նիկողայոս կհովուե:

Գ. Թեմ դավառ Կոչեցյալ նահանգի 2 գյուղորայք ա. Տղա, տունք հայոց 80, եկեղեցին՝ սուրբ Հովհաննես, սրբատաղ և գեղեցկաշեն, քահանան՝ տեր Երեմիա, դպրոց և ուսուցանող ոչ գոյ: Բ. Գարբել, տունք 36, եկեղեցին՝ սուրբ Աստվածածին, սրբատաղ և վայելչաշեն, քահանա՝ տեր Թումա, դպրոց և ուսուցանող ոչ գոյ, հիշյալ դավառու հրկու գյուղք, Մարոստանի մերձակա լինելով, քրտաց բազմաթիվ գյուղերեն շրջապատված են և տասն ժամով հեռի են առաքելական վանքեն:

Գ. Թեմ Հեր և Զարնանդ, որ է՝ Սալմաստ 7 ժամ հեռի ի վանից դեպ ի արեւելս:

1 Կարապաղ, 2 Հաճալաէ, 3 Իքիաղաճ, 4 Պատլալու, 5 Իսղու, 6 Նախճը-
վան թափա, 7 Ռահվա, 8 Պապառու, 9 Տարպառու, 10 Թամսնթար, 11
Ուշթափա, 5 դյուղի անուն մնաց, Ասմայի 12 Հալեան: Սալմաստու
դյուղեր, 1 Սալմաստ, 2 Սալբի դյուղ, 3 Քապի, 4 Յախվերան, 5 Հին
քաղաք, 6 Ճարա, 7 Հաճուվաճ, 8 Ղուաճակ, 9 Մահլան, 10 Սառնա,
11 Ուշա, 12 Հավթվան, 13 Պտիշի, 14 Աղիս մայիլ, 15 Աղթախանց,
16 Կղլճա, 17 Շիյթանատա, 18 Քալաշան, 19 Կալասար, 20 Փայաճուկ,
21 Այան, 22 Վարդան, 23 Սորամերիկ, 24 Խոսրովա¹:

¹ Այստեղ ձեռագիրն բնականում է (Հ. Պ.):

Յ Ա Ն Ո Ւ Յ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Պոնտոս քաղաք, հնում այդպես են անվանել Տրապիզոնը. այդ վիլայեթը XIX դարի 80-ական թվականներին բաժանված էր 4 սանջակի՝ Տրապիզոնի, լադիստանի, Դյումուշանեի, Ջանիկի 1890-ական թվականներին Տրապիզոնն ուներ 8 հազար հայ բնակիչ: Քաղաքում կային նաև զղաթի թիվ կաղմոզ մահմեդականացած հայեր: XIX դարի վերջերին և XX-ի սկզբներին Տրապիզոնի նահանգում ապրում էին 120 հազար հայեր («Մշակ» № 128, 7 նոյեմբերի 1895 և № 247, 6 նոյեմբերի 1913):

2. Պալլարյան Համադասակ—Կարինի գրազետ և աղղեցիկ բնակիչներից մեկը, որը 1876 թ. բուրջական սահմանադրության հռչակումից հետո երկու անգամ բնութվեց պառլամենտի անդամ (Կարինից): Պալլարյանը հուլյն, հայ և մի քանի մահմեդական զեպուտանների հետ միասին պառլամենտի նիստերում բննադատում էր կառավարութեանը՝ դավաճանելու և կառավարական պաշտոնյաների և բուրդ վերնախավի կողմից ժողովրդի նկատմամբ բռնություններ գործադրելու, կաշառակերություն, զեղծարարությունների և հարստահարությունների համար: Դեպուտատների այդ խումբը պահանջում էր վերահսկողություն սահմանել երկրի ֆինանսների վրա, զուպի զեղծարար և էտառակեր պաշտոնյաներին, ինչպիսի նաև բուրդ վերնախավին:

3. Կինեվիդյան Հարություն—Կարինի բնակիչ, որի մասին այլ տեղեկություններ չկարողացանք ձեռք բերել:

4. Սամսոն—նավահանգստային քաղաք Սև ծովի հարավային ափին: 1878 թ. այնտեղ ապրում էին 760 հայեր, որոնք ունեին երկու վարժարան, ուր սովորում էին 56 տղա և 36 աղջիկ (Գ. Մովսիսյանց, Թորոս աղբար, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 5):

5. Հակոբ Եպիսկոպոս Ճգնավորյան Թոքատեցի, 1864—1880 թթ.—Թորատի հոգևոր առաջնորդն էր, իսկ մինչ այդ ս. Աննայի վանքի վանահայրը: Մ. Փոքրուզալյանին համագործակցելու պատճառով հարձակումների է ենթարկվել տեղի աղաների կողմից: 1873 թ. փետրվարին ստիպված հրաժարվել է հոգևոր պաշտոնից: Երբ 1878 թ. Գ. Մերվանյանը այցելեց Թոքատ, գտավ, որ նա թերանում է իր պարտականությունների կատարման մեջ և զրեց. «...քաղ. և կրօնական ժողովներ անուանական, ուսումնական և տնտեսական խորհուրդ չկա, տուժանքներ և արձանագրութեանց երեսը չտեսանք, բնկերություններ լքելով, վարժարաններ փակելով» (Թորոս աղբար, հ. 1, էջ 89):

6. Փոքրուզալյան Մկրտիչ (1848—1921)—ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, որտեղ էլ ստացել է սկզբնական կրթությունը, ապա սովորել է Գում Գարուի վարժարանում: 1869—72 թթ. նվզոկիայում (Թաթատ) ուսուցիչ եղած տարիներին բախվել է տեղի հետամնաց տարրերի հետ և ստիպված վերադարձել Կոստանդնուպոլիս, ուր խմբագրել է «Ասիա» թերթը: 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ վասպուրականի Ալյուր գյուղում հիմնել է դպրոց: Պատերազմի ժամանակ փոխադրվել է Բիֆլիս, իսկ

ներառալից հետո՝ Վան, որոնք բաց է արել Վարժապետանոց, ապա կեդրոնական վարժարանը, 1885 թ. Թուրքական իշխանութիւնների հալածանքի պատճառով հեռանում է Վանից և բնակվում Զբանսիայի Մարսել քաղաքում, ուր հրատարակում է «Արմենիա» թերթը:

7. Մյուսի միասնական—Թուրքական պաշտոնյա:

8. Ամասիա—քաղաք Թուրքիայում, որը XIX դարի վերջին ունիւր 12 հազար հայ բնակիչ, որոնք հիմնականում առևտրականներ և արհեստավորներ էին: Քաղաքում գործում էին մի շարք կրթական և մշակութային ընկերություններ:

9. Նվդոկիա (Թորատ)—Մերաստիայի (Սվազ) զիլայքի 6 սանջակներից մեկի վարչական կենտրոնը: Սանջակն ունիւր 3 կազա (գավառ)՝ Արաւ, Զիլէ, Նոր Կեսարիա կամ Նիրսար: Քաղաքում լուսավարչական հայերի թիվը 1880-ական թվականներին հասնում էր 8819-ի, ըրիստոնյա հոյների և հայ կաթողիկեների ու բողոքականների թիվը՝ 2600-ի: Թորատի վարժարաններում 1880-ականներին սովորում էին 205 տղա և 15 աղջիկ (Կ. Սովանձոյանց, Թորոս աղբար, հ. 1, էջ 96):

10. Վրդանես, Վրիանես Տեկանց, Տեր Սարգսնց, Տեր Սարգսյանց (1850—1915)---երեմիա Տեկանցի եղբայրը: Ունիւր վարդապետի աստիճան, ուսուցիչ էր Վարազի ժամագավորաց վարժարանում, հիմուտ՝ հայկական երաժշտությանը: 20 տարի վարել է Վարազի վանքի վանահայրության պաշտոնը: 1915 թ. եղևոնի օրերին զոհ գարձավ Թուրքական ջարդարանների սրին:

11. Արիստակիս Տեկանց, Տեր Սարգսնց, Տեր Սարգսյանց (1849—1896)---Տեկանց երեմիայի եղբայրը, դրող-բանահավաք: Գրել և հրատարակել է «Պանդուխտ Վանցին» (Կ. Պոլիս, 1875) և «Հայկերգ» (Թիֆլիս, 1883) զրբերը: Նրա ձևագրի ճանապարհորդական նոթերը («Այցելութիւն ի Հայաստան 1878 թ.») մենք հրատարակել ենք 1935 թ., նույն վերնագրով:

12. Չարշամյա—վայր, որն ընկած է Տրապիզոնից զեպի արևմուտք:

13. Ամրակում հրեշտակ—Առավաժանչում նշված մարդարևներից մեկը:

14. Քիշառոն—Սև ծովի հարավային ափին ընկած փոքրիկ նավահանգիստ:

15. Կլամուշխանա կամ Գլամուշհանն—փոքրիկ քաղաք, որը գտնվում էր Տրապիզոնի վիլայեթում, համանուն գետոսկի ափին: Այդտեղ կային արծաթի, կապարի, ոսկու և սղնձի հանքեր, որոնք շատ հին ժամանակներից մշակվում էին: Քաղաքը հույների կողմից ստացել էր Արդիրտ-կաստրոն (արծաթի քաղաք) անունը:

16. Խրիստյան միլլաթի—Էրմանի միլլաթի (թրք.), ըրիստոնյա ժողովուրդ, հայ ժողովուրդ:

17. Ռայա (ըրիաթ)—Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան մի շարք երկրների վրա իրենց տիրապետությունը հաստատելուց հետո Թուրք բոլորական ցեղերը իրենց հայտարարեցին աղնիվ ցեղ, իսկ հայտակ ազգերին՝ ալայա, որոնք իրավունք չունին ձի հեծնելու, զենք կրելու, բանակին պիսվորներ տալու, որի կապակցությամբ նրանք պիսվորագրությամբ փոխարին հարկ էին վճարում, դատարաններում նրանց վկայությունները չէին ընդունվում, նրանք պարտավոր էին միայն աշխատել և հարկեր տալ պետությանը:

18. Բալեկո, Բալբեկո, Բալբուրթ—Ճորոխ գետի ափին ընկած հայաշատ քաղաք: XIX դարի վերջին ունիւր 11 հազար հայ բնակիչ:

19. Օղում ի օլեմա (բու Նե) կեապուրլար (թրք.)—այս ինչ անհավատներ են:

20. Պեհլիվդիր—այսինքն՝ ստամոքսի խանգարում:

21. Զաքեոս—այս անունն առաջին անգամ հիշվում է Աստվածաշնչի մեջ: Զաքեոսը մաքսապետ էր և հարկահան: Նրա մոտ ինչ-որ առիթով հյուր է եղել նաև Քրիստոսը:

22. Բյուրական կամ Բյուրակնյան—թուրքական տիրապետության հաստատումից հետո այդ լեռներն անվանեցին Բինգյոլ (հազար լիճ) լեռներ:

23. Կոր կամ Կոփ գյուղ—Մշո երկու Բուանդինների վարչական կենտրոնը:

24. Մահտախներ—այդպես էին անվանում Երուսաղեմ ուխտի գնացածներին:

25. Էֆենդի—հունական աղավաղված բառ, իսկականը աֆանդիկոս, նշանակում է մեծատուն, հարդված մարդ («Հին օրեր և այդ օրերուն հայ մեծատունները», գրեց Յ. Գ. Մրմրյան, Վենետիկ, 1901, էջ 11):

26. Պուրուֆու կամ Բույրուլթու (թրք.)—գրավոր հրաման, կարգադրություն («Բարձրագույն ղեկն արարիարքարանց պուրուլթու եկավ...», տե՛ս «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 13 րդ., 1848):

27. Երզնկա—քաղաք Արևմտյան Հայաստանում, Եփրատի ափին, համայնքն սանջակի վարչական կենտրոնը:

28. Կարնո Կարապետ Լպիսկոպոս—խոսքը Բարձր Հայքից 1828—1829 թթ. ուսումնորդական պատերազմից հետո հայերի գաղթը կազմակերպող հունաուցի Բադրատունի Կարապետ Լպիսկոպոսի մասին է:

29. Սոմարի հող—այսինքն՝ տվյալ հողամասում ինչքան սոմար սերմ էր ցանվում: Մի սոմարը հավասար էր 16 ֆելայի կամ 384 օխայի կամ 30 փթի, այլ տեղերում 15—16 փութ (տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում 1856—1914, Երևան, 1965, էջ 305—306):

30. 12 կոտ սերմ—կոտը ժարերը տեղերում ուներ տարբեր տարողություն. օրինակ՝ էրզրումի վիլայեթում 1 կոտը 37,5 փութ էր (տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Նշվ. աշխ., էջ 306):

31. Բարերգի (Բայրուրթ) անցք—նկատի ունի այդ օրերին Բարերգում թուրքական իշխանությունների ղեմ ուղղված հայերի մի խույթը:

32. Իսլահաթ մեմուրի (islaḥ , թրք.)—բարենորոգումներ իրականացնող պաշտոնյա:

33. Քղեցիները ոտքի եկան—այս էջի ընթիրցումից երևում է, որ այդ օրերին Քղիի հայ բնակիչները, չտանելով իրենց տնտեսական և իրավական ծանր վիճակը, ընդվզել են թուրքական իշխանությունների ղեմ, որը զլխավորել են երկու երիտասարդ վարդապետներ: Կառավարությանը հաջողվել է շատ կարճ ժամանակում բանտարկությունների միջոցով մարել այդ խույթը:

34. Տոմարակալ—հաշվապահ:

35. Թուլումպա(թրք.)—սլոմպ, որով ջուր էին մղում հրդեհը հանգցնելու համար:

36. Կավթուր ազմիշ (ազմըշ) խոփ, խանսըն (յանգըն) կյավուրուն մալի (թրք.)—անհավատը կատաղել է, թող այրվի նրա ունեցվածքը:

37. Օ՛հ քանտրին (յանգըն) քյաֆիրին մալի (թրք.)—օ՛հ, անհավատի ունեցվածքը այրվեց:

38. Ութ և կանգուն—Լրկարության չափեր են: Ութը հավասար է 32—33 սանտիմետրի (տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, հ. 3, էջ 577), իսկ կանգունը ռուս հասարակ առման՝ չափ միջոցի յարմնական է ցծայր

միջնամասին արչափափ է յուսոց ցարմունկն, այսինքն՝ երկու թղալափ» (ոնոր բառ-
գիրքը Հայկազեան լեզուի», Կ. Ա, էջ 1048)։

39. Պաշլվիս կամ տեմի—թուրքերից և քրդերից հայերին փոխանցված սովորու-
թյուն (բառացի նշանակում է զլխադին)։

40. Հոթա (թրք.)—ծանրության չափ, հավասար է 1,283 կգ-ի (տե՛ս Тюрекко-
русский словарь, М., 1977, стр. 685) կամ հոթան հավասար է 400 գրամի։

41. Մոխարա կամ Մուղթա—այդպես էր կոչվում հոգեոր այն հարկը, որ գա-
վառների հոգեոր թմեկը հավաքում էին եկեղեցիներից ու վանքերից և ուղարկում
Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարան, իսկ վերջինս տալիս էր թուրքական պե-
տությանը։

42. Մախթու—այդպես են անվանվել թուրքական տեղական պաշտոնյաների այն
սպորինի հարկերը, որ նրանք դրել էին հայկական վանքերի և մենաստանների վրա։
Ն, Տեկանցի վկայությամբ Հասան-գալաչի (Մագիստրոսի) վանքը տարեկան 500 զու-
թուլ մախթու էր վճարում տեղի թուրք կառավարչին։

43. Կաբմիր դուխ—այդպես էին անվանում զոլլաջներին։

44. Քեհչալք կամ համբալք—քեհչաներ էին անվանում դյուղերի կառավարիչներին
կամ տանտերերին, իսկ համբաներ՝ հարուստ և ազդեցիկ դյուղացիներին։

45. Վերաբերում—պատարագի ժամանակ ընծան խորանից հանդիսավոր կերպով
բերվել՝ ճահանային հանձնելը, կոչվում էր վերաբերում։

46. Պաշի քեշիշ (թրք.)—ալազ բահանա։

47. Գալի Պասա մեղիրի (մեղարը—թրք.)—Գալի Բուրաչի գերեզմանը։

48. Բաքաան (թրք.)—վերեզմանի վրա կառուցած սրբավայր։

49. Վախրֆի (վաղըֆ—արաբ., թրք.)—նշանակում է այն ունեցվածքը, որ արված
էր կամ նվիրվում էր սրբավայրերին։ Այսպես, սուլթան Մուրադ Զորորդդի ֆերմանով
Ջեյթունը համարվում էր վաղըֆ և պարտավոր էր տարեկան 15 հազար դահեկան հարկ
վճարել Այա Սոֆիայի տաճարին՝ կառնիկներին ձեռք բերելու համար։

50. Գաբչիպաշի—Կափաշի պաշի (թրք.)—զոնապանապետ։

51. Ֆախիբներ—Ֆախիհներ (թրք.)—կարդացողներ։

52. Շոֆի—այդպես էին անվանում մուսուլմանական սյունի կրոնին պատկանող-
ներին։

53. Կալի բիլիստ, Կոշա բիլիստ, Ողբիլիսա (7 եկեղեցի), Ուշբիլիստ, Ղարաբի-
լիստ, Ալաբիլիստ, Կարադեղուլթ—թուրքական տիրապետության հաստատումից հետո
հայկական եկեղեցիներին արված ահույններ։

54. Մաբտապի հարալիա (մաքսաբի հարբիլե—թրք.)—գինյուրական գալուց։

55. Իլմիլիսալար (İlmîliha'ar—թրք.)—վկայական, իրավախոս։

56. Սիպահներ (սիպահի—խապահ—սլաբ.)—բառացի նշանակում է հեծյալ զին-
վորներ։

57. Մալուլ-Ֆալուլ—հողօգտագործման ձևեր։ Թալուլ հողերը պետական համապա-
տասխան փաստաթղթերի հիման վրա տրվում էր որևէ մեկին։ Մահլուլ հողեր էին ան-
վանում լքված հողերը։

58. Գալիա հանեկ (կալիտ անեկ—արաբ.)—արձանագրել, հաշվառման ենթարկել։

59. Հաճի պեկիվաներ (բեկիվաներ) մուսուլմանական աղտնդավորական համայն-
քի ներկայացուցիչներ։

60. Զալապի (Յրբ.)—ազնվականական փառքոս, վաճառական, զրազկտ, պատվավոր անարդ:

61. Ռեալիստիոն մը հանել—(ֆրանս. realisation կամ remittance —Յրբ.)—գծադրական բյուրո, այսինքն՝ գծադիր:

62. Գվալի Շարդիայի մէջ հրատարակել—հաժանաբար նկատի ունի Կարինում 1866—1877 թթ. հրատարակվող թուրքերեն թերթը (սենվարը Շարդիան, «Ճառագայթ»):

63. Ումմէն Չամիչ, ումմէն Արսեն, ումմէն Գարազաշ, ումմէն Փափալյան—նկատի ունի Միքայէլ Չամչյանի, Արսեն Բաղրատունու, Անտոն Գարազաշյանի և Մեսրոպ Փափալյանի հայաց լեզվի ճերականութեան դասադրերը:

64. Խոջաշէն հողեր—պետական հողեր:

65. Թափու մեմուրի—վիլայէթներէ փաշաներին կից այս անունով մի գրասենյակ կար, որը վարուժ էր ժողովրդի կալվածական գործերը, զնահատում էր կալվածքները և միաժամանակ զբաղվում էր հողերը թափու անելով (որիժէ մեկի վրա գրելով):

66. Երկու կոտոց արշուն—իբրե թե լվերը մի գիշերվա ընթացքում ճանապարհորդներէ երկու փոքրիկ կոտ արշուն են հանել:

67. Քղեցիները աղատվեցին բանտից—նկատի ունի այդ նույն օրերին Քղիում անդի տնեցած ղեպերի կապակցութեամբ բանտից աղատվածներին:

68. Մյուսթաթիշի հեթիամ (Յրբ.)— զավառական ըննիչ:

69. Տերիումի խորհուրդ—թուրքական կուսակալին կից խորհուրդ:

70. Գարու օղան (Յրբ.)—տղա թարգմանիչ:

71. Վեհապետյան Հարություն—ծնվել է 1819 թ. Եղիստում: Սովորել է և ավարտել Երուսաղէմի ժամանցավորաց, ապա Իսկյուտարի վարժարանները: 1853—1857 թթ. պատրիարքական փոխանորդ էր: 1857—1859 թթ. Խաբէրդի առաջնորդն էր, իսկ 1859—1879 թթ.՝ Բարձր Հայքի (Կարին) առաջնորդը: 1872 թ. սեպտեմբերի 19-ին Հ. Պալլարյանը Գ. Սրվանձոյանցին նրա մասին գրել է. «Գալով հայրենայացս՝ տխուր է տեսարանն և ողբալի նկարագիրն, գեր. հայր Երեմեաս (Երեմիա Տեկանցը—Հ. Պ.) երեսփոխանական, բաղաճական, կրօնական և զրեթև ուսումնական ժողովներն կազմեց և ղեաց: Հարություն կայսկուպոս շատ երեմիաներու մօրուքին խնդացեր, սանրեր ու ճամբր է» (Դիվան..., Ժգ, էջ 257): Կարինում եղած տարիներին բացեց տղաների և աղջիկների նոր դպրոցներ, կառուցեց նոր առաջնորդարան: 1885 թ. ընտրվեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, 1888 թ.՝ Երուսաղէմի պատրիարք (տե՛ս «Բարձր Հայք», հ. Ա, գրեց Հակոբ Բոսնան, Վիեննա, 1925, էջ 139—141):

72. Գարուբահիյա (Garubahia)—համայնքի ներկայացուցիչը թուրքական կուսակալութեան առջև:

73. (Ի) Ստիլամի օրենք (istilam Յրբ.)— պաշտոնապես ծանոթութեան ուղև, հարցում, տեղեկանք:

74. Թոշնիկ Գրիգորի վարդապետ—Ալլախնյան Գրիգորի (1840—1899), հոգևորական կալկուպոս, 1863 թ. Կ. Պոլսում հրատարակեց «Թոշնիկ Պեղասեան» 15-օրյա հանդէսը (տե՛ս Հայկ Տեր Աստվածատույան, Բառարան հայ կենսագրութեանց—1441—1904, Ա., Թիֆլիս, 1904, էջ 47):

75. Կուլաղասութեան (կուլաղասի—Յրբ.)—փոխհաղարապետ: Այդպես էին անվանում նաև ոստիկանութեան զմով հատուկ հսկիչներին, որոնք սպասարկում էին շըրջանները (Մ. Խեհանյան, Երկար-Երկար ճանապարհ, Երևան, 1983, էջ 87):

76. Արզ (Բրբ.)—դիմում փաբրից մեծին:

77. Թենպեխիթ (պարս.)—ծիռ կաշվի բնու:

78. Զիլմա (տղամարդու երկարաճիտ կոշիկ) և կոնդուրա (կանացի բարձրահրունկ): Կարել են նաև Վանի կոշիկակալները:

79. Ֆանիլա—ֆլանելե հագուստի տեսակ:

80. Կապալու շամակ (արար., պարս.)—հոգեորականի երկայն զղեստ, որը հագնում էին վերարկուի տակ՝ շապկի վրա:

81. (154)—Մի դամարայի պիւնթ—նկատի ունի թատրոնի տոմսը «կամարանուն»:

82. Զիու զուլան—կաշվից պատրաստված պտրան (փոքրաշ, թամբակալ), որի միջոցով թամբը ամրացնում էին ձիու վրա:

83. Սիճատահ—փոքրիկ զորդ կամ կարսկառ:

84. Մդրախ—նիզակ:

85. Այար (Բրբ., բրդ.)—թամբ:

86. Յափունճա (Բրբ.)—այծենակաճ:

87. Բասենի վարդիկ հոր կամ Վարդիհեր վանք: Գտնվում է Կաղզվանից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք, ալպակի է կոչվել X դարի երկրորդ կեսին այստեղ պաշտոնավարող վանահայր, սպիրցի վարդիկի անունով: Վանքը գտնվում է հայաբնակ Ղարավանք գյուղի մոտ և ուխտաանդի էր (Կ. Ա. Շակրբյաև, Ներքին Բասենի ազգադրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974, էջ 112—114):

88. Սամարա-Սամարացիք—հին բիբլիական քաղաք, որի անունով մի նահանգ կար Պաղեստինում, կառուցել է հրեա Արահամ նահապետը: Սամարացիները կամ շամբարացիք—Խորայկի 10 ցեղերից մեկի մնացորդներից էին («Համառոտ նկարագիր վարուց Երեւելի արանց» ի 2. Մինաս վարդապետէ Բժշկեան Տրապիզոնցույ, Վենետիկ, 1850, էջ 762): Տեղեկություններ կան այն մասին, որ քաղաքը զրավել և քանդել է Սալմանասար 4-րդը, ապա ավերվել նրա որդի Սադդեմի կողմից: Այս քաղաքում հին ժամանակներում ապրողները կոչվում էին սամարացիներ: XIX դարի վերջին այն մի փոքր դուռ էր (Энци. с.л., 56. стр. 178, 190):

89. Ադաբեկյան Մարկոս (1830—1908)—ծնվել է Զմյուռնիայում, ավարտել է տեղի Մեսրոպյան, ապա Փարեյի Մուրատյան վարժարանը: 1853 թ. Մ. Մամուրյանի հետ Զմյուռնիայում հիմնել է Ադաբեկյան վարժարանը: 1859 թ. դնացել է Թիֆլիս և 1860 թ. հրատարակել «Կոռնեկ հայոց աշխարհին» պարբերականը: 1866—1867 թթ. Կոստանդնուպոլսում հրատարակել է «Միլն Ավարայրի» հանդեսը: 1867 թ. որպես պետական թղթիչ այցելել է Զեյթուն: 1877 թ. պաշտոնավարել է Վանում, որպես նոր վիլայեթի փաշայի տեղակալ (տե՛ս ավելի մանրամասն Տեր Աստվածատրյանի բառարանը, էջ 63—65 կամ Մատենադարան ձևո. № 4182, Թ. 34, «Հովիվ», № 33, 7 սեպտեմբերի, 1908 կամ Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. Ա, էջ 64):

90. Թաթթայան Պողոս—Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1863—1869), որը կաղմել է մի սոմարագիրք, որտեղ զրի էին առնված «աղգային դեպքերը և պատրիարքարանի գործառնություններն, ինչպես նաև պատրիարքական հաջորդության զավաղանագիրքը», Ա. Այվազյան, Շար հայ կենսագրություն, հ. 1, էջ 63:

91. Բարձումն ժամերգություն—նկատի ունի «Փառք ի Բարձունս» օրհներգությունը («Փառք ի բարձունս Աստուծոյ. և երկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն...» և

այլն) աւելաւ ժամադիրը Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 206) կամ «Փառք ի բարեւոյն Աստուծոյ և երկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն» («Բազմավիճակ», մարտ, 1900, էջ 110):

92. Խաչգյուտի կիրակի—Գողթաթայում խաչը գտնվելու առթիվ եկեղեցական տոն:

93. Կալվածաց խառնիւն հանել տալ—Ե. Տեկանցը առաջարկում է վանքերի ունեցած կալվածքների բաբտեղը կազմելու հարցը:

94. 225(2) Տաճկաց կերիններ—ուխարի հարկ հավաքողների մասին է խոսքը:

95. Ամերիկա (Ամերիկա) Պարտ ընկերություն—1810 թ. Բոստոնում հիմնված բողոքական միսիոներական ընկերություն (սօսար առաքելությանը ընկերություն), The American Board of Commissioners for foreign missions). որն անմիջապէս հիմնեց իր ճյուղերը Բոմբէյում, Երուսաղէմում, Զմյուռնիայում, Կոստանդնուպոլսում: Ընկերության նպատակը բողոքականության և այդ միջոցով նաև ամերիկյան ապեքոթիոնոր տարածելն էր Բայկաններում՝ հուլիների և բուլղարների, իսկ արեւելքում՝ հայերի և ասորիների մէջ: Ընկերության գլխավոր ճյուղը կոչվում էր «Հայկական պարտ» (Armenian board): Ընկերությունը Կոստանդնուպոլսում հիմնադրւում հիմնեց Իսթերն քոլէջը (Roberts College): Բողոքականների թիվը անցնում էր 10 հազարից, իսկ նրանց ազդեցության շառավիղը՝ 50 հազար մարդուց: Ընկերության աւարեկան ծախսը կազմում էր 1 մլն 700 հազար ռուբլի («Արձագանք», № 18, 24 մայիսի, 1887): Սկսած 1823 թ. ընկերությունը Մալթա կղզում ուներ իր տպարանը, որը 1833 թ. տեղափոխվեց Զմյուռնիա, իսկ հետո նրա կենտրոնը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ունէր ամենամեծ տպարանը, ուր 6 լեզուներով տպագրվում էին կրօնական և գիտական բովանդակությամբ գրքեր («Արձագանք», № 36, 18 սեպտեմբերի, 1888):

96. Հավատո տարածման ընկերություն—ղեռեւ 1623 թ. Հռոմի Գրիգոր XIV Պապը հիմնեց մի ընկերություն, որը կոչվում էր «Հավատո տարածման ս. ժողով», որը նպատակ ուներ Արեւելքում տարածել կաթոլիկական ազդեցությունը: Ընկերությունը հիմնեց իր տպարանը, ուր տպագրվում էին բազմալեզու գրքեր: Ապա ստեղծվեց մի ճեմարան, որտեղ բարոյիչների էին պատրաստվում Արեւելքի համար: Կաթոլիկների այս ձեռնարկությունը խիստ պաշտպանութուն էր գտնում Յրանսիայի կողմից: Հենց այս ժամանակից էլ սկսվեց պայքարը կաթոլիկների և լուսավորչականների միջև, որը տեւեց դարեր: Հավատո տարածման ժողովը, հալոց եկեղեցին հռոմէականի հետ միացնելու նպատակով, կանոններ մշակեց: Նրանց երկար տարիների աշխատանքի արդյունքը եղավ այն, որ հազարավոր հայեր դարձան կաթոլիկներ:

97. Աղվանյան Գրիգորիս վարդապետ (1827—1893), ապա եպիսկոպոս, ծնվել է Վանում, ուր ստացել է իր սկզբնական կրթությունը, վարել է Մուշի հոգևոր առաջնորդի, վանի սաաջնորդական փոխառնորդի պաշտոնները: 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կարսի հոգևոր առաջնորդն էր:

98. Ե. Տեկանցը նշում է, որ Կ. Պոլսի «Հայրենիք»-ի 1873 թ. 156-րդ համարում տպագրված են իր երեք նամակները, որոնք տատկաւին ի պատրիարքարան չհասած գաղտնի պողպեղի և հայտնի հրապարակներ են զրպարտող Հովհաննիսյանի միջոցով, հայրենական զրապահոցներում մենք չկարողացանք գտնել այդ համարները, որը կարագեր, թև ինչ զրպարտության մասին է խոսքը:

99. Պիզմարը-Ռիսմարկ Օտտո-էդուարդ Լեոպոլդ Շենհաուզեն (1815—1898), գերմանական սպետական գործիչ, կանցլեր:

100. Խաչատուր Շիրոյան (1864—1895) Աղթամարի տնօրինական «ընտրութեմ» կա-
մուտիկոսը, որը իր նախորդի՝ Պետրոս Պյուլպյուլյանի (1858—1864) կենդանութեան ժա-
մանակ գրավելը նրա տիտղոսը և դարձավ կաթողիկոս, շատ շանցած բուրդ վերնախալի
միջոցով սպանել ստալով իր նախորդին: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանից մի շարք
հանձնաժողովներ ստուգելին նրա դործը, և այդ հարցը մի քանի անգամ բնաւորելից
Ազգային ժողովում, սակայն կաշառքի ուժով տարիների ձգողութից հետո նա ժա-
րարացավ, վերադարձավ Աղթամար և շուրջ 30 տարի նստեց կաթողիկոսական աթո-
ռին: Մահից տարիներ անց նրա շիրիմը պատրաստ էր և շիրմաքարի վրա ընդ մոտացել
դովետաի խոսքեր ասել հայ ժողովրդի զահին՝ Արդու չամիդի հասցեին:

101. Մյուլթաղիմ—գյուղացիներից հարկ հավաքող կապալառու:

102. Իրրի Հովհաննէս կիրատոհր—Հովհաննէս Բրիտտոսի աշակերտներից էր:

103. Հերավցեա—Հրեաստանի 4 հերովդեաններից մեկը, որոնց մասին կան տվյալ-
ներ Աստվածաշնչում:

104. Վասպուրականի Իգնատիոս կաթիկոսոս—ակնարկում է Վասպուրականի Թո-
մաշյան Իգնատիոս կաթիկոսին, որը 1860—1866 թթ. վանի հոգևոր առաջնորդն էր:
1860 թ. Մ. Խրիմյանը այդ կաթիկոսոսի, Գ. Սրվանձալանցի և այլոց հետ այցելեց
Երևան, Թիֆլիս, Ղարաբաղ, Նախիջևան և ծանոթացավ կովկասահայերի կյանքին:

105. Աղթամարի աթոռակալ Դավիթ Թոռնիկ, 1113 թ. Աղթամարը բաժանելից էջ-
միածնից՝ հիմք դնելով Աղթամարի կաթողիկոսությանը: Աղթամարի այն ժամանակվա
առաջնորդը՝ Դավիթ Թոռնիկյանը, իր հինգ համախոհ կաթիկոսոսների հետ միասին և
նրանց ձեռքով «Ջորավանքի եկեղեցւոյն մէջ ձեռնադրւեցաւ կաթողիկոս պատճառաբա-
նելով թե արդեւ սա քաղաքացւոյն Արծրունեաց...» (Մ. Ումանեան, Աղդապատում, հ.
Ա, Գ զիրք, Պէյրուք, 1959, էջ 1351, բնագրումները հեղինակինն են—Հ. Պ.): Այս կա-
պալեցութեամբ Կիլիկիայի այն ժամանակվա կաթողիկոս Գրիգոր Պահլավունին հրավի-
րեց ժողով, որին մասնակցելին 2500 հոգևորականներ: Նրանք հայ եկեղեցին բաժանե-
լու համար նդովեցին Գ. Թոռնիկյանին, սակայն կաթողիկոսութունը մնաց:

106. Փարսիցա—արկղ, որի մեջ թանկարժեք իրեր էին պահում:

107. Հովսեփի վարդապետի տեղեկագիրը—այն գրքույկը, որը հրատարակեց Կոս-
տանդնուպոլսում նարեկա վանքի վանահայր Հովսեփի վարդապետը՝ «Տեղեկագիր աղե-
տալի անցից և անկարգութեանց տանն Աղթամարայ, գրեալ Յովսեփի վարդապետի վա-
նահոր նարեկա վանից, Կ. Պոլիս, 1873»:

108. Արգոսի աշոբ—ախտեղ ակնարկում է խիստ հսկողության փաստը:

109. Մամոնայիլ պաշտպանել— ասվել է այն մարդկանց մասին, որոնք աստ-
ծուն հակադրվելով՝ պաշտպանում էին արաբականների, քնշաբաղցներին, Հին առօրինները
մամոնա անվանել են հարստության առտոմուն:

110. Սսի Նիկողայոս կաթողիկոս—1865 թ. Կիլիկիայի Սսի կիրակոս Բ. Ահապահ-
յան կաթողիկոսը կնքեց իր մահկանացուն և աթոռը մնաց թափուր: Հալեպի հոգևոր
առաջնորդ Նիկողայոս կաթիկոսոս Կյուլիսերյանը 1866 թ. հունիսի 11-ին, առանց Կոս-
տանդնուպոլսի պատրիարքարանի համաձայնության, իրեն հռչակեց Սսի կաթողիկոս
(Մ. Ումանեան, Աղդապատում, հ. Գ, Բ զիրք, Պէյրուք, 1961, էջ 4123—25): Շատ շան-
ցած նա հրավիրվեց Կոստանդնուպոլսի և արաբովեց Արմաշի վանքը:

111. Հրաշագործ Մկրտիչ կաթիկոսոս, հայտնի Տիգրանյան Մկրտիչ կաթիկոսոսը,

որը մի դրամաշորթի և ընկաբաղջ հողեհորական էր, որին Հ. Պարոնյանը իր «Ազգային ջոշեր»-ում ծաղրելով անվանում է «Հրաշագործ», իսկ Հակոբ սյատրիարքն անվանում է «յոթն փորձանք» (Հ. Պարոնյան, Երկեր, Երևան, 1958, էջ 93—94):

112. Մաղպաթա կամ մաղրաթա—արձանագրություն, որն ուղարկվում էր արքանիք: Թուրքական աստիճանավորները հայերին ձեռնելու, սպառնալու և բանտ նետելու միջոցով ստիպում էին ստորագրել արձանագրություններ, որոնք ուղարկվում էին Բ. Գուռ, որոնց մեջ ասվում էր, թե հայերը իրենց վիճակից շատ գոհ են:

113. Պապոնիշով (պոպոնիշով) բանալին հանձնելու—երբ հեկեղեցու բանալին հանձնում էին մեկ ուրիշի, արարողությունը արվում էր պոպոնիշով ասելով:

114. Խոշ և խուժ հարուցանել—որն է հարցի լուծմանը խոշընդոտել:

115. Պյիկ—կճռճի անսափ:

116. Բախրիլի (պետք է լինի Իպրաէի) խորհուրդներ—դատապարտելի, ամօթալի խորհուրդներ:

117. Զիան կրկ—վնաս կրել:

118. Իսախճի (յասախճի)—դոնապան, բարապան:

119. Ռոտենի զպրոց—հավանաբար նկատի ունի *rotentol* բառը, որը բազմիմաստ է, սակայն այս դեպքում նշանակում է բարդապես, սոցիալապես կամ քաղաքականապես փլացած, ալլասերված անձ (տե՛ս *The Oxford English Dictionary*, vol. VIII 804, 801, Oxford, 1961):

120. Էջմիածնի մեռոն ձեթն խաղի է (իյազ-թրք.)—մեռոնի մասին դրածից պետք է հասկանալ, որ Էջմիածնի մեռոնը, ըստ նրա, զիյթունի (ձիթենու) ձեթից ավելի լավն է և ուրիշ ոչինչ:

121. Անեղա (խոշար) գետ—սկզբնավորվում է Վասպուրականի լեռներից, անցնում է Բաղկալե ավանի, ապա Անզղ գյուղի մոտով և թափվում է Վանա լիճը:

122. Շամիրամ առու—Ուրարտական պետության ժամանակներում կառուցված և Ասորեստանի Շամիրամ թագուհուն վերագրվող, իրականում Ուրարտուի թագավոր Մենուայի կառուցած ջրանցքը, որը սկզբնավորվում է Վասպուրականի լեռներից, հասնում է Արտամաս գյուղը, ապա մտնում Վանի Այգնատանը:

123. Ծարոց կամ Իճարա (արաբ.)—վարձակալում, իճարա կառնին, նշանակում է վարձի դիմաց դրամ կամ բերքի մասն առնելը: Հողը արված էր իճարալով, այսինքն՝ վարձակալությամբ:

124. Հավթունի ջուր (թրդ.)—Բաղրևանդի Քնիուկյան գյուղի մոտով անցնող գետակն այդպես էին անվանում բրդերը, որը նշանակում է յաթնականի աղբյուր:

125. Նուպատոր—վանքի մեջ աշխատող մարդ:

126. Անփոխ գուլան և փոխ գուլան—«Անփոխ դոթանը աշխատեցվում էր չորս գույզ լծկանով, որոնցից առնվազն երկուսը պետք է լինեին ամենաուժեղ և միջին տարիքի առույզ գոմեշներ, Գուլանի աշխատավորը հինգ տղամարդ էր»: «Սակայն արձակցի գուլանատերերի մեծ մասն ուներ փոխով գուլան», արա տարբերությունը անփոխ գուլանից՝ այն էր, որ «չորս գույզ լծկանի փոխարեն ութ լուծ էր աշխատեցնում, այսինքն՝ 16 լծկան» և քանի որ լծկաններից 4 գույզը լծում էին կեսօրից հետո, այդ պատճառով էլ կոչվում էր փոխ գուլան (տե՛ս Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 4. ծ, Ս. Մ. Ավաղյան (Սեբեկե), Արձագ, Երևան, 1978, էջ 23—24):

127. Գալիլեա—Վարազա լեւոյ ունեւր հրիւս կատար, որոնցից մեկը կոչվում էր Անտոլիան բերդ, մյուսը՝ Գալիլեա:

128. Կողոպտուտ—աղպսն էր կոչվում հոգեւոր հարկերից մեկը, որը դանձվում էր հատկապէս տարիքավոր ննջեցյալներից, որպէս հոգեքաժին, մի եղ կամ մի ուլխար, իսկ եթէ հանգուցյալի հարազատները նյութապէս տեղաբող էին այն փճաբելու, դրամ էին առնում (Ն. Լավայան, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը, Ա պրակ, Թիֆլիս, 1912, էջ 89): Իգական սեակ ննջեցյալների հարազատներից որպէս կողոպտու գերեւմն արժանեղէնք ալ կառնուն իբրև մեզաց գին, եթէ հարուստ է՝ զգեստին ալ կեննա (Ենկուրապրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գավառս արևելյան Տաճկաստանի, մասն Գ, տեղագրելը Մ. Կ. Միրախորյան, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 214):

129. 2 չրմուտ արտ—չրի մուտք, այն տեղը, որտեղ շուրը մտնում է առուն (Ստ. Մալխասյանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 4, էջ 153), կարելի է ենթադրել, որ վերաբերում է երկու արտերին, որոնք գտնվել են չրի մոտ:

130. Զափ—տարողութիւն միավոր, ասենք մի շափ պարի, մի շափ ցողեն, Արևմտայան Հայաստանի տարրի վայրերում շափը տարբեր է եղել:

131. Սարակ—Վասպուրականի շատ շրջաններում և հատկապէս Վան քաղաքում օրավարձով աշխատող մշակներին անվանում էին սարակներ, որոնց աշխատանքի դիմաց տանտերը օրական երեք անգամ սնում էր, իսկ րանթողի ժամանակ գինի և մի գույց լավաշ էր տալիս («Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 30 ապրիլի, 1895): Արձակում սարակներ կաշին, որոնք օրավարձով գարի հնձող կանայք էին և օրական ստանում էին 1 զուրուշ վարձ: Կիսօրին նրանց արտատերը սնունդ էր տալիս (Սեդիկե, Յրճակ, էջ 26):

132. Զուպարա կամ զուրարա (արար.)—տարապարհակ, Զուրարաները շատ էին. կաշի զուօանի զուրարա, որի ժամանակ գլուղի բոլոր զուօան ունեցողները մի օր պետք է աշխատեին տվյալ վանքի կամ տանուտերի համար: Տորենի զուրարայի համաձայն դուրդի բոլոր տղամարդիկ մի օր պետք է հնձին վանքի կամ տանուտերի արտերը: Գարու զուպարայի համաձայն գլուղի բոլոր կանայք պետք է մի օր հնձին մենաստանի դամ տանուտերի արտերը: Այս աշխատանքների ժամանակ արտատերը պարտավոր էր հրնձվածներին ապահովել ճաշով (Ն. Լավայան, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը, Ա պրակ, Թիֆլիս, 1912, էջ 59):

133. Գուօնի տեղ—հողի շափ է: Գուօնի տեղ կամ գուօնանովար նշանակում է այնքան տարածություն, որ միջին հաշվով մի օրվա ընթացքում կարող է վարել զուօանը:

134. Չենկի (զենքի) (թրք.)—նշանակում է խափշիկ, եթովպացի կամ հնդկի (տե՛ս օձամառտս բառարան ի տաճկանն ի հայո, Վիեննա, 1941, էջ 41): Ն. Տեկանցը այս ասում է այն կապակցութիւամբ, որ հայտնի Պոլոս Մելիքյանը Կոռուց անապատի դրսի տանը հավարում էր Վանի թուրք և ըուրդ մեծամեծներին, խնջույցներ էր սարքում և վատնում էր վանքի հարստութիւնը: Այդ խնջույցների ժամանակ հրավիրում էր զենկիներ:

135. Ատաշա—բուսատեսակ:

136. Ուրարակիր—եկեղեցական ստորին աստիճանավոր:

137. Փաշախի և բաժկի—բաժկի անվանում էին սկիհր, որի մէջ լցնում էին քա-

ցախը (հին դինին) պատարագի ժամանակ (տե՛ս Հ. Բաբսեղյան, Բացատրական բառարան, էջ 165)։

138. Տասներորդ կրճարեն կիմ աննպատին—այս վկայությունից պարզվում է, որ վանքերն ու անապատները իրենց հողերը տալիս էին ցանկու կիսրարությունը և ստանում էին տասներորդը։

139. Մոնթ—Այդդիս էին անվանում վանքերի դպրոցներում սովորողներին։

140. Բանդի մահի (Բերկրի, Առեստ) գետ—սկզբնավորվում էր Մազկանց (Ալադդա) լեռների Թանդուրեք լեռնակատարից և սրբնթաց հոսքով թափվում էր Վանա լիճը։

141. Թահմիլի սրճանոց—սուրճ աղալու և հրամցնելու մի խանութ, որը գտնվում էր Վանի Թահմիլ կոչված վայրում։

142. Միխանա (մեկխանե—թրք.)—դինևտուն։

143. Պատիս և եռաճողող—եկեղեցական արարողության ժամանակ փոքրիկ զանգակներով դրժածվող սպասք։

144. Լակաս, դակաս կամ վակաս—պատարագիչի զգեստի մի մասը՝ օձիքը։

145. Մարմոտանյա գլուխ դավադան—գավազանստեսակ։

146. Իսլինոս (իսլոս)—սև սաղափ։

147. Տապունակ—արկղ, որտեղ պահվում էին եկեղեցական թանկարժեք իրեր։

148. Պասմա—եկեղեցական դույք (սափան)։

149. Ուրար—«ուռեն կամ ուռերեն վար ձգվելի, երկար ձևով հագուստի մաս մը»։ Ուրարը օգտագործում էին սարկավազները, քահանաները ունեին գոտի, շուրջառ ու ուղավարտ, եպիսկոպոսները՝ եմիփորոն ու խուր (Մ. Օրմանեան, Մխակյան բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 119—120 և 170)։

150. Կապարոշի շապկի—եկեղեցական զգեստ։

151. Եսխներ տիպեթ—եկեղեցական զգեստ։

152. Եսխներ դառ—եկեղեցական զգեստ։

153. Իբրեդ (իբրիկ-արաբ.) լական—փոքրիկ ջրաման։

154. Ամկա (Ամիկ-Համոկ)—բերդ, վասպուրականի հնագույն բերդերից մեկը, որը բնկած է Վան քաղաքից դեպի հյուսիս, Ամուկ գյուղի մոտ (տե՛ս Միխայել Հովհաննիսյան, «Հայաստանի բերդերը», Վենետիկ, 1970, էջ 286—291)։

155. Սղոդ թվականավ—պետք է հասկանալ կարճ ժամանակահատվածում։

156. Ատենասարաս—ասվում է վարազա վանքի մասին, որպես մի վայրի, որն բնկած է դրախտի մեջտեղում։ Ատյան այս դեպքում նշանակում է մեջտեղը Մ. Օրմանեան, Մխակյան բառարան, էջ 77)։

157. Այս վիճադիր արձանագրությունն առաջին անգամ վերծանվել և տպագրվել է «Արծուրի Վասպուրական»-ում, այն կա նաև Ե. Տեկաքչի, ապա ալեկի ու Ն. Լալայանի մոտ (Ն. Լալայան, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը, Թիֆլիս, 1912, էջ 47)։

158. Կարասֆեդյան շակոբ—Վան քաղաքի վերնախավի ներկայացուցիչներից։

159. Կոստանդնուպոլսի շակոբ պատրիարք—Սերոբյան շակոբ (1839—1840 թթ. և 1848—1858 թթ.), վարել է Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը։

160. Անանյան Մանուել (1841—1909)—հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, Մնվել է Վանում, որտեղ էլ ստացել է սկզբնական կրթությունը, ապա սովորել է վարազա ժառանգավորաց զպրոցում։ Գերմանիայում համալսարանական կրթություն

ստանալուց հետո վերադառնում է վան, կնոջ հետ հիմնում է երկսեռ մանկապարտեզ, որի փակվելուց հետո զոսալանդում է Երամյան վարժարանում: Մ. Անանյանը շատ կարճ ժամանակ (1873—74 թթ.) խմբագրել է «Արծուի Վասպուրական»-ը: Գործել է Թիֆլիսում և «Փորձ» ու «Արձագանք» լրագրերում «Մեռ» ծածկանունով հրատարակել է հոդվածներ (Երվանդ Տեր Մկրտչյան, Դանձեր Վասպուրականի, հ. 1, Պոսթոն, 1966, էջ 257—258):

161. Թոթիկ Ճղնավոր—հին ժամանակներում Վարդա լեռան ճղնավոր (Կ. Շևեկ, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 56):

162. Ե. Տեկանցը վկայում է, որ Վարդա վանքը ուխտագնացության ղեկավարող լուսնուհի էր: «Ի մէջ լեռանց կառուցիլ» երգը Որբան սրբատեղիներ, ալդ երգը շկարողացանք դանել:

163. Բնա Պետրոսի «ասցուր» Երիտ տաղավարս և աստ բնակեցուր» Ե. Տեկանցը նկատի է ունեցել Աստվածաշնչի մեջ եղած հետևյալ կտորը. «Ասէ Պետրոս ցՅիսուս, վարդապետ, բարուր է մեզ աստ լինել, և արասցուր Երիտ տաղավարս...» (Աստուածաշունչ, Մատեան հին և նոր կտակարանաց, քստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ երրայական և յունական բնագրաց, Կոստանդնուպոլիս, 1895, Դուկ. Թ. 33):

164. Վսնա քիււ—Վսնում մի քիււն՝ ցորենաշաւիր, համասար էր 74,4 կիլոգրամի («Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 8, էջ 681):

165. Ուստուֆայի դուկաս (դուկաս)—շուրջափ մի տեսակ:

166. Լենկեփ (Սրբ.)—սղնձե աման կամ տապակ:

167. Պասմայից շուրջալ—Եկեղեցական ծաղկապարզ զգեստ, որը կրում էին Եկեղեցականները պատարագ մատուցելու և այլ արարողությունների ժամանակ:

168. Զրիպուրներ—ալդպես էին անվանում Վասպուրականում ջրաբրի հողերը:

169. Սոգին կամ ոստին, ոստին հողեր—անջրդի հողեր:

170. 40 զրկաշափ—Երկարություն չափ սոր և ասի գիրկ. Զափ զրկաց մարդոյ (տե՛ս նոր բառարանը Հայկադեան լեզուի, հ. Ա, էջ 587):

171. Ղոզարար—խոհարար:

172. Կամարար—բրուտաղործ:

173. Կալիկ արջառ—կարճ և գեր արջառ:

174. Խիտնիկ արջառ—նիհար արջառ:

175. Սամաձաղ, սամա որթիկ—նիհար, փոքր հորթ:

176. Կանի փայտերով անտառներ—ալդպես էին ասում վանեցիները կաղնու անտառին:

177. Ռշտունյաց քիււ—հացահատիկի չափ:

178. Պրակ—դուրակ, անտառ:

179. 1 արասի քիււ—սերմի չափ:

180. Փայալս—խոտատեսակ:

181. Բողու բացալս—խոտատեսակ:

182. Վանքի կաշատեղ—Նկատի ունի այն սենյակը կամ վայրը, որտեղ պահվում էին թե՛ վանքի և թե՛ ուխտավորների մորթած անասունների կաշիները:

183. Մի տապարեղ—երկարություն չափ, համասար է 100 քաջի («Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 8, էջ 679):

184. Իշլամա (Ռրբ.) թաղ—գործած:
185. Փորուլնար—Լպիսկոպոսները արարողության ժամանակ առջևի կողմից կրում էին թանկագին կտորից կարված, հյուսված մի շոր:
186. Սիանաի դոգնոց—հկեղեցական զգեստատեսակ:
187. Մետաքսյա բոլորակ—սկիհի վրայի մետաքսյա ծածկոց:
188. Սկիհի ծածկոց—կտոր, որով ծածկում էին սկիհը:
189. Իսրիզ (Իսրիզ—թրբ.) լական—ջրամանի տեսակ:
190. Արերանոս քաղաք—ըստ հայ մատենագիրների տեղեկությունների, Աղբակի Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի մոտ այդպիսի մի քաղաք է եղել, որը կործանվել է և այլևս չի վերականգնվել (Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1905, Ա, էջ 286):
191. «Զի ասէ տէր, որ զիս սլաշտիցն պատուեսցն զնա հայրն իմ» (Հովհ. ժր. 26):
192. «Թև ուր ևս եմ անդ և սլաշտօնեայն իմ եղիցի» (Հովհ. ժր. 26):
193. Էջմիածնի Մատթեոս Ա Կաթողիկոս Չուխաշյան Կոստանդնուպոլսեցի (1858—1865)—ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, որտեղ էլ ստացել է իր կրթությունը: Կոստանդնուպոլսի նախկին սլաշտիարք, 1859 թ. օգոստոսի 15-ին օծվեց Էջմիածնի կաթողիկոս: Համարվել է «հմուտ աստվածաբան և քարոզիչ»: Էջմիածնում ուշադրություն դարձրեց եկեղեցական դպրոցների վրա, հաստատեց ներսիսյան դպրոցի կանոնադրությունը, կարգավորեց ձեռագրատունը և տպել տվեց ձեռագրերի ցուցակը: Չնայած թույլատրեց Մ. Խրիմյանին շրջադաշնել Թիֆլիս և այլ շրջաններ, սակայն դեմ էր նրա հայրենասիրական քարոզներին: Կոստաբար նրան էջմիածին հրավրեց, ապա պահանջելով իր կոնդակը՝ առաջարկեց թողնել Արևելյան Հայաստանի սահմանները:

ՑԱՆԿԻՆ

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Արաս Ա Թագավոր 78, 79
 Աբարդյան Գ. վրդ. 10
 Աբգար վանահայր 173
 Աբդուլ Համիդ 316
 Աբովյան Խ. 7
 Աբրահամ աշխարհական 175
 Աբրահամ 272
 Աբրահամ դպիր 251
 Աբրահամ Եսայ. 256
 Աբրահամ մահտեսի 182
 Աբրահամ Նահապետ (Հրեական) 314
 Աբրահամ սարկավազ 251
 Աբրահամ վրդ. 291
 Աբրահամ վրդ. 260
 Աբրահամ քահանա 71
 Ադամ (սասով.) 285
 Ադամյան Ա. 272
 Ադամյան Վ. 122
 Ադատյան Թ. 20
 Աղաբյան զերդաստան 41
 Աղաբյան Ս. աղա 38, 41
 Աղիվ մաճկալ 273
 Աղսլաշեր աղա 233
 Աթանաս վրդ. 260
 Ալահվերտի Հյուսն 274
 Ալեքսան 41
 Ալի աղա 233, 288
 Ալի 255
 Ալլաթյան Գրիգորիս 97, 112, 313
 Ախիճան Խոճա 286
 Ահմադ աղա 65, 283
 Ահմատ 85
 Աձիանճյան Ս. էֆենտի 122
 Աղաբեկյան Մ. 143, 314
 Աղապապյան Խ. 30
 Աղասի 7
 Աղվանյան Գրիգորիս վրդ. 155, 240, 241, 315
 Ամբակում Հրեշտակ (սասով.) 23, 310
 Ամբակում քահանա 59
 Ամր աղա 228
 Այվադյան Ս. 272
 Անակ 206, 243
 Անանիա Նարեկացի 293, 295
 Անանիա վրդ. 260
 Անանյանց Մ. 271, 274, 319, 320
 Անդրեաս վրդ. 251
 Աշխույ աղա 225
 Ապտրահման աղա 225
 Ապտուլլահ պեյ 131, 132, 185
 Աչապահյան Կ. Բ Կաթողիկոս 316
 Առաքել դպիր 260
 Առաքել վրդ. 138, 145, 148, 150, 153
 Աստվածատուր իշխան 10
 Աստվածատուր տիրացու 138, 304
 Աստվածատուր վրդ. 246
 Ավետիս մահտեսի 44
 Ավետիս Եսայ. 284
 Ավետիս Հովիվ 273
 Ավետիս մաճկալ 273
 Ավետիս մահտեսի 261
 Ավետիսյան Ա. 272
 Ավետիք վրդ. 260
 Ավտալ պեյ 227
 Ավտի պեյ 232
 Ավտո քուրտ 225

Ատոմ նախարար 71
Արզիլան Խ. վրդ. 287
Արծրունի (ք) 223, 267, 285
Արխատական շահանա 304, 305
Արտաշես Բ 126
Աւշաթու սուլթան 261
— Բ —
Բագրատունի 78, 106, 119, 311
Բագրատունի Արսեն 77, 313
Բագրատունի Սմբատ 35
Բաղիշեցի Մարգար 105
Բաղդասար 172
Բաղդույի Օհանես Տ
Բարդուղիմեոս Առաքյալ (աստվ.) 267,
301
Բարդուղիմեոս վրդ. 260
Բարսեղ վրդ. վերակացու 246, 251
Բեկ (առասպ.)

— Գ —

Գաբրիել եպս. (Լիմ անապատ) 260
Գաբրիել եպս. (Վանա առաջնորդ) 174,
227, 271, 302
Գաբրիել վրդ. 260
Գաղիկ թագավոր 78, 79, 285, 286, 288
Գազարի դպիր 260, 273
Գալլըր պեյ 187
Գալուստ վրդ. 260
Գալուստյան Հ. տիրացու 60
Գալիադճյան Հուսիկ վրդ. 272
Գասպար մահտեսի 251
Գարադաշյան Ա. (Գարագաշ) 77, 313
Գարեգին քհն. 205, 306
Գեորգ վանահայր 172
Գեորգ քահանա 304
Գողիարթ (աստվ.) 285
Գոմեր 226
Գրիգոր դպիր 260
Գրիգոր եպս. 42, 43
Գրիգոր (խաչվերանցի) 122
Գրիգոր (Դարանց դյուղ) 288
Գրիգոր (Վան) 251
Գրիգոր լուսավորիչ 206, 236, 242, 243
Գրիգոր Մաղխատրոս 55, 56, 58
Գրիգոր մահտեսի 251

Գրիգոր մելիք 198
Գրիգոր Նարեկացի 173, 175, 219, 292,
293
Գրիգոր սպասավոր 110—112, 163, 164
Գրիգոր վրդ. լուսարար 251, 252
Գրիգոր տերացու 83
Գրիգոր փոքրավոր 83, 91
Գրիգոր վրդ. (մոխրաբերդցի) 216, 217
Գրիգոր վրդ. (մոկացի) 286
Գրիգոր վրդ. (նորավանցի) 260
Գրիգոր վրդ. (տիրամակերտցի) 306
Գրիգոր XIV Պապ 315
Գրիգոր քահանա 304, 305
Գրիգորիս կթղ. 180
Գրիգորիս վրդ. (Բարեդ) 162
Գրիգորիս վրդ. (Մշու առաջնորդ) 45
Գրիգորիս վարժապետ 91
Գրիգորյան Համար 60
Գուլմահմուտ աղա 225
Դևորդ աղա 106
Դևորդ կթղ. 220
Դևորդ վրդ. Տեր Բարսեղյան 251
Դևորդ տիրացու 238

— Դ —

Դանիել (աստվ.) 285
Դանիել վրդ. 272
Դանիել քահանա 304, 305
Դանիելյան Դավիթ 272
Դավիթ (աստվ.) 285
Դավիթ աղա 42
Դավիթ Անհաղթ 224
Դավիթ եպս. 278
Դավիթ ձիապան 273
Դավիթ մշեցի 23
Դավիթ վանահայր 174
Դավիթ քահանա 227
Դերիշ բեյ 19, 178, 179, 182, 183, 222

— Ե —

Եղիազար եպս. 181
Եղիազար մահտեսի 260
Եղիազար մողացի 251
Եղիշ 34, 170, 172, 174, 282
Եղիշ վրդ. 260
Եղո քահայ 64

Նդուպ շարագործ 53

Նսալի քահանա 47, 48, 147

Նրեմիա Լսյս. 46, 92, 96, 99, 101, 104,
106, 121, 155, 158, 161, 166, 168,
188, 192, 195, 199—202, 204, 205,
211, 282

Նրեմիա վրդ. 254

Նրեմիա քահանա 307

Նիքրեմ վրդ. 92, 95

— 2 —

Ջարարիա կվդ. 261

Ջարարիա քահանա 296

Ջարարյան Ջարար աղա 110

Ջաբարյան Կարապետ 33

Ջարարյան Մարտիրոս 23, 24

Ջարարյան Մարգրիտ աղա 42, 52, 53

Ջարեհոս (աստվ.) 28, 311

— է —

Էնֆիաճյան դերդաստան 42

Էնֆիաճյան Սարգիս Էֆենտի 48

— Թ —

Թադևոս առաքյալ 279, 301, 302

Թադևոս վրդ. (Ս. Սահփանոս եկեղեցի)
258

Թաթուլ 67

Թամուր օղլիբ (Սրբաջած հայ ընտանիք
վանում) 306

Թարթարյան Պողոս 143, 186, 189, 248,
314

Թահիր պեյ 131

Թամո (Քաջրեբունյաց տոհմից) 152

Թառամ աղա 228

Թովիկ ճղնավոր 275, 277, 320

Թոմարուզ Աղասի 48

Թոռնիկյան Դավիթ (Դավիթ Թոռնիկ)
316

Թոփուղյան Հակոբ 9, 216, 260

Թորմաշյան Իգնատիոս Լսյս. 178, 186,
245, 316

Թումա կաթողիկոս 285, 286

Թումա քահանա 307

Թումաս 67

— Ի —

Իսա պեյ 83

Իսահանյան Մ. 187

Իսմայիլ փաշա 37

Իսրայելի աղբ 231

— Լ —

Լալայան Ե. 319

Լենկ Բեմուր 252

— Խ —

Խամիկ Կարապետ 112

Խաչատուր դպիր 273

Խաչատուր Լսյս. (Պսլիս) 235

Խաչատուր կվդ. 14

Խաչատուր Լսյս. Շիրոյան 176—191,
195, 196, 202, 205, 206, 209,
211—213, 216—218, 220, 221,
316

Խաչատուր խան, աստեապետ 100

Խաչատուր մահտեսի (Խիլան դավառ)
260

Խաչատուր մահտեսի (վան) 251

Խաչատուր փշավանցի 182, 236

Խաչատուր քահանա 295

Խաչոյան Աճևմ Գրիգոր աղա 109

Խարաճյան Գերգասաան 41

Խարաճյան Դանիել 41

Խերապետի դերդաստան 256

Խոճա Մինաս 270

Խոսրով Լսյս. 173

Խոսրով Սադավոր 206

Խոսրովյան Հարություն 100

Խորեն Լսյս. 165

Խորեն վրդ. 192, 197, 200, 216, 217,
220

Խորենացի 207

Խրիմյան Մ. 9, 10, 14, 17, 18, 21,
23, 24, 35, 38, 42, 99, 93, 96,
97, 99, 101, 113, 120, 126, 127,
155, 158, 162, 164, 166, 168, 174,
202, 237, 269, 271, 272, 316, 321

Խուսո ծերունի 298

Խուրշուտ (Խուրշուտ, Խուրշուտ) պեյ 53,
98, 232

Խոճայ Ամիրխան 270

Կալոյան Գևորգ պեյ 187
 Կալֆա լաժիրա 263
 Կամսարական Ատոմ 86
 Կամսարական իշխանը 85
 Կամսարական Կ. 12
 Կամսարական Ն. 86
 Կայեն (ատով.) 242
 Կարապետ 251, 256
 Կարապետ գիշերապահ 273
 Կարապետ եղբ. 43
 Կարապետ դպիր 260
 Կարապետ կել. 256
 Կարապետ մահտեսի 251
 Կարապետ մահկալ 273
 Կարապետ տառվելի տառնադպիր 100
 Կարապետ տառվելի վարժապետ 33, 37
 Կարապետ (Պաթրա) 251
 Կարապետ վրդ. ուղմեցի 173
 Կարապետյան Հովհաննես 272
 Կարառնիկյան Ն. 271, 319
 Կարիպ 225
 Կենճ աղա 123
 Կինեիդյան Աղապապ 42
 Կինեիդյան դերդաստան 42
 Կինեիդյան Ն. 22, 24, 28, 30, 31, 42, 309
 Կիրակոս վրդ. 270
 Կյուլիսերյան Ն. կթղ. 189, 207, 316
 Կյուրեղ վրդ. 272
 Կոռմալ վարժապետ 296
 Կուլիկյան 178, 179, 182—184, 204—206, 213, 222
 Կուլ Մահմատ Մահմադ աղա 288
 Կումանտո փաշա 74

Հազի Լֆեհտի 187
 Հազկիրտ 104
 Հալաճյան Ս. Կաթնակիր 273
 Հակոբ (Անդր դուղիք) 287
 Հակոբ եպ. 174, 181, 190, 192—197, 200—211, 214—220
 Հակոբ եպ. (Թորատեցի, Ջգնալորյան)

Հակոբ եպ. Խիզանցի 19, 172, 182, 184, 185, 189, 200, 205—207, 212—214, 221, 230, 230, 286
 Հակոբ հայրապետ 289
 Հակոբ (Ջարհան վանք) 288
 Հակոբ սարկավազ (վան) 260
 Հակոբ վրդ. (Հատախցի) 251
 Հակոբ վրդ. (Կարիշա գյուղ) 286
 Հակոբ վրդ. (Կարկառեցի) 216, 220
 Հակոբ վրդ. (Ս. Կարապետի տաճար) 244
 Հակոբ վրդ. (Փշավան) 183, 197, 215, 220, 286
 Հակոբ եպ. տեղապահ 166, 167, 171, 172, 227
 Հակոբ եպ. առաջապահ (Կարմրավորա Աստվածածնի վանք) 169, 172, 227, 235
 Հակոբ տեղապահ 283
 Հակոբ ուրարակիր (Կղար քաղաք) 260
 Հակոբ քահանա (Յիրիսան) 304
 Հակոբյան Մարտիրոս 272
 Հակովիկ նախատիկ 305
 Հանի Ահմատ աղա 84
 Հանի Նուրի պեյ 65, 69
 Հանի Սուլեյման աղա 47, 97, 98
 Համբարձում 283
 Համիտ պեյ 232
 Հալկ (առասպ.) 51
 Հայտարանցի Պատր աղա 150—152
 Հայրապետ 85
 Հայրապետյան Ս. 272
 Հասաթ պեյ 84
 Հասան աղա (Տիլավորոզի Թապուռնի) 223, 288
 Հասան փաշա 13
 Հասարթ փաշա 69
 Հարություն աղա 26
 Հարություն արքեպ. 45, 178, 186
 Հարություն դպիր 260
 Հարություն եպ. 32, 34, 41, 43, 46—48, 98, 122, 123, 186

Հարություն եպս. (Կարին) 162
 Հարություն (խնուցի) 97
 Հարություն կթղ. 293
 Հարություն մահտեսի 251
 Հարություն վերակացու 246
 Հարություն վրդ. (Աղյամար) 296
 Հարություն (Եվտոկիացի) 22
 Հեկան 211
 Հերակլ Կալսր 142
 Հերովդես (աստվ.) 177, 316
 Հղեր աղա 228
 Հիսուս 35, 51, 54, 82, 87, 126, 140,
 147, 166, 177, 256, 261—263, 270,
 285, 295, 300, 301, 311, 316
 Հյուսիսի սել 131, 132
 Հոհան ուրաբակի 251
 Հովել աշակերտ 275
 Հովհան (աստվ.) 285
 Հովհաննես (աստվ., Յրիստոսի աշա-
 կերաներից) 177, 316
 Հովհաննես աղա 42, 45, 46
 Հովհաննես արքեպս. 77
 Հովհաննես գառնարած 273
 Հովհաննես էֆեսի 73
 Հովհաննես (Կեսարիա) 251
 Հովհաննես (Վան) 251
 Հովհաննես ռես 172
 Հովհաննես վանահայր (Արտամետ) 278
 Հովհաննես վանահայր (Կոնկա Ս. Աստ-
 վածածին վանք) 173
 Հովհաննես վրդ. (Բաղրեանդի առաջ-
 նորդ) 129, 130, 136—138, 141—
 143, 150
 Հովհաննես վրդ. (Խաս գյուղ) 260
 Հովհաննես վրդ. (Ուլքիլիսի վանք)
 112, 145, 156, 162, 190
 Հովհաննես (Կարին) 251
 Հովհաննես մահտեսի (Այրարատ) 251
 Հովհաննես մահտեսի (Հուստանո) 182,
 202
 Հովհաննես (ոստիացի) 29
 Հովհաննես տիրացու 246
 Հովհաննես քահանա (Նոր Գեղ) 295

Հովհաննիսյան Աշոտ 272
 Հովհաննիսյան Գևորգ 145, 148
 Հովսեփ արեղա 219
 - Հովսեփ եպս. 195—198, 200, 201, 210,
 211, 214, 217, 219, 221, 286
 Հովսեփ եպս. (Աղթամարա միաբան)
 172, 183, 192
 Հովսեփ իսախան 209
 Հովսեփ սարկավաղ 217—220
 Հովսեփ (Բողանիս) 288
 Հովսեփ վրդ. (Նարեկա վանքի առաջ-
 նորդ) 178, 183, 218, 316
 Հոսիլ Վարդան 71
 Հովսեփի մեկ կույս 276
 Հուսիկ վրդ. 92
 Հուսիկ քահանա 304
 — Ջ —
 Ջղնաղդեցի Կարապետ 254
 — Դ —
 Դադար (Համգաթալի) 85
 Դադար եպս. 182
 Դադար իշխան 10
 Դադար ճգնակիր 254
 Դադար մահտեսի (Խեղաղար) 260
 Դադար վրդ. 192, 193, 198, 216, 220,
 227
 Դուկառ աղա 38, 41
 Դուկաս կթղ. 253
 Դուհոյ քահանա 53
 — Զ —
 Ճակալեղ(տ)ին շիյի 173, 178, 230, 231
 Ճակալ քուրտ 106
 — Խ —
 Մախսուտ աղա 65, 85
 Մակակ ճղնավոր 43
 Մակար վրդ. 44
 Մակարյան Կ. 36
 Մակարյան Հ. էֆեսի 37, 40
 Մահմադ պեյ 60, 131—133, 205, 222,
 225, 232, 253
 Մահմուտ մուլա 233
 Մամրեի դասառու (Կարս) 102
 Մամրեի վարժապետ (Բաղիշեցի) 77

Մամբրեկ վրդ. լուսարար 192—196, 198,
211, 217

Մամիկոնյան Շուշան 86

Մամիկոնյան Վարդան 86, 281

Մամուրյան Մ. 314

Մանաճիր իշխան 239

Մանուկ աղա 32, 40

Մանուկ մահաճի 251

Մանուկ ուրարախիր 260

Մանուկ քահանա 61

Մանուկյան Դրիգոր 272

Մատթեոս Ա կթղ. Զուխաջյան Կոստանդ-
նուպոլսեցի 193, 321

Մատթեոս վրդ. 23

Մարգար տպագրատիտ 274

Մարգարեկ եպս. 284

Մարկոս քահանա 71

Մարտիրոս աղա 306

Մարտիրոս զիշերապաճ 273

Մարտիրոս մահաճի 251

Մարտիրոս վանահայր 173

Մարտիրոս վրդ. 172

Մարտիրոս քհն. 81

Մարտիրոսյան Պ. 272

Մելիքյան Պ. 318

Մելք(ի)սեթ վրդ. 95, 272, 277

Մելքոն վրդ. 260

Մելքոնյան Ա. 272

Մենուա թագավոր 317

Մեսրոպ մահաճի 260

Մեսրոպ վրդ. 272

Մեսրոպյան Նղիշե վրդ. 242, 243, 251

Մինաս ախվանցի 238

Մինաս ղորավոր (աստվ.) 285

Մինասյան Հ. 24, 25

Միսաքյան Ս. 165

Միտուխան քուրա 92

Միրսեպին պեյ 253

Միքայել քահանա 240

Մխիթար մահաճի 251

Մխիթար վրդ. (Աթանանյե գյուղ) 286

Մխիթար վրդ. (Աղթամարու միաբան)
184, 193, 194, 197, 198, 204, 215,

220

Մկակասյան Ս. 296

Մկո 90

Մկրտիչյան Գևորգ աղա 42

Մհեր մաճկալ 273

Մոկացյան Մ. վրդ. 272, 275

Մովսես (աստվ.) 35

Մովսես պեյ 66, 119

Մովսես վրդ. լուսարար 145, 146

Մովսես քահանա 10

Մուստաֆա աղա 225, 288

Մուրադ IV սուլթան 312

Մուրատ վանահայր (Բաղա Նարեկացի
վանք) 174

Մուրատ վանահայր (Կարմրավոր
վանք) 169, 172

Մուրատ փրխուսցի 288

— Յ —

Յուդա (աստվ.) 242

Յուսուֆ պեյ 83

— Ն —

Նազար մաճկալ 273

Նազարեթ աղա 42

Նահապետ մահաճի 260

Նատր շահ 82

Նիխո 178

Ներսես եպո. 165

Ներսես մաճկալ 273

Ներսես Շինոզ հայրապետ 275

Ներսես Շնորհալի 180

Ներսիսյան Դրիգոր 272

Ներսիսյան Գևորգ 272

Նիկողայոս ղպիր 260

Նիկողայոս քահանա 307

Նշան վարժապետ 227

Նուրիլահ պեյ 302

— Շ —

Շահխաթունյան Հ. եպո. 252

Շահ-Արաո 62, 83

Շային վիրակացու 273, 274

Շապաղլյան Հ. 243

Շամիրամ թագուհի 317

Շարա 89

Շարան պեյ 41, 187

Շարաֆ պեյ 225, 228

Շարար աղա 36, 42

Շաբիր պեյ 83, 84

Շեխի պեյ 232

Շիրվի պեյ 227

Շիրվանյան արքեպս. 257

— Ո —

Ոսկան 90

— Չ —

Չամչյան Մ. (Չամիչ) 77, 180, 313

Չարենց Ե. 20

Չեֆո վանահայր 227

— Պ —

Պալարյան Ա. 32, 35, 36, 40

Պալարյան Հ. 21, 22, 24—28, 30—32, 40, 309, 313

Պաշլավունի Գրիգոր կթղ. 181, 316

Պաշլավունի Թոռնիկ 236, 237

Պաշլավունի Նեյսեհ կթղ. 181

Պաղոյան Մ. 296

Պաշո պյուղացի 225

Պասպազյան Կ. 248

Պասեկիշ 69, 71, 77, 113, 127, 238

Պարոնյան Հ. 317

Պեյլարյան Խ. 23

Պեյղոն 190

Պետրոս (աստվ.) 277, 320

Պետրոս աղա 18, 130—134, 148

Պետրոս Լսյս. 190

Պիլմարք-Բիսմարկ Օտտո Էդուարդ Լեոպոլդ Շենհուզեն 172, 315

Պյուլպյուլ Պետրոս կթղ. 177—179, 181, 184, 185, 187—189, 192, 195, 199, 205—207, 213, 214, 216—219, 287, 316

Պողոս աշուղ 8

Պողոս աղա 41

Պողոս Երեսփոխան 80

Պողոս Նախարար 273

Պողոս վրդ. 192, 197, 216, 217, 220

Պողոսյան Հարություն 296

Պոյաձյան Էլպեկ 122

Պոտաճյան Ալպեկ 122

Պտե Երեսփոխան 131, 132

— Ռ —

Ռաշիդ պեյ 65

Ռշտունի 101—105, 112, 120

Ռշտունի Լսյս. 162, 164

Ռոբեր ժյուլ, ֆրանսիական դեսպանության աշխատակից 10

Ռուբեն 177

Ռուհիջան 270

— Ս —

Սալմանասար IV 314

Սահակ դյուղացի 122

Սաղաթել 90

Սամի փաշա 46, 47, 73, 97

Սամսոն (աստվ.) 285

Սամուել 287

Սանատրուկ թագավոր 300

Սառաֆյան զերդաստան 42

Սարգիս աղա 32

Սարգիս Հաջադործ 273

Սարգիս պարտիզանի օդնական 273

Սարգիս սենեկապետ 273

Սարգիս տիրացու 258

Սարգոն 314

Սաֆարյան Մինաս աղա 52

Սեդրակյան Ավետիս(յ) վրդ. 254, 255, 260

Սելիմ պեյ 24, 26, 28, 31, 283

Սեմերճյան Մ. 10

Սենեքերիմ արքա 267

Սեբոր դերձակ 109

Սեբորյան Հակոբ (Հակոբ պատրիարք) 277, 319

Սիմեոն ճգնավոր 281

Սիմեոն վրդ. (Կոռույ անապատ) 253

Սիմեոն վրդ. (Ուլբիլիսայի առաջնորդ) 68

Սիլիմ պեյ 69

Սողոմոն 241

Ստեփան սարկավաղ 287

Ստեփան վրդ. (Կարմրավորա վանք) 169

Ստեփան վրդ. (Կարմրակա վանք) 289

Ստեփանոս սարկավազ 219, 220

Սրվանձտյանց Գ. 309, 313, 316

Սուլեյման աղա (սկի) 93, 131, 228

— Վ —

Վախթանգ թագավոր 79

Վաղարշակ Մեծ 126, 130, 239

Վասակ 282

Վարդան Լալա. 291

Վարդան (Փրխուս դուղ) 287

Վարդան մահկալ 273

Վարոս վրդ. 119

Վեհապետյան Հ. 93, 115, 121, 313

— Տ —

Տապիտ մանուկալ 273

Տեմուր Վել 175, 204—206

Տիգրան (Խաչատուր Խանի որդին) 41

Տիգրանյան Մկրտիչ Լալա. (Հրաշագործ Մկրտիչ) 190, 316

Տիմոթեոս Ս վրդ. 56, 58

Տիմոթեոս վրդ. 112, 114—116, 120—123, 156, 162

Տիմոթեոս քհն. 304, 305

Տրդատ արքա 43, 63, 126

Տեկանց Ա. 5, 23, 310

Տեկանց Ե. 5—7, 9—21, 28, 292, 312, 313, 315, 318—320

Տեկանց Ս. 5

Տեկանց Վ. 23

Տեր Առաքել դասադուր (Մանկասար) 239

Տեր Առաքել քհն. (Խաչավանք) 89

Տեր Առաքել քհն. (Խրատ դուղ) 239

Տեր Ավետիս (Ս. Շմալոն) 292

Տեր Ավետիս (Տերնա) 72

Տեր Բարսեղ 170

Տեր Գևորգ քհն. 280

Տեր Գրիգոր քհն. 36, 37, 51

Տեր Գրիգոր քհն. տնօրեն 33

Տեր Գևորգ (Խրատ) 172

Տեր Գևորգ քհն. (Քերս) 87

Տեր Դանիել (Մանկասար) 139

Տեր Դանիել քհն. (Բախկ) 85

Տեր Եսայի քհն. (Կեսարացի) 63, 96—98

Տեր Եսայի (օղն. քհն.) 112, 129, 150, 164

Տեր Զարարիա քհն. (Մանկասար) 139, 239

Տեր Դավիթ վրդ. 262

Տեր Զարարիա Լալա. 261

Տեր Կարապետ Լալա. 262

Տեր Բուժմաս վանահայր 174

Տեր Իսրայել 57

Տեր Խաչատուր վանահայր 241, 242

Տեր Խաչատուր քհն. 87

Տեր Կարապետ վանահայր 175

Տեր Հակոբ վանահայր (Ս. Կարապետ վանք) 174

Տեր Համադաս քհն. 32, 36—38, 46, 48, 51

Տեր Համադաս քհն. (Կարին) 100

Տեր Հարություն (Ալիմաշրակ) 62, 63

Տեր Հարություն (Ամաս գլուղ) 238

Տեր Հարություն Լալա. (Կարին) 115

Տեր Հարություն վարժապետ 111

Տեր Հարություն քհն. (Չորագլուղ) 120, 121

Տեր Հովհաննես բարեկարգ 103

Տեր Հովհաննես (Ղալավա) 109

Տեր Հովհաննես (Նախիջևան) 86, 90

Տեր Հովհաննես (Ս. Շմալոն) 292

Տեր Հովհաննես (Վաղարշավանք) 148, 150, 151, 153

Տեր Հովհաննես վանահայր (Ամանախրդ-կիլ վանք) 174

Տեր Հովհաննես վանահայր (Սկավառսկա ս. Գևորգ վանք) 175

Տեր Հովհաննես (Քերս) 87

Տեր Հովհաննես քհն. (Կարս) 77

Տեր Հրեա քհն. (Յոննալու) 137

Տեր Հուսիկ 256

Տեր Ղազար քհն. (Տոտի) 64

Տեր Ղազար քհն. (Փախնի) 297

Տեր Ղազար քհն. (Ուլքիլիսա) 60

Տեր Ղուկաս քհն. 77
 Տեր Մաթևոս 81
 Տեր Մանուել (Սոյուզուդ) 83
 Տեր Մարտիրոս (Թարգման) 59, 60
 Տեր Մարտիրոս (Զարհան ս. Նշանի վանք) 170
 Տեր Մարտիրոս (Մղրաթ) 63
 Տեր Մարտիրոս քհն. (Կարաբիլիսա) 25
 Տեր Մելիքսեթ (Լիմ անապատ) 262
 Տեր Մելիքսեթ քհն. (Խաչուդ գյուղ) 238
 Տեր Մելիքսեթ (ս. Շմալսն) 292
 Տեր Մեսրոպ քհն. (Կարին) 100
 Տեր Մինաս 76
 Տեր Միքայել քհն. (Համգաքալակ) 82
 Տեր Միքայել (ս. Հովհաննես վանք) 137
 Տեր Մխիթար վանահայր 169
 Տեր Մկրտիչ քհն. (Կարին) 100
 Տեր Մկրտիչ քհն. (Ներքին Քառիկի) 81
 Տեր Ներսիսյան Խաչատուր Խան էֆենդի 41
 Տեր Զորափաթիլ քհն. 102
 Տեր Պետրոս 172
 Տեր Պողոս քհն. 122
 Տեր Սահակ (Ղարաբիլիսա գյուղ) 138
 Տեր Սահակ քհն. (Տոտի) 64
 Տեր Սաղաթել քհն. (Կարս) 77
 Տեր Սաղաթել քհն. (Շիրակավան) 102, 106, 111
 Տեր Սամուել (Դալի Պասա) 63
 Տեր Սամուել քհն. (Ղաչի գյուղ) 87
 Տեր Սարգիս (Ամաս գյուղ) 238
 Տեր Սարգիս Մովսեսյան (Պաշ) 66, 67
 Տեր Սարգիս վանահայր (Զարհան ս. Նշան) 170, 192
 Տեր Սարգիս քհն. (Ճաշ) 83
 Տեր Սարգսյան Հայկ 5
 Տեր Սարգսյան Հարություն 5
 Տեր Սարգսյան Մ. 5

Տեր Սիմոն քհն. 64, 254
 Տեր Սողոմոն (Արծվադիր վանք) 157
 Տեր Ստեփան (Շիրակավան) 109
 Տեր Ստեփան (Փատրուեն) 90
 Տեր Ստեփան քհն. (Թրթարատիկ գյուղ) 81
 Տեր Սահիան օղն. քհն. 112, 129, 150, 163, 164
 Տեր Սուքիաս 62
 Տեր Վարդան (Խնձորուտ) 174
 Տեր Վարդան (Ս. Շմալսն) 292
 Տեր Վարդան քհն. (Նախիջևան գյուղ) 86
 Տէր Մխիթարյան 30
 Տէր Պետրոս 262
 Տէր Ստեփանոս 262
 — Փ —
 Փաստրմաճի Խաչատուր էֆենդի 44, 50, 51, 73, 74
 Փաստրմաճյան Խ. 15, 36, 40
 Փափաղյան Մ. 77, 313
 Փիլիպոս աղա (արապիկիրցի) 36
 Փիլիպոս ԿՊՂ. 270
 Փիլիպոս վրդ. 302
 Փիրղալեմյան Ղ. 13, 19
 Փոխան Հովիվ 273
 Փորթուղալյան Մ. 22, 309
 — Ք —
 Քաջերունցի Եղիազար վրդ. 303
 — Օ —
 Օմար պեյ 131—133
 Օսման պեյ 69, 225
 Օտյան էֆենդի 98
 — Տ —
 Տաթևս պեյ 288

- Արանանից դաշտ 284
 Աբեղայից խցնէր 277
 Աբրահամենց լիւղ 226
 Ագրակ դլուղ 62, 84, 92
 Ագարիկ դլուղ 41
 Աթանանց դլուղ 284, 286
 Ալալիս գլուղ 305
 Ալաճա գլուղ 84
 Ալաշկերտ 16, 60, 67, 78, 82, 111
 Ալաշկերտի դաշտ 127
 Ալաս գլուղ 305
 Ալաքիլիսա Էկեղեցի 312
 Ալաքիլիսա վանք (Բասեն) 66, 71, 119
 Ալիքսանդրիա 10
 Ալիճաճրակ գլուղ 61—63, 129
 Ալիշանա գլուղ 138
 Ալյուր գլուղ (Ալուր) 219, 247, 251, 266, 287, 309
 Ալվար գլուղ 122
 Ախվանք 192, 201, 204—206, 222, 284, 287, 288, 292
 Ախուրյան գետ 65, 76, 80, 83—85
 Ականց գլուղ 112
 Ակնդաշտա ս. Աստվածածնի վանք 174
 Աճատ (Ամատ) գլուղ (Բաղրեանդ) 129, 133, 238
 Աղաբեկյան վարժարան 314
 Աղան գլուղ 58
 Աղափա լեռներ (Ալա տաղ) 237
 Աղրակ դափառ 164, 297, 300—304, 321
 Աղրայից ձոր 277
 Աղ(ւ)եքսանդրասլու 11, 55, 67, 76, 77, 81, 119
 Աղթախանց գլուղ 308
 Աղթամար 14, 18, 19, 41, 105, 164—166, 168—171, 173, 174, 176, 178—182, 184, 186—191, 195—196, 203, 205—223, 226, 227, 229—237, 244, 249, 261, 271, 280, 284, 286—289, 293, 296, 305, 316
 Աղթամար ծովակ 278, 281, 284
 Աղթամար միարանություն 175
 Աղթամարա տաճար 193
 Աղթամարա վանք 225, 270, 292
 Աղթամար կղզի 182, 183, 267, 277, 284
 Աղիս մայիլ գլուղ 308
 Աղլից 246
 Աղպուլախ լեռ 89
 Աղջուր վանք (Բասեն) 119
 Ամասիա 11, 22, 79, 309
 Ամբակումա ջրաղաց 294
 Ամենաշատ գլուղ 247
 Ամենափրկիչ վանք 174
 Ամերիգա 155
 Ամիս գլուղ 226
 Ամկու բերդ (Ամկա, Ամիկ-Նամոկ) 263, 319
 Ամսպատ գլուղ 89
 Այաղբատիկ գլուղ 80
 Այան գլուղ 308
 Այա Սոֆիա տաճար 312
 Այգեհտան 241, 244—245, 276, 317
 Այրարատ 67, 128, 251
 Անապատ գլուղ 226, 229
 Անդեղա (խոշար) գետ 222, 278, 317
 Անդղ գլուղ 278, 280, 317
 Անի 11, 76, 80, 83, 84, 107
 Անիի մայր Էկեղեցի 82
 Անժողանց թաղ 226
 Աննավանք 247, 309
 Աշկերտ գետ 298
 Աշկերտ գլուղ 305

Աշտարակ 11, 307
 Աշտիշատ 20
 Աղարանից ս. Լաւրի վանք 19, 175
 Աղարանջան աղբյուրներ 269, 277
 Աղարան (բ) 11, 52
 Առակ գյուղ 304, 305, 307
 Առանց գյուղ 222
 Առերանի գավառ 127
 Առերանի լեռներ 257
 Առերանք 249, 259
 Առնճիկ գյուղ 232
 Առտեր կղզի 169, 249, 277
 Ասորեստան 317
 Աստղուշ գյուղ 52
 Աստղիան բերդ 318
 Աստվածածնի մատուռ 286
 Աստվածածնի տաճար 289
 Աստվածաշէն գյուղ 223
 Ասուկան գյուղ 305
 Ավանց գյուղ 240, 247, 274
 Ատեր գյուղ 253
 Ատրնու 252
 Արարիկի 5
 Արաղած լեռ 52
 Արածանի գետ 238
 Արարատյան գավառ 127
 Արարատյան դաշտ 11
 Արարուց դուռ 263
 Արաքս տե՛ս Երասխ գետ
 Արեղին լեռ 246
 Արծկի գյուղ 111, 157
 Արծվարեր Աստվածածնի վանք 169, 270
 Արծվաղի վանք 157
 Արճակ 318
 Արճեղ գաղառ (Քաջբերունիք) 20, 157
 Արճեղ քաղաք 259
 Արմաշի վանք 316
 Արմիշատ գյուղ 224
 Արմաշու գյուղ 66, 67, 71, 120
 Արշարունիք 85, 86
 Արշունի աղարակ 44
 Արսլա գավառ 310

Արտամետ գյուղ 173, 208, 209, 223,
 249, 278
 Արտամետ սար 273
 Արտաշատ 43
 Արաիոն գյուղ 80
 Արտոզցվոց գյուղ
 Արտասր լեռ 222, 244, 267, 273, 280—
 283, 292
 Արտահն գյուղ 223
 Արփաշ 65
 Արնրանոս քաղաք 297, 298, 321
 Արմատյան Հայաստան 311, 318
 Աքնիս գյուղ 305

— Բ —

Բաբերդ (Բայրերդ, Բայրուրդ) 15, 25,
 27, 29, 30, 35, 37, 46, 91, 95—
 97, 110, 112, 162, 165, 310
 Բաղեանդ 109, 111, 119, 126, 128—
 130, 133, 142, 147, 149, 150,
 239, 317
 Բագրեանդի դաշտ 19, 127, 136, 148,
 237
 Բագրեանդի լեռներ (Ալա տաղի) 126
 Բաղինց գյուղ 232
 Բաղմենից ս. Աստվածածնի վանք 175
 Բալնոց գյուղ 111, 150—154
 Բալկանյան երկրներ 310
 Բալու գյուղ 11, 166, 200, 222, 291, 292
 (Բեւու գյուղ)
 Բախվանց գյուղ 222
 Բաղածիր (Բաղածալր) 258, 259
 Բաղնից վանք 254
 Բաղեղ 5, 9, 10, 14, 37, 45, 64, 96,
 164, 165, 203, 229, 231, 232, 234
 Բաղկա բերդ 239
 Բայազետ 16
 Բարբուղիմեոս ս. Առաքելու վանք 165,
 297, 299, 302—304, 306, 321
 Բաշաղուխ (Կարին) 38
 Բաշկալի ավան 317
 Բասեն 17, 18, 53, 55—57, 59, 61,
 62, 64, 65, 68, 69, 71, 75, 78,
 89, 98, 101, 111, 113—123, 133,

138, 140, 155, 160, 314
 Բասկեներ 16
 Բասենի լեռներ 127, 237
 Բաւա նարեկացւո վանք 174
 Բարեշի ապարանք 79
 Բարձր Հայք 14, 17, 21—23, 90, 115, 311, 313
 Բեյրութ 10
 Բերա 9, 143, 181
 Բերդակ գյուղ 223, 229, 232
 Բերկրի գավառ 277
 Բերկրի դեռ (Առեսա, Պանտիմահի, Բանդի մահի) 259, 319
 Բերկրի գյուղ 233
 Բիր(տ)ածեր 258, 259
 Բղնույաց գավառ (Բղնունք) 127, 153, 154, 157, 249, 254, 259, 260, 281
 Բղնույաց ծով 248, 249
 Բիթլիս 19
 Բինդոլ տե՛ս Բյուրական
 Բլրենց գյուղ 223, 284
 Բյուղանդիոն 27, 148
 Բուս գյուղ 224
 Բողանիս գյուղ 222
 Բոմբեյ 315
 Բոստոն 315
 Բոնաշեն 20
 Բրիտանիա 155
 Բրոնց գյուղ 229
 Բուխի գյուղ 85, 87
 Բուլանք (Պուլանք) 48, 62, 98, 127, 311
 Բյուրական (Բուրակյան, Բյուրակեյան) լեռներ 30, 311

— Գ —

Գազկա բերդ 281
 Գաղկաշեն ս. Խաչի տաճար 285
 Գաղաւնա 142
 Գալիլիա 243, 245, 275, 276, 318
 Գաղղիա 155
 Գաղց բերդ 292
 Գամաղիւնի ս. Նղիւյի վանք 173
 Գանձակ գյուղ 222
 Դաւազ 283

Գատի գյուղ 97
 Գարրիկ գյուղ 307
 Գեղ գյուղ 44
 Գեղեի բլրակ 242
 Գետոնհոն 63
 Գերմանիա 155, 319
 Գիւլալասան գյուղ 223
 Գիմա գյուղ 272
 Դլակա վանք 10
 Դմրեթ Լիւզեցի 76
 Դլումուշանի սանջակ 309, 310
 Դնիլոնից ս. Ասաւածածնի վանք 174
 Դնույաց գավառ 248, 249, 254, 257, 259, 277
 Դոդոլիտ (Կոդոլիտ) գավառ 142, 237, 260
 Դոդոլիտ լեռ 315
 Դոմաձոր գյուղ 58, 59
 Դոնի գյուղ 72
 Դրդու լեռներ 249, 254, 259, 267
 Դրիդոր Մաղխարոսի Յոթ վիրաց ս. Ասաւածածնի տաճար 54
 Դում գյուղ 232
 Դում Գաբու 309
 — Դ —
 Դալի Պասլա գյուղ (Տալիսպուլա) 63, 120
 Դամասկոս 74, 294
 Դաշտ գյուղ 232
 Դաշտի թաղ 226
 Դաշտոկ գյուղ 234
 Դարանց գյուղ 288
 Դարման գյուղ 288
 Դարոն 61, 63—65
 Դեմ գյուղ 223
 Դեմաշեն գյուղ 247

— Ե —

Եաղան գյուղ 67
 Եղիպոս 313
 Եղի բիլիս (Սողանլու) 66
 Եղիբիլիս Լիւզեցի 312
 Եկմալ գյուղ 247, 268
 Եկումի գյուղ 57

Եղան գյուղ 67, 116, 120, 121

Եղեղիս գյուղ 233

Եղերովա լեռներ 244, 267, 292

Եղնացի վանք (Քասեն) 119

Եղոնց գյուղ 229

Ետան գյուղ 53

Երասխ գետ (Քոսա տաղի) 52, 57, 58,
61, 62, 67, 76, 85, 87—89, 113,
237

Երասխաձոր 119

Երամյան վարժարան 320

Երաշխավոր ս. Աստվածածնի վանք 174

Երեբրին գյուղ 256, 260

Երեբ խորան ս. Աստվածածնի վանք 173

Երեբ մանկունք տաճար 290

Երզնկա 42, 89, 156, 311

Երիզ ավան 42

Երնկան 304, 305, 307

Երրորդույնյան Լիկեցի (Պիկար գյուղ)
84

Երուտադեմ 9—11, 83, 161, 216, 235,
311, 313

Երուտադեմի ս. Հակոբա վանք 227

Երևան 7, 11, 14, 128, 260, 289, 316

Եփրատ գետ 126, 137—139, 147—149,
239, 311

Եվդոկիա (Քորատ) 22, 309, 310

— 2 —

Զակավք գյուղ 305

Զայգարա 37, 41

Զարեանի դավառ 301, 304, 307

Զելթուն 10, 312, 314

Զերո գյուղ 129, 135, 136, 139, 240

Զիւէ դավառ 310

Զմյուռնիա 10, 314, 315

Զրվանդաց գյուղ 243

— է —

Էջմիածին 9, 11, 38, 89, 161, 180,
220, 222, 236, 237, 254, 302, 305,
306, 316, 317, 321

— Ը —

Ընժան գյուղ 229

Ընձակ գյուղ 222

Ընձարար լեռ 290

Ընձակու ձոր 290

Ըստուս գյուղ 229

— Թ —

Թաղս գյուղ 226

Թաղրտաղ (Բեքիրտաղ) 165, 252

Թաթլու թումա (Վարդենի վանք) 119

Թահմիլ 263, 319

Թամանթար գյուղ 308

Թանդուրեք լեռնակառար 319

Թանլիման գյուղ 69

Թառ գյուղ 226

Թառամաղ գյուղ 226

Թառարիս գյուղ 226

Թավարլուր 181

Թավրիզու (Թարվիզու) դուռ 248, 263

Թավրիժ (Գավրիժ) 302, 303

Թատեռս առաքյալի վանք 302, 303

Թարբանդ գյուղ 59, 60

Թացու գյուղ (Կարկառ) 233

Թեմ դավառ 307

Թիլ գյուղ 139, 238

Թիմար գյուղ 222

Թիփ կոտն գյուղ 129

Թիֆլիս 309, 316, 320, 321

Թողվանց գյուղ 224, 225

Թոռավերան գյուղ 59, 120, 121

Թրիլ գյուղ 233

Թրքաշեն գյուղ 223

Թուխմանեկ Լիկեցի 305

Թուլլի գյուղ 122

— Ի —

Իբաստ գյուղ 232

Իշխանիգոմ գյուղ 223, 284

Իսկուտար 313

Իսդու գյուղ 308

Իբիադաճ գյուղ 308

— Լ —

Լազիստան սանջակ 309

Լալիոր գյուղ 305

Լամդկերտ գյուղ 243

Լեւոտթիս 110

Դըզվան գյուղ 232

Լի գյուղ 229

Լիմ անապատ 7, 9, 19, 112, 163,
189, 216, 221, 252, 254—263,
278, 319

Լիմ անապատի տաճար 262

Լիմ գյուղ 244

Լիմ կղզի 258

Լճան գյուղ 226

Լորյանց գյուղ 226

— և —

Խալենց գյուղ 226

Խալիչան գյուղ 307

Խախլար գյուղ 80

Խաժուս գյուղ 229

Խակ գյուղ 288

Խակիս գյուղ 229

Խանար գյուղ 243

Խանճալիս գյուղ 306

Խանճուլ գյուղ 129, 132

Խանս գյուղ 307

Խաչազանք գյուղ 88—90, 119, 120, 338

Խաչա Կառուի 89

Խաչուլ գյուղ 129, 238

Խաչո գյուղ 229

Խաչուկ գյուղ 229

Խառակոնիս գյուղ 246

Խառատոն գյուղ 304

Խառնորակներ գյուղ 223

Խաս գյուղ 45, 98, 188

Խասիսեր գյուղ 234

Խավինց գյուղ 247

Խարբերդ 11, 89, 92, 156, 164, 165,
181, 315

Խարբերդի դաշտ 41

Խարիսեր գյուղ 229

Խարխոց գյուղ 229

Խաղաբլուր գյուղ 226

Խեթ գյուղ 223

Խերատ 142

Խերա ս. Արրահամու վանք 172

Խըտր գյուղ 129, 135, 139, 238, 239

Խըրխու ս. Աստվածածնի վանք 172

Խժիշկ գյուղ 259, 260, 265

Խիդան նահանգ 173, 260, 286 (Հիդան)

Խիդնա Պեյաթ գյուղ 230

Խլաթ 48, 249, 254

Խնձորուտ գյուղ 233

Խնձորուտա ս. Աստվածածնի վանք 174

Խնուս 47, 48, 96—98, 127, 164

Խնուսի լեռներ 127, 237

Խոսպ գյուղ 223

Խոսրովա գյուղ 303

Խորականց գյուղ 284

Խսպան գյուղ 229

Խրարտինց գյուղ 233

Խրիս գյուղ 226

Խութ 20

Խումար գյուղ 224

Խուտգոմ գյուղ 223, 283

Խուփ գյուղ 229

— Ն —

Մախոզ գյուղ 233

Մաղկավետ լեռներ (Մաղկանց, Ալադաղ)
71, 127, 153, 249, 254, 257,
259, 319

Մաղկոցաձոր 83

Մամնդավ 79

Մառտանց գյուղ 226

Մափանց գյուղ 226

Միծանց գյուղ 233

Մկոր գյուղ 233

Մոկու գյուղ 259

Մրտաքար լեռ 296

Մուղ գյուղ 224

— Կ —

Կաղպի գյուղ 224, 225

Կալասար գյուղ 308

Կաղզվան 67, 87, 88, 102, 111, 113,
119, 120, 133, 314

Կաղզվանի լեռներ 237

Կաղճնու վանք 263

Կաշնամիրոն գյուղ 224

Կաճետ գյուղ 224, 225

Կայապիկ գյուղ 135, 136, 239

Կայթանց գյուղ 226

- Կամուրջ գյուղ 122
 Կանճառս գյուղ 231
 Կաշի գյուղ 129, 139, 140
 Կաշաչիք գյուղ 224
 Կապան գյուղ 229
 Կապուտ լեռներ (Յոռոզլու տաղ) 127, 237
 Կապուտկող լեռ 13, 290, 291
 Կապուտկողա ս. Հակոբս վանք 289, 290, 292
 Կառկիճանց գյուղ 226
 Կասր գյուղ 226
 Կատապիլ գյուղ 129
 Կատինսկի գյուղ 229
 Կատիշա գյուղ 286
 Կարահուռութ Եկեղեցի 66, 312
 Կարապաղ գյուղ 303
 Կարապուլի գյուղ 305
 Կարավանք գյուղ 67
 Կարատս գյուղ 44
 Կարաբրիլիսա գյուղ 65, 66, 111, 120, 129, 138, 139, 239
 Կարին 10, 12, 15, 17, 22, 25, 27, 30, 32—37, 40—47, 50, 51, 53, 56, 67—70, 72, 74—76, 78, 89—91, 93, 95—101, 103, 110, 113—115, 118, 119, 122, 124, 127, 138, 144, 150, 156, 162, 166, 178, 181, 186, 228, 232, 251, 309, 311, 313
 Կարկան 174, 200, 227, 249, 286, 287
 Կարճկան 13
 Կարմիր վանք 57, 66, 119
 Կարմրակա ս. Աստվածածնի վանք 288
 Կարմրավորս ս. Աստվածածնի վանք 169, 277
 Կարմրորա (Բարդուղիմեոս) ս. Աստվածածնի վանք 165, 172, 244, 245
 Կարնո դաշտ 43
 Կարս 11, 16, 17, 67, 68, 71—73, 75, 76, 78—83, 85, 87, 89, 96, 100—106, 108, 109, 111, 112, 114, 119, 122, 129, 150, 155, 160, 162—164, 315
 Կարսի բերդ 77
 Կարսի դաշտ 75
 Կարսի լեռներ 237
 Կարք գյուղ 66
 Կափի վանք 119
 Կափի բիլիսա 66, 312
 Կաբուանիս գյուղ 229
 Կեդիս գյուղ 232
 Կեսսրիս 251
 Կեցան դավառ 174, 221, 231, 232, 249, 287, 288
 Կզլար բաղաք 260
 Կզլճու գյուղ 308
 Կըղբլթաշ գյուղ 223
 Կիլիկիա 9, 316
 Կիճի գյուղ 233
 Կինկոն գյուղ 226
 Կիարիս գյուղ 226
 Կղբաշ գյուղ 280
 Կղզի գյուղ 223
 Կյալուր տաղի լեռներ 67
 Կյուժուշխանա Արդիր-Կասարո տե՛ս
     Գյուժուշխան
 Կորա լեռ 30
 Կոթադուռուժա վանք (Բասեն) 119
 Կողբա դավառ 85
 Կողբանց գյուղ 243
 Կոճղոնց ս. Աստվածածին վանք 174
 Կոն (Գոնիա) 181
 Կոշա բիլիսա (Սողանլու) 66
 Կոշա վանք (Բասեն) 119
 Կոշա բիլիսա Եկեղեցի 312
 Կոռա վանք 173
 Կոստանդնուպոլիս 9—11, 14, 15, 18, 21
 Կորակադան 89
 Կորդվաց դավառ 221, 233
 Կորդվաց լեռներ 221—223, 226, 231—233, 235, 254, 277, 292
 Կորճեկից դավառ 221, 234, 235, 251, 254
 Կորճեկից լեռներ 249, 267
 Կոփ գյուղ (Կոբ) 20, 31, 32, 311
 Կոռա ձոր 89

Կտուց — անապատ 19, 105, 157, 163,
216, 221, 243, 244, 246—248,
250—254, 266, 281, 300, 318

Կտուց կղզի 249, 277

Կուլթ գյուղ (Հիլինա) 229

Կուճողս գյուղ 226

Կուռանաց սար 242

Կուռապաշ գյուղ տե՛ս Դուռապաշ գյուղ

Կուսանաց լեռ 241

Կիլիսիա 96

— 2 —

Հարսնոց գյուղ 223

Հաղամակերտ բաղաբ 306

Հաղնո գյուղ 287

Հալեան գյուղ 308

Հալիս 316

Հակարու (Հաբարու) 302, 306

Հակն բաղաբ 260

Հաճախ գյուղ 308

Հաճուվաճ գյուղ 308

Համ գյուղ (Հիլինա) 229

Համագ գյուղ 89

Համատ գյուղ 90, 111

Համալաքավակ գյուղ 81, 82, 85

Հայաստան 6, 7, 17, 23, 26, 28, 31,
33, 35, 40, 44, 52, 54, 58, 72,
76, 86, 88—90, 101, 108, 109,
113, 117, 124, 126, 127, 136,
139, 142, 143, 147, 148, 155—158,
161, 162, 171, 236, 237, 239,
253, 255, 281, 285, 298, 300, 301

Հայկավան 263

Հայոց աշխարհ 207

Հայոց ձոր 170, 172, 177, 190, 201,
208—210, 221—223, 249, 268,
277, 281

Հայրորտա 251

Հունկշտոնց գյուղ 223

Հոռինճ գյուղ 226

Հոռնանց գյուղ 226

Հաշ գյուղ (Կարկաո) 233

Հաշ գյուղ 80, 81

Հասան-գալա (Մոզիստրոսի վանք) 11,
52—54, 57, 58, 67, 115—118,
162, 312

Հասինճաոս գյուղ 226

Հասփստան գյուղ 304

Հավալոն գյուղ 223

Հավթվան գյուղ 300, 308

Հարբերդ գյուղ 222

Հարբ գավառ 153

Հարբեշ գյուղ 111

Հացյաց գավառ 238, 260

Հիլի գյուղ 283

Հին բաղաբ 308

Հոփսիսիմյանց վարժարան 33

Հրեաստան 316

— 2 —

Զթորվան գյուղ 267

Զորագյուղ 59, 120—122

Զորավանք գյուղ 243

Զվստան գյուղ 173, 278, 288

— 3 —

Դալաթիա 109

Դարաբաղ 316

Դարավանք գյուղ 314

Դարաքիլիսա գյուղ տե՛ս Կարաքիլիսա

Դարաքիլիսա և Կիլիկիայի 312

Դորանց գյուղ 244

Դուաճակ գյուղ 308

Դուշի գյուղ 86, 87

Դուռապաշ գյուղ 241, 267, 268

Դուռապաշա ս. Խաչի վանք 241

— 4 —

Ժաշ գյուղ 83, 84

Ժաշվան գյուղ 232

Ժարա գյուղ 308

Ժնուկ գյուղ 223

Ժորոխ գետ 310

Ճռաշեն գյուղ 247

Ճռաստն գյուղ 66

— 5 —

Մազնի գյուղ 226

Մաղաւրա գյուղ 32

Մալադամս գյուղ 247
 Մալգալա գյուղ 304
 Մալթա կղզի 315
 Մալսի գյուղ 234
 Մաճլան գյուղ 308
 Մադաշ բերդ 84
 Մամհրա գյուղ (Մարմուտ) 247
 Մամրտան գավառ 295
 Մանադկերտ (Մանածկերտ) 48, 153, 238
 Մանդկերտ (Մանծկերտ) լեռներ 127, 237
 Մանկասար գյուղ 129, 139, 239
 Մանտոյանց գյուղ 229
 Մանշակատակ գյուղ 223, 280
 Մաշուկ գյուղ 234
 Մավրակ գյուղ 84, 85
 Մատ գյուղ 232
 Մատականց գյուղ 232
 Մարաշ 181
 Մարատան 225, 230, 231, 307
 Մարգեր գյուղ 268
 Մարսել բաղաթ 309
 Մեծոփա վանք 20, 112
 Մեղտի գյուղ 20
 Մեսրոպյան վարժարան 314
 Մերձավոր արևելք 310
 Մժնկերտ գյուղ 305, 306
 Միական գյուղ 307
 Միջագետք 239
 Միջա գյուղ 229
 Միջալյին գյուղ 52
 Մլկանց գյուղ 234
 Մլրա գյուղ 287
 Մճկոնց գյուղ 233
 Մշո գաղտ 14, 127, 238
 Մոզաց (Մոկս) նահանգ 174, 190, 200, 201, 216, 221, 226—229, 244, 249, 251, 295
 Մոխրաբերդ 166, 169, 200, 222, 289, 291, 296
 Մուլք գյուղ 223, 233
 Մուշ 5, 10, 14, 16, 19, 62, 78, 80, 81, 96, 98, 100, 138, 139, 152, 164, 165, 203, 232, 239, 311, 315

Մուշ գավառ 127
 Մուշ քաղաք 14
 Մուսկավեն գյուղ 224
 Մուրատ գետ 126
 Մուրադյան վարժարան (Փարիզ) 314

— Յ —

Յախվերան գյուղ 308
 Յաղին գյուղ 226
 Յաղուն գյուղ 222
 Յավլու գյուղ 233
 Յոթ կաթողիկե վանք 119
 Յոնգղ գյուղ 223
 Յոնճալու գյուղ 135, 137, 138, 140, 150, 151, 239
 Յուզնոցի (Սողանլուի) վանք 66
 Յուզվիրան գյուղ 59, 120

— Ն —

Նախիջևան (Նախիվան) 17, 81, 83—85, 87, 103, 105—108, 127, 316
 Նանից ս. Մինասա վանք 174
 Նանկանց գյուղ 222, 291
 Նասաթ գյուղ 243
 Նառ գյուղ 224
 Նարեկ գյուղ 218, 219, 222, 286, 288, 292, 294
 Նարեկա վանք 178, 201, 204, 208, 218, 220, 222, 249, 251, 260, 280, 290, 292, 294, 296, 316
 Նեմրուլ լեռ 7, 249, 254, 259, 267
 Ներսիսյան դպրոց 321
 Ներքին Բասեն 66, 67
 Ներքին Գարենց գյուղ 224
 Ներքին Կարասու 229
 Ներքին Կուտենց 232
 Ներքին Հուրուր 232
 Ներքին Պախուր 229
 Ներքին Վարադ 19
 Ներքին Քառիկե գյուղ 81
 Նուր գյուղ 166, 187, 200, 222, 223, 268, 291, 296
 Նոր գյուղի ս. Գևորգա վանք 19, 172, 295
 Նորավանից լեռներ 257

Նորավանք դյուղ 226, 260, 272

Նորչեն դյուղ 229, 260

Նոր Կեսարիա (Նիքսար) 310

Նալաու լեռ 142

— Շ —

Շահրուր դյուղ 224

Շամիրամի առու 222, 278, 280, 317

Շանժիկ դյուղ 226

Շատախ 173, 178, 190, 200, 201, 205,

221, 223—225, 229, 235, 244, 252,

260, 286, 288

Շատախու աղարակներ 223

Շատախու թաղ դյուղ 223

Շատվանց դյուղ 169, 222, 291

Շարավան 78

Շիյթանատա դյուղ 308

Շեն դյուղ 226, 229

Շիրակի դաշտ 72, 80, 81

Շիրակական 17, 82, 87, 90, 103, 105—

109

Շիրակականի լեռներ 237

Շիրազի դյուղ 26

Շորակալ 78, 87

Շուշանց դյուղ 246, 267

— Ո —

Ողիս դյուղ 223

Ողիմ դյուղ 234

Ոլխարանց դյուղ 223

Ոսկերակի դյուղ 243

Ոստան 170, 222, 223, 230, 249, 278,

280, 281, 283, 285, 292, 295, 296

Ոստանա լեռներ 249, 254

Որմի դավառ 304, 308

— Ղ —

Ղախրալաղ լեռներ 67

Ղարհան ս. Աստվածածնի (ս. Նշանի)

վանք 157, 170, 192, 236, 280, 282,

283, 288

Ղարսակ դյուղ 69

Ղարսանճախ 89

Ղարշամուղա 23, 310

Ղերմալի դյուղ 72

Ղիկի դյուղ 107

Ղմշկածաղ 5, 41, 92

Ղուխ դյուղ 305

— Պ —

Պախիշեն դյուղ 243

Պախուր դյուղ 229

Պահրի Ահմատ դյուղ (Պահրի Ահմատ)

72, 76

Պաղ (Ռաղ) դյուղ 169, 304, 305

Պաղեստին 314

Պաղոցիանց Մզրեն դյուղ 223

Պալաղիս 67, 127—129, 132—134, 142,

148

Պալախատար դյուղ 80—82, 85

Պաշգալա 304, 305, 307

Պաշ դյուղ (Պաշգալա) 66, 120

Պաշի դյուղ 223

Պապառու դյուղ 308

Պապլասան դյուղ 305

Պատականց դյուղ 287, 288

Պատմական դյուղ 57

Պատկալ դյուղ 308

Պատկան դյուղ 305

Պատուղ լեռ 267

Պասպոր դյուղ 223

Պարսկաստան 141, 142

Պարտիզակ 251

Պաթրա 251

Պեթամ դյուղ 232

Պեշ քիլիսա Լեկզեցի 84

Պեսոյանց դյուղ 229

Պետրոս (ս. Ստեփանոս) Լեկզեցի 258

Պերնա դյուղ 71, 72

Պիկար դյուղ 84

Պիշի դյուղ 308

Պիկուց վանք 157

Պոլենց դյուղ 226

Պոլիս 21, 22, 24, 25, 31, 40, 42, 45,

46, 79, 82, 91, 97, 100, 105,

109—113, 120, 124, 143, 155, 156,

161, 185, 187, 189, 190, 202, 211,

218, 232, 234, 235, 248, 252, 260,

263, 269, 272, 275, 292, 295, 297,

309, 312—316, 319, 321

Պողոսյան գյուղ 287
 Պոնիջան գյուղ 234
 Պոնասս 21—25, 89, 110, 260, 309, 310
 Պոռշենց գյուղ 229
 Պրանուկ 226
 Պուրանգ գյուղ 226

— Ջ —

Ջանիկ ստեղծակ 309
 Ջերմուկ (Կարենո) 32
 Ջոաշեն գյուղ 64
 Ջառամաթ (Ջուլամսիրի) 304, 307

— Թ —

Թահվա գյուղ 308
 Թապանակ գյուղ 234
 Թշառնյաց գավառ 13, 169, 177, 190,
 201, 221, 222, 243, 251, 288, 291,
 292, 296
 Թշառնյաց դաշտ 222
 Թեպուս գյուղ 231
 Թուսաստան (Թուսիա) 16, 43, 52,
 69, 71, 78, 104, 105, 124, 224,
 229, 238, 261
 Թուսինոսի վանք 174

— Ս —

Սազ գյուղ 224
 Սալմաստ 273, 300, 301, 306, 308
 Սալնապատ գետակ 243
 Սալնապատի ս. Գրիգորի վանք 242,
 245, 277
 Սամարա քաղաք 314
 Սամսոն նավահանգիստ 11, 21, 22, 89,
 309
 Սառնա գյուղ 308
 Սասուն 20
 Սալբի գյուղ 308
 Սարի ս. Գեորգա վանք 174
 Սարկիտ գյուղ 224
 Սերաստիա (Սվաղ) 11, 89, 156, 164,
 165, 181, 267, 310
 Սեպ գյուղ 226
 Սիս 181, 236, 316
 Սիրհան գյուղ 307

Սիլիանա լեռներ 7, 153, 237, 244, 249,
 254, 257, 259, 281

Սկավառակի ս. Գեորգա վանք 175

Սղերտ 233

Սղկա գյուղ 246

Սմայոնա ս. Աստվածածնի վանք 174

Սյունյաց գավառ 251

Սողանլու 16, 59, 65, 66, 69, 71, 73,
 76, 98, 123

Սոյուղլու գյուղ 82

Սովառուղի վանք (Սողանլու) 66

Սորամերիկ գյուղ 308

Սորան գյուղ 304

Սորաաիր գյուղ 305

Սորատիրա լեռներ 298

Սորի գյուղ 229, 232

Սորվանք գյուղ 232

Սպարկերտ 175, 221, 227, 232

Սպիտակ վանից թաղ գյուղ 223

Սպկանց գյուղ 226

Սպոն (Սմայոն) գյուղ 231, 232

Ստեփանոս նավառակայի եկեղեցի 85

Սուղալիտ լեռներ 53, 127

Սուն գյուղ 226

Սուպաթան գյուղ 80

Ս. Աստվածածին եկեղեցի (Ալիճահրակ)
 62

Ս. Աստվածածին — յ — (Անգղ) 279

Ս. Աստվածածին — յ — (Աշկերտ) 305

Ս. Աստվածածին — յ — (Աշտարակ) 307

Ս. Աստվածածին — յ — (Արմուրու) 67

Ս. Աստվածածին — յ — (Բարերդ) 35

Ս. Աստվածածին — յ — (Բուխի) 85

Ս. Աստվածածին — յ — (Գարբիլ) 307

Ս. Աստվածածին — յ — (Դալի Պապա)
 63

Ս. Աստվածածին — յ — (Խաչու) 238

Ս. Աստվածածին — յ — (Կարին) 36

Ս. Աստվածածին — յ — (Կարս) 77

Ս. Աստվածածին — յ — (Կոնկա) 168,
 278

Ս. Աստվածածին — յ — (Համաքալակ)
 81

Ս. Աստվածածին —»— (Մժնկերտ) 305
 Ս. Աստվածածին —»— (Յոնճալու) 137
 Ս. Աստվածածին —»— (Պաշ) 66
 Ս. Աստվածածին —»— (Սոյրզու) 83
 Ս. Աստվածածին —»— (Յիրիսան) 304
 Ս. Աստվածածին —»— (Փախներ) 297
 Ս. Աստվածածին —»— (Փիս գյուղ) 305
 Ս. Աստվածածին —»— (Բերս) 87
 Ս. Աստվածածին վանք (Ալուր) 266
 Ս. Աստվածածին —»— (Անդղ) 171, 183, 208—210, 278
 Ս. Աստվածածին —»— (Առտեր կղզի) 169
 Ս. Աստվածածին —»— (Բասեն) 53, 57
 Ս. Աստվածածին —»— (Բերդակ) 172
 Ս. Աստվածածին —»— (Դըշող) 170
 Ս. Աստվածածին —»— (Խժիշկ) 265
 Ս. Աստվածածին —»— (Խոսոյ) 171
 Ս. Աստվածածին —»— (Կորատեր) 173
 Ս. Աստվածածին —»— (Հերմեթ) 172
 Ս. Աստվածածին —»— (Շախուր) 169
 Ս. Աստվածածին (Սպիտակ վանք, Բերդաձոր) 170, 281, 283
 Ս. Աստվածածին —»— (Ուրան) 173
 Ս. Աստվածածին —»— (Քառասուն խորան, Հելու) 169
 Ս. Աստվածածին տաճար (Լիմ անապատ) 261
 Ս. Աստվածածին —»— (Կարին) 36
 Ս. Աստվածածին —»— (Վարդա վանք) 269
 Ս. Գևորգ եկեղեցի (Մոխրաբերդ) 296
 Ս. Գևորգ եկեղեցի (Վարդա վանք) 269, 270
 Ս. Գևորգ եկեղեցի (Մժնկերտ) 305
 Ս. Գևորգ եկեղեցի (Սալմաստ, Հալի-բըվան) 300
 Ս. Գևորգ եկեղեցի (Քևիուկոսան գյուղ) 239
 Ս. Զորավարա վանք 174
 Ս. Բաղի վանք 302
 Ս. Թումա Առաքելո վանք 222

Ս. Թումասի վանք (Պաղ) 169
 Ս. Լուսավորչի վանք (Կարին) 42—44
 Ս. Խաչ եկեղեցի (Մաղավա) 304
 Ս. Խաչ եկեղեցի (Փարս գյուղ) 305
 Ս. Խաչ վանք (Խիդան) 173, 230
 Ս. Խաչ վանք (Աղթամար) 169, 284
 Ս. Խաչ վանք (Բասեն) 118
 Ս. Խաչ վանք (Սողանլու) 65, 66
 Ս. Խաչ վանք (Վանի Ապարան) 19
 Ս. Կարապետ վանք (Խիդան) 19
 Ս. Կարապետ վանք (Մուշ) 10, 13, 14, 19, 20, 89, 218
 Ս. Կարապետ վանք (Մոկս) 174
 Ս. Հակոբ եկեղեցի (Տոաի) 64
 Ս. Հակոբ եկեղեցի (Ուշքիլիսա) 60
 Ս. Հակոբ Մժնեա Հայրապետի վանք 222
 Ս. Հակոբ վանք (Կապուտկող) 19
 Ս. Հարություն եկեղեցի (Զերո գյուղ) 240
 Ս. Հարություն —»— (Հասիստան) 304
 Ս. Հարություն —»— (Մանկասար գյուղ) 239
 Ս. Հարություն վանք (Տավապետ) 169
 Ս. Հովհաննես եկեղեցի (Առակ գյուղ) 304
 Ս. Հովհաննես —»— (Բարերդ) 35
 Ս. Հովհաննես —»— (Թիմ դավառ) 307
 Ս. Հովհաննես եկեղեցի (Հաչք) 80
 Ս. Հովհաննես —»— (Զուխ) 305
 Ս. Հովհաննես —»— (Պաղ գյուղ) 304
 Ս. Հովհաննես —»— (Պապլուսան) 305
 Ս. Հովհաննես եկեղեցի (Նոր գյուղ) 295
 Ս. Հովհաննես վանք (Ուշքիլիսա) 129, 136, 139, 140, 142, 143, 146, 147, 153, 154, 238—240
 Ս. Հովհաննես վանք (Մուշ) 231
 Ս. Հրկշտակապետի եկեղեցի (Ռարերդ) 35
 Ս. Շաուրե եկեղեցի 291
 Ս. Ստեփան —»— (Միտիան) 307
 Ս. Ստեփանոս —»— (Լիմ) 257
 Ս. Ստեփանոս —»— (Ղուլի գյուղ) 86

Բ. Ստեփանոս —»— (Վանքի գյուղ) 299
 Բ. Ստեփանոս —»— (Փախնի) 297
 Բ. Սահակյան լեռ 244, 249, 254, 281
 Բ. Սահակյան վանք (Ներքինա ս. Սահակ) 255
 Բ. Սանդխտո տաճար 293
 Բ. Սարգիս Լիկեղեցի (Բարերդ) 35
 Բ. Սարգիս —»— (Խանճալիս) 306
 Բ. Սարգիս —»— (Մոխրաբերդ) 296
 Բ. Սարգիս տաճար (Կարին) 44
 Բ. Սոփիա կամ Բերով Լիկեղեցի (Վարդա վանք) 269, 271
 Բ. Վարդան գյուղ 233, 283, 308
 Սքանչևապետ վանք 153, 157
 Սև ծով 22, 309, 310
 Սևակոսի գյուղ 223
 Սևան գյուղ 243
 Սևանա անապատ 252
 Սևեր գյուղ (Սպարկերտ) 232
 — Վ —
 Վախրով գյուղ 223
 Վաղարշակիւտ 18, 53, 89, 90, 111, 112, 126—134, 136—139, 142, 143, 155, 160, 238—240, 260
 Վաղարշակիւտի դաշտ 153
 Վան 5, 8, 9, 11—13, 19, 21, 96, 101, 112, 118, 155, 157, 158, 168, 173, 174, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 187, 189, 191, 202, 207, 209, 210, 216, 222—224, 227—229, 232, 233, 240—246, 251, 252, 254, 255, 257—260, 266—268, 271, 272, 278, 280, 282—284, 286, 288, 290, 292, 296, 297, 302, 306, 309, 314, 315, 317—320
 Վանա բերդ 249, 278
 Վանա լիճ 7, 317, 319
 Վանանդ դավառ 79, 127, 133
 Վանքի գյուղ 298, 304
 Վառնից գյուղ 222
 Վասպուրական (հաճանդ) 7, 9, 12—14, 16, 19—21, 104, 127, 156, 164,

166, 174, 178, 224, 243, 244, 248, 249, 255, 267, 271, 276, 309, 316—318, 320
 Վարդ 5, 92, 101, 155, 158, 161, 165, 166, 168, 310
 Վարդա ս. Նշանի վանք 8, 244, 269—272, 274, 275, 319, 320
 Վարդա լեռ 244, 249, 267, 281, 318, 320
 Վարդհհի (Վարդիկ հոր, Վարոս) վանք 67, 119, 314
 Վարդի հեր գյուղ 88
 Վարդո 127
 Վարդովա գյուղ 80
 Վարի Վարդ 275—277
 Վերին Բասին (Բասյան, Դարունք, Սաղակիտ) տե՛ս Հասան-Գալա 51, 53, 58
 Վերին Բժնեկերտ գյուղ 223
 Վերին Դարենց գյուղ 224
 Վերին Կարասու 229
 Վերին Կուտենց 232
 Վերին Հայոց ձոր 278
 Վերին Հուրուք 232
 Վերին Պախուր 229
 Վերին Սորին 222
 Վերին Վարադ 19, 243, 245, 268, 269, 275—277
 Վիշապաձոր 67, 89, 119, 127
 Վոսիոր 148

— S —

Տալաս գյուղ 232
 Տալարիս գյուղ 20
 Տախմանից լեռ 267, 268
 Տախմանց գյուղ 267, 268
 Տաճկաստան 73, 141
 Տամանց գյուղ 266
 Տանամեր գյուղ 66
 Տանձիս գյուղ 232
 Տարոն 10, 24, 40, 48, 67, 117, 128, 156, 181, 251, 260, 301
 Տարոնի դաշտ 15

Տարոնց գյուղ 229
 Տարսլառու գյուղ 308
 Տափ գյուղ 233
 Տեհ գավառ 234, 295
 Տեմկառ գյուղ 226
 Տերկոշ գյուղ 234
 Տերնա գյուղ 71, 72
 Տըվաշուս գյուղ 232
 Տիատին 153
 Տիգրիս գետ 223, 226
 Տիգրանակերտ 233, 234
 Տի գյուղ 229
 Տոսու գյուղ 232
 Տոտի գյուղ 64
 Տրապիզոն սանջակ 309
 Տուրուբերան 249
 Տփսիս 274

— ծ —

Ծագրվան գյուղ 225, 226
 Ծոդրուս գյուղ 223
 Զակուկ գյուղ 234
 Զաղթ գյուղ 233
 Զաղմշառու գյուղ 226
 Զառեղ գյուղ 224
 Զատինգոն գյուղ 223
 Զանինց գյուղ 224
 Զաշկանց գյուղ 224
 Զարթնց գյուղ 233
 Զեղաթ գյուղ 234
 Զիդի գյուղ 224
 Զիր գյուղ 226
 Զիրեմկուրու գյուղ 223
 Զիրիսան գյուղ 304
 Զիրշ գյուղ 223
 Զորակոնց գյուղ 223
 Զորտինց գյուղ 223

— ռ —

Ռաշա գյուղ 308
 Ռաթափա գյուղ 303
 Ռաբիլիսա վանք 60, 84, 112, 143, 153,
 156, 162, 312
 Ռարանց գյուղ 229
 Ռարատու 317

Ուրհու 55

— փ —

Փալասոր գյուղ 229
 Փախնիք 166, 200, 222, 292, 296
 Փայաճուկ գյուղ 308
 Փասլատի գյուղ 246
 Փարիդ 314
 Փորաթա նահանգ 232
 Փաբա գյուղ 305
 Փասր գյուղ 229
 Փեռավանք գյուղ 226
 Փետատեղ գյուղ 226
 Փիս գյուղ 305
 Փշավան գետ 287
 Փշավան գյուղ 286—288
 Փշավանք 182, 183, 187, 205, 222
 Փոսի դարա գյուղ 69
 Փորիկ գյուղ 65, 69
 Փրիսուս գյուղ 287
 Փութկի ս. Գեորգ վանք 227

— ք —

Քալաշան գյուղ 303
 Քաղաբի Թաղ գյուղ 226
 Քաջերուռյաց գավառ (Քաջերուռիք)
 127, 138, 152, 153, 249, 254, 257,
 259, 277, 281
 Քասլի գյուղ 308
 Քարադաշտ գյուղ 222, 283
 Քարավանց գյուղ 223
 Քարվակ գյուղ 231
 Քելակոմ գյուղ 305
 Քեռուկ գյուղ 223
 Քեռովիբլուշ 67
 Քեռփի գյուղ 57
 Քերծ գյուղ 223
 Քերս գյուղ 87
 Քերուն գյուղ 307
 Քեփուկուան գյուղ 239, 317
 Քիշառուն 23, 310
 Քիուլու 68
 Քիփ քիլիսա (Սողանլու) 66
 Քղի 92, 93, 311, 313
 Քյուլվերան գյուղ 80

Քյումիքիլի վանք 119

Քյումիկան գյուղ 135

Քոշկ գյուղ 283

Քոսա տաղ 237

Քրմենց գյուղ 223

— ԵՎ —

Փլրոսպ 73

— 0 —

Օսմանյան Կայսրություն (Օսմանյան
Թուրքիա) 6, 122, 180, 302, 309

Օրթաքատիկ գյուղ 80, 81

— Ֆ —

Ֆառուղ գյուղ 243

Ֆրանսիա 309, 315

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմիա Տեր Սարգսյանց (Տեր Սարգսնց-Տեհանց)	5
Իններորդ պատմության պաշտօնի աշխույթան մերո սկսյալ 1872 հուլիս	
ամսո 21 - է մինչև 1872 (օգոստոս) ամսո 9	22
Մանսթադրություններ	309
Տանկեր	322
Ունձնանուններ	322
Տեղանուններ	331

ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՎԿԱՆՑ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԻՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ ԵՎ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
1872—1873 ԹԹ.

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան

Նկարիչ Հ. Ն. Գործակալյան

Տեխ. խմբագիր Ա. Պ. Շանինյան

Սրբագրիչ Ն. Շ. Մխրտչյան

ИБ № 1708

Հանձնված է շարվածքի 15. 01. 1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11. 10. 1991 թ.:
Զախվ $60 \times 84 \frac{1}{16}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրություն:
Պայմ. 20,0 մամ., տպագր. 21,5 մամուլ: Ներկ. մամուլ 20,0: Հրատ.-հաշվարկ 19,58 մա-
մուլ: Տպաքանակ 5000: Հրատ. № 7937 Պատվեր № 32: Գինը 10 ռ.:

22 ԴԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 Գ.:

Издательство АН Армении, 375019, Ереван.

пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

22 ԴԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН Армении, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна 24.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0076548

A $\frac{\pi}{82555}$

10 n.